БЕЛАРУСКІЯ АРХІВЫ

НА МЯЖЫ ТЫСЯЧАГОДДЗЯЎ: здабыткі і страты

Матэрыялы канферэнцыі

ДЭПАРТАМЕНТ ПА АРХІВАХ І СПРАВАВОДСТВУ
МІНІСТЭРСТВА ЮСТЫЦЫІ РЭСПУБЛІКІ БЕЛАРУСЬ

НАЦЫЯНАЛЬНЫ ГІСТАРЫЧНЫ АРХІЎ БЕЛАРУСІ

НАЦЫЯНАЛЬНАЯ АКАДЭМІЯ НАВУК БЕЛАРУСІ

ІНСТЫТУТ ГІСТОРЫІ

БЕЛАРУСКІЯ АРХІВЫ НА МЯЖЫ ТЫСЯЧАГОДДЗЯЎ: ЗДАБЫТКІ І СТРАТЫ

Матэрыялы навукова-практычнай канферэнцыі,
прысвечанай 80-годдзю
Нацыянальнага гістарычнага архіва Беларусі

(Мінск, 28 чэрвеня 2018 г.)

Мінск
БелНДІДАС
2019

УДК 930.25(476)(082)
ББК 79.3(4Беи)я43
Б43

Рэдакцыйная калегія:
В. І. Кураш (старшыня), *А. А. Каваленя, В. Ф. Голубеў, В. В. Даніловіч, А. Б. Доўнар, Д. В. Лісейчыкаў, Д. Ч. Матвейчык, Д. У. Яцэвіч*

Рэцэнзенты:
кандыдат гістарычных навук *А. Я. Рыбакоў*
кандыдат гістарычных навук *М. Ф. Шумейка*

ISBN 978-985-7131-29-7

© Дзяржаўная ўстанова «Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі», 2019
© Афармленне. Установа «Беларускі навукова-даследчы інстытут дакументазнаўства і архіўнай справы», 2019

Прадмова

Юбілейная навукова-практычная канферэнцыя **«Беларускія архівы на мяжы тысячагоддзяў: здабыткі і страты»**, праведзеная 28 чэрвеня 2018 г. сумесна з Інстытутам гісторыі Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі, Нацыянальным гістарычным архівам Беларусі (далей — НГАБ) сабрала вялікую колькасць удзельнікаў, якія прадстаўлялі вядучыя навуковыя цэнтры не толькі Рэспублікі Беларусь, але і блізкага замежжа. Пры гэтым многія ўдзельнікі з'яўляюцца сталымі наведвальнікамі чытальнай залы НГАБ.

Разнастайнасць і шматлікасць пададзеных для ўдзелу ў канферэнцыі дакладаў абумовілі фарміраванне шасці тэматычных секцый, на якіх адбывалася заслухоўванне паведамленняў і дыскусіі па іх выніках. У секцыі **«Гісторыя архіўнай справы»** былі прэзентаваны даследаванні па дзейнасці архіўных устаноў перыяду Вялікага Княства Літоўскага і Рэчы Паспалітай, аб розных баках функцыянавання архіваў на беларускіх землях у перыяд іх знаходжання ў складзе Расійскай імперыі, інстытуцыялізацыі архіўнай справы і справаводства ў БССР. Апрача таго, не была абмінута ўвагай і гісторыя прыватных архіваў. Праца наступных трох секцый была накіравана на міждысцыплінарнае ўзаемадзеянне. Агучаныя ў секцыі **«Крыніцазнаўства: дакументы XIV–XIX стст.»** даклады былі прысвечаны вельмі шырокай, але недастаткова даследаванай праблематыцы – некалькі паведамленняў датычыліся гісторыі Слуцка і Слуцкага княства, існавання этнічных меншасцей на тэрыторыі Беларусі ў розныя перыяды, жыццю і дзейнасці выдатных постацей гісторыі Усходняй і Цэнтральнай Еўропы, у шэрагу дакладаў быў зроблены акцэнт на малавядомыя комплексы дакументаў з фондаў НГАБ. Секцыя **«Крыніцазнаўства: дакументы XX ст.»** уяўляла сабой прыклад не толькі міждысцыплінарнага, але і міжархіўнага супрацоўніцтва. Істотная частка прадстаўленых на ёй даследаванняў

была выканана па матэрыялах не толькі НГАБ, але і Нацыянальнага архіва Рэспублікі Беларусь. Тэматыка агучаных на секцыі дакладаў была разнастайнай. Як і на папярэдняй секцыі, значная ўвага была нададзена выдатным дзеячам беларускай гісторыі. Асобны блок склалі паведамленні, прысвечаныя адлюстраванню ў архіўных крыніцах пытанняў дзяржаўнага будаўніцтва ў Беларусі ў XX ст. Шэраг выступоўцаў засяродзіўся на захаванасці дакументаў рэлігійных і культурных устаноў у няпростых умовах XX ст. У секцыі **«Архіўныя дакументы і спецыяльныя гістарычныя дысцыпліны»** былі прадстаўлены даследаванні, якія дэманструюць шырокія магчымасці для прымянення звестак з архіўных дакументаў у нумізматыцы, кнігазнаўстве, генеалогіі і іншых дысцыплінах. Як ужо адзначалася, тэматыка пададзеных на канферэнцыю дакладаў не абмяжоўвалася выключна даследаваннямі, звязанымі з комплексам дакументаў, якія захоўваюцца ў НГАБ. Больш за тое, у межах секцыі **«Беларусіка ў архівах замежжа»** былі агучаны даследаванні і паведамленні, прысвечаныя найкаштоўнейшым матэрыялам, якія датычацца гісторыі Беларусі і знаходзяцца ў архівасховішчах Польшчы, Расіі, Украіны, Германіі, Аўстрыі, Швецыі і іншых краін. Таксама была звернута ўвага на прыватныя архівы, якія ў той ці іншай ступені звязаны з беларускай мінуўшчынай. Апрача таго, у дадзенай секцыі сфарміраваліся два выразныя блокі паведамленняў, прысвечаныя дакументам па рэлігійнай гісторыі Беларусі і валоданням знакамітых князёў Радзівілаў. Нарэшце, секцыя **«Сучасныя архіўныя тэхналогіі»** ўвабрала ў сябе паведамленні, якія датычыліся як практычных пытанняў удасканалення працэсу апрацоўкі архіўных дакументаў і павелічэння магчымасцей доступу да іх карыстальнікамі, так і ролі архіваў у захаванні культурнай спадчыны (у тым ліку на тэрыторыях, якія пацярпелі ад тэхнагенных катастроф) і вобразу архіваў у грамадскай думцы ў цэлым. Па выніках працы канферэнцыі падрыхтаваны зборнік яе матэрыялаў. У межах кожнай з секцый даклады размешчаны паводле храналагічнага прынцыпу. Неабходна адзначыць, што выданне матэрыялаў юбілейных канферэнцый НГАБ стала добрай традыцыяй. Дадзены зборнік з'яўляецца ўжо трэцім па ліку [1].

---

[1] Два папярэднія зборнікі выйшлі адпаведна ў 2008 і 2014 гг. Гл.: Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі: гісторыя і сучаснасць: Матэрыялы юбілейнай навукова-практычнай канферэнцыі, прысвечанай 70-годдзю Нацыянальнага гістарычнага архіва Беларусі (Мінск, 8 ліпеня 2008 г.) / укл. : З. Л. Яцкевіч. – Мінск : НАРБ, 2008. – 252 с.; Дакументальная спадчына Беларусі XIV–XX стагоддзяў :

Юбілейная канферэнцыя атрымала назву **«Беларускія архівы на мяжы тысячагоддзяў: здабыткі і страты»**. Страты ў дадзеным выпадку абумоўлены гістарычнымі катаклізмамі, якія ў мінулыя стагоддзі, на жаль, не абышлі і беларускія землі. Непазбежна часы ліхалецця пакідалі адмоўны след на архіўных крыніцах, ступені іх захаванасці і паўнаты. Нягледзячы на гэта, архіўныя фонды, у тым ліку ў НГАБ, захоўваюць незлічоныя гістарычныя багацці, якія, аднак, робяцца нашымі **навуковымі здабыткамі** толькі ў выніку руплівай, старанай і адданай працы, якая ажыццяўляецца як асобнымі даследчыкамі, так і цэлымі навуковымі інстытутамі. Менавіта ў гэтым рэчышчы бачыцца вялікае значэнне падобных канферэнцый – у гуртаванні навуковых сіл дзеля руху гістарычнай навукі наперад.

Матэрыялы навукова-практычнай канферэнцыі, прысвечанай 75-годдзю Нацыянальнага гістарычнага архіва Беларусі (Мінск, 26 чэрвеня 2013 г.) / рэдкал. У. І. Адамушка (старшыня) [і інш.]. – Мінск : Выдавец А. М. Вараксін, 2014. – 268 с.

ПРЫВІТАЛЬНАЕ СЛОВА ДА ЎДЗЕЛЬНІКАЎ КАНФЕРЭНЦЫІ

ДЫРЭКТАРА НАЦЫЯНАЛЬНАГА ГІСТАРЫЧНАГА АРХІВА БЕЛАРУСІ

Яцэвіча Д. У.

Шаноўныя калегі, дарагія сябры!

У 2018 годзе Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі адзначае знамянальную дату – 80 гадоў з дня заснавання. Стала добрай традыцыяй, што юбілейныя ўрачыстасці ўключаюць у сябе сур'ёзны навуковы складнік – правядзенне навукова-практычных канферэнцый.

Падобны архівазнаўчы і крыніцазнаўчы форум, які арганізуецца намі ўжо трэці раз, ператварыўся ў цудоўную пляцоўку для падвядзення вынікаў работы і абмену думкамі, ідэямі і поглядамі наконт актуальных пытанняў развіцця архіўнай галіны і гістарычнай навукі. Вельмі прыемна бачыць такую колькасць удзельнікаў і слухачоў нашай канферэнцыі, усіх тых, каму неабыякавая дакументальная спадчына нашай краіны. Асаблівасць гэтай юбілейнай канферэнцыі ў тым, што ў адрозненне ад папярэдніх, у тым ліку дзякуючы нашаму партнёрству з Інстытутам гісторыі НАН Беларусі, яе статус узрос, і гэта бачна не толькі па колькасці, але і па складзе і коле яе ўдзельнікаў, што не можа нас не радаваць.

Неабходна адзначыць, што з часу правядзення папярэдняй юбілейнай канферэнцыі ў 2013 годзе гістарычная навука ў нашай краіне зрабіла істотны крок наперад. Не апошнюю ролю ў гэтым адыграла выкарыстанне матэрыялаў, якія захоўваюцца ў НГАБ. Сёлета канферэнцыя называецца «Беларускія архівы на мяжы тысячагоддзяў: здабыткі і страты», і нягледзячы на тое, што яе тэматыка вельмі шы-

рокая, значная частка пытанняў, якія будуць на ёй абмяркоўвацца, непасрэдна звязана з дакументамі НГАБ.

На падставе дакументаў НГАБ падрыхтавана не адна навуковая манаграфія, абаронены шматлікія кандыдацкія і доктарскія дысертацыі, праведзены сотні генеалагічных даследаванняў, падрыхтаваны дзясяткі выстаў. Архіў таксама вырашае важныя асветніцкія задачы – яго прадстаўнікі неаднаразова выступалі на старонках друкаваных і інтэрнэт-СМІ, удзельнічалі ў стварэнні радыё- і тэлеперадач. Аднак, перш за ўсё, архіў – гэта сховішча гістарычных крыніц, у апрацоўцы, даследаванні і выданні якіх за апошнія пяць гадоў былі дасягнуты немалыя поспехі. Сведчаннем гэтага з'яўляецца больш за дзясятак навуковых выданняў, падрыхтаваных у сценах НГАБ, якія ўбачылі свет у абазначаны перыяд, а прэзентацыя апошняга з падрыхтаваных нашымі архівістамі выданняў – зборніка «"Для лепшое твердости…": пергаментныя дакументы перыяду Вялікага Княства Літоўскага з фондаў Нацыянальнага гістарычнага архіва Беларусі (1391–1566 гг.)» – пройдзе непасрэдна падчас адкрыцця нашай канферэнцыі.

Ад усёй душы жадаю ўдзельнікам канферэнцыі поспехаў у працы, цікавых дакладаў, гарачых дыскусій і новых адкрыццяў, здзейсненых на карысць беларускай навукі!

ПРЫВІТАЛЬНАЕ СЛОВА ДА ЎДЗЕЛЬНІКАЎ КАНФЕРЭНЦЫІ

ДЫРЭКТАРА ІНСТЫТУТА ГІСТОРЫІ НАН БЕЛАРУСІ
ДАНІЛОВІЧА В. В.

ШАНОЎНЫЯ ЎДЗЕЛЬНІКІ І ГОСЦІ КАНФЕРЭНЦЫІ!

Беларусь – незалежная дзяржава, якая мае ўласную багатую гісторыю, створаную шматлікімі пакаленнямі людзей, якія жылі на нашай зямлі. Мы павінны яе ведаць і паважаць, памятаць і разумець, ганарыцца і ўслаўляць. Аднак аднавіць аб'ектыўную карціну гістарычных падзей немагчыма без дакументальных крыніц, а значыць – і без архіваў.

Менавіта ў Нацыянальным гістарычным архіве Беларусі захоўваюцца старажытныя дакументальныя звесткі пра нашу мінуўшчыну,

унікальныя дакументы з усіх беларускіх рэгіёнаў. Фонды Нацыянальнага гістарычнага архіва Беларусі – гэта невычэрпная крыніца для работы гісторыка. І нам прыемна віншаваць архіў з юбілеем. 80 гадоў – гэта знакавая дата.

За сваю шматгадовую гісторыю архіў стаў сапраўдным навуковым цэнтрам па вывучэнні гісторыі і публікацыі крыніц. Вельмі важна, што ў Нацыянальным гістарычным архіве Беларусі склаўся і працуе добры калектыў, які захоплена і аддана робіць сваю працу.

Не магу не адзначыць, што ў Інстытута гісторыі НАН Беларусі з Нацыянальным гістарычным архівам Беларусі традыцыйна існуюць цесныя сувязі і супрацоўніцтва. Толькі ў цяперашні час нашымі сумеснымі намаганнямі рыхтуюцца да выдання 35, 96 і 427 кнігі Метрыкі ВКЛ.

У сучасных умовах неабходна ўмацоўваць сувязі вучоных і архівістаў, каб навуковыя даследаванні былі больш грунтоўнымі і аб'ектыўнымі, накіраванымі не толькі на навуковы пошук, але і на практычны вынік.

Наша агульная мэта – давесці да грамадскасці краіны і ўсёй сусветнай супольнасці багатую і ўнікальную гісторыю Беларусі, якая дазваляе нам упэўнена і з годнасцю глядзець у будучыню.

Упэўнены, што сённяшняя канферэнцыя з'яўляецца выдатным прыкладам даніны павагі да нашай мінуўшчыны, і яе плённая праца папоўніць, безумоўна, скарбонку ведаў аб архіўнай справе і гісторыка-культурнай спадчыне Беларусі.

Жадаю калектыву Нацыянальнага гістарычнага архіва Беларусі, усім удзельнікам навуковага форуму новых творчых дасягненняў на карысць гістарычнай навукі і беларускага народа, дзеля росквіту нашай Бацькаўшчыны!

Г. А. Бераставы

ПОЛАЦКІЯ АБЛАСНЫЯ ПРЫВІЛЕІ І ПРЫВІЛЕІ ПОЛАЦКІМ МЯШЧАНАМ: ПРАКТЫКІ ЗАХОЎВАННЯ І ВЫКАРЫСТАННЯ (XV–XVII СТСТ.)

Гісторыя вывучэння прававога ўкладу рэгіёнаў Вялікага Княства Літоўскага вызначаецца шматаспектнасцю прац, аўтары якіх рабілі розныя спробы вывучэння праблемы. Вынікам яе даследавання стаў комплекс разнапланавых прац, які, аднак, адрозніваецца дысбалансам у плане разгледжаных перыядаў і выкарыстаных падыходаў. Таму ёсць сэнс звярнуцца да іншых падыходаў, якія могуць дапамагчы працягнуць пабудову ўяўленняў аб прававым ладзе рэгіёнаў дзяржавы.

Адным з такіх падыходаў можа стаць вывучэнне традыцыі прыцягнення тэкстаў з галіны заканадаўчай практыкі праваздольным насельніцтвам ВКЛ. Гэты падыход у апошні час выкарыстоўваецца даследчыкамі прававой культуры ВКЛ, якія на падставе праведзеных назіранняў прыходзяць да высноў аб практыках прыцягнення заканадаўчых дакументаў і прававой свядомасці насельніцтва (гл., напрыклад, некаторыя працы: [26; 28; 31]). Адзін з прадметаў увагі ў межах гэтага падыходу – звесткі, што адлюстроўваюць бытаванне экзэмпляраў прававых тэкстаў у службовых або прыватных архівах. У выніку гісторык мае справу са звесткамі аб умовах, якія падштурхоўвалі атрымаць экзэмпляр таго ці іншага тэксту і ўключыць яго ва ўласныя зборы. Іншая акалічнасць – прымяненне гэтага падыходу дазваляе атрымаць адказы аб частаце выкарыстання розных прававых тэкстаў і арганізацыі доступу да іх, што паказвае прыярытэты і прававыя каштоўнасці асобных членаў грамадства або яго груп.

Такім чынам, паказваецца тагачасная прававая свядомасць і значна ўдакладняецца штодзённая прававая практыка.

Разгледзець прымяненне прававых тэкстаў у межах гэтага падыходу карысна на прыкладзе Полацкай зямлі (пазнейшае Полацкае ваяводства) [1]. Рэгіён выклікае ўвагу тым, што яго насельніцтва было адрасатам шырокага набору прававых тэкстаў: прывілеяў вялікіх князёў літоўскіх Полацкай зямлі і асобных прывілеяў полацкім мяшчанам (сярод апошніх вылучым прывілей на магдэбургскае права 1498 г., бо ён спрычыніўся да выдання дадатковых актаў, што ўдакладнялі яго [12, с. 70–77]). Прымяняючы ўказаны падыход, мы адкажам на пытанні: ці імкнуліся жыхары Полацкай зямлі атрымаць спісы гэтых прывілеяў або іншым чынам атрымаць інфармацыю аб іх змесце? Чым абумоўліваўся гэты інтарэс, і ці адрозніваўся інтарэс да актаў з боку розных супольнасцей рэгіёна? Нарэшце, якія магчымасці існавалі для атрымання гэтага віду прававой інфармацыі?

Найбольш старажытнымі тэкстамі з галіны заканадаўчай практыкі рэгіёна былі прывілеі вялікіх князёў літоўскіх Полацкай зямлі [2]. Абласныя прывілеі надаваліся вялікімі князямі супольнасцям аднаго з рэгіёнаў ВКЛ для рэгулявання сацыяльнага, палітычнага і эканамічнага ўкладу рэгіёна і адкладаліся ў мясцовых сховішчах. У выпадку з Полацкам і рэгіёнам вядома, што *«вси листы, привилея и твердости <…> всей земли Полоцкой»* захоўваліся ў полацкім Сафійскім саборы [5, с. 347]. Асаблівасцю арыгіналаў актаў было тое, што з захопам Полацка Маскоўскай дзяржавай у 1563 г. яны былі страчаны [27, с. 274–275], г. зн. з гэтага часу ў жыхароў рэгіёна павінны былі зменшыцца магчымасці атрымаць інфармацыю з актаў. Спецыфіку карыстання мясцовымі дакументамі мусіў ствараць і абласны прывілей 1580 г., які надаў палачанам права на спрошчанай падставе атрымліваць выпісы з «правоў і вольнасцей» Полацкага ваяводства, скапіраваных у кнігі Метрыкі ВКЛ [2, с. 69].

Першы абласны прывілей быў нададзены, верагодна, у канцы XIV ст., аднак найстаражытнейшым з захаваных абласных актаў

---

[1] Пытанне арганізацыі захоўвання дакументаў у мясцовых архівах ВКЛ часткова закраналася даследчыкамі: [7; 5, с. 332–333, 356–357].

[2] Праблемнае поле прывілеяў рэгіёнам ВКЛ мае багатую гістарыяграфію (назавём толькі найноўшыя даследаванні: [23; 25, с. 297–315; 30], аб папярэдніх працах гл. [29]), але шмат пытанняў застаецца неасветленымі. У гістарыяграфію акты ўвайшлі як «абласныя прывілеі». Далей мы прытрымліваемся гэтага тэрміна.

з'яўляецца прывілей Жыгімонта I Старога 1511 г. Але ў нашым распараджэнні ёсць магчымасці працаваць і з указаннямі аб прымяненні абласных прывілеяў, нададзеных папярэднікамі гэтага ўладара. Полацкі ваявода Алехна Судзімонтавіч у пасланні рыжанам аб увядзенні новай вашчаной пячаткі каля 1464 г., падкрэсліваючы намер бараніць гандлёвыя інтарэсы полацкіх мяшчан, адзначыў: *«А дал имъ его м(и)л(о)сть хр(е)стьѧньское право, абы справедливость была как богатому, так оубогомоу»* [24, с. 275]. Пад такой лаканічнай узгадкай мог хавацца і гандлёвы дагавор Полацка з Рыгай, зацверджаны якраз вялікім князем Казімірам, дагавор, натуральна, патрабаваў ад рыжанаў выканання правоў палачанаў у гандлі [24, с. 222–223]. Але словы аб наданні «права» полацкім мяшчанам схіляюць да думкі, што працытаваны дакумент меў на ўвазе абласны прывілей Казіміра.

Наступныя падставы для абагульненняў наконт інтарэсу палачанаў да экзэмпляраў абласных прывілеяў даюць прывілеі 1511 і 1547 гг. Прывілей 1511 г. Полацкай зямлі быў наступным пасля прывілеяў Казіміра і Аляксандра. З нарацыі прывілея высвятляецца, што палачане *«покладали»* папярэднія абласныя прывілеі, каб на іх падставе велікакняжацкая канцылярыя магла падрыхтаваць прывілей 1511 г. Менавіта на падставе старэйшых актаў ён і быў складзены (гл.: [24, с. 652–656]). Данясенне палачанамі інфармацыі абласных прывілеяў да велікакняжацкай улады ў Вільні мусіла прама зыходзіць з таго, што палачане ў пачатку XVI ст. павінны былі валодаць магчымасцю ўзяць з сабой арыгіналы або спісы прывілеяў пры падрыхтоўцы паездкі ў сталіцу. Наступны ж абласны прывілей быў выдадзены ў 1547 г. [11, с. 381–385]. Яго нарацыя паведамляе, што прадстаўнікі Полацкага ваяводства падалі вялікаму князю для распрацоўкі новага акта не толькі прывілей 1511 г., але яшчэ і прывілеі Казіміра і Аляксандра. Аднак у рэчаіснасці тэксты прывілеяў 1511 і 1547 гг. амаль поўнасцю ідэнтычныя [27, с. 255]. З гэтага могуць вынікаць толькі дзве магчымасці: або палачане паклалі перад гаспадаром насамрэч толькі прывілей 1511 г., і пасля на яго падставе велікакняжацкая канцылярыя склала прывілей 1547 г., або палачане не пакладалі ніводнага з актаў, і прывілей 1547 г. быў самастойна створаны канцылярыяй шляхам капіравання запісу прывілея 1511 г. з Метрыкі. Так ці інакш, словы нарацыі прывілея 1547 г., што палачане *«пакладалі»* для яго стварэння прывілеі Казіміра, Аляксандра і Жыгімонта I Старога не адпавядаюць рэчаіснасці. З гэтай акалічнасці прама вынікае, што

ў 1511 г. палачане сапраўды *«пакладалі»* перад уладаром папярэднія абласныя прывілеі для складання новага акта, тады як у 1547 г. палачане не падалі ранейшыя акты.

На практыку пашырэння абласных прывілеяў у спісах прама паўплываў інтарэс да гэтых актаў з боку іншых супольнасцей рэгіёна. Полацкі архіепіскап, архімандрыт манастыра св. Івана Прадцечы на Востраве і ігумен манастыра св. Пятра ў абарону сваіх зямельных прэтэнзій прыцягнулі *«выписы прывилеюв <...> Казимера и брата нашог(о) Александра, даныхъ всиии земли Полоцкоии, γ которых же ены сознавают(ь), што им в именъя церковныи не встγпатисѧ»* [24, с. 676] [3]. Характарыстыка такіх актаў як нададзеных усёй Полацкай зямлі, а таксама іх змест (даследчыкі абласных прывілеяў указваюць, што гэтыя артыкулы ўвайшлі ў склад актаў яшчэ да Казіміра [27, с. 270–273; 12, с. 146], а значыць, яны мусілі быць і ў абласных прывілеях Казіміра і Аляксандра) гавораць аб тым, што ў гэтым выпадку архіепіскап і архімандрыты валодалі спісамі менавіта абласных актаў. Зацікаўленасць духавенства да прававых ведаў аб прывілеях стала сістэматычнай, на што ўказвае існаванне спісаў абласных прывілеяў 1547 і 1580 гг. у зборах Полацкай праваслаўнай духоўнай кансісторыі XIX ст. [3, с. 18], і нельга поўнасцю адмаўляць магчымасці, што яны бесперапынна захоўваліся ў мясцовага праваслаўнага духавенства. Калі ж казаць увогуле пра даступнасць абласных прывілеяў духавенству, то зняццю спісаў магла прама спрыяць практыка захоўваць арыгіналы прывілеяў у Сафійскім саборы.

З разгледжанага зразумела, што адным з важкіх кампанентаў прававой актыўнасці палачанаў былі абласныя прывілеі, бо мела месца іх капіраванне дзеля выкарыстання пэўнымі супольнасцямі рэгіёна для службовых мэт, непасрэдна іх выкарыстоўваў і полацкі ваявода. У той жа час, мяркуем, гэта засведчыла нераўнамернасць пранікнення новых мадэляў прававой свядомасці: мы сутыкаемся са слядамі практыкі выкарыстоўваць пісьмовы акт з галіны заканадаўства, але яна знаходзіць водгук толькі сярод кіраўнічай эліты, вярхоў духавенства і, падобна, у прадстаўнікоў палачанаў, якія кантактуюць з вялікім князем літоўскім. Калі мы звернемся да вопыту прававых акцый большасці праваздольнага насельніцтва Полацкага ваяводства, мы

[3] На думку В. А. Вароніна, дакумент, адкуль узяты нашыя звесткі, інтэрпаляваны, але створаны на падставе сапраўднага дакумента [24, с. 675–676, заўв. 1].

ўбачым, што традыцыйныя, больш старажытныя прававыя працэдуры толькі пачыналі прыходзіць у заняпад [4]. Гэты працэс павінен быў быць цяжкім і для абласных прывілеяў XV–XVI стст., бо яны з'яўляліся вынікам заканадаўчых практык замежнага паходжання [30, p. 64, 65], што патрабавала часу на замацаванне актаў гэтага тыпу ў мясцовай прававой галіне.

З пачатку XVI ст. ВКЛ уваходзіць у перыяд кадыфікаванага пісьмовага права. Цягам гэтага стагоддзя пералік заканадаўчых тэкстаў значна папоўніўся, і ў выніку ён уключыў Статуты ВКЛ 1529, 1566, 1588 гг. і шэраг соймавых канстытуцый, што прама адлюстравалася на судовай практыцы мясцовых улад. Так, мы сутыкаемся з сістэматычнай практыкай выкарыстання ўжо Статута 1529 г. [4, с. 138, 141, 154 і далей]. Яшчэ большы ўжытак у Полацку і Полацкім ваяводстве атрымалі наступныя Статуты, што, безумоўна, было часткай агульналітоўскай тэндэнцыі [26, с. 87–94]. Карыстацца Статутам пры разглядзе спраў шляхецкімі судамі прама абавязаў абласны прывілей 1580 г. [2, с. 69], і гэтая норма, як можам назіраць, паспяхова замацавалася [15, арк. 16 адв., 81, 125 адв.; 16, арк. 369; 17, арк. 238, 274, 289 адв.–290; 10, с. 219–220]. Практыка выкарыстоўваць прававыя тэксты ўстаялася і ў судова-прававой дзейнасці полацкага магістрата. Пасля надання магдэбургскага права Полацку мы сустракаемся з указаннямі таго, што адміністраванне і суд у горадзе адбываліся паводле *«права маидеборского»* (напрыклад: [12, с. 72, заўв. 15]). З сярэдзіны XVII ст. сустракаюцца і дакладныя ўказанні аб выкарыстанні прававых тэкстаў у гэтай якасці: магістрат стаў абапірацца на «Саксонскае люстра» [1, с. 82, 141, 155; 21, арк. 119 адв.; 22, арк. 115 адв.], «Парадак судоў…» Б. Граіцкага [8, с. 300; 20, арк. 38; 21, арк. 228 адв.], практыкаваўся і зварот да Статута ВКЛ [20, арк. 39, 93, 122] (гл. таксама на матэрыяле XVIII ст.: [13, с. 43–45]). Пералік падобных прыкладаў далёка не поўны. У іх кантэксце нас цікавіць, ці захавалася ў гэтых умовах галіна выкарыстання абласных прывілеяў і прывілеяў мяшчанам і калі так, якімі прычынамі дыктавалася імкненне атрымаць экзэмпляры гэтых тэкстаў?

---

[4] Замацаванне прымянення пісьма ў Полацку разгледжана А. І. Грушам [6, с. 475–488] (у дачыненні да ВКЛ увогуле гл.: [5, с. 150–173]), але пераважна ў галіне службовай і прыватнай дзейнасці.

Першыя спробы асобных прадстаўнікоў палачанаў выкарыстоўваць абласныя прывілеі мы бачылі і раней, у 1547 г., але сістэматычнымі яны сталі з канца XVI ст. Гэты час азнаменаваў і пачатак фарміравання акрэсленых уяўленняў аб значэнні актаў у прававой свядомасці ўжо мясцовай шляхты. У 1580 г. паслы Полацкага ваяводства прасілі пацвердзіць прывілей нанова, і на гэты раз мы маем справу са сфарміраванай практыкай шляхты прымяняць прывілей: на гэты раз акт выкарыстоўваўся толькі як абгрунтаванне права абіраць ваяводу полацкага, палажэнне аб чым сапраўды меў прывілей [14, с. 246]. У гэтай якасці акт выкарыстоўваўся шляхтай і далей [14, с. 246, 248], прамым вынікам чаго сталі выданне пацвярджальнага прывілея 1593 г., адпаведныя пункты канстытуцый 1647 і 1699 гг. і паўторнае пацвярджэнне прывілея ў 1713 г. [14, с. 252]. Непасрэдным вынікам гэтага можна лічыць тое, што ў ходзе выбараў ваяводы шляхта карысталася экзэмплярамі прывілеяў. Так, у 1670 г. яна прад'явіла прывілей 1580 г. на элекцыйным сойміку, на якім адбываліся выбары новага ваяводы [14, с. 250], той жа прывілей быў прад'яўлены на элекцыйным сойміку 1721 г. [14, с. 252].

Спісы абласных прывілеяў меў, несумненна, і Полацкі магістрат. Інфармацыя другой паловы XVII ст. паведамляе, што ў ратушы захоўваліся таксама *«правы і прывілеі»* горада [9, с. 222, 238], крыніца сярэдзіны XIX ст. некалькі ўдакладняе гэтыя даныя: у архіве магістрата захоўваўся спіс прывілея 1511 г. [24, с. 652]. Крыніцы канца XVII ст. зафіксавалі тую ж практыку ў дачыненні да *«лянтвойтаўскіх кніг»* [21, арк. 194 адв.] і *«кніг гарадскіх пратаколаў»* [20, арк. 139–139 адв.] – захоўванне іх па-за ратушай успрымалася як парушэнне [5]. Адпаведнае сховішча ў другой палове XVII ст. знаходзілася пад ключамі, якімі распараджаліся райцы [9, с. 222, 238]. Трэба меркаваць, пералічаныя падыходы азначалі існаванне абмежаванняў на карыстанне і спісамі мясцовых прывілеяў. Тым не менш, мы ведаем указанні на прыцягненне абласных прывілеяў і мяшчанамі. Цягам 1672 г. полацкі магістрат разглядаў прэтэнзіі рэктара полацкага езуіцкага калегіума Даніэля Бутвіла да полацкай мяшчанкі Фядоры Кукшынаўны Аляксандравай Цімафеевічавай Сцебутавай аб доўгу. Муж Фядоры, Аляксандр Ціма-

[5] Характэрна, што такая практыка лічылася часткай *«dawnego zwyczaiu»* [21, арк. 194 адв.]. Магчыма, так жа «здаўна» ў ратушы захоўваліся і спісы абласных прывілеяў і прывілеяў мяшчанам.

феевіч Сцебут, быў вінен грошай рыжскаму купцу Дэтрыху Дрэлінгу. Дрэлінг перазапісаў доўг рэктару калегіума, а праз некаторы час Сцебут памёр. У выніку Бутвіл дамагаўся вяртання доўгу ўжо ад Фядоры. Фядора праявіла спрактыкаванасць у праве (напрыклад, яна спаслалася на рэскрыпт Яна II Казіміра Вазы 1649 г. аб даўгавых прэтэнзіях рыжанаў да палачанаў [19, арк. 89]), у прыватнасці, яна скарыстала *«dawne praeiudicata»*, якія прадпісвалі, што калі б *«ktory miesczanin Połocki w czym został winien Ryskim kupcom, tedy Ryzanie sami osobami swemi do Połocka przyiezdzali y oczewistą z sobą rozprawę przymowali»* [19, арк. 88 адв.]. На нашу думку, змест узгадкі і яе вызначэнне як *«даўніх устояў»* дазваляе дапусціць, што Сцебутавая прыцягнула адзін з абласных прывілеяў: найпазнейшым з усіх *«даўніх»* дакументаў, які мае блізкае палажэнне, быў прывілей 1580 г. Зрэшты, яго мелі і прывілеі 1511 і 1547 гг. [11, с. 381–385; 24, с. 652–656]. Але падкрэслівацъ значнасць настолькі старых тэкстаў будзе, можа быць, паспешлівым. Зяцем Фядоры быў полацкі райца Стафан Курбатовіч [19, арк. 141], які і мог дапамагчы з прыцягненнем гэтага доваду. Няцяжка пераканацца, што гэты выпадак сярод мяшчан быў выключным, асабліва калі ўлічыць, што мы маем непараўнальна больш згадак пра інтарэс да абласных прывілеяў з боку шляхты і царквы.

Калі прыцягненне экзэмпляраў абласных прывілеяў прадстаўнікамі некаторых супольнасцей Полацкага ваяводства стала параўнальна сістэматычным, то заўважна па-іншаму выглядала дынаміка попыту прывілеяў Полацку на магдэбургскае права. Нават калі рабіць папраўку на тое, што кола атрымальнікаў гэтых тэкстаў было меншым, чым у абласных актаў, то можна заўважыць, што попыт на прывілеі мяшчанам не аказаўся істотным. Напрыклад, у XVI ст. у Полацку практычна невядома выкарыстанне тэкстаў, звязаных з магдэбургскім правам, нават нягледзячы на пачатковыя складанасці пасля яго надання. Пазней у мяшчан узнікла нагода скарыстацца велікакняжацкімі актамі, нададзенымі палачанам. У 1558 г. мяшчане баранілі перад Жыгімонтам II Аўгустам права не даваць частку мыта, у абгрунтаванне чаго яны паклалі перад гаспадаром *«лист великого князя Швитрыгаила и великого князя Казимира королевича и дяди нашого Алексанъдра, короля его м(и)л(о)сти, на котором вжо и то доложоно, вызволяючи их от даванья мыта, яко вил(ь)новцов и трочан, потому ж и отец наш <…> Жыкгимонт, корол(ь) его м(и)л(о)сть их зоставити и вызволити рачыл»* (цыт. паводле: [12, с. 137]). На думку М. Д. Макарава, такое

апісанне адпавядае абласным прывілеям Казіміра і Свідрыгайлы, бо аб асобных прывілеях полацкім мяшчанам, нададзеных да 1498 г., нічога невядома [12, с. 138]. С. У. Палехаў бачыць у цытаванай узгадцы асобныя прывілеі полацкім мяшчанам на права бязмытнага гандлю, што, мяркуем, больш абгрунтавана, бо згадка ўзору *«вил(ь)-новцов и трочан»* хутчэй гаворыць аб тым, што пакладзеныя палачанамі акты былі падобны да прывілея вільнянам на права бязмытнага гандлю [25, с. 69]. Да таго ж, працытаваныя формулы падкрэсліваюць, што ў прад'яўленых мяшчанамі актах *«доложоно»* менавіта пытанне бязмытнага гандлю, тады як абласныя прывілеі ўтрымлівалі значна большы пералік пытанняў. Ва ўсякім выпадку, мы маем хіба толькі адзінкавы выпадак непасрэднага звароту мяшчан да заканадаўчых тэкстаў. На нашу думку, тлумачэнне канкрэтна гэтага выпадку трэба шукаць ва ўжо агаворанай прававой свядомасці насельніцтва, калі мясцовыя супольнасці толькі пачыналі ўспрымаць вопыт карыстання пісьмовым тэкстам як заканадаўчым распараджэннем.

Зрэшты, сведчанні пазнейшага часу паказваюць невялікую колькасць выпадкаў прамога звароту полацкіх мяшчан да прывілеяў Полацку. У 1640 г. Уладзіслаў IV Ваза разглядаў скаргу полацкага магістрата да праваслаўнай Богаяўленскай царквы ў Полацку аб тым, што царква валодае землямі ў горадзе. У адказ пленіпатэнты царквы скарысталі прывілеі Аляксандра, Жыгімонта I Старога і Жыгімонта II Аўгуста. Змест прыцягнутых прывілеяў не агаворваецца, але ў судовым працэсе яны атаясамліваюцца з пацвярджальным прывілеем Уладзіслава IV Вазы Полацку на правы і прывілеі [18, арк. 1], што дае магчымасць бачыць у выкарыстаных пленіпатэнтамі актах прывілеі, выдадзеныя толькі полацкім мяшчанам. Падобным чынам варта трактаваць спробы палачанаў атрымаць у 1682 г. мытныя палёгкі на падставе прывілеяў Полацку Жыгімонта III і Яна II Казіміра Вазаў, Міхала Карыбута-Вішнявецкага і Яна III Сабескага, а таксама прывілеяў, нададзеных гораду *«ante unionem»* – у гэтым паведамленні таксама хаваюцца, бясспрэчна, прывілеі полацкім мяшчанам, а не абласныя прывілеі, бо абласныя прывілеі Міхала Карыбута-Вішнявецкага і Яна III Сабескага Полацкаму ваяводству невядомы. Крыніца паведамляе, што прывілеі *«praesentowali»* адміністратару *«цла»* (купецкага падатку) [21, арк. 209]. У гэтым выпадку зняццю копій або часоваму вывазу арыгіналаў маглі спрыяць і самі члены магістрата, якія, пэўна, таксама былі зацікаўлены ў мытных паслабленнях.

Мы паспрабавалі пералічыць найбольш характэрныя прыклады, якія дазваляюць казаць аб сістэматычнай зацікаўленасці асобных слаёў грамадства Полацкага ваяводства да полацкіх абласных прывілеяў і прывілеяў мяшчанам. Прававыя тэксты ў Полацку атрымалі розныя нішы цягам XV–XVII стст. Часткова гэта абумоўлівалася натуральнымі працэсамі замяшчэння састарэлых дакументаў навейшымі. Але абласныя прывілеі змаглі захаваць важкі аўтарытэт, нягледзячы на істотныя зрухі ў справе сістэматызацыі заканадаўчага жыцця ў ВКЛ. Зацікаўленасць у іх змесце праявілі мясцовая шляхта і праваслаўнае духавенства, аб чым прама гавораць факты валодання імі спісамі абласных прывілеяў або карыстання гэтымі актамі. Нават нягледзячы на значнае звужэнне галіны рэальнага выкарыстання абласных прывілеяў з 1580 г., яны ўспрымаліся як прававы тэкст, які задавальняе практычныя адміністрацыйныя патрэбы. Іншым чынам развівалася прававая свядомасць мяшчан, паколькі яны амаль не праяўлялі ўвагі да абласных прывілеяў. Больш за тое, мала заўважанымі для мяшчан выявіліся і прывілеі, адрасаваныя вялікім князем самім мяшчанам. Апошнія выкарыстоўваліся толькі як сімвалічнае падмацаванне прававых прэтэнзій полацкіх мяшчан, што яўна пазбаўляла іх практычнага паўсядзённага значэння.

Крыніцы і літаратура

1. Актавая кніга Полацкага магістрата 1650 г. : зб. дак-таў / склад. М. Ю. Гардзееў. – Мінск : Беларуская навука, 2006. – 270 с.
2. Акты, издаваемые Виленской археографической комиссией. – Т. 13 : Акты Главного Литовского трибунала. – Вильна : Типография А. Г. Сыркина. – 480 с.
3. Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией. – Т. 3 : 1544–1587 / сост. И. И. Григорович. – Санкт-Петербург : Типография Э. Праца; Типография II отделения Собственной Е. И. В. канцелярии 1848. – 405 с.
4. Беларускі архіў. – Т. 2 : XV–XVI ст. Літоўская метрыка. Кніга запісаў № 16 : Архіў Літоўскай метрыкі ў дзяржаўным актахранілішчы ў Маскве (былы Архіў Мін-ва юстыцыі). 1530–1538 гг. / склад. З. І. Даўгяла. – Мінск : Ін-т беларускай культуры, 1928. – 341 с.
5. Груша, А. И. Документальная письменность Великого Княжества Литовского (конец XIV – первая треть XVI в.). – Минск : Беларуская навука, 2015. – 465 с.

6. Груша, А. И. Письменная культура конца X – первой трети XVI в. // Полоцк / Под ред. О. Н. Левко. – Минск : Беларуская навука, 2012. – С. 468–488.
7. Доўнар, А. Арыгіналы прывілеяў Навагрудку XVI–XVIII ст. у фондасховішчах Нацыянальнага музея Літвы // Людзі і ўлада Навагрудчыны : гісторыя ўзаемадзеяння (да 500-годдзя надання Навагрудку прывілея на магдэбургскае права) : зб. арт. / НАН Беларусі, Ін-т гісторыі ; рэдкал.: А. А. Каваленя (старш.) [і інш.]. – Мінск : Беларуская навука, 2013. – С. 113–119.
8. Историко-юридические материалы, извлеченные из актовых книг губерний Витебской и Могилевской. – Вып. 5. – Витебск : Типография Витебск. губ. правления, 1874. – 414 с.
9. Историко-юридические материалы, извлеченные из актовых книг губерний Витебской и Могилевской. – Вып. 6. – Витебск : Типография Витебск. губ. правления, 1875. – 411 с.
10. Историко-юридические материалы, извлеченные из актовых книг губерний Витебской и Могилевской. – Вып. 25. – Витебск : Типолитография Г. А. Малкина, 1894. – 508 с.
11. Любавский, М. К. Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно (с приложением текста хартий, выданных великому княжеству Литовскому и его областям). – 2-е изд. – Москва : Художественная печатня, 1915. – 401 с.
12. Макараў, М. Д. Ад пасада да магдэбургіі : прававое становішча насельніцтва местаў Беларускага Падзвіння ў XIV – першай палове XVII ст. – Мінск : Экаперспектыва, 2008. – 248 с.
13. Макараў, М. Д. Месцкія ўлады Полацка (1580–1772 гг.) : арганізацыя, персанальны склад. – Смаленск : Інбелкульт, 2014. – 198 с.
14. Мацук, А. Выборы полоцкого воеводы в XVI–XVIII вв. // Полоцк / Под ред. О. Н. Левко. – Минск : Беларуская навука, 2012. – С. 245–259.
15. Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі (далей – НГАБ). – Ф. 1778. – Воп. 1. – Спр. 1. – Актавая кніга Полацкага земскага суда. 12 студзеня – 21 чэрвеня 1623 г. – 324 арк.
16. НГАБ. – Ф. 1778. – Воп. 1. – Спр. 3. – Актавая кніга Полацкага земскага суда. 30.05.1668–08.10.1668. – 498 арк.
17. НГАБ. – Ф. 1778. – Воп. 1. – Спр. 7. – Актавая кніга Полацкага земскага суда. 07.01.1679–04.10.1679. – 557 арк.
18. НГАБ. – Ф. 1778. – Воп. 1. – Спр. 9. – Актавая кніга Полацкага земскага суда. 05.06.1682–07.10.1683. – 445 арк.
19. НГАБ. – Ф. 1823. – Воп. 2. – Спр. 2. – Актавая кніга Полацкага магістрата. 25.01.1672–13.12.1672. – 202 арк.
20. НГАБ. – Ф. 1823. – Воп. 2. – Спр. 3. – Актавая кніга Полацкага магістрата. 02.01.1676–31.12.1676. – 316 арк.

21. НГАБ. – Ф. 1823. – Воп. 2. – Спр. 4. – Актавая кніга Полацкага магістрата. 04.02.1682–24.12.1682. – 255 арк.
22. НГАБ. – Ф. 1823. – Воп. 2. – Спр. 5. – Актавая кніга Полацкага магістрата. 01.01.1684–22.12.1684. – 281 арк.
23. Полехов, С. В. Привилеи великих князей литовских Смоленской земли (середина XV – начало XVI в.) // Петербургские славянские и балканские исследования = Studia Slavica et Balcanica Petropolitana. – 2015. – № 17. – С. 115–140.
24. Полоцкие грамоты XIII – начала XVI в. : в 2 т. / редкол. : А. Л. Хорошкевич (отв. ред.) [и др.]. – 2-е изд. – Москва : Ун-т Д. Пожарского ; Русск. фонд содействия образованию и науке, 2015. – Т. 1. – 851 с.
25. Хорошкевич, А. Л. Комментарии / А. Л. Хорошкевич, С. В. Полехов [и др.] // Полоцкие грамоты XIII – начала XVI в. – Т. 2 / редкол. : А. Л. Хорошкевич (отв. ред.) [и др.]; 2-е изд. – Москва : Русский Фонд Содействия Образованию и Науки, 2015. – С. 5–325.
26. Яковенко, Н. Шляхетська правосвідомість у дзеркалі обігу правничої літератури на Волині й Наддніпрянщині // Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. – Київ : Критика, 2002. – С. 80–106.
27. Якубовский, И. Земские привилеи Великого княжества Литовского : критический разбор текстов областных привилеев // Журнал Мин-ва народного просвещения. – 1903. – № 6. – С. 245–303.
28. Kiaupienė, J. Istnienie i funkcjonowanie dokumentów horodelskich z 1413 r. // 1413 m. Horodlės aktai (dokumentai ir tyrinėjimai) = Akty Horodelskie z 1413 roku (dokumenty i studia) / sudarė J. Kiaupienė, L. Korczak. – Vilnius ; Kraków : LII leidykla ; PAU, 2013. – S. 289–321.
29. Polechow, S. Przywileje dzielnicowe Wielkiego Księstwa Litewskiego. Stan i perspektywy badań // Czasopismo Prawno-Historyczne. – 2014. – T. LXVI. – Z. 2. – S. 45–65.
30. Saviščevas, E. Regionai ir jų privilegijos Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės gyvenime (XV a. – XVI a. vidurys) // Lietuvos Statutas : Temidės ir Klėjos teritorijos : straipsnių rinkinys / Sud. I. Valikonytė, N. Šlimienė. – Vilnius : Vilniaus universiteto leidykla, 2017. – P. 49–77.
31. Zakrzewski, A. Kultura prawna Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI–XVIII w. // Kultura i języki Wielkiego Księstwa Litewskiego : zb. art. / pod red. M. T. Lizisowej. – Kraków : Collegium Columbinum, 2005. – S. 33–65.

З. В. Антановіч

ВОПІСЫ СПРАЎ МАГІЛЁЎСКАЙ РЫМСКА-КАТАЛІЦКАЙ КАНСІСТОРЫІ ЯК КРЫНІЦА ПА ДАСЛЕДАВАННІ СПРАВАВОДСТВА І АРХІЎНАЙ СПРАВЫ

Архіўны вопіс – гэта даведнік, які ўтрымлівае сістэматызаваны пералік адзінак захоўвання, прызначаны для іх уліку, замацавання сістэматызацыі, раскрыцця іх складу і зместу [5, с. 10]. Таму вопісы падчас іх выкарыстання выконваюць дзве асноўныя функцыі – уліковую і даведачную. Пасля перапрацоўкі архіўнага фонду вопісы, якія выводзяцца з архіўных даведнікаў, далучаюцца да фонду і становяцца адной з крыніц для правядзення даследаванняў.

Найбольш каштоўнымі з крыніцазнаўчага пункту гледжання з'яўляюцца вопісы, створаныя фондаўтваральнікамі, якія дзейнічалі ў XIX ст. Гэта звязана з уніфікацыяй і фармалізацыяй вопісаў спраў пачынаючы з 1930-х гг., што было выклікана значным аб'ёмам неўпарадкаваных архіваў, якія трапілі на дзяржаўнае захоўванне [1, с. 208–210]. Іншым фактарам з'яўляецца іх добрая захаванасць у пэўных выпадках і актуальнасць як уліковых і даведачных дакументаў у архівах, што абумоўлена падыходамі да іх распрацоўкі. У XIX ст. структура і змест вопісаў спраў удасканальваліся як расійскімі архівістамі, так і заходнееўрапейскімі. Першымі, у прыватнасці, П. М. Строевым і членамі Камітэта для апісання дакументаў трох маскоўскіх сенацкіх архіваў, у другой трэці XIX ст. было распрацавана кароткае апісанне архіўных спраў. Іх апанент А. Х. Вастокаў прапаноўваў энцыклапедычнае апісанне з уключэннем нават фрагментаў дакументаў або рэферыравання іх зместу. Гэтыя падыходы існавалі паралельна, у тым ліку ў прапановах рэформ, з ініцыятывай якіх выступалі М. В. Калачоў і Д. Я. Самаквасаў. Існаваў і трэці падыход да апісання архіўных спраў, які ўключаў падрабязнае апісанне аднародных груп дакументаў і спраў. Усе гэтыя падыходы знаходзіліся ў рэчышчы тэарэтычных і практычных распрацовак заходнееўрапейскіх калег, якія былі абагульнены галандскімі архівістамі С. Мюлерам, Й. Фейтам і Р. Фруінам. Яны прапаноўвалі выкарыстоўваць кароткае апісанне спраў у вопісах устаноў, а для найбольш каштоўных комплексаў дадаваць спісы дакументаў [4, арт. 37–77]. Азначаныя падыходы заставаліся дыскусійнымі ў асяродку прафесійных архівістаў, а ў арганізацыях-фондаўтваральніках апісанне спраў павінна

было адпавядаць нарматыўным актам Расійскай імперыі [12, т. 25, арт. 15150] і галіновым дакументам.

Магілёўская кансісторыя з'яўлялася органам адміністратыўна-тэрытарыяльнага кіраўніцтва і духоўнага суда ў межах архідыяцэзіі, якая ахоплівала Магілёўскую і Віцебскую губерні, Фінляндыю і Туркестан, а для іншых рымска-каталіцкіх дыяцэзій у Расійскай імперыі Магілёўская з'яўлялася вышэйстаячай інстанцыяй [2, арк. 193–194; 13, с. 3]. Таму ў архіве гэтай установы адкладалася дакументацыя па дзейнасці царквы ва ўсёй краіне. Нарматыўным дакументам галіновага кіравання для Магілёўскай рымска-каталіцкай кансісторыі выступіла Інструкцыя па справаводстве рымска-каталіцкіх кансісторый, распрацаваная на аснове Статута духоўных кансісторый 1842 г., якой патрабаванні да ўліку і арганізацыі выкарыстання архіўных спраў былі ў значнай ступені ўніфікаваны, а таксама дадаваліся ўзоры афармлення справаводнай і архіўнай дакументацыі. Тыпалогія выдзялення гістарычных форм архіўнай дакументацыі Магілёўскай кансісторыі, якая выступае ў якасці крыніц пры правядзенні шырокага кола даследаванняў, базуецца на крытэрыях прызначэння (справаводная дакументацыя, аператыўная дакументацыя архіваў, архіўныя вопісы і элементы навукова-даведачнага апарату), спосабу запаўнення (структураванасць тэксту і табліц), аб'ектаў апісання (група спраў, справа, група дакументаў, дакумент або яго частка) і прынцыпаў іх сістэматызацыі (храналагічны, тэматычны, алфавітны і г. д.) [14, с. 166–170].

Першапачаткова ў архіве Магілёўскай кансісторыі справы ўлічваліся ў рэестрах, якія не захаваліся. Пры гэтым Камісія па праверцы актавых і метрычных кніг у першай трэці XIX ст. па выніках сваёй працы адзначала парушэнні ў захоўванні дакументаў, што не магло не адбівацца таксама на іх уліку і арганізацыі выкарыстання [11, арк. 2–3 адв., 179–185]. Змены адбыліся ў адпаведнасці з Інструкцыяй па справаводстве ў кансісторыях [15]. З 1840-х гг. у кансісторыі пачынаюць складацца наступныя віды архіўных даведнікаў і ўліковых дакументаў, якія можна выкарыстоўваць як вопісы спраў: агульны рэестр спраў архіва; агульны вопіс спраў стала; вопіс спраў, прызначаных для перадачы ў архіў. У 1845 г. архіварыус Адам Непакайчыцкі правёў перашыфроўку спраў з раздзяленнем іх па структурна-храналагічнай прыкмеце – па створаных у канцылярыі сталах (аддзелах) – у мэтах спрашчэння даведачнай работы. Быў складзены

асобны рэестр з пазначэннем старых і новых шыфраў спраў з валавай нумарацыяй спраў [8, арк. 1–10]. Спецыяльная дакументацыя кансісторыі была сфарміравана ў звязкі па відах спраў. Яны прашываліся, нумараваліся, складаўся тытульны аркуш і ўнутраны вопіс дакументаў (у вызначаных галіновымі нарматыўнымі актамі выпадках), пры гэтым патрабаванні да загалоўкаў абмяжоўваліся раскрыццём зместу справы, але ўзоры іх напісання адсутнічалі [15, арк. 12–12 адв.]. Кожная справа бягучага справаводства, якая трапіла ў рэестр, ахоплівала перыяд 1–4 гады ў сярэднім, а ранейшыя маглі фарміравацца за дзесяцігоддзі, напрыклад, квітанцыі казначэйства аб унясенні сум за гербавую паперу і ўказы кансісторыі прыходарасходчыку за 1786–1842 гг. [8, арк. 7 адв., 10 адв.–35 адв.]. Аналагічны рэестр складзены па матэрыялах сферы дзейнасці першага стала, аднак у ім не пазначаны нумары спраў па старым вопісе, а статыстычныя ведамасці сістэматызаваны па геаграфічнай прыкмеце (дэканатах) за 1850–1859 гг., як і спісы парафіян па асобных касцёлах за 1852–1856 гг. і 1860–1869 гг. [7, арк. 16–20, 21 адв.–24, 25–28]. Пры гэтым да шэрагу спраў складзены групавыя загалоўкі, што дазваляе выкарыстоўваць рэестр для ацэнкі відавой разнастайнасці дакументаў у справаводстве ўстановы, іх захаванасці і асаблівасцях уліку дакументаў, але не архіўных даведнікаў.

Да архіўнай дакументацыі Магілёўскай кансісторыі таксама адносіцца агульны вопіс спраў стала. Ён меў выгляд табліцы з наступнымі графамі: справаводны нумар, дата пачатку справы, архіўны нумар па парадку, назва, дата заканчэння, колькасць аркушаў, распіска ў атрыманні. Некалькі з іх выкарыстоўваюцца ў якасці вопісаў фонду 1781 [6, воп. 2, т. 4; воп. 3, т. 7, 8; воп. 9; воп. 20]. Яны ўтрымлівалі загалоўкі як скончаных справаводствам спраў, так і незавершаных. Для апошніх пазней прастаўляліся даты завяршэння справаводствам. Шэраг аднародных спраў, у прыватнасці, аб скасаванні шлюбу, епітым'ях, выдачы выпісаў з метрычных кніг аб народжаных, шлюбаваных і памерлых і інш., мелі групавыя загалоўкі, у якіх пераменнымі данымі з'яўляліся прозвішчы і імёны прыватных асоб [6, воп. 20].

Вопіс спраў, прызначаных для перадачы ў архіў, адрозніваўся толькі тым, што замест першай графы было дзве (нумары па вопісе і па агульным вопісе), а замест апошняй – заўвагі [6, воп. 2, т. 3]. Архіўны нумар часам прастаўляўся ніжэй за нумар па парадку (першы стаўбец) з пазнакай «Ар №2» або без яе [6, воп. 3, т. 5, арк. 757].

У канцы XIX ст. змяняецца пазначэнне храналогіі: год архіварыус пісаў уверсе кожнага аркуша над датай, а ў табліцы запісаны месяц і дзень пачатку справы – што відавочна звязана з ростам дакумента-абароту. Такія вопісы складаліся штогадова, незалежна ад завершанасці спраў. Архіварыус адзначаў нумар па агульным рэестры, калі справа перадавалася, а загадчык стала адзначаў *«здадзена ў архіў (дата)»* або *«ў стале»* [6, воп. 4, арк. 16, 17 адв., 20–20 адв.]. Па гэтых жа вопісах справы перадаваліся архіварыусам яго пераемніку падчас звальнення; гэта дазваляе сцвярджаць, што і ў архіве кансісторыі яны не перакладаліся. Напрыклад, вопіс са справамі першага стала за 1788–1848 гг. упершыню, акрамя перададзеных раней спраў, быў прыняты архіварыусам кансісторыі Адамам Непакайчыцкім у 1856 г., які ў сувязі са звальненнем у 1878 г. перадаў іх губернскаму сакратару Яну Дулевічу. У тым жа годзе апека над архівам была даручана Уладзіславу Елісовічу. У 1884 г. гэтую пасаду заняў зноў Ян Дулевіч, з 1891 г. – Францыск Акола-Кулак, а з 1892 г. – Пётр Савіцкі [6, воп. 2, т. 1–2; воп. 3, т. 1–3].

Фармуляр агульнага рэестра спраў архіва адрозніваўся ад агульнага вопісу спраў стала першым стаўбцом – нумар па рэестры [15, арк. 16, 17 адв., 20–20 адв.]. Агульныя рэестры спраў архіва Мінскай кансісторыі захаваліся ў фондзе Магілёўскай, куды трапілі падчас адміністрацыйнага перападпарадкавання Мінскай губерні ў 1883 г. [3, с. 22–24, 62–64]. Напрыклад, у 1845 г. быў складзены рэестр па епархіяльнай частцы за перыяд 1822–1845 гг. На тытульным аркушы было адзначана, што вопіс складзены на адзін цюк пад літарай «Г». У вопісе не пазначаны час завяршэння справаводствам, таму яго нельга выкарыстоўваць для даследавання апаратыўнасці разгляду спраў. Пры гэтым апошняя графа ў шэрагу выпадкаў запоўнена запісамі даведачнага характару, якія можна выкарыстоўваць у якасці паказальнікаў да вопісу. Так, справы 275–329 былі пра пляцы і іншыя маёмасці, справы 385–391 – пра манахаў-базыльян, якія перайшлі ў каталіцкае белае духавенства [10, арк. 1, 31 адв.–37 адв., 42].

Адначасова існавалі сумарныя вопісы на справы пэўнага чыноўніка кансісторыі (напрыклад, візітатара) або біскупа, якія мелі асобную канцылярыю. У такіх выпадках вопіс утрымліваў звесткі аб дзейнасці азначанай асобы і храналагічна адпавядаў часу займання пасады [9].

У якасці вопісаў фонду 1781 «Магілёўская рымска-каталіцкая кансісторыя» сёння выкарыстоўваецца 22 дакументы, якія адносяц-

ца да архіўнай дакументацыі, створанай падчас дзейнасці ўстановы. Справы ў іх сістэматызаваны па структурна-храналагічнай прыкмеце. З іх чатыры – па першым стале, 13 – па другім, па два – па трэцім і чацвёртым і адзін па трох сталах разам – з другога па чацвёрты [6, воп. 3]. Найбольш раннія з комплексаў захаваных і выкарыстоўваемых вопісаў былі створаны ў 1856 г., што, відавочна, было звязана з арганізацыяй экспертызы каштоўнасці дакументаў [6, воп. 2–3]. Другі раз масава ствараліся вопісы ў 1878 г., калі архіў кансісторыі перамяшчаўся з Магілёва ў Санкт-Пецярбург і ажыццяўлялася перамеркаванне спраў паміж сталамі [6, воп. 2–3], а трэці – у 1890-я гг. падчас упарадкавання архіва [6, воп. 2–4]. Вопісы 1890–1910-х гг. прадстаўлены пераважна агульнымі вопісамі спраў стала. Яны складаліся ў сталах і ўтрымлівалі дакументацыю за кожныя 2–4 гады [6, воп. 8–21]. Толькі вопіс 21 на справы трэцяга стала ахоплівае 9-гадовы перыяд [6, воп. 21].

У вопісах спраў маецца шэраг пазнак, якія пакінулі архівісты XIX ст. і XX–XXI стст. Сярод адзнак XIX ст., вылучаных па атраманце і почырку архіварыусаў, вылучаюцца перадачы спраў у іншы стол. Напрыклад, у трэці стол так трапілі справы за 1826–1831 гг. аб спагнанні з памешчыка Урбанскага 7 злотых на карысць цеханавецкіх сясцёр міласэрнасці [6, воп. 2, спр. 327], сумы Астраханскага касцёла [6, воп. 2, спр. 379, 386]. У першы стол былі перададзены справы пра прапанову будаўніцтва новага касцёла ў Лепелі ў 1836–1837 гг. [6, воп. 2, спр. 666], а ў чацвёрты стол – справа па ўказе калегіі аб адсутнасці запазычанасцей на маёнтку Дагда памешчыка Буйніцкага перад цэрквамі і кляштарамі за 1845–1848 гг. [6, воп. 2, спр. 2790]. Перадачы спраў ажыццяўляліся і ў іншыя кансісторыі па тэрытарыяльнай прыналежнасці ўстаноў або асоб, пераважна, у адпаведнасці з указамі кансісторыі. Так, у Віленскую рымска-каталіцкую кансісторыю былі накіраваны справаздачы ксяндза Палякоўскага з Карыцінскай парафіі [6, воп. 2, спр. 485], а таксама інвентары Лыскаўскай алтарыі за 1835 г. [6, воп. 2, спр. 562–566]. У 1872 г. у Ціраспальскую кансісторыю перададзена справа аб выплаце запазычанасцей таганрогскага курата за 1838–1841 гг. [6, воп. 2, спр. 1154]. Па ўказе Магілёўскай кансісторыі ад 15 студзеня 1894 г. у тую ж кансісторыю была накіравана справа аб пабудове і асвячэнні Ямбургскага касцёла ў 1842 г. [6, воп. 2, спр. 2336]. Справы перадаваліся і ў дзяржаўныя ўстановы, як нарад фундушавых дакументаў дамініканскіх кляшта-

роў, які быў высланы ў Магілёўскую палату дзяржаўных маёмасцей на падставе ўказа кансісторыі ад 31 мая 1856 г., № 2676 [6, воп. 2, спр. 2140–2153]. Перадачы матэрыялаў справаводства, асабліва ў іншыя сталы Магілёўскай кансісторыі, маглі прыводзіць да паўторнага ўліку спраў. Падобныя тэхнічныя памылкі таксама выпраўляліся, як і далучаныя да іншых спраў, памылкова запісаныя і інш. [6, воп. 2, спр. 754, 755, 1948].

Каля 8-10 % спраў у вопісе 2 маюць адзнаку «Rig», значэнне якой складана ідэнтыфікаваць, таму што яна адлюстроўвае ўласцівасці дзейнасці архівістаў гэтай установы. Верагодна, скарачэнне паходзіць з лацінскай мовы: «rigō (напаўняць, заліваць)» у значэнні дапоўнена. Пашкоджанне спраў вадой фактычна выключаецца, зыходзячы з адсутнасці адпаведных слядоў. Іншым варыянтам можна вылучыць паходжанне ад лацінскага слова «regerō» (вяртаць), г. зн. знаходжанне спраў у сталах або неабходнасць іх перадачы ў іншыя сталы (кансісторыі). Адзнакай «Реш» пазначаліся справы, па якіх было прынята канчатковае рашэнне пасля складання вопісу [6, воп. 2]. У XX ст. пераважна пазначалася знішчэнне спраў адпаведнымі штампамі або запісамі ад рукі – «Выбыла», часам з пазначэннем архіўнай установы, рашэннем якой справы знішчаліся. Акрамя таго, выдзяляліся дзеючыя нумары спраў – абвядзеннем у кола, падкрэсліваннем. Крыжыкамі алоўкам пазначалася захаванасць падчас праверак наяўнасці і стану спраў.

Такім чынам, у архіўным фондзе 1781 «Магілёўская рымска-каталіцкая кансісторыя» захаваўся комплекс архіўнай дакументацыі кансісторыі за 1856 г. – пачатак XX ст., які складаецца з шэрагу архіўных даведнікаў і справаздачнай дакументацыі. У якасці даведнікаў з 1840-х гг. у архіве ўстановы выкарыстоўваліся справаводная дакументацыя (агульны вопіс спраў стала, вопіс спраў, прызначаных для перадачы ў архіў) і створаная ў архіве (агульны рэестр спраў архіва). Яна характарызуецца структураванасцю ў выглядзе табліц, а аб'ектамі апісання выступаюць групы спраў і асобныя справы. Адпаведна агульнадзяржаўнаму і галіноваму нарматыўнаму рэгуляванню загалоўкі складаліся кароткія або, як у агульным вопісе спраў архіва, групавыя. Пераважна сістэматызацыя спраў ажыццяўлялася па структурна-храналагічнай прыкмеце.

Пераважная частка захаваных архіўных даведнікаў прадстаўлена агульнымі вопісамі спраў сталоў Магілёўскай кансісторыі і вопісамі

спраў, прызначаных для перадачы ў архіў, якія належаць да справаводнай дакументацыі. Гэтыя дакументы мелі нязначныя адрозненні па структуры, а ў першы даведнік уключаліся таксама няскончаныя справаводствам справы. Вопісы маглі дапаўняцца асобнымі звесткамі (датамі завяршэння разгляду справы, перадачы ў іншае структурнае падраздзяленне і інш.), але не перараскладаліся. На іх падставе справы перадаваліся архіварыусам падчас звальнення, гэта дазваляе сцвярджаць, што і ў архіве кансісторыі яны не пераўкладаліся. Агульныя рэестры архіва складаліся па патрабаванні або пры паступленні значнага аб'ёму дакументацыі.

Зыходзячы з адзначанага, можна вылучыць шэраг напрамкаў выкарыстання архіўнай дакументацыі Магілёўскай рымска-каталіцкай кансісторыі. Сярод іх гісторыя і арганізацыя справаводства, у прыватнасці, выяўленне аб'ёму дакументаабароту фондаўтваральніка, відавой разнастайнасці спраў, праблем справаводства (напрыклад, напружанасць працы структурных падраздзяленняў). Да архівазнаўчага кірунку адносяцца такія напрамкі выкарыстання як рэканструкцыя першапачатковага складу архіўнага фонду (пры ўмове рэпрэзентатыўнасці захаванай архіўнай дакументацыі) і вывучэнне гісторыі захоўвання матэрыялаў дзейнасці фондаўтваральніка шляхам ідэнтыфікацыі адзнак у вопісах. Звесткі пра незахаваныя справы можна выкарыстоўваць для ўдакладнення біяграфічных звестак пра прыватных асоб і датавання дзейнасці падначаленых устаноў. Асабовы склад супрацоўнікаў архіва ўстановы і час займання імі пасад раскрываецца дзякуючы завяральным і перадатачным запісам. Акрамя таго, немалазначным для даследчыкаў шырокага кола навук і дысцыплін з'яўляецца магчымасць на падставе вопісаў спраў, створаных у XIX–пачатку XX ст., вызначыць шляхі далейшай архіўнай эўрыстыкі.

Крыніцы і літаратура

1. Автократов, В. Н. Теоретические проблемы отечественного архивоведения. – Москва : РГГУ, 2001. – 396 с.
2. Акты и грамоты об устройстве и управлении Римско-католической церкви в империи Российской и Царстве Польском. – Санкт-Петербург : Типография второго отделения Е. И. В. канцелярии, 1849. – 240 с.
3. Антановіч, З. В. Архівы Магілёўскай і Мінскай рымска-каталіцкіх кансісторый: гісторыя, структура, склад дакументаў (1782–1918 гг.). – Мінск : Экоперспектива, 2016. – 226 с.

4. Водолажченко, О. Г. Підручник до класифікування та опису архівів – Мюлер'а, Фейт'а та Фруен'а // Архівна справа. – 1925. – Кн. 1. – С. 101–118.
5. Делопроизводство и архивное дело: термины и определения: Государственный стандарт Республики Беларусь = СТБ/ОР/2059: утв. и введен в действие – Минск, 2013. – 20 с.
6. Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі (далей – НГАБ). – Ф. 1781.
7. НГАБ. – Ф. 1781. – Воп. 28. – Спр. 265. – Вопіс спраў першага стала, якія захоўваюцца ў архіве Магілёўскай рымска-каталіцкай кансісторыі. 1467–1904 гг. – 67 арк.
8. НГАБ. – Ф. 1781. – Воп. 28. – Спр. 266. – Вопіс спраў па трэцім стале, якія захоўваюцца ў архіве Магілёўскай рымска-каталіцкай кансісторыі. 1774–1916 гг. – 54 арк.
9. НГАБ. – Ф. 1781. – Воп. 28. – Спр. 269. – Сумарны вопіс дакументаў, пратаколаў і рэестраў арцыбіскупаў С. Сестранцэвіча і Г. Цецішоўскага. 1798–1831 гг. – 4 арк.
10. НГАБ. – Ф. 1781. – Воп. 32. – Спр. 189. – Вопіс спраў Мінскай рымска-каталіцкай кансісторыі за 1822–1843 гг. – 45 арк.
11. НГАБ. – Ф. 3124. – Воп. 1. – Спр. 2. – Перапіска камісіі па праверцы актавых і метрычных кніг з Віцебскай казённай палаты і чыноўнікамі па спецыяльных даручэннях аб прывядзенні ў парадак кніг Магілёўскай і Полацкай кансісторый. 1834–1835 гг. – 192 арк.
12. Полное собрание законов Российской Империи с 1649 г. Собрание первое: в 45 т. – Санкт-Петербург : Тип. II отд. собств. Е. И. В. канцелярии, 1830–1851.
13. Управление духовных дел иностранных исповеданий христианских и иноверных. – Кн. 1 : О управлении духовных дел христиан римско-католического и армяно-католического исповеданий // Свод законов Российской империи / Сост. Н. П. Балканов, С. С. Войт, В. Э. Герценберг / Под ред. И. Д. Мордухай-Болтовского. – Санкт-Петербург : Русское книжное товарищество «Деятель», 1896. – Т. XI. – Ч. 1. – С. 2–16.
14. Юмашева, Ю. Ю. Изучение типологии и эволюции исторических форм архивной учетной документации и возможности их представления в электронной среде. Аналитический обзор // Ю. Ю. Юмашева, Е. А. Романова, Е. Н. Сахарова, М. В. Тарасова [Электронный ресурс]. – Режим доступа : archives.ru/sites/default/files/2014-evolution-opis.pdf. – Дата доступа : 16.04.2018.
15. Lietuvos valstybės istorijos archyvas. – F. 694. – Ap. 1. – B. 1686. – Копия инструкции ведения делопроизводства в римско-католических духовных консисториях. – 1842 г.

В. С. Паздняко ў

СПРАВЫ ВІНЦЭНТА ДУНІНА-МАРЦІНКЕВІЧА Ў 1835–1855 ГГ.: ЦЯЖКАЕ ДВАЦЦАЦІГОДДЗЕ

У жыцці Вінцэнта Дуніна-Марцінкевіча, можа, і не было лёгкіх часоў, але азначаны ў загалоўку час быў асабліва цяжкім. Займаючыся шматлікімі канцылярскімі справамі па доказе шляхецкага паходжання прыватных асоб, па матэрыяльным і юрыдычным забеспячэнні сябе і сваёй сям'і, нечакана для сябе Дунін-Марцінкевіч стаў фігурантам, прынамсі, трох крымінальных спраў, якія цягнуліся на працягу дваццаці гадоў. З-за таго, што ў шматлікай літаратуры, прысвечанай жыццю і дзейнасці Дуніна-Марцінкевіча, гэтыя справы адбітку амаль не знайшлі, укажам на асноўныя іх моманты, не ўваходзячы глыбока ў сутнасць.

Справа першая. Казус Чапкоўскага.

Гэтая справа пачалася ўлетку 1835 г. Да мінскага квартальнага наглядчыка Станкевіча дайшлі звесткі, што нейкі чалавек наняў ва ўдавы Манькевіча кватэру за гарадскім садам, прывёз туды куфар, аднак там не жыве, прыязджае туды штодня апоўдні, а пасля зноў з'язджае. Вышук 22 чэрвеня 1835 г. даў у рукі следчых той самы куфар, унутры якога аказалася шмат падробленых дакументаў на шляхецтва. Была аддадзена каманда на арышт гаспадара куфра – служачага Мінскага дваранскага дэпутацкага сходу Марціна Чапкоўскага. Той паказаў на Вінцэнта Марцінкевіча: *«Познакомясь с служащим в Минской римско-католической духовной консистории переводчиком Марцинкевичем, сперва составили композицию на снимание моделей с печатей под разными привилегиями и документами, потом сделали печати королей польских Станислава Августа и Августа Третьего, сам же он, Чапковский, сделал печать короля Яна Казимира, и все оные печати остались у Марцинкевича»* [7, арк. 89]. Вінцэнта таксама арыштавалі і зняволілі ў сумна вядомы Пішчалаўскі замак [8, с. 14]. Праўда, сам Дунін-Марцінкевіч паведамляў начальству кансісторыі, дзе тады працаваў, што яго трымалі пад арыштам у кватэры [9, с. 39]. Справа магла скончыцца для фігурантаў зусім кепска, але аказалася, што ў падробшчыкаў ёсць магутныя апекуны. Марцінкевіча вызвалілі з-пад падазрэнняў і арышту, усе абвінавачванні былі ўскладзены на Чапкоўскага, якому арганізавалі ўцёк з турмы і хуткі ад'езд у не-

вядомым кірунку. Да таго ж, 16 красавіка 1841 г. выйшаў царскі маніфест, які абвясціў амністыю асобам, што знаходзіліся пад следствам за крымінальныя злачынствы. Справа Чапкоўскага–Марцінкевіча была падведзена пад гэты маніфест. Мінскі павятовы суд 30 ліпеня 1841 г. вырашыў наступнае: *«как у Марцинкевича ничего подозрительного не открыто, и настоящим производством в таковом преступлении не изобличается, то его, Марцинкевича, от сего дела оставить свободным, документы же, у него забранные и подвергшиеся сомнению, которые получил от разных лиц, уничтожить»* [4, арк. 389]. Мінская крымінальная палата ўказам ад 9 кастрычніка 1841 г. паведаміла суду, што, грунтуючыся на моцы царскага маніфеста аб амністыі, яна *«в суждение не входила»* [4, арк. 389–389 адв.]. Такім чынам, справа скончылася. Але пачалася новая.

Справа другая. Любанскі супраць Дуніна-Марцінкевіча.

У 1840 г. Дунін-Марцінкевіч набыў невялікі маёнтак Люцынка ў Мінскім павеце (цяпер гэта вёска Малая Люцінка Валожынскага раёна). У гэты час у суседнім маёнтку Мнішаны (цяпер вёска Мішаны Валожынскага раёна) разгортвалася сапраўдная драма. Уладальніца Мнішанаў Францішка Любанская неасцярожна перапісала сваё зямельнае ўладанне на імя мужа, Бенядзікта Любанскага. Пасля паміж сужэнцамі ўзніклі спрэчкі, якія скончыліся разрывам і судовай цяжбай за права валодання Мнішанамі. Дунін-Марцінкевіч уцяміў, што, карыстаючыся момантам, можна атрымаць неблагі прыбытак у маёмасці. Паміж ім і Францішкай Любанскай было заключана пагадненне, на моцы якога Марцінкевіч браў на сябе вядзенне судовай цяжбы і ў выніку станоўчага сканчэння судовага працэсу станавіўся ўладальнікам Мнішанаў (усяго за 4000 рублёў серабром на карысць Францішкі Любанскай) [2, арк. 22–22 адв.].

29 верасня 1841 г. Ф. Любанская выдала В. Дуніну-Марцінкевічу даверанасць на вядзенне сваёй справы ў судзе [2, арк. 20], а Дунін-Марцінкевіч хутка выдаў Ф. Любанскай 1000 рублёў у лік кошту будучай пакупкі. І раптам Бенядзікт Любанскі, які ўжо святкаваў перамогу, апынуўся перад двума новымі дакументамі, прад'яўленымі яму Дуніным-Марцінкевічам, з якіх вынікала, што яго, Б. Любанскага, правы на Мнішаны абярнуліся ў нішто. *«Падробка!»*, – залямантаваў Б. Любанскі і ўзбудзіў новую крымінальную справу. Паверaны Б. Любанскага 20 лютага 1842 г. напісаў начальству данос, быццам В. Дунін-Марцін-

кевіч займаецца падробкай дакументаў і, між іншым, указаў на дачыненне Вінцэнта да справы Чапкоўскага [4, арк. 184–186]. Была створана спецыяльная следчая камісія па праверцы фактаў, выкладзеных у данясенні. Яна агледзела архівасховішча, дзе зберагаліся судовыя дакументы, актавыя кнігі, дапрасіла замяшаных асоб [10]. Губернскае праўленне 10 лістапада 1842 г. вынесла пастанову, што дамаганні паверанага Б. Любанскага беспадстаўныя [4, арк. 390–390 адв.], пра што 5 снежня 1842 г. было паведамлена Мінскаму павятоваму суду [3, арк. 16–19]. На хвалі гэтага поспеху В. Дунін-Марцінкевіч у студзені 1843 г. падаў у Мінскі павятовы суд прашэнні аб увядзенні Францішкі Любанскай у валоданне маёнткам Мнішаны [3, арк. 7–10 адв.]. Так і было вырашана судом 5 (або 15) лютага 1843 г. [2, арк. 19; 3, арк. 22]. Аднак павераны Б. Любанскага 31 сакавіка 1843 г. нанёс сустрэчны ўдар у выглядзе апеляцыі ў Мінскую палату грамадзянскага суда [3, арк. 22–27 адв.]. Апеляцыя была падмацавана яшчэ адным моцным крокам, у выніку чаго ўзнікла новая крымінальная справа.

Справа трэцяя. Душкевіч супраць Дуніна-Марцінкевіча.

Мінскі губернатар А. В. Сямёнаў 16 верасня 1844 г. паведаміў свайму падначаленаму, чыноўніку спецыяльных даручэнняў Буцэвічу: *«Крестьянин помещика Любанского Иосиф Душкевич, находящийся на услужении у помещика Марцинкевича, явясь ко мне сего числа, между прочего сделал мне донос, что Марцинкевич занимается, якобы, составлением подложных документов на дворянское происхождение, для чего имеет и печать, спрятанную под пол»* [5, арк. 1–1 адв.]. Губернатар прызначыў вышук у доме Дуніна-Марцінкевіча, які, аднак, не даў пэўных доказаў супраць гаспадара [5, арк. 90, 92]. Група падтрымкі В. Дуніна-Марцінкевіча ажыццявіла контратаку на гэты выпад, арганізаваны, як яны меркавалі, Бенядзіктам Любанскім, у выніку якой 30 сакавіка 1845 г. з'явілася рашэнне Мінскага павятовага суда: *«Марцинкевича как ни в чем невиновного и в поведении одобренного от суда и ответа оставить свободным, крестьянина же Иосифа Иванова Душкевича за ложный донос на помещика Марцинкевича в составлении, якобы, сим последним подложных документов и притом как в поведении совершенно опроченного (!), наказав плетьми, оставить на месте жительства со внушением, дабы напред не осмеливался делать подобных доносов под опасением строгого по законам наказания. А присланные Минским губернским правлением бумаги,*

найденные у Марцинкевича, как не оказались подложными, дать ему, Марцинкевичу» [1, арк. 53 адв.]. На рэвізію справа паступіла ў Мінскую палату крымінальнага суда, якая зацвердзіла яе 25 кастрычніка 1846 г. [1, арк. 53–54]. Аднак віцэ-губернатар І. Ф. Чмыхаў, які на той час выконваў абавязкі губернатара, запатрабаваў 23 лістапада 1846 г. дапоўніць справу і высветліць, якім чынам Дунін-Марцінкевіч раней быў звязаны з падробшчыкам дакументаў Чапкоўскім [5, арк. 107–110]. Гэтым займаўся засядацель Мінскага павятовага суда Арцішэўскі, які на працягу 1847 г. неаднойчы паведамляў начальству пра ход расследавання. Суд зноў разгледзеў справу і 1 лістапада 1849 г. пакінуў ранейшы прысуд ад 25 кастрычніка 1846 г. у моцы [1, арк. 55].

Між тым, цягнулася справа паміж сужэнцамі Любанскімі за права валодаць Мнішанамі. У 1843 г. Мінская палата грамадзянскага суда вярнула мнішанскую справу ў павятовы суд на дапаўненне. Мінскі павятовы суд 20 красавіка 1846 г. вынес новае рашэнне па справе [2, арк. 1], на якое незадаволены Б. Любанскі зноў падаў апеляцыю ў Мінскую палату грамадзянскага суда [2, арк. 1]. Адначасова мнішанскую справу разглядала і Мінская палата крымінальнага суда, якая 19 студзеня і 1 сакавіка 1848 г. вынесла свае рашэнні, на якія В. Дунін-Марцінкевіч у снежні 1848 г. падаў апеляцыю ў тую ж палату [1, арк. 65–66].

Усе справы паступілі на рэвізію ў Сенат, які 9 жніўня 1851 г. вынес сваё рашэнне [1, арк. 61–64]. Ён прапанаваў Мінскай палаце крымінальнага суда нанава разгледзець усе справы з удзелам Марцінкевіча ў сукупнасці і вынесці па іх новы прысуд. З-за судовай цяганіны Сенат яшчэ раз, 3 лютага 1853 г., даў такое распараджэнне. У сваю чаргу, Мінская палата крымінальнага суда 14 лютага 1853 г. загадала Мінскаму павятоваму суду разгледзець яшчэ раз гэтыя справы [6, арк. 2–2 адв.].

Між тым, Мінскі павятовы суд яшчэ 5 лютага 1853 г. вынес новую пастанову па справе Дуніна-Марцінкевіча і падаў яе на рэвізію ў Мінскую крымінальную палату [6, арк. 3–3 адв.]. Яна 11 лістапада 1854 г. вызначыла: *«Дворянина Викентия Иванова Марцинкевича на основании 1169 статьи 15-го тома Свода Законов Уголовных, не обвиняя в подложном составлении ассекурационного документа от имени помещика Венедикта Любанского, а также по извету крестьянина Душкевича в составлении подложных дворянских документов, оставить согласно 1177 статьи того 15-го тома в подозрении на счет подложного составления документов, найденных при производстве*

следствия по делу дворянина Чапковского, или же приобретение оных, заведомо подложных» [1, арк. 150–164]. Такім чынам, па справе Чапкоўскага Дунін-Марцінкевіч быў пакінуты пад падазрэннем, а па мнішанскіх справах апраўданы. Заканчэнню мнішанскіх спраў пасадзейнічала тое, што 20 лютага 1847 г. сужэнцы Любанскія заключылі мірнае пагадненне [2, арк. 1–2 адв.], а пасля хутка памерлі: Францішка Любанская 16 ліпеня 1848 г., а Бенядзікт Любанскі 27 жніўня 1849 г. Губернатар зацвердзіў прысуд 27 снежня 1854 г. [1, арк. 166].

Дунін-Марцінкевіч 8 ліпеня 1855 г. даў падпіску пра з'яўленне ў палату для выслухвання прыгавора, але не з'явіўся. Апошні раз палата звярнулася да справы 8 лістапада 1855 г., калі пастанавіла лічыць яе скончанай [1, арк. 176–177 адв.].

Да таго трэба дадаць, што мнішанская судовая эпапея была абцяжарана яшчэ дзвюма пабочнымі справамі. Па-першае, юрыдычны ўладальнік маёнтка Мнішаны Бенядзікт Любанскі быў абвінавачаны ў антыдзяржаўнай дзейнасці і ваенным судом сасланы ў Вяцкую губерню. Па-другое, Бенядзікт Любанскі ўзбудзіў крымінальную справу супраць сваёй жонкі з-за таго, што яна, быццам, спустошыла (*«растратила»*) Мнішанскі маёнтак. Апрача таго, у азначаны час Дунін-Марцінкевіч удзельнічаў у некаторых іншых грамадзянскіх і крымінальных справах, што вяліся па самых розных прадметах. У віхуры гэтых падзей і праходзіла яго творчасць.

Крыніцы і літаратура

1. Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі (далей – НГАБ). – Ф. 145. – Воп. 2. – Спр. 310. – Справа аб абвінавачанні паверанага памешчыцы Ф. Любанскай В. Марцінкевіча ў падробцы і складанні фальшывых дакументаў на права валодання ёй маёнткам Мнішаны Мінскага павета. 1848–1855 гг. – 210 арк.
2. НГАБ. – Ф. 146. – Воп. 2. – Спр. 754. – Справа аб здзяйсненні прадажнай здзелкі паміж памешчыкамі Любанскімі і Клімянтовічамі на маёнтак Мнішаны Мінскага павета. 1847 г. – 72 арк.
3. НГАБ. – Ф. 159. – Воп. 1. – Спр. 690. – Справа памешчыцы Любанскай з Марцінкевічам аб вотчынным валоданні маёнткам Мнішаны Мінскага павета. 1847 г. – 174 арк.
4. НГАБ. – Ф. 159. – Воп. 1. – Спр. 1512. – Справа аб удзеле памешчыка Марцінкевіча ў фальсіфікацыі дакумента памешчыкаў Любанскіх. 1854 г. – 389 арк.

5. НГАБ. – Ф. 159. – Воп. 1. – Спр. 1513. – Справа аб абвінавачанні памешчыка Марцінкевіча ў складанні фальшывых дакументаў. 1854 г. – 601 арк.
6. НГАБ. – Ф. 159. – Воп. 1. – Спр. 1268. – Перапіска па справе двараніна Марцінкевіча, аддадзенага пад суд за складанне фальшывых дакументаў. 1853 г. – 8 арк.
7. НГАБ. – Ф. 159. – Воп. 7. – Спр. 1. – Справа аб абвінавачанні двараніна Марціна Чапкоўскага ў складанні фальшывых дакументаў. 1836–1838 гг. – 728 арк.
8. Дрозд, Д. Вінцэнт Дунін-Марцінкевіч і падробка пячатак // Наша Ніва. – 26.11.2014. – С. 14.
9. Марцінкевіч герба Лебедзь: дакументы і матэрыялы пра класіка беларускай літаратуры XIX ст. Вінцэнта Дуніна-Марцінкевіча / Укладанне, прадмова, падрыхтоўка тэкстаў, пераклады і каментарыі Г. Кісялёва. – Мінск : Беларуская навука, 2010. – 471 с.
10. Паздняковъ, В. С. Вікенцій Дунін-Марцінкевіч супраць жандара Ламачэўскага (старонка з гісторыі беларускага справаводства і архіўнай справы) // Теоретические и практические проблемы документоведения и архивоведения: ретроспектива и современность. Материалы Международной научно-практической конференции (Минск, 2–3 декабря 2015 г.). – Минск : БелНИИДАД, 2016. – С. 156–163.

Т. Ю. Афанасьева

АРХИВНЫЙ ФОНД РОДА СЛИЗЕНЕЙ

Документы личного происхождения – это документы, образовавшиеся в процессе жизни и деятельности отдельного лица, семьи, рода. Они являются ценными историческими источниками, раскрывающими все стороны жизни человека в обществе, результативно дополняющие официальные материалы.

В Национальном историческом архиве Беларуси в г. Гродно (далее – НИАБ в г. Гродно) хранится фонд личного происхождения помещиков Гродненской губернии Слизеней (фонд № 1663 «Слизени – помещики Гродненской губернии»).

Согласно указанию заместителя министра культуры БССР и по договоренности с Управлением культуры Гродненского облисполкома в 1954 г. архив произвел обследование Слонимского краеведческого музея. Было обнаружено большое количество документальных

материалов в виде россыпи, не относящихся к профилю музея и находившихся без всякого надзора на складе. Указанная россыпь в количестве 300 кг включала документальные материалы рода Слизеней с XVI в. по 1939 г. Таким образом, была спасена «жизнь» ценным документам по истории Беларуси, а архив пополнился новым фондом.

Фонд состоит из трех разделов.

- I раздел включает в себя документы по истории рода, биографические и служебные документы, переписку Слизеней, документальные материалы по имущественно-хозяйственным, крестьянским, бытовым вопросам, а также опись печатных изданий и рукописей библиотеки Слизеней, делопроизводство и архив.
- II раздел включает документы об административно-хозяйственном центре управления владениями Слизеней (имения Девятковичи, Новые Девятковичи, Дедиловичи).
- III раздел включает документы о войнах Речи Посполитой с Турцией в 1666–1696 гг., Северной войне 1700–1721 гг., композиторе Михаиле Огинском и другие документы.

В фонде имеются инвентарные описания имений, фольварков, контракты и записи о разделе, передаче, аренде, залоге и продаже имущества, дела о торговле лесом, хлебом и вином, долговые документы, контракты еврейских купцов со Слизенями на аренду мануфактур, заводов, корчем, шинков, имений, мельниц, домов, на вырубку и сплав леса, покупку зерна, хлеба, конопли, водки, расписки купцов в получении товаров, ведомости уплаты денег за аренду и товары, контракты еврейских ремесленников со Слизенями на выполнение различных работ, ревизские сказки по местечкам, имениям, фольваркам, списки рабочих на мануфактурах, занятых на сплаве леса, слесарных, плотницких, столярных и других работах, выписки из актовых книг о сборе податей.

Документы фонда написаны на польском и русском языках.

Слизени относились к древнему дворянскому роду собственного герба того же имени, являлись крупными землевладельцами Гродненской, Минской, Виленской губерний. Родословная рода насчитывает свыше семи столетий. В соответствии с преимущественно легендарными сведениями родоначальником рода являлся Ратша, который имел славянское происхождение. Его потомок выехал на Русь из Семиградской земли (древнее название Трансильвании – ис-

торической области на севере Румынии) в первой половине XIII в. Потомки Ратши отличались своими успехами как в делах ратных, так и на службе у новгородских, московских, тверских князей. Правнук Ратши, Гаврила Алексич, являлся боярином князя Александра Невского, отличился в Ледовом побоище 1242 г. Сын Гаврилы Акинф служил тверскому князю Михаилу Ярославичу.

Ратша являлся родоначальником не одной известной родовитой фамилии. Праправнук Ратши – Григорий Пушка имел внука по прозвищу Муса – отсюда пошла ветвь Мусиных – Пушкиных. Другой потомок Ратши в 10-м колене – Иван Пушкин имел прозвище Кологрив и дал начало ветви Кологривовых. Один из потомков Ратши, Андрей Иванович, имел 8 сыновей, из которых Иван имел прозвище Бутурля (отсюда идет начало рода Бутурлиных), а Андрей по прозвищу Слизень – основатель ветви рода Слизеней [1, л. 1]. Сын Андрея, Иван Андреевич Слизнев (русское звучание фамилии), в конце XV в. переселился в Литву, где занимал должность брянского воеводы. Сын Ивана Андреевича Евстафий, лишившись брянских земель, был пожалован землями в Ошмянском повете. В дальнейшем земельные владения Слизеней значительно расширились и занимали территории в Виленской, Минской и, главным образом, Гродненской губерниях.

Представители рода Слизеней принимали активное участие в политической и общественной жизни Великого Княжества Литовского, Речи Посполитой и Российской империи, занимали высокие посты и должности. Александр Павлович Слизень являлся ошмянским подстолием и стольником, в 1610 г. был послом в Москву, его сын Александр Казимир – депутат Трибунала ВКЛ в 1654 и 1680 гг. Сын последнего – Стефан Ян в 1681 г. был ошмянским, кревским старостой, маршалком Трибунала ВКЛ в 1705 г., Михаил – сын Стефана Яна – полковник, староста кревский в 1736 г., подконюший ВКЛ с 1736 г. Сын последнего – Стефан – староста кревский, подкоморий слонимский, генерал-майор ВКЛ [1, л. 2]. Их потомок – Рафал Слизень – генерал-адъютант войска ВКЛ, кавалер орденов Святого Станислава и Белого Орла. Это далеко не весь перечень представителей рода Слизеней. Потомки основателей рода Слизеней стали достойными продолжателями ратных дел своих легендарных предков. Связь представителей рода Слизеней с воинским делом никогда не прекращалась.

Род Слизеней внесен в VI часть родословной книги Дворянских депутатских собраний Гродненской и Минской губерний.

В 1648 г. Александр Слизень становится владельцем имения Новодевятковичи, которое он получил в качестве приданого от Мелешков, женившись на Теодоре Мелешко. В 1845 г. владельцем имения становится Альфред Слизень. Он завершает строительство резиденции, которая принимает вид величественного неоготического дворца. Вид дворца передает рисунок Наполеона Орды. Следующим владельцем стал его сын Генрик Слизень.

В 1911 г. сын Генрика и Марии Остромецкой – Ольгерд Слизень – стал последним владельцем земельных владений рода Слизеней. Ольгерд родился в 1895 г. в Петербурге [2, л. 2]. В 1917 г. закончил Николаевское кавалерийское училище в Петрограде [2, л. 28] и отважно сражался на фронтах Первой мировой войны. Гражданскую войну поручик Слизень встретил в окопах в Украине [3, л. 1]. Затем был адъютантом генерала Андерса. В 1939 г. был заключен в Старобельский лагерь для содержания польских военнопленных, который располагался в Луганской области УССР. Скончался в Великобритании в 1959 г.

В фонде имеется генеалогическая таблица рода Слизеней, составленная одним из потомков этого рода в 30-х гг. XX в. Последним представителем рода в ней записан Альфред Слизень [1, л. 3]. Он родился в 1930 г. в Варшаве [4, л. 26]. Альфред – сын графа Ольгерда Слизеня и Марии Карчевской. В 2014 г. Альфред Слизень, который проживал в Польше, обратился в наш архив с просьбой предоставить копии документов, касающихся имущества его отца, расположенного до сентября 1939 г. в деревнях Стародевятковичи и Новодевятковичи Слонимского района Гродненской области. Это имущество состояло из дворца, паркового комплекса, земельного участка и рыбацкого хозяйства. Были предоставлены копии запрашиваемых им документов.

Комплекс документальных материалов фонда личного происхождения рода Слизеней отнесен к особо ценным документам нашего архива. Этот фонд является историко-архивным базовым исследовательским источником, представляющим интерес для различных категорий пользователей – историков, палеографов, филологов, лингвистов, топонимистов и других пользователей.

Источники

1. НИАБ в г. Гродно. – Ф. 1663. – Оп. 1. – Д. 1. – Генеалогическая таблица рода Слизеней. 30-е гг. XX в. – 3 л.

2. НИАБ в г. Гродно. – Ф. 1663. – Оп. 1. – Д. 24. – Документы о военной службе поручика Слизеня Ольгерда. 1915–1923, 1932 гг. – 33 л.
3. НИАБ в г. Гродно. – Ф. 1663. – Оп. 1. – Д. 25. – Походные записи поручика Слизеня Ольгерда на украинском фронте. 1919 г. – 33 л.
4. НИАБ в г. Гродно. – Ф. 1803. – Оп. 3. – Д. 11. – Метрическая книга Девятковичского костела о родившихся за октябрь–ноябрь 1926, 1927–1937 гг., бракосочетавшихся и умерших за 1937 г., Жировичского костела о родившихся, бракосочетавшихся и умерших за 1934–1937 гг. – 218 л.

Т. Д. Гернович

ПЕРВЫЕ НОРМАТИВНЫЕ АКТЫ ОБ АРХИВАХ БССР (начало 1920-х гг.)

История архивного дела для республик, входивших в состав СССР, традиционно начиналась с издания 1 июня 1918 г. Декрета о реорганизации и централизации архивного дела в РСФСР, подписанного В. И. Лениным [14, с. 383–385]. Считалось, что идеи национализации, централизации и создания Единого государственного архивного фонда, которые находились в основе декрета, положили начало сохранению архивов на территории будущих союзных республик. Этот тезис, успешно культивируемый в трудах историков и архивистов советского времени, был убедительно опровергнут в работах С. О. Шмидта, Е. В. Старостина, Т. И. Хорхординой и др. [8; 9; 12; 16; 18; 19; 20, с. 141; 21; 22; 23].

Изложение истории архивного дела Беларуси после революции 1917 г. в современных учебных изданиях по архивоведению Беларуси, начиная с принятия Декрета о реорганизации и централизации архивного дела в РСФСР 1918 г., имеет право на существование, однако требует значительного уточнения.

В Беларуси на момент принятия 1 июня 1918 г. Декрета о реорганизации и централизации архивного дела в РСФСР сложилась сложная политическая обстановка. Часть территории Беларуси была оккупирована немецкими войсками, на части территории действовали распоряжения Областного исполнительного комитета Советов Западной области и фронта. 25 марта 1918 г. была провозглашена Белорусская Народная Республика, которая, до передачи немцами

10 декабря 1918 г. Минска советским властям, издавала распоряжения на территории, оккупированной немцами. До 1 января 1919 г., когда была провозглашена ССРБ (в г. Смоленске) и создано Временное рабоче-крестьянское Советское правительство Беларуси, территории Минской, Витебской, Виленской, Гродненской и Могилевской губерний оставались областью в составе РСФСР.

Несмотря на издание 1 июля 1918 г. Постановления президиума областного исполкома Советов Западной области и фронта об организации архивного дела, которое должно было распространить действие Декрета 1918 г. [11, с. 11], довольно сложно утверждать, что он реализовывался на практике. В равной степени декларативный характер имел и Декрет Совета народных комиссаров ССРЛиБ от 13 марта 1919 г. «О централизации архивного дела» [11, с. 14]. Фактически с 1917 до 1919 г. отсутствует какая-либо информация о попытках организации архивного дела в Беларуси.

Первым учреждением, которое должно было начать проводить мероприятия по учету и регистрации архивных фондов, был Комиссариат просвещения (Компрос) Временного рабоче-крестьянского правительства ССРБ. Однако, несмотря на издание Декрета 30 января 1919 г. «О передаче культурных ценностей науки и искусства, находящихся в имениях и разных учреждениях Комиссариату по просвещению и об организации их учета, охраны и собирания» [11, с. 12–13], Минский губернский военный революционный комитет отмечал, что прием, учет и регистрация не проводятся в установленном порядке.

Нормативной основой для реализации положений Декрета в областях стало Положение Совнаркома РСФСР «О губернских архивных фондах» от 31 марта 1919 г. [15, с. 541–543]. Фактически только с этого момента, когда на территории Беларуси в августе 1919 г. были созданы губернские областные управления Витебска и Могилева, можно говорить о первых попытках создания органов архивного управления.

С самого начала работа по организации архивной отрасли велась совершенно независимо от Главархива РСФСР. Только спустя почти три года после принятия Декрета 1918 г. и двух лет после образования ССРБ, 23 декабря 1921 г. в губернские архивы был разослан циркуляр Главархива РСФСР за подписью В. Адоратского и В. Пичеты о невыдаче архивных документов без разрешения Главархива [7, л. 7].

Первые упоминания о нормативных документах, принятых в РСФСР, в работе архивных органов БССР встречаются в конце 1921 г. Так, в изданном в июне 1922 г. распоряжении ВЦИК всем губисполкомам и облисполкомам РСФСР, в котором говорилось о недопустимости выделения архивных документов для переработки, в качестве нормативного основания приводится ссылка на Декрет о реорганизации и централизации архивного дела в РСФСР [6, л. 3].

В Минске работа по организации архивов начала проводиться с апреля 1920 г. При подотделе охраны памятников старины и искусства отдела искусства Наркомпросвещения БССР 15 апреля 1920 г. была создана Архивная секция. Обязанности заведующего охраной архивов в ней исполнял до 26 мая 1921 г. Николай Павлович Шкляев. Благодаря самоотверженным усилиям этого человека за год были собраны и сохранены архивы учреждений, хранившиеся в Минске [10, с. 223–224].

Первоначально основной задачей являлось принятие на учет архивов бывших учреждений и обеспечение их сохранности. Это было достаточно сложно, так как не всегда новые учреждения, занявшие здания, в которых хранились архивы, были согласны на их размещение.

Так, архив Губернского правления был вынесен из здания и помещен в два каменных сарая, один из которых требовала освободить типография Революционного комитета. Понимая, что сарай не является подходящим местом для хранения архивных документов, за неимением других вариантов, Н. П. Шкляев просил денег у руководства на доски, гвозди и оплату рабочим за заколачивание окон сарая для того, чтобы архив смог хоть как-то перезимовать [5, л. 5–6 об.].

Архив бывшей Минской губернской казенной палаты находился в более благоприятных условиях. Он хранился на чердаке здания бывшей казенной палаты. Однако его невозможно было опечатать, потому что ежедневно через чердак проходил мастер, который обслуживал часы на башне здания [5, л. 5].

В 1921 г. в ведении Минского губархива находились 7 архивных комплексов: 1) Архив бывшей казенной палаты (угол Соборной площади и Койдановской улицы); 2) Архив бывшего Минского губернского правления (Соборная площадь, дом Труда); 3) Архив бывшего старшего нотариуса окружного суда (Соборная площадь, дом Труда); 4) Архив упраздненных судебных мест (Монастырский переулок); 5) Архив бывшей Минской губернской контрольной палаты (угол

улиц Юрьевской и Петропавловской); 6) Архив бывшего Минского дворянского депутатского собрания (угол улиц Подгорной и Петропавловской); 7) Архив Минской духовной консистории (угол Захарьевской улицы и Архиерейский переулок) [5, л. 22, 23].

Здание бывшей казенной палаты, которое размещалось на площади Свободы под башней с часами, стало одним из первых центральных архивохранилищ Минска. В нем были сконцентрированы фонды казенной палаты, казначейства, Либаво-Роменской железной дороги. Документы здесь находились в относительной безопасности. Во время немецкой оккупации (1918 г.) часть материалов была повреждена пожаром, но основной массив документов сохранился. Здание оставалось пустым после эвакуации советских учреждений из Минска в сентябре 1920 г. По возвращении советов в октябре оно также не было занято до февраля 1921 г. Подотдел охраны памятников старины и искусства Наркомпроса БССР опечатал шесть оборудованных архивных помещений, которые находились на чердаке. В одном из них хранилось, как указывал Н. П. Шкляев, около 2000 пудов документов. Кроме этого, был опечатан большой оборудованный под архив подвал. В нем также размещалось несколько тысяч пудов документов [4, л. 35–35 об.].

Следующая проблема, с которой столкнулся заведующий минскими архивами, была деятельность Центрутиля ВСНХ. В декабре 1920 г. президиум СНХ БССР неоднократно направлял в Наркомпрос БССР требования о выделении «архивных бумаг» для нужд бумажной промышленности. В ответном письме Н. П. Шкляев не только отрицает возможность выделения документов, но и разъясняет Центрутилю, что *«на подотдел охраны памятников Наркомпроса возлагается не только внешнее сохранение всех существующих архивов от уничтожения, но напротив, объединение их в Центральный архив Белоруссии и открытие его для научной работы. При таких обстоятельствах следует раз и навсегда отказаться от мысли, что архив может быть источником какой-либо другой утилизации его бумаги, кроме научной. Они должны быть абсолютно неприкосновенны ни для кого»* [5, л. 10].

Сама эта ситуация, кроме всего прочего, свидетельствует о том, что положения Декрета 1918 г. не применялись на практике. Ни Центрутиль, ни Н. П. Шкляев не ссылаются на понятие Государственный архивный фонд и не обращаются к Главархиву за содействием в решении вопроса. Единственным понятием, соотносящимся с текс-

том Декрета 1918 г., является «Центральный архив Белоруссии», что вполне соответствует выводам Е. В. Старостина о том, что централизация в тексте Декрета первоначально понималась исключительно в виде объединения бывших ведомственных фондов в крупные хранилища [20, с. 141].

Тем не менее, эта битва за архивы была Н. П. Шкляевым проиграна, потому что несмотря на неоднократные отказы в выделении из архива бумаги для переработки и письма в СНК БССР *«о недостаточном понимании в некоторых учреждениях сознания ценностей для культуры сохранения архивов»*, была организована специальная комиссия, которая в мае 1921 г. отправила 951 пуд архивной бумаги на писчебумажную фабрику «Папирус» в Новоборисове [5, л. 27–30 об., 33, 40–42 об.].

И это был не единственный случай, когда уникальные исторические комплексы отправлялись на переработку [17]. Пытаясь минимизировать последствия для сохранности архивов, в документе, который был озаглавлен как Смета по организации Главного архива Беларуси в Минске и объяснительная записка к ней, Н. П. Шкляев предлагает разделить все архивное имущество на подлежащее дальнейшему хранению в виду его исторической ценности и подлежащее выдаче по требованию различных правительственных учреждений на предмет утилизации благодаря его случайному появлению в архиве [5, л. 13].

Однако единственным спасением для архивов могло стать издание нормативного акта, запрещавшего уничтожение документов. Понимая это, Н. П. Шкляев подготовил в январе 1921 г. проект Декрета об охране архивных материалов на территории ССРБ. В соответствии с проектом местные отделы народного образования должны были до 15 марта 1921 г. взять на учет, опечатать и сообщить информацию об имеющихся архивных комплексах в Наркомпрос. Также был подготовлен проект аналогичного постановления по Наркомпросу [5, л. 31–31 об., 45–45 об.].

Интересным представляется проект Н. П. Шкляева «Об организации главного архива Белоруссии», который был оформлен в виде докладной записки. По его мнению, целями создания главного архива являлось, во-первых, объединение архивов для лучшего их сохранения и, во-вторых, предоставление возможности научным силам для разработки истории края.

В проекте предусматривалось выделение для архива отдельного здания (например, здания бывшего воинского начальника). При систематизации фондов предлагалось использовать следующую классификацию: 1) Отделение внутренних дел (архив Губернского правления); 2) Судебных; 3) Финансовых; 4) Церковных; 5) Местного дворянства и других сословий; 6) Учебных заведений; 7) Военный, железнодорожный и др. Каждое отделение должно было иметь своего заведующего. Общее руководство Главархивом возлагалось на директора, помощника и секретаря, при них должна была действовать общая канцелярия. В архиве предполагалось оборудовать библиотеку, читальный зал, переплетную мастерскую. В штате планировалось 12 постоянных сотрудников и 4 разъездных [5, л. 11–12 об.].

Нам представляется не случайным то обстоятельство, что в докладной записке Н. П. Шкляев для обозначения создаваемого учреждения использует название «Главархив». Этот термин и деление на секции, скорее всего, были предложены под влиянием Декрета 1918 г. и построения архивного дела в РСФСР. Однако тот факт, что Шкляев не затрагивает вопрос подчинения архивным органам РСФСР, однозначно свидетельствует о формировании архивов в БССР по самостоятельному принципу.

Несмотря на то что проект Н. П. Шкляева не был принят, он лег в основу Постановления СНК БССР «Об учете и сохранении архивных материалов» от 23 января 1921 г., опубликованного в газете «Звезда» 2 февраля 1921 г. [11, с. 16].

Однако проблема с сохранностью архивов так и не была решена. Так, в феврале 1921 г. здание бывшей казенной палаты было занято 81 пехотными командными курсами. Печати с архивов были сорваны, и документы начали расхищать. Н. П. Шкляев в присутствии представителя администрации курсов и милиции вновь наложил печати Наркомпроса. Было опечатано 7 помещений. Начальник курсов Клауз обещал полную неприкосновенность архивов. Однако обещание не было выполнено. В этом же месяце администрация курсов занялась распродажей хранящихся в здании архивов. Была продана часть материалов Казенной палаты и Либаво-Роменской дороги [4, л. 37].

Стало очевидно, что для обеспечения силы принимаемых законодательных актов необходимо создать центральное архивное учреждение, которое будет иметь полномочия по осуществлению контроля за сохранностью архивов.

В конце июня 1921 г. происходят изменения в структуре Наркомпроса в связи с тем, что он начинает рассматриваться как Наркомпрос отдельной республики в составе РСФСР. Наркомпрос делится на центры и главки. Основа центрального архивного учреждения была заложена при создании 27 июня 1921 г. высшего административного научного органа – Академического центра Белоруссии (далее – АЦ).

На АЦ было возложено общее руководство научной, учебной и просветительской деятельностью Наркомпроса БССР. 11 июля 1921 г. Коллегией Наркомпроса был утвержден состав секретариата Академического центра. В соответствии с Положением об АЦ председателем его являлся нарком просвещения В. М. Игнатовский. В состав секретариата вошли ученый секретарь по делам науки Н. М. Гутковский и ученый секретарь по делам искусства В. С. Фальский. Структура АЦ состояла из Терминологической белорусской комиссии, Минского общества истории и древностей, Научно-литературного белорусского отдела, а по художественной части – Экспедиции по изучению белорусского народного творчества и Подотдела охраны памятников искусства и культуры.

В составе АЦ 17 августа 1921 г. была создана Архивная комиссия. Председателем был назначен В. И. Пичета, заместителем А. А. Савич, членом Н. П. Шкляев, научным секретарем Н. М. Гутковский [1, л. 1]. Комиссия начала активную работу по собиранию архивов. В удостоверении А. А. Савича было написано, что *«ему поручено сконцентрировать все местные архивы в одно учреждение Главархива»*. В связи с этим профессору А. А. Савичу *«дается право входа во все древлехранилища и учреждения как в г. Минске, так и других местах Белоруссии с тем, чтобы он мог извлечь оттуда все, что имеет историческую архивную ценность»* [2, л. 59].

Усилиями нескольких человек Архивной комиссии была проведена огромная работа. Как отмечалось в отчете АЦ за 1921 г., *«свезены и совершенно находятся в безопасности в высшей степени ценные архивы: 1) б. Контрольной палаты, 2) дворянский, 3) консисторский, 4) Слуцкого монастыря, 5) дирекции народных училищ Минской губернии, 6) Городского Минского самоуправления; удалось раздобыть драгоценные материалы из Бобруйска, и совершенно случайно оказался в пользовании Архивной комиссии сундук с редкими архивными материалами из какой-то барской усадьбы. На очереди перевозка в приличное*

здание из помещения сарая величественного и очень важного архива б. Минского окружного суда и Минского губархива». Таким образом, деятельность Архивной комиссии Академического центра Наркомпроса можно рассматривалась как отправную точку в создании Главархива [3, л. 38–39].

Несмотря на довольно широкие полномочия, в связи с тем что деятельность Архивной комиссии Академического центра не опиралась на юридические основания, учреждения ее часто игнорировали. Так, А. А. Савич в своей докладной записке в АЦ от 4 января 1922 г. отмечал, что *«на архивы постоянно посягают различные правительственные учреждения; являются, например, в данный же архив представители Наркомфина; срывают печати Наркомпроса, берут что им нужно, и уходят, навешивая свои печати. Во избежание всех подобных явлений, значительная часть которых объясняется тем, что деятельность архивной комиссии, предусмотренная уставом Академического Центра, не легализована в части охраны ею архивов местной высшей властью, архивная комиссия полагает, что Академическому Центру через комиссара Просвещения необходимо добиться постановления Совнаркома Белоруссии о том, чтобы все архивы, которыми не пользуются учреждения в своей текущей работе, были переданы в ведение архивной комиссии, все вообще архивы поставлены под ее защиту, и чтобы ни одно учреждение, ни одно лицо не имело ни малейшего права уничтожать какие бы то ни было архивные материалы без санкции архивной комиссии»* [4, л. 37–37 об.].

В следующей докладной записке А. А. Савич отмечает, что *«подобные хищения не прекратятся, пока высшим законодательным порядком все архивы, кроме текущих, [не] будут переданы в ведение Наркомпроса Белоруссии, в частности в ведение Академического центра, как это сделано в РСФСР. Декрет РСФСР, ограждающий неприкосновенность архивов и передающий их в ведение Центрального архивного управления прилагается при сем»*. На этой записке значится резолюция от 17 февраля 1922 г. *«Гутковскому заготовить проект декрета для внесения в Совнарком»* [4, л. 34 об.].

Работа по выработке нормативного акта завершилась принятием 4 августа 1922 г. Постановления Президиума ЦИК БССР «Об архиве», которое состояло из 5 пунктов и запрещало *«под страхом строгих взысканий продажу архивных материалов»*. В соответствии с ним Архив Беларуси передавался в ведение ЦИК, а уполномоченным ЦИК по

архивному делу назначался А. В. Балицкий. Архиву определялось отдельное здание по Мало-Монастырскому переулку, 4 [11, с. 17].

Система архивных органов Беларуси была определена в «Положении о Центральном архиве ССРБ» от 12 сентября 1922 г. [11, с. 18–21]. Основой для него стало Постановление о Центральном архиве РСФСР от 30 января 1922 г. Первые правки были сделаны прямо по тексту, в котором РСФСР было зачеркнуто и исправлено на ССРБ [4, л. 20–20 об.].

Однако в остальных редакциях проекта Положения 1922 г. ясно прослеживается стремление авторов (которыми, по нашему мнению, являлись члены архивной комиссии А. А. Савич и Н. П. Шкляев) создать систему управления архивами Беларуси по самостоятельному принципу. Так, в первой статье было зафиксировано, что *«все архивы правительственных учреждений Белоруссии как ведомственные учреждения и всякого рода актохранилища ликвидируются и хранящиеся в них дела и документы образуют единый Государственный архивный фонд Белоруссии в лице Центрального архива Белоруссии, состоящего в административно-хозяйственном отношении в непосредственном ведении ЦИК Белоруссии. В порядке научной работы Центрархив подчиняется распоряжениям Инспекции научных учреждений НКПБ, в порядке технического управления архивами руководствуется инструкциями и указаниями Главного управления Центрархива при ВЦИК РСФСР, с которым Центрархив Белоруссии по указанным техническим вопросам может сноситься непосредственно»* [11, с. 18–21].

Для определения порядка выполнения Положения Постановлением Президиума ЦИК БССР 13 декабря 1922 г. была утверждена Инструкция «О порядке передачи в центральный Государственный архивный фонд Белоруссии и его уездные отделы архивных дел и бумаг и о порядке уничтожения их». Ее положения были основаны на Декрете 1918 г. о реорганизации и централизации архивного дела в РСФСР. Так, в пункте 5 Инструкции использовалась формулировка *«дела, не утратившие значения для повседневной деятельности, остаются в помещении данного ведомства, не поступая в ведение единого Государственного архивного фонда Белоруссии»* [11, с. 21–28].

Как известно, Декрет 1918 г. был подписан В. И. Лениным в двух редакциях. В соответствии с более поздней редакцией в Декрете

было закреплено право отдельных ведомств не передавать Главному архивному управлению документы, еще не вышедшие из практического использования. В 1939 г. С. Н. Валк, проводя текстологическое исследование Декрета, обратил внимание на расхождение текста подлинника и его публикации в третьей статье во фразе *«дела, не утратившие значение для повседневной деятельности, остаются в помещении данного ведомства, но поступают в ведение и распоряжение Главного Управления архивным делом»*. В официальном тексте, опубликованном в «Известиях», было напечатано *«не поступают»*, что кардинально меняло смысл статьи [13]. Выявленные Е. В. Старостиным документы убедительно доказывают, что это расхождение между оригиналом документа и его публикацией – не опечатка, а сознательная редакция, сделанная В. И. Лениным после встречи с наркомом иностранных дел Г. В. Чичериным на следующий день после подписания декрета [19].

Таким образом, учитывая то обстоятельство, что при выработке текста Положения «О Центральном архиве ССРБ» от 12 сентября 1922 г. и Инструкции «О порядке передачи в центральный Государственный архивный фонд Белоруссии и его уездные отделы архивных дел и бумаг и о порядке уничтожения их» от 13 декабря 1922 г. использовались формулировки Декрета 1918 г. и Постановления о Центральном архиве РСФСР 1922 г., можно согласиться с тезисом о том, что архивное дело в БССР определялось под влиянием этих нормативных актов РСФСР. Однако необходимо отметить, что практическая работа по сохранению архивов, их объединению в крупные комплексы и создание в итоге сети архивных учреждений в начале 20-х гг. в БССР осуществлялась исключительно внутренними силами, на основании нормативных правовых актов, издаваемых республиканскими органами управления.

Источники и литература

1. Национальный архив Республики Беларусь (далее – НАРБ). – Ф. 42. – Оп. 1. – Д. 65. – Приказы Наркомпроса, академического центра БССР, протоколы заседаний коллегии Главсоцвоса, штатной комиссии Наркомтруда БССР, заведующих и представителей детских домов, отчеты о работе и штаты белорусского отдела Наркомпроса БССР. 05.01.1921–06.12.1921. – 183 л.

2. НАРБ. – Ф. 42. – Оп. 1. – Д. 518. – Приказы, описи и удостоверения сотрудников академического центра Наркомпроса БССР и подведомственных ему учреждений. 13.07.1921–28.04.1922. – 183 л.
3. НАРБ. – Ф. 42. – Оп. 1. – Д. 519. – Отчет о работе за 1921 г., смета расходов на 1922 г. и штатное расписание академического центра БССР, отчеты о работе научно-литературного отдела Наркомпроса БССР, Белорусского государственного академического театра и оперно-драматической студии в г. Москва. 31.08.1921–12.01.1922. – 55 л.
4. НАРБ. – Ф. 42. – Оп. 1. – Д. 527. – Декрет СНК РСФСР о реорганизации и централизации архивного дела, постановления, положение ВЦИК о центральном архиве БССР, протоколы заседаний коллегии Наркомпроса БССР, приказы и удостоверения сотрудников академического центра БССР. 01.01.1922–18.12.1922. – 151 л.
5. НАРБ. – Ф. 249. – Оп. 1. – Д. 1. – Проект постановления Наркомпроса БССР от января 1921 г. о мерах по обеспечению сохранности документов, смета на организацию Главного архива БССР в г. Минске, список архивов, находящихся под контролем подотдела охраны памятников искусства и культуры отдела искусства Наркомпроса БССР. 22.09.1920–27.12.1921. – 65 л.
6. НАРБ. – Ф. 249. – Оп. 1. – Д. 2. – Постановление Президиума ВЦИК от 14 августа 1921 г. о взаимоотношениях между Центрархивом РСФСР и архивными учреждениями автономных республик, положение о Центрархиве РСФСР, секциях единого государственного архивного фонда, губернских архивных бюро, инструкции Центрархива РСФСР. 14.08.1921–26.10.1922. – 138 л.
7. НАРБ. – Ф. 249. – Оп. 1. – Д. 3. – Циркуляры Наркомпроса и Центрархива РСФСР. 16.05.1921–23.12.1921. – 8 л.
8. Автократов, В. Н. Из истории централизации архивного дела в России (1917–1918 гг.) // Отечественные архивы. – 1993. – № 3. – С. 9–35; № 4. – С. 3–27.
9. Акимов, С. В. Последние шаги к архивной реформе 1918 г. (Проекты Е. Н. Квашнина-Самарина, А. И. Лебедева, К. Я. Здравомыслова, Н. В. Голицына, Ф. А. Ниневе) // Отечественные архивы. – 2001. – № 5. – С. 24–32.
10. Архівісты Беларусі: біябібліяграфічны даведнік / Склад. С. У. Жумар, М. Ф. Шумейка. – Мінск : БелНДІДАС, 2006. – 253 с.
11. Архивное дело в БССР (1918–1968): Сборник законодательных и руководящих документов. – Минск : Полымя, 1972. – 141 с.
12. Банасюкевич, В. Д. ; Старостин, Е. В. Глядя in medias res декрета об архивном деле 1918 г. // Отечественные архивы. – 2008. – № 2. – С. 21–25.

13. Валк, С. Н. О тексте декретов Октябрьской социалистической революции и о необходимости научного их издания // Архивное дело. – 1939. – № 3 (51). – С. 1–22.
14. Декреты Советской власти. – Т. 2 : 17 марта – 10 июля 1918 г. / Подгот. к печати С. Н. Валк и др. – Москва, 1959. – XI, 686 с.
15. Декреты Советской власти. – Т. 4 : 10 ноября 1918 г. – 31 марта 1919 г. / Подгот. С. Н. Валк, Ю. А. Ахапкин, А. С. Покровский и др. – Москва : Политиздат, 1968. – XII, 731 с.
16. Елпатьевский, А. В. Еще раз о декрете от 1 июня 1918 г. // Отечественные архивы. – 2008. – № 2. – С. 26–27.
17. Клепиков, Н. Е. Макулатурные кампании в белорусских архивах 1920-х – начала 1930-х гг. // Отечественные архивы. – 2009. – № 3. – С. 14–20.
18. Кузьмин, Е. И. ; Селезнев, М. С. О «новом» толковании текста ленинского декрета об архивном деле от 1 июня 1918 г. // Советские архивы. – 1989. – № 5. – С. 39.
19. Старостин, Е. В. ; Прокопенко, А. С. К 80-летию декрета «О реорганизации и централизации архивного дела в РСФСР» // Отечественные архивы. – 1998. – № 2. – С. 31–34.
20. Старостин, Е. В. Зарубежное архивоведение: проблемы истории, теории и методологии / Рос. гос. гуманитар. ун-т, Ист.-арх. ин-т. – Москва : Информ.-изд. агентство «Рус. мир», 1997. – 327 с.
21. Старостин, Е. В. , Хорхордина, Т. И. Декрет об архивном деле 1918 г. // Вопросы истории. – 1991. – № 7–8. – С. 41–52.
22. Хорхордина, Т. И. История и архивы. – Москва : РГГУ, 1994. – 356 с.
23. Шмидт, С. О. О восприятии в исторических трудах декрета об архивном деле 1918 г. и истории его подготовки и реализации // Отечественные архивы. – 2008. – № 6. – С. 134–137.

С. В. Кулинок, М. Н. Скоморощенко

К ВОПРОСУ ОБ ОРГАНИЗАЦИИ ДЕЛОПРОИЗВОДСТВА В БЕЛОРУССКОМ ШТАБЕ ПАРТИЗАНСКОГО ДВИЖЕНИЯ В СЕНТЯБРЕ–ДЕКАБРЕ 1942 г.

Белорусский штаб партизанского движения (БШПД) был образован постановлением Государственного Комитета Обороны СССР № 2285сс от 9 сентября 1942 г. В документе указывалось: *«1. В целях усиления связи и руководства партизанскими от-*

рядами в Белоруссии и дальнейшего развития движения образовать Белорусский штаб партизанского движения». Начальником БШПД был назначен второй секретарь ЦК КП(б)Б Петр Захарович Калинин [12, с. 23].

Одним из малоизученных вопросов истории партизанского движения на территории БССР является деятельность по организации делопроизводства и документооборота как в партизанских соединениях, так, собственно, и в самом штабе. Особенно это касается периода сентября–декабря 1942 г., когда только проходило организационное и кадровое формирование штаба, а также не было надежной и отлаженной системы связи «Большой земли» с партизанскими формированиями. В таких сложных условиях формирование собственной системы делопроизводства и документооборота было одной из важных задач, стоящих перед БШПД.

Основной корпус архивных документов, связанных с историей деятельности БШПД, представлен в фонде № 1450 Национального архива Республики Беларусь (далее – НАРБ). Он включает в себя 24 описи и более 11 тыс. единиц хранения [1, л. 63]. В соответствии с принятой в источниковедении классификацией источники фонда № 1450 можно отнести в основном к документальным – материалам делопроизводства и статистическим материалам. Согласимся с мнением белорусского историка Е. Я. Павловой о том, что *«большая часть находящихся на хранении в НАРБ источников, с точки зрения кодировки и форм фиксации информации является письменной и так или иначе связанной с делопроизводством»* [13, с. 108]. Для более полного и качественного анализа состава документов фонда выделим следующие группы документов: организационно-распорядительная (распоряжения, предписания, указания, директивы, приказы, протоколы, решения, циркуляры); планово-отчетная (планы, отчеты, доклады, рапорты, сводки, документы итогового характера); справочно-информационная документация (переписка различных органов, справки, пропуска, обзоры); финансовая документация; судебно-следственная (протоколы допросов, следственные дела, приговоры) и документы кадрового характера (списки личного состава партизанских формирований и различных диверсионных групп, автобиографии, списки о принятии присяги партизан, опросные листы, протоколы бесед с прибывшими партизанами, различные справки, выдаваемые партизанам). Большинство из

названных нами видов документов сформировалось в результате активной работы структурных подразделений БШПД уже к концу 1942 г.

Из вышесказанного напрашивается первый вывод о том, что системы делопроизводства и документооборота в БШПД, организация которых началась в первые месяцы после создания штаба, позволили сформировать значительный по объему и разнообразный по составу корпус документальных источников. С точки зрения «продуктивности» и «обеспечения сохранности» эти системы себя полностью оправдали. Наличие такой источниковой базы позволяет в настоящее время историкам и исследователям заниматься изучением широкого спектра тем, связанных с партизанским движением в Беларуси в годы Великой Отечественной войны.

Прежде всего укажем те структурные подразделения штаба, которые были ответственными за делопроизводство в БШПД. Это, в первую очередь, секретное (общесекретное) отделение (затем отдел). По штатным расписаниям от 26 ноября 1942 г. и 3 марта 1943 г. секретное отделение включало: начальника отделения с окладом 1400 руб., старшую машинистку (450–500 руб.), двух машинисток (450–500 руб.), заведующего делопроизводством (450–500 руб.), стенографистку (450–500 руб.) и делопроизводителя (350–400 руб.). Всего 7 человек [5, л. 2–4, 31–43 об.]. Начальником отделения с 22 сентября 1942 г. был утвержден Владимир Исаакович Шиманович [8, л. 8] [1]. 26 ноября 1942 г. на должность заведующего делопроизводством была назначена Нина Ефимовна Аронова. Именно она курировала общие вопросы делопроизводства в БШПД.

Также вопросами делопроизводства занимался отдел кадров (первоначально 7 сотрудников) во главе с секретарем Белостокского горкома партии В. Романовым. Кроме того, в составе практически каждого отдела БШПД первоначальными штатными расписаниями предусматривалась должность секретаря-машиниста либо делопроизводителя. Например, на должность делопроизводителя оперативного отдела – одного из самых важных и крупных – в конце сентября 1942 г. был назначен Ефим Семенович Хаймович [8, л. 8].

---

[1] С 30 июля 1943 г. начальником секретного отдела стал лейтенант Михаил Иванович Королев.

В первые месяцы работы БШПД в системе делопроизводства наблюдаются две отчетливые тенденции. Во-первых, это преемственность на различных уровнях. За основу формирования делопроизводства брались аналогичные системы, действовавшие в Центральном штабе партизанского движения (ЦШПД) и других партизанских руководящих структурах (штабах, представительствах и т. д.). Особенно ярко это прослеживается на примере организационно-распорядительной документации. Например, если сравнить приказы начальника ЦШПД П. Пономаренко и начальника БШПД П. Калинина за указанный период, внутренняя структура и необходимая атрибуция документов очень похожи [8; 10]. Во многом тенденция к преемственности была обусловлена и кадровыми назначениями (сотрудники ЦШПД и БШПД работали на ответственных партийных должностях и использовали этот опыт на новой работе). Например, начальник отдела кадров В. Романов до своего назначения в БШПД занимал должность старшего помощника начальника отдела кадров ЦШПД [3, л. 183–189]. Безусловно, он хорошо знал принципы работы и систему кадрового делопроизводства в Центральном штабе и перенес ее частично или полностью в БШПД.

Во-вторых, одной из основных задач БШПД в области документооборота и делопроизводства было стремление типизировать основные виды документов, формировавшихся как в самом штабе, так и в партизанских соединениях, и придать им оптимальную форму и внутреннюю структуру. И хотя этот процесс завершился в 1943 г., многие его составляющие начали определяться в конце 1942 г.

Уже 10 октября 1942 г. в БШПД поступил приказ № 0051 из Центрального партизанского штаба «О представлении материалов по табелю срочных и внесрочных донесений», в котором указывалось, что «*в целях полного учета Центральным штабом партизанского движения деятельности и состояния партизанских отрядов и групп на оккупированной территории, а также в целях своевременного реагирования по вопросам, связанным с деятельностью партизанских отрядов <…> представлять Центральному штабу донесения согласно прилагаемому табелю срочных донесений*». К приказу прилагался «Табель срочных и внесрочных донесений, представляемых в ЦШПД» [10, л. 10–11 об.].

Табель срочных и внесрочных донесений, представляемых в ЦШПД от 10 октября 1942 г.

№№ п/п	Содержание донесения	Срок представления	Способ доставки	Примечание
Представляется в оперативное управление				
1.	Боевые донесения о столкновениях с противником и о важных диверсионных актах	Немедленно	Кратко – по радио, подробно – в сводке	
2.	Оперативные сводки	10 раз в месяц по состоянию на 1, 4, 7, 10, 13, 16, 19, 22, 25 и 28 каждого месяца	Подробно почтой через фельдсвязь	
3.	Сведения о численном и боевом составах партизанских отрядов – приложение № 1	Два раза в месяц по состоянию на 1 и 15 число каждого месяца к 5 и 20 числу	Почтой через фельдсвязь	
4.	Описание боевых действий партизанских отрядов со схемами	Два раза в месяц по состоянию на 1 и 15 число каждого месяца к 5 и 20 числу	Почтой через фельдсвязь	
5.	Боевые донесения об организации и обнаружении новых партизанских отрядов	Немедленно по организации или обнаружении	Почтой через фельдсвязь	

№№ п/п	Содержание донесения	Срок представления	Способ доставки	Примечание
6.	Сводка связи (с какими отрядами, какая поддерживается связь, количество раций)	Два раза в месяц по состоянию на 1 и 15 число каждого месяца к 5 и 20 числу	Почтой через фельдсвязь	
Представляется в развед-информуправление Внесрочные донесения				
1.	О передвижении, перегруппировке войск противника	Немедленно по получении данных	Кратко – по радио, подробно – через фельдсвязь	
2.	О прибытии в гарнизоны новых химических частей противника	То же	То же	
3.	О мероприятиях противника против партизан	То же	То же	
4.	О провале агентуры	То же	То же	
5.	О выявлении агентуры противника в партизанских отрядах	То же	То же	
Срочные донесения				
1.	Разведывательные сводки	Через каждые трое суток: 1, 4, 7, 10 и т. д.	Почтой через фельдсвязь	Схема разведсводки прилагается

№№ п/п	Содержание донесения	Срок представления	Способ доставки	Примечание
2.	Тематические записки	Первые записки к 20 октября. В последующем по мере поступления новых данных, но не реже 1 раза в две недели	То же	Схема тематических записок прилагается
3.	Сведения о движении агентуры и организации агентурного аппарата	К 5 числу каждого месяца	То же	Форма прилагается
4.	Докладные записки о состоянии разведывательно-информационной работы	Один раз в квартал: К 5 января К 5 апреля К 5 июля К 5 октября		
5.	Разведывательные карты	1 раз в квартал	То же	Перечень карт прилагается

Таким образом, были определены основные документы по оперативно-разведывательной деятельности, которые в обязательном порядке формировались непосредственно в БШПД. На их примере наиболее очевидно прослеживаются основные вопросы трансформации делопроизводства в БШПД.

Основными оперативными документами, наиболее информативными по своему составу, являлись разведывательные (до октября 1942 г. – оперативные) сводки. До создания в сентябре 1942 г. БШПД они составлялись Северо-Западной группой ЦК КП(б)Б и направлялись в ЦШПД. По своему содержанию они отражали вопросы оперативной и разведывательной работы. Именно эти документы легли в основу формировавшегося партизанского делопроизводства

и положили начало появлению собственно таких видов документов как разведывательные и оперативные сводки БШПД. Оперативные сводки Северо-Западной группы ЦК КП(б)Б составлялись с июля по сентябрь 1942 г. В ЦШПД их было отправлено 16. Главной особенностью оперсводок Северо-Западной группы ЦК КП(б)Б был их региональный характер. Данные касались практически только территории Витебской области и крупных областных городов. Донесения о положении на других территориях носили единичный случай. Вся информация передавалась без учета характера разведданных, но по принципу отрядности, то есть все собранные отрядом или бригадой разведданные шли единым текстом, без разделения и системы. Затем шла информация из другого отряда и т. д. [9, л. 1–70].

Первые разведывательные сводки начали формироваться в БШПД в октябре 1942 г. За три месяца (октябрь–декабрь 1942 г.) было составлено 15 разведсводок общим объемом 37 машинописных листов [9, л. 71–108]. Внутренняя структура первых сводок по разведке очень напоминает структуру сводок, составляемых в Северо-Западной группе при ЦК КП(б)Б (во многом достаточно свободную и вольную).

27 октября 1942 г. БШПД получил от ЦШПД «Примерную схему разведывательной сводки». В документе указывалось, что разведывательные сводки должны составляться штабом партизанского движения каждые три дня. В целях получения Разведывательным управлением ЦШПД интересующих его сведений, в разведывательных сводках штабов требовалось «отражать исчерпывающие данные по нижеперечисленным вопросам» (далее следовал перечень из 16 вопросов) [2, л. 21–21 об.]. В документе четко проводилось разграничение оперативных и разведывательных сводок. Рекомендовалось данные, относящиеся к оперативной деятельности партизанских отрядов (проведенные операции, диверсии, крушения поездов, взрывы мостов), в разведывательную сводку не включать. В конце октября 1942 г. в БШПД пришли рекомендации по оформлению разведывательных сводок. В документе отмечалось, что *«несмотря на наши достаточно четкие указания о порядке составления разведсводок, поступающие от Вас сводки продолжают страдать существенными недочетами, которые не позволяют нам своевременно реализовывать помещаемые в них сведения»* [7, л. 47–47 об.]. Для исправления ситуации предлагался комплекс мер, состоящий из 7 пунктов, кото-

рые должны были повысить качество составления данного вида документа.

Приблизительно с октября 1942 г. по конец марта 1943 г. идет процесс формирования и совершенствования такого вида документа, как оперативная сводка БШПД. В 1942 г. было подготовлено 15 оперсводок. В 14 из них информация передается без деления на какие-либо разделы и пункты, и лишь в последней оперсводке за 1942 г. материал распределен по географическому принципу (по четырем областям Беларуси) [6, л. 1–12 об.]. В дальнейшем этот принцип распределения был взят за основу, а по мере развития и роста партизанского движения постепенно в оперсводки начинает попадать и информация о положении в Западной Беларуси.

Одной из основных задач, вставших перед БШПД в 1942 г., в вопросе делопроизводства было определение основного перечня документов, формируемых в структурных подразделениях штаба (отделах и отделениях). В конце 1942 г. в БШПД начинают формироваться основные виды документов кадрового делопроизводства. По мнению Е. Я. Павловой, *«выработанная ЦШПД и БШПД система учета партизанских кадров позволила создать комплекс учетных документов, включающий максимально детальную информацию по каждому бойцу партизанских формирований. <…> С созданием ЦШПД и БШПД были приняты и формы документации, которую предлагалось вести всем партизанским формированиям. В 1942–1943 гг. были разработаны формуляры списков личного состава, списков погибших, наградных листов. Их разослали всем партизанским отрядам, бригадам и группам»* [13, с. 110–113]. В конце 1942 г. была утверждена форма № 1 сводки прохождения радиосвязи [4, л. 19].

Сводка

Прохождения радиосвязи радиостанции «…» с радиостанцией «Луч» за период с _____ по _____ 1942 г.

Число сеансов по графику _____

Из них фактически состоялась связь _____ в том числе вне графика _____

Радиосвязь отсутствовала:

Дата	Время сеанса	Причины отсутствия связи с указанием конкретного виновника срыва (при наличии такового)	Принятые меры

Начальник связи _____ /Подпись/

Процесс окончательного оформления системы делопроизводства был завершен в 1943 г. Во многом он связан с появлением приказа П. Калинина от 6 января 1943 г. «Об упорядочении прохождения документов в Белорусский штаб партизанского движения, о хранении их и о реагировании отделами штаба по материалам, поступающим в штаб» [11, л. 1–1 об.]. Этот документ определил основные правила и направления документооборота и систему делопроизводства в БШПД.

Подводя итоги, укажем, что в период осени–зимы 1942 г. перед БШПД в вопросах организации делопроизводства стоял ряд актуальных задач: определить виды и перечни основных документов, формировавшихся в его структурных подразделениях; унифицировать и типизировать документооборот как внутри штаба, так и в партизанских формированиях; организовать структурные подразделения и квалифицированные кадры для реализации этих задач.

В сложнейших условиях 1942 г. (острая нехватка кадров и материально-технической базы, большая загруженность работой, ее многовекторность и разноплановость и т. д.) удалось определить основные направления развития делопроизводства, частично решить вопрос унификации некоторых видов документов (прежде всего, оперативно-разведывательных), а также наладить документооборот в плоскости «партизанское соединение – БШПД – ЦШПД». Создание работоспособной системы делопроизводства и документооборота сыграло большое значение в вопросе формирования и сохранения документальных источников по истории партизанского движения на территории БССР в годы Великой Отечественной войны.

Источники и литература

1. НАРБ. – Дело фонда № 1450 (3500). – Т. 1. – С. 1–64.
2. НАРБ. – Ф. 1450. – Оп. 1. – Д. 1. – Директивы и указания вышестоящих организаций по вопросам партизанского движения. 15.05.1943–31.12.1943. – 46 л.
3. НАРБ. – Ф. 1450. – Оп. 1. – Д. 47. – Штаты Белорусского штаба партизанского движения и всех его служб за 1942–1944 гг. 30.10.1942–01.11.1944. – 267 л.
4. НАРБ. – Ф. 1450. – Оп. 1. – Д. 891. – Сводки связи. Радиоузел БШПД. 04.10.1942–31.12.1942. – 28 л.
5. НАРБ. – Ф. 1450. – Оп. 2. – Д. 149. – Штаты Белорусского штаба партизанского движения. 1942–1943 гг. – 61 л.
6. НАРБ. – Ф. 1450. – Оп. 2. – Д. 956. – Оперативные сводки. 03.12.1942–26.06.1943. – 230 л.
7. НАРБ. – Ф. 1450. – Оп. 2. – Д. 1244. Директивные указания главнокомандующего партизанским движением и переписка с ЦШПД и другими организациями. 30.08.1942–03.12.1942. – 136 л.
8. НАРБ. – Ф. 1450. – Оп. 2. – Д. 1316. – Приказы начальника Белорусского штаба партизанского движения. 02.10.1942–31.12.1942. –92 л.
9. НАРБ. – Ф. 1450. – Оп. 3. – Д. 20. – Оперативные и разведывательные сводки №№ 1–31 Северо-Западной группы ЦК КП(б)Б и БШПД. 01.07.1942–31.12.1942. – 108 л.
10. НАРБ. – Ф. 1450. – Оп. 17. – Д. 1. – Приказы Главнокомандующего партизанским движением и начальника ЦШПД. 01.08.1942–16.12.1942. – 23 л.
11. НАРБ. – Ф. 1450. – Оп. 17. – Д. 5. – Приказы начальника БШПД. Т. 1. 06.01.1943–21.12.1943. – 389 л.
12. Беларусь в постановлениях и распоряжениях Государственного Комитета Обороны СССР, 1941–1945 гг. : справочник / сост. : В. Д. Селеменев, В. В. Скалабан, В. Н. Шепелев. – Минск : НАРБ, 2008. – 214 с.
13. Павлова, Е. Я. О месте и особенностях партизанских документов в комплексе источников по истории партизанского движения // Крыніцазнаўства і спецыяльныя гістарычныя дысцыпліны : навук. зб. – Вып. 6. – 2011. – С. 103–119.

Секцыя II **КРЫНІЦАЗНАЎСТВА: ДАКУМЕНТЫ XIV–XIX стст.**

Р. Б. Гагуа

АКТЫ МІРНАГА ДАГАВОРА Ў БЕЛЗЕ АД 6 СНЕЖНЯ 1392 г. ЯК ГІСТАРЫЧНАЯ КРЫНІЦА

У 1392 г. скончылася грамадзянская вайна ў Вялікім Княстве Літоўскім паміж польскім каралём Ягайлам і яго родным братам князем Скіргайлам з аднаго боку і іх стрыечным братам князем Вітаўтам з іншага. 5 жніўня ў Востраве ад імя Вітаўта і яго жонкі княгіні Ганны былі выдадзены тры акты [9, s. 26–29; 13, с. 145–146].

У першым з іх, напісаным ад імя Вітаўта, мяцежны князь сведчыў, што ён памірыўся з Ягайлам *«у шатры перамоў»*. Кароль вяртаў яму ўладанні, якія былі адабраны падчас канфлікту, і надаваў новыя. Вітаўт прызнаваў сюзерэнітэт свайго стрыечнага брата, а таксама яго жонкі каралевы Ядвігі і прыносіў васальную прысягу Польскай кароне. Напрыканцы дакумента ўзгадвалася, што ў будучыні належным чынам павінны былі быць разгледжаны скаргі ў адносінах да Вітаўта, а таксама канчаткова ўладжаны ўсе супярэчнасці паміж ім і супрацьлеглым бокам [9, s. 26–27].

Астатнія два акты былі напісаны ад імя княгіні Ганны і ўзмоцнены яе асабістай пячаткай. У адным з іх яна прызнавала васальную залежнасць ад Ягайлы, у іншым – ад Ядвігі. У абодвух дакументах Ганна паручылася за лаяльнасць свайго мужа ў адносінах да польскага караля, каралевы і Польскага каралеўства [9, s. 27–29].

У востраўскіх актах князь Скіргайла не ўзгадваўся. Тым не менш, верагодна, астатнія палажэнні дакумента Вітаўта датычыліся менавіта спрэчак паміж ім і Скіргайлам. У тытулатуры Вітаўт прадстаўлены як «*князь Літвы, уладар Трок, Луцка і г. д.*» [9, s. 26]. Але фактычна Трокамі ў той час працягваў валодаць Скіргайла. Не былі ў востраўскіх

актах дакладна вызначаны і тыя ўладанні, якія надаваліся Вітаўту польскім каралём, як і не ўзгадвалася, што і на якіх умовах заставалася ва ўладанні Скіргайлы.

Такім чынам, пагадненні паміж Вітаўтам і Ягайлам былі дасягнуты, але варожасць паміж Вітаўтам і Скіргайлам засталася. Для таго, каб уладкаваць супярэчнасці паміж сабой, Вітаўт і Скіргайла з'ехаліся ў Белзе ў снежні 1392 г.

У выніку з'езда, на якім прысутнічаў таксама кароль Польшчы Ягайла, узніклі два дакументы. Адзін з іх быў напісаны ад імя Вітаўта на сярэдневерхненямецкай мове, другі – ад імя Ягайлы на лаціне [3, s. 16–17; 7].

Цікава, што акты, якія датычыліся аднаго дагавора, былі складзены на розных мовах і пры гэтым, магчыма, не былі прадубліраваны. Магчыма, грамата ад імя Ягайлы была падрыхтавана пісарам каронай канцылярыі, дзе традыцыйна афіцыйнай мовай дакументаў выступала лацінская, а дакумент Вітаўта – пісарам яго асабістай канцылярыі, якую ён прывёз з сабой з Прусіі, дзе знаходзіўся падчас канфлікту з Ягайлам.

Арыгінальны дакумент, выдадзены ад імя польскага караля, на жаль, да нашых дзён не захаваўся. Спачатку ён захоўваўся ў Каронным архіве ў Кракаве, аб чым у 1551 г. Марцін Кромер змясціў запіс у інвентары пад нумарам 414 [1; 14, с. 457]. Пасля падзелаў Рэчы Паспалітай ён трапіў у Расію, але ўжо на пачатку XIX ст. быў адзначаны сярод страчаных [14, с. 463].

Па-іншаму склаўся лёс акта дагавора паміж Вітаўтам і Скіргайлам, які без сумненняў з'яўляецца асноўным дакументам Белзскага пагаднення. Яго арыгінал захоўваецца ў бібліятэцы Чартарыйскіх у Кракаве (Польшча) [7].

Першыя копіі з абодвух актаў выканаў Адам Нарушэвіч у XVIII ст. У пачатку XIX ст. Станіслаў Варшавіцкі змясціў іх копіі ў метрыцы Вялікага Княства Літоўскага [3, s. 18]. Дагавор паміж Вітаўтам і Скіргайлам Станіслаў Варшавіцкі разбіў на дзве часткі, зрабіўшы, адпаведна, два запісы. Дадзеную акалічнасць адзначыў Якаб Кара ў сваёй «Гісторыі палякаў», паказаўшы, што ў вопісе архіва значацца «тры дакументы», якія датуюцца днём Святога Мікалая. Пры гэтым Якаб Кара памылкова вызначыў месца напісання актаў не як Белз (горад на тэрыторыі сучаснай Украіны), а як Белжыцэ – горад, што знаходзіцца паблізу Любліна ў Польшчы [2, s. 112].

Ігнат Даніловіч у выданні «Skarbiec dyplomatów papieskich, cesarskich, królewskich, książęcych, uchwał narodowych, postanowień różnych władz i urzędów...» таксама змясціў інфармацыю аб дагаворы ў выглядзе двух запісаў, аднак са спасылкай на адзін і той жа актавы нумар з інвентара Марціна Кромера [11, s. 296].

У 1876 г. Аўгуст Сакалоўскі і Юзаф Шуйскі апублікавалі Белзскі акт Ягайлы на падставе копіі, якая была змешчана ў рукапісе трэцяга тома «Дыпламатычнага кодэкса Каралеўства Польскага і Вялікага Княства Літоўскага» Мацея Догеля [3, s. 16–18].

Там жа быў змешчаны тэкст дагавора паміж Скіргайлам і Вітаўтам, які быў надрукаваны на падставе копіі, выкананай Адамам Нарушэвічам. Копія была выканана вельмі недакладна, а арыгінальная мова дакумента была істотна мадэрнізавана, што адбілася на якасці публікацыі. Памылкова было зроблена і датаванне дакумента: замест «Niclos tag» («Мікалаеў дзень») – «Arglostag» («Дзень гультая») [3, s. 16–18].

Антоні Прахаска ў 1882 г. змясціў інфармацыю пра абодва акты ў зборніку «Эпісталярны кодэкс Вітаўта, вялікага князя літоўскага». Пры гэтым ён памылкова паказаў, што публікацыя Белзскага дакумента ад імя Ягайлы была выканана Аўгустам Сакалоўскім і Юзафам Шуйскім на падставе копіі Адама Нарушэвіча [5, s. 31].

Зараз арыгінальны дакумент з дагаворам паміж Вітаўтам і Скіргайлам дыгілітазаваны і знаходзіцца ў вольным доступе ў польскай лічбавай бібліятэцы «Палона» з памылковым пазначэннем даты – 5 жніўня 1392 г. – і месца складання дакумента – Востраў [12].

Акт Ягайлы ўяўляе сабой кароткі дакумент, у якім кароль Польшчы пацвярджае, што пры яго пасрэдніцтве князі Вітаўт і Скіргайла памірыліся і паміж імі была ўсталявана згода. Дакумент утрымлівае цікавую акалічнасць: *«аб чым абодва бакі ў* ***пісьмах***[1] *сабе прадпісалі» («quae in* ***litteris*** *suis ex utraque parte sibi praescripserunt»*), што можа сведчыць аб тым, што акрамя акта, які быў выдадзены ад імя Вітаўта, у Белзе 6 снежня 1392 г. магла быць напісана і аналагічная грамата ад імя Скіргайлы [3, s. 16–18].

Дагавор паміж Вітаўтам і Скіргайлам напісаны ад імя першага і пачынаецца з азначэння бакоў. Вітаўт прадстаўлены як *«князь (герцаг) Літвы, пан Луцка і іншых зямель»* («*herczog czu lithaw her czu*

[1] Тут і далей вылучана намі. – *Р. Г.*

lauczk und andir lanth»). Скіргайла названы «*панам Літвы» – «hern czu lithaw»*. Далей канстатуецца, што пры пасрэдніцтве Ягайлы яны памірыліся і спынілі паміж сабой усялякую варожасць. Затым запісаны даволі стандартны для падобных грамат тэксты дыскурс, згодна з якім Вітаўт абавязваўся не аказваць якую-небудзь падтрымку праціўнікам Скіргайлы і змагацца супраць усіх яго ворагаў, за выключэннем *«караля Польшчы, яго жонкі каралевы, яго дзяцей, Кароны Польскай і яе спадкаемцаў»* [7].

Параўноўваючы дадзеную частку дакумента з нададзеным ад імя Ягайлы актам, мы бачым прынцыповыя адрозненні ў тытулатуры як караля Польшчы, так і Вітаўта са Скіргайлам. У акце дагавора паміж Вітаўтам і Скіргайлам Ягайла прадстаўлены як *«кароль Польшчы,* ***найвышэйшы*** *князь Літвы, і спадчынны ўладар Русі»* («*Konik czu Polan, Obirstern furste czu Lithaw und erblink czu Russen»*), а ў сваім акце – як «*кароль Польшчы,* ***вялікі*** *князь Літвы, і спадчынны ўладар Русі» («rex Poloniae, magnus dux Lithvaniae, dominus hereditarius Russiae»*). Пры гэтым і Вітаўт, і Скіргайла ў акце Ягайлы азначаны проста як князі Літвы і такім чынам як бы пастаўлены ў адзіны іерархічны шэраг. Магчыма, гэтыя адрозненні не з'яўляюцца выпадковасцю і былі зроблены наўмысна. Тое, што Ягайла адышоў ад традыцыйнай з часоў сваёй каранацыі часткі тытулатуры *«найвышэйшы князь Літвы»* і быў падпісаны як «вялікі князь Літвы» можа з'яўляцца ўскосным сведчаннем, што і Вітаўт, і Скіргайла прэтэндавалі на ролю намесніка польскага караля на велікакняжацкім стале ў Вялікім Княстве Літоўскім. Такія прэтэнзіі маглі бы быць адным з фактараў, чаму, нягледзячы на Востраўскае пагадненне, варожасць паміж Вітаўтам і Скіргайлам не знікла.

У другой частцы акта Вітаўт дае абяцанне дапамагчы захапіць для Скіргайлы Кіеў і замкі кіеўскага князя Уладзіміра Альгердавіча, а таксама перадаць яму ва ўладанні Крамянец і Стажок з належачай да яго воласцю. Узамен Скіргайла адмаўляўся ад спадчынных уладанняў Вітаўта, якія ў дагаворы не былі вызначаны. Верагодна, меліся на ўвазе Трокі – як прадмет асноўных дамаганняў князя Вітаўта [7].

Перадача ад імя Ягайлы, але са згоды Вітаўта ва ўладанні Скіргайлу замкаў Крамянец і Стажок можа сведчыць, што тады гэтымі замкамі валодаў Вітаўт, і такім чынам атрымаў іх разам з Луцкам у выніку Востраўскага пагаднення паміж ім і каралём Польшчы.

Такім чынам, мы бачым, што Ягайла для стабілізацыі ўнутрыпалітычнай сітуацыі ў Вялікім Княстве Літоўскім пайшоў на задавальнен-

не зямельных прэтэнзій Вітаўта на шкоду інтарэсам свайго старэйшага брата Уладзіміра, на пазбаўленне ўладанняў якога даў сваю згоду.

Аднак ні Вітаўт, ні Скіргайла не спяшаліся выканаць свае абавязкі, якія былі прадугледжаны ў Белзскім дакуменце.

Польскі храніст Ян Длугаш у сваёй манументальнай «Гісторыі Польшчы» адносіць заключэнне міру паміж Вітаўтам і Скіргайлам да 1393 г., спасылаючыся пры гэтым на *«адпаведны дакумент»*, у якім замацоўвалася прэрагатыва польскай каралевы ў будучыні ўладжваць рознагалоссі паміж імі [6, s. 260–261].

Сапраўды, 3 кастрычніка 1393 г. князь Вітаўт прадставіў у Львове грамату, у якой засведчыў, што прыйшоў да пагаднення са Скіргайлам і ўладзіў з ім усе былыя рознагалоссі. У будучыні ва ўсіх спрэчных пытаннях паміж ім і яго стрыечным братам Вітаўт абяцаў звяртацца да трацейскага суда жонкі Ягайлы польскай каралевы Ядвігі [4, s. 471]. Ніякіх дадатковых звестак аб умовах дагавора акт не ўтрымлівае. Аднак дакумент выразна сведчыць, што Белзкі мір канчаткова не ўладзіў рознагалоссі і спрэчкі паміж Вітаўтам і Скіргайлам. Магчыма, непаразуменні працягваліся з-за спрэчкі наконт Старых Трок, якія, згодна са сведчаннем Яна Длугаша, засталіся ва ўладанні Скіргайлы [6, s. 260–261].

Магчыма, менавіта па гэтай прычыне Вітаўт не спяшаўся ісці вайной на Кіеў. Яшчэ напачатку 1394 г. Уладзімір Альгердавіч займаў пасаду кіеўскага князя, што вынікае з аднаго з сумесных актаў Вітаўта, Скіргайлы і іншых князёў з Вялікага Княства Літоўскага, які быў датаваны 18 лютага 1394 г. [9, s. 32].

Верагодна, менавіта 1394 г. стаў пераломным у адносінах паміж Скіргайлам і Вітаўтам. Паводле паведамлення «Летапісца вялікіх князёў літоўскіх» вясной Вітаўт распачаў ваенны паход і захапіў Падолле, пасля чаго ўзяў гарады Жытомір і Оўруч. У выніку Уладзімір Альгердавіч вымушаны быў здацца Вітаўту, прыехаў да яго на паклон, быў пазбаўлены Кіеўскага княжання і адпраўлены ў Капыль. Кіеўскім князем быў зроблены Скіргайла. Пасля атрымання стала ў Кіеве Скіргайла захапіў па распараджэнні Вітаўта Чаркасы і Звянігарод (сучасная назва – Звянігародка) [15, с. 65]. Магчыма, прыкладна ў той жа час Скіргайла захапіў таксама Старадуб, што вынікае з паведамлення Яна Длугаша [6, s. 260–261].

Акты Белзскага мірнага дагавора ад 6 снежня 1392 г. з’яўляюцца каштоўнай гістарычнай крыніцай, якую доўгі час незаслужана абыходзілі ўвагай гісторыкі.

Дадзеныя дакументы разам з львоўскім актам Вітаўта сведчаць, што ў выніку Востраўскага пагаднення грамадзянскі канфлікт у Вялікім Княстве Літоўскім хоць і быў намінальна прыпынены, але так і не быў цалкам вычарпаны. Узброеная барацьба перайшла ва ўнутрыдыпламатычную, якая цягнулася да пачатку 1394 г. У гэтым супрацьстаянні Вітаўт дасягнуў значных поспехаў, атрымаўшы ва ўладанне ўсе тэрыторыі, на якія прэтэндаваў у той час.

Са зместу белзскіх актаў вынікае, што Скіргайла, які раней займаў у якасці намесніка Ягайлы прывілеяванае становішча ў Вялікім Княстве Літоўскім, вымушаны быў саступіць свае пазіцыі на карысць Вітаўта. Такім чынам, Вітаўт фактычна атрымаў перамогу ў азначаным дынастычным канфлікце. Скіргайла быў вымушаны «пацясніцца» і ў сваім статусе «князя Літвы», дзяліўшы яго з Вітаўтам з 1392 г. да часу сваёй смерці ў 1395 г.

Відавочна, што белзскія акты неабходна разглядаць у цеснай сувязі з востраўскімі дакументамі ад 5 жніўня 1392 г. і львоўскай граматай Вітаўта ад 3 кастрычніка 1393 г. Скрупулёзнае параўнанне іх зместу паміж сабой і адносна наратыўных крыніц дазваляе істотна ўзбагаціць нашы веды аб розных аспектах палітычнага жыцця ў Вялікім Княстве Літоўскім падчас канчатковага ўладкавання ўнутрыдынастычнага канфлікту першай паловы 1390-х гг., прасачыць за зменамі ў палітычным становішчы князёў і акрэсліць змены ў іх зямельных уладаннях.

Дадаткі

Акт, выдадзены ад імя Ягайлы, які пацвярджае заключэнне мірнага дагавора паміж князямі Вітаўтам і Скіргайлам ад 6 снежня 1392 г.

Пераклад з лацінскай мовы выкананы паводле выдання:
Codex epistolaris saeculi decimi quinti. – Kraków, 1876. – T. 1. – S. 16–17.

Уладзіслаў, з Божай ласкі кароль Польшчы, вялікі князь літоўскі, уладар спадчынны Русі, сведчым: мы найсвятлейшага князя пана Скіргайлу з аднаго боку і князя Вітаўта з іншага, князёў Літвы, братоў нашых каханых, прывялі да міру і сябрамі зрабілі, і ўсе спрэчкі, непрыхільнасць і варожыя дзеянні ўсялякага паходжання і як бы яны не называліся, якія паміж імі былі, уладкавалі такім чынам, што вышэйзгаданыя князі і браты нашы каханыя будуць жыць заўсёды

ў братэрскай любові паміж сабой, знішчыўшы ўсялякую варожасць і забыццю аддаўшы, аб чым абодва бакі ў пісьмах сабе прадпісалі, каб бесперапынна, нерухома і павек ва ўсім трымацца ўсталяванага.

Таму для большай моцы да прадстаўленай граматы пячатку нашую давешваем.

Дадзена ў Белзе ў дзень Св. Мікалая ў год ад Нараджэння Хрыстова 1392.

Акт мірнага дагавора паміж князямі Вітаўтам і Скіргайлам ад 6 снежня 1392 г.

Арыгінал дагавора паміж князямі Вітаўтам і Скіргайлам уяўляе сабой пергаментны дакумент наступных памераў: вышыня – 19,5 см; шырыня – 34 см (знізу пергамент загорнуты паласой 34 на 6 см).

Скрозь адтуліны, прарэзаныя ў загорнутай пергаментнай паласе, прапушчаны пергаментны паясок, які напрыканцы змацаваны неафарбаваным воскам, у сярэдзіне якога знаходзіцца адбітак круглай пячаткі на чырвоным воску дыяметрам 3,3 см. Адбітак адлюстроўвае «Пагоню» ў выглядзе вершніка, які скача на кані ўправа і прыўстаў у страмёнах. Выява вершніка без шчыта, у стажковым шлеме без прылбіцы тыпу «бацынет». У левай руцэ ён трымае конскія цуглі, у правай – меч, занесены над галавой для нанясення ўдару.

Легенда пячаткі размешчана з краю па крузе паміж двух колаў, якія складзены са злучаных паміж сабой пацерак. Таксама яна ўтрымлівае малюнак васьміканцовага крыжа Святога Іаана (Мальтыйскага крыжа) і надпіс на лацінскай мове вялікімі стараанглійскімі гатычнымі літарамі, які сведчыць, што гэта пячатка Вітаўта, князя Літвы і Гродна. Такая ж пячатка была прывешана да Востраўскага акта Вітаўта ад 5 жніўня 1392 г. [9]. Верагодна, ён карыстаўся гэтай пячаткай падчас грамадзянскай вайны 1390–1392 гг. і прывёз з Прусіі [10].

Пергамент захоўваўся складзеным удвая па гарызанталі і ўтрая па вертыкалі. Знаходзіцца ў добрай захаванасці. З левага боку чарнілы расплыліся, утварыўшы досыць вялікую бурую пляму, аднак тэкст у гэтым месцы дастаткова добра чытаецца.

In verso пергамента зроблены шэраг надпісаў. У самым версе па краі гатычным пісьмом на лацінскай мове напісана *«Concordia in[f]ra Scirgel et Vitovt inter <…>»* – (*«Пагадненне ніжэй паміж Скіргайлам і Вітаўтам <…>»*). Канцоўку напісанага немагчыма разабраць.

Ніжэй знаходзіцца надпіс на лаціне, выкананы іншым, больш познім, акуратным почыркам *«Vitoldi cum Scirgalo Concordia et societatas con[tra] omnes excepto rege Poloniæ» («Вітаўта са Скіргайлам пагадненне і згода супраць усіх, акрамя караля Польшчы»*). Да надпісу трэцім почыркам была зроблена дапіска: *«Et Skirgellonem creat Kyoviensem ducem, pulso Wlodimire»* («*І Скіргайлу робіць князем кіеўскім пасля выгнання Уладзіміра»*).

Ніжэй з правага боку іншым почыркам пастаўлена дата «1392».

Яшчэ ніжэй трэцім почыркам напісана і закрэслена літара «n» і таксама лічба «27». Пасля лічбы пастаўлена кропка і працяжнік. Ніжэй тым жа почыркам напісана лічба «209» з кропкай напрыканцы.

Некалькі ніжэй з правага боку чацвёртым почыркам напісана трохі размытая лічба «34».

Крыху вышэй загорнутай пергаментнай паласы алоўкам не зусім разборліва напісана «163» (магчыма, «103»).

In recto пергамента з самага верху пасярэдзіне чырвонымі чарніламі пазначана архіўная сігнатура: «236».

Асноўны тэкст дагавора напісаны гатычным пісьмом арэшкавымі чарніламі размашыстым почыркам на сярэдневерхненямецкай мове. Нягледзячы на час з'яўлення дагавора – канец XIV ст. – ён напісаны шрыфтам «швабахер». У месцах, дзе прапушчаны часткі слоў ці маюцца скарачэнні слоў, як правіла, зверху прастаўлены знакі цітла [8].

Дагавор паміж Вітаўтам і Скіргайлам ад 6 снежня 1392 г.

Пераклад з сярэдневерхненямецкай мовы выкананы паводле арыгінальнага дакумента.

Вітаўт, з Божай ласкі князь літоўскі, уладар Луцка і іншых зямель і гэтак далей.

Мы вызнаем перад усімі, хто гэтую грамату прачытае ці пачуе, што мы з найсвятлейшым князем і панам, князем Скіргайлам, панам Літвы і гэтак далей, нашым каханым братам, былі паяднаны і прыведзены да сяброўства найсвятлейшым князем і панам Уладзіславам, з Божай ласкі каралём Польшчы, найвышэйшым князем Літвы і спадчынным уладаром Русі і гэтак далей, нашым ласкавым панам і каханым братам.

І таксама, што мы ўсе паміж намі войны і варожасць забыць павінны, а вядомае разыходжанне паміж намі павінны ўсе мы перадаць смерці, і таксама аб ім не павінны ўзгадваць ніколі.

Мы таксама абяцаем, што гэтай пастановы мы будзем прытрымлівацца і цвёрда трымацца заўсёды без усялякай злосці.

Мы таксама абяцаем, што ніякіх ворагаў гэтага самага князя Скіргайлы, нашага каханага брата, ніяк падтрымліваць не будзем; але супраць яго ворагаў усіх дапамогай і парадай з усёй нашай моцай і нашымі людзьмі і з упартасцю супраць усіх яго ворагаў, акрамя толькі найяскравейшага князя і пана спадара Уладзіслава, з Божай ласкі караля Польшчы, каралевы, яго жонкі, іх дзяцей каралеўскіх, а таксама Польскай Кароны і іх спадкаемцаў названых, мы павек стаяць павінны і дапамагаць справай і парадай і ўсялякую злосць пакінуць.

Мы абяцаем таксама, што мы замак у горадзе Кіеве і замкі, якімі князь кіеўскі Уладзімір валодаў, з Божай дапамогай звыш дабудзем, і аддадзім у яго ўласныя рукі таксама незваротна, і пакінем ва ўладанне ўсё, што да Кіеўскага замку належыць і да іншых замкаў, якімі Уладзімір, князь кіеўскі, валодаў; і што ад таго, што зроблена, ніхто з названых не адыйдзе; таксама, што па нашай добрай волі, з нашага ведама сталася, што таму самаму вышэйзгаданаму князю Скіргайлу, нашаму каханаму брату, вышэйзгаданы кароль Польшчы, наш літасцівы пан, замак Крамянец, з усім, што да яго належыць, і таксама, воласць Стажок, з усім, што да яе належыць, павек аддаў ва ўладанне; і тая спадчына ад гэтага самога князя Скіргайлы, нашага каханага брата, бацькоўская наша спадчына, якую пан трымае, павінна быць аддадзена назад па загадзе найсвятлейшага князя і пана Уладзіслава, з Божай ласкі караля Польшчы і гэтак далей, нашага каханага пана і брата.

І для большай бяспекі на доўгі час мы пячатку, якую прычапілі, пакідаем.

Дадзена ў Белзе ў дзень Святога Мікалая ў год ад нараджэння Хрыстова тысяча трыста дзевяноста другі.

Крыніцы і літаратура

1. Archiwa polskie i ich zbiory. – Warszawa : Nacz. Dyr. Archiwów Państwowych, 2000. – 183 s.
2. Caro, J. Geschichte Polens. – Gotha : Bei Friedrich Andreas Perthes, 1869. – Bd. 3 : 1386–1430. – 657 s.
3. Codex epistolaris saeculi decimi quinti. – Kraków : Drukarnia «Czasu», 1876. – T. 1. – 368 s.
4. Codex epistolaris saeculi decimi quinti. – Kraków : Drukarnia «Czasu», 1891. – T. 2. – 531 s.
5. Codex epistolaris Vitoldi Magni ducis Lithuaniae : 1376–1430. – Kraków : Sumptibus Academiae literarum Crac., 1882. – 1113 s.
6. Długosz, J. Roczniki czyli Kroniki sławnego Królestwa Polskiego : 1370–1405. –Warszawa : Wydawnictwo Naukowe PWN, 2009. – Ks. 10. – 488 s.
7. Kraków. – Muzeum Czartoryskich. – F. XX Czartoryskich. – Perg. 236.
8. Kraków. – Muzeum Czartoryskich. – F. XX Czartoryskich. – Perg. 233.
9. Kutrzeba, S. ; Semkowicz, W. Akta Unji Polski z Litwa, 1385–1791. – Kraków : Skł. gł. w Księgarni Gebethnera i Wolffa, 1932. – 570 s.
10. Semkowicz, W. Sfragistyka Witołda. – Kraków, 1931. – 24 s.
11. Skarbiec dyplomatów papieskich, cesarskich, królewskich, książęcych, uchwał narodowych, postanowień różnych władz i urzędów, posługujących do krytycznego wyjaśnienia dziejów Litwy, Rusi litewskiej i ościennych im krajów / zebrał i w treści opisał I. Daniłowicz; wydał J. Sidorowicz. – Wilno : Drukarnia A. H. Kirkora i sp., 1860. – T. 1. – 391 s.
12. Witold książę litewski i pan Łucka oświadcza, że za pośrednictwem Władysława króla polskiego pogodził się z księciem Skirgiełłą, przyrzeka mu swoją pomoc przeciwko wszystkim, z wyjątkiem króla i Królestwa Polskiego, a ponadto obiecuje zdobyć dla niego Kijów oraz wyraża zgodę na nadanie mu przez króla Krzemieńca i Stożka // Polona [Электронны рэсурс]. – Рэжым доступа : https://polona.pl/item/43360889/0/. – Дата доступа : 05.08.2017.
13. Гагуа, Р. Б. , Жилевич, О. Ф. Островские акты княгини Анны // Актуальные проблемы источниковедения. – Витебск : ВГУ имени П. М. Машерова, 2017. – С. 145–148.
14. Книга посольская Метрики Великого княжества Литовского / Изд. по поручению Имп. Моск. о-ва истории и древностей рос. [Кн. 1]. – Москва : Унив. тип. 1843. – Т. XX. – 480 с.
15. Полное собрание русских летописей. – Москва : Наука, 1980. – Т. 35. – 313 с.

А. Б. Доўнар

ПРЫВІЛЕЙ СЛУЦКУ 1792 г. НА ПРАВЫ «ВОЛЬНАГА» ГОРАДА

У Рэчы Паспалітай у канцы XVIII ст. праводзіўся шэраг рэформ у галіне кіравання. Асаблівае месца сярод іх мела гарадская рэформа. Падчас падрыхтоўкі і працы чатырохгадовага сойма 1788–1792 гг. узнікла ідэя аб гарадской рэформе, якая была рэалізавана ў законе «Аб вольных каралеўскіх гарадах» ад 18 красавіка 1791 г. і ў спадарожных нарматыўна-прававых актах [1; 4, s. 215–219, 291–297, 301–313; 9, с. 387–401].

Дадзены закон дзейнічаў адносна дзяржаўных гарадоў і мястэчак. Усе жыхары падобных гарадскіх паселішчаў абвяшчаліся асабіста свабоднымі, за імі замацоўвалася права валодання нерухомай маёмасцю на правах прыватнай уласнасці і г. д. Адпаведна з законам аб вольных гарадах 1791 г. манарх Рэчы Пасталітай пацвярджаў гарадам усе іх прывілеі і абавязваўся выдаваць ім аднаўленчыя ці рэнавацыйныя прывілеі (diplomata renovationis) [2; 3; 5; 10].

Разам з тым некаторыя прыватныя ўласнікі надавалі сваім гарадам правы, аналагічныя дзяржаўным «вольным» гарадам. Да правоў «вольных» гарадоў былі далучаны, напрыклад, Кейданы, Біржы князёў Радзівілаў, Шадоў Панятоўскіх [1, p. 129].

Адносна Слуцка ў гістарыяграфіі вядома, што ён намагаўся стаць «вольным» горадам і з цягам часу атрымаў дазвол на гэта. Так, 8 жніўня 1791 г. на заклік Навагрудка далучыцца да вольных гарадоў слуцкія мяшчане накіравалі сваіх прадстаўнікоў да апекуна малалетняга ўласніка Слуцка Дамініка Радзівіла. Апякун Мацей Радзівіл адказаў адмовай і растлумачыў сваё рашэнне непаўналеццем уласніка горада і адсутнасцю неабходных паўнамоцтваў у яго апекуноў для такога рашэння [1, s. 110–111, 128; 8, арк. 65]. Хутчэй за ўсё, мяшчане Слуцка не спынілі сваіх намаганняў і 28 снежня 1791 г. атрымалі прынцыповую згоду на наданне правоў вольнага горада [1, s. 128–129; 8, арк. 77]. Напэўна, змене пазіцыі Радзівілаў паспрыяла і тое, што Слуцк падчас адміністрацыйна-тэрытарыяльнай рэформы чатырохгадовага сойма стаў цэнтрам новага Случарэцкага павета. Такім чынам ён атрымаў магчымасць далучыцца да ліку «вольных» гарадоў. Але сам дакумент на атрыманне гэтых правоў, яго змест былі дагэтуль невядомы.

Але, як выявілася, дакумент на далучэнне Слуцка да ліку гарадоў з правамі і вольнасцямі вольнага горада захоўваўся ў матэрыялах су-

довай справы першай трэці XIX ст., якая была прысвечана адстойванню случчанамі сваіх правоў перад Радзівіламі [6; 7].

Прывілей на надзяленне Слуцка правамі вольнага горада быў выдадзены ў Нясвіжы 5 мая 1792 г. віленскім кашталянам Мацеем Радзівілам і троцкім ваяводам Юзафам Радзівілам, апекунамі непаўналетняга ўласніка Слуцка Дамініка Радзівіла [7, арк. 4472]. Сам прывілей называўся «дыпламатычным інструментам» (ад слова «дыплом») і меў паўнавартасную прававую сілу, бо з юрыдычнага пункту гледжання быў афармлены належным чынам: яго выдавалі асобы, якія мелі на гэта права; дакумент быў завераны асабістымі подпісамі і пячаткай (не збераглася).

Прывілей быў адрасаваны кіраўніцтву горада (войту, бурмістрам, радцам, лаўнікам), вытворчым аб'яднанням (цэхам) і ўсім мяшчанам Слуцка. У ім указвалася адна з прычын яго надання. Адзначалася, што акт выдаваўся з мэтай спынення распачатага працэсу перасялення слуцкіх мяшчан у «вольныя» каралеўскія гарады. Прычым падкрэслівалася, што дадзены дакумент з'явіўся дзякуючы ініцыятыве жыхароў горада, якія прад'явілі арыгіналы прывілеяў Слуцку ад каралёў польскіх, вялікіх князёй літоўскіх Жыгімонта III Вазы, Міхала Карыбута Вішнявецкага, Яна III Сабескага, Аўгуста II і Аўгуста III. Праўда, па нейкай прычыне парадак пералічэння манархаў у прывілеі пераблытаны. Так, спачатку быў названы Ян III Сабескі, а затым Міхал Карыбут Вішнявецкі, як і памылкова Аўгуст II называўся «Аўгустам I», а Аўгуст III – «Аўгустам II». Акрамя каралеўскіх прывілеяў, былі прад'яўлены арыгіналы прывілеяў уласнікаў Слуцка князёў Радзівілаў: канюшага ВКЛ Багуслава, канцлера ВКЛ Караля Станіслава, падкаморыя ВКЛ Януша, брандэнбургскай маркграфіні Людавікі Караліны. Пры гэтым пералік уласнікаў таксама быў зроблены не па храналогіі. Так, спачатку названы Багуслаў, затым Караль Станіслаў, затым Януш Радзівілы [7, арк. 4472]. Прывілеі падаваліся для дэманстрацыі і пацвярджэння мяшчанамі існуючых правоў Слуцка, якія дазвалялі б гораду набыць статус «вольнага» горада.

Сам змест прывілея даволі лаканічны. Самае галоўнае, што ў ім занатоўвалася прызнанне ўласнікам правоў «вольнага» горада для Слуцка ў галіне асабістых правоў мяшчан, іх маёмасці і суда. Прычым агаворвалася, што паўнапраўным «вольным» горадам Слуцк будзе пасля пацвярджэння дадзенага рашэння манархам Рэчы Паспалітай Станіславам Аўгустам Панятоўскім. Таксама дэкларавалася, што

Радзівілы будуць старацца аб пацвярджэнні дадзеных правоў горада на сойме.

Адносна павіннасцей жыхароў Слуцка, якія яны выконвалі традыцыйна на карысць уласніка, адзначалася, што рашэнне па гэтым пытанні застаецца за панам, *«а мяшчане той волі абавязаны будуць падлягаць»* [7, арк. 4472]. Пытанне становішча яўрэйскага насельніцтва пакідалася да прыняцця закона аб яўрэях на сойме Рэчы Паспалітай і да адпаведнага рашэння ўласніка Слуцка, да гэтага часу яўрэі заставаліся пад уладай апошняга.

У прывілеі асобна падкрэслівалася, што нягледзячы на далучэнне слуцкіх мяшчан да правоў вольных гарадоў, паводле якіх яны мелі права свабодна прадаваць гарадскія пляцы і землі іншым мяшчанам, для продажу гарадскіх зямель шляхце патрэбна было атрымаць спецыяльны дазвол ад уласніка горада ці яго прадстаўнікоў.

Прывілей быў выкананы на пергаміне памерам каля 83×117,2 см, які быў складзены папалам, г. зн. на два аркушы (у архіўнай справе яны маюць асобную нумарацыю [7, арк. 4472, 4473]). Іх памер прыблізна 41,5х58,6 см. На вонкавым баку першага аркуша [7, арк. 4472] быў напісаны тэкст прывілея, замацаваны подпісамі апекуноў уласніка. Акрамя таго, унізе прымацоўвалася на шнуры пячатка. На жаль, ні шнур, ні пячатка не захаваліся, але ад шнура ў пергаміне захаваліся адтуліны (дыяметр адтулін 4 мм, размешчаны на адлегласці 7 см ад ніза аркуша, 24 см (першая), 33 см (другая) ад левага краю аркуша). Акрамя гэтага, на адвароце прывілея [7, арк. 4473 адв.] маецца след ад футляра пячаткі дыяметрам каля 8,5 см. З левага боку аркуша маюцца яшчэ дзве адтуліны, зробленыя пры падшываннні прывілея ў судовую справу 30-х гг. XIX ст. (дыяметр адтулін 4 мм, размешчаны на адлегласці 6,35 см (верхняя), 6,2 см (ніжняя адтуліна) ад левага краю аркуша, 21,5 см (верхняя), 15,2 см (ніжняя) ад нізу аркуша). Для захоўвання прывілей складваўся папалам унутр (верх згібаўся да нізу), а затым правы і левы краі аркуша загіналіся (прыблізна па 20 см) ва ўнутр. На адваротным баку прывілея [7, арк. 4473 адв.] падчас захоўвання былі зроблены два запісы: адзін з пазнакай даты дакумента – «1792 maia 5», другі з адзнакай парадкавага нумара адзінкі захоўвання, хутчэй за ўсё, у нейкай тэматычнай папцы гарадскога архіва – «№ 18».

На жаль, пакуль не ўдалося высвятліць, ці быў рэалізаваны прывілей Слуцку ад 5 мая 1792 г. на практыцы. Можна адзначыць, што

часу на яго рэалізацыю было мала. Ужо 14 мая 1792 г. была створана Таргавіцкая канфедэрацыя, якая выступіла пад эгідай Расіі супраць рашэнняў чатырохгадовага сойма і канстытуцыі 3 мая 1791 г., а ў выніку другога падзелу Рэчы Паспалітай Слуцк апынуўся ў складзе Расійскай імперыі.

Тым не менш, можна сцвярджаць, што прывілей Слуцку ад 5 мая 1792 г. адыграў станоўчую ролю ў гісторыі горада. Хаця бы таму, што ў судовай справе 30-х гг. XIX ст. слуцкія мяшчане выкарыстоўвалі дадзены прывілей як аргумент у адстойванні сваіх правоў перад уласнікамі горада [6, арк. 3716].

Дадатак

1792 г. мая 5. Нясвіж. – Прывілей апекуноў непаўналетняга ўласніка Слуцка Дамініка Радзівіла віленскага кашталяна Мацея Радзівіла і троцкага ваяводы Юзафа Радзівіла гораду Слуцк на далучэнне да правоў і свабод каралеўскіх «вольных» гарадоў [1].

Крыніца: Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі (далей – НГАБ). – Ф. 146. – Воп. 3. – Спр. 23. – Арк. 4472, 4473 адв.

[4472] [2] Na wieczną rzeczy pamiątkę. |

My, Maciey, kasztelan wileński, orderów Orła białego y czarnego, SS. Huberta y Stanisława kawaler, exequiący, y Jozef, woiewoda trocki, orderów Orła białego y S. Huberta | kawaler, assystuiący, opiekunowie, Radziwiłłowie, xiążęta na Ołyce, Nieswiżu, Birzach, Dubinkach, Klecku, Słucku, Kopylu y S. Państwa Rzymskiego, a na Mirze, Szydłowcu, Krożach, | Kopysi y Białey hrabiowie. |

Wszem w obec y każdemu z osobna, komu o tym wiedzieć należy, tak teraznieyszego wieku ludziom, iako y na potomne czasy: mianowicie szla-

[1] Прынцыпы перадачы тэксту наступныя: тэкст перадаецца без змен, як у арыгінале. Выдзяленне фрагментаў тэксту тлустым шрыфтам захоўваецца. Прапушчаныя літары ў скарочаных словах узнаўляюцца і бяруцца ў круглыя дужкі «()». Літары, якія напісаны над радком, уносяцца ў радок і набіраюцца курсівам. Падкрэсленне перадаецца. Знакі прыпынку расстаўляюцца ў адпаведнасці з сучаснымі правіламі пунктуацыі. Канец радка адзначаецца адной вертыкальнай лініяй (|), канец аркуша – дзвюма вертыкальнымі лініямі (||).

[2] Нумарацыя зроблена ў правым верхнім куце. Побач маецца старая нумарацыя «563» (выпраўлена з «562») і «566».

chetnym woytowi, burmistrzom, radcom, ławnikom, | cechom y całemu obywatelstwu, dopioro osiadłemu y osiadać napotym maiącemu, miasta Słucka w powiecie Słuczoreskim nad rzeką Słuczą, obapoł teyże rzeki położonego, a do dziedzictwa mało|letniego j(aśnie) o(świeconego) x(ię)cia j(ego) m(iłoś)ci Dominika Radziwiłła podkomorzyca w(ielkiego) W(ielkiego) X(ięstwa) L(itewskieg)*o* należącego.Wiadomo czyniemy tym naszym instrumentem dyplomatycznym, iż przychylaiąc się do proźb obywatelów tegoż miasta Słucka, | a szczegulniey przewiduiąc ztąd iako opiekunowie dla małoletniego dziedzica pożytki, czyli raczey zapobiegaiąc w teraźnieyszym Rzeczypospolitey rządźie, istotną wolność wszystkim królewskim miastom nada|iącym, rozeyściu się mieszczan, już w części praktykowanemu, a ztąd tego miasta upadkowi y zniszczeniu. Jdąc wzorem troskliwości naylepszego z Królów Nayiaśnieyszego **Stanisława Augusta**, z nieśmiertelną | sławą nam panuiącego, y do szczęścia ludu przykladaiącego się. Jdąc niemniey za przykładem Nayiaśn(ieyszey) Rz(eczy)p(ospoli)tey stanów na wieczne wielbienie u narodu zasługuiących, zapatruiąc się, oraz na złożone przed nami konfirmacyine | Nayiaśnieyszych Królów polskich w oryginałach przywileie, mianowicie Zygmunta **III**, Jana **III**, Michała Korybuta Wiszniewieckiego, Augusta **I** [3] y Augusta **II** [4]. Nakoniec powodem nadań przez | antecessorów domu naszego j(aśnie) o(świeconych) xiążąt ich m(iło)ściów Bogusława, koniuszego W(ielkiego) X(ięstwa) Lit(ewskieg)*o*, Karola Stanisława, kanclerza w(ielkiego) W(ielkiego) X(ięstwa) Lit(ewskiego), Janusza, podkom(orzego) w(ielkiego) W(ielkiego) X(ięstwa) Lit(ewskiego), y Ludowiki Karoliny margr(abiney) Brandeburskiey Ra|dziwiłłów wydanych, wyż wzmienione miasto Słuck, stosuiąc się do wyż wyrażonych przywilejów, za wolne co do osób, maiątków ich własnych y sądu deklaruiemy. Obywałeli tegoż miasta w równych prerogatywach z oby|watelami wszystkich miast wolnych nazawsze poczytuiemy, y do praw kraiowych wszystkim miastom wolnym służących wcielamy, pod konfirmacyą dla ugruntowania przyięcia w poczet miast Rzeczypo(spoli)tey N(ayjasnieyszemu) P(anu) Stanisła|wowi Augustowi z warunkami, iakowym wszystkie miasta wolne podlegać będą, poddaiemy, a naywyższą opiękę od narodu ogulnie dla miast wolnych przyznaną miastu Słuckowi zapewniamy, y o szczegulne potwier|dzenie na Seymie staranie nasze czynić przyrzekamy.

Co się zaś tycze prowentow z propinacyi y wszelkich dotąd należnie wnaszanych do skarbu dziedzica z miasta Słucka opłat, te iako dla dzie-

---

[3] *Так у тэксце, павінна быць* Augusta II.

[4] *Так у тэксце, павінна быць* Augusta III.

dzica naymocniey waruią | się, tak urządzenie ich od woli Dworu zawisać będzie, a mieszczanie jey ulegać są obowiązani.

Waruiąc przy tym, iż żydowstwo w zmienionym wyżey mieście Słucku mieszkaiące, do samey tylko zwierzchności dworney nale|żeć będzie, dopóki urządzenie narodowe z połączoną dziedziców wolą nie nastąpi.

A iako ninieyszym przywilejem do wszelkich podług praw narodowych mieszczanie Słuccy prerogatyw przypuszczaią się, tak nawzaiem dla j(aśnie) o(świeconego) x(ię)cia j(ego) m(iłoś)ći | dziedzica od nich zastrzega się, iżby do kupli placów i gruntów mieyskich pierwszeństwo dla niego zachowane od mieszczan było, oraz iż bez wydanego od dziedzica lub opiekunów konsensu mieszczanie Słuccy też place i grunta mieyskie szlach|cie sprzedawać nie będą mocni, waruie się.

Takowy instrument dyplomatyczny własnemi rękoma y pieczęcią stwierdzamy.

Pisan w Nieswiżu, roku 1792 miesiąca maja 5 dnia. |

Maciey xiąże Radziwiłł,	Jozef xiąże Radziwiłł, |
kasztelan wileński,	woiewoda trocki |
opiekun exekwujący [5]	assystuiący opiekun [6]

[4473 адв.] 1792 maja 5 [7] | № 18 [8]||

Крыніцы і літаратура

1. Glemža, L. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės miestų sąjūdis 1789–1792 m. – Kaunas : Vytauto Didžiojo Univ. l-kla, 2010. – 269 p.
2. Kiaupa, Z. Diploma renovationis et locationis – XVIII a. pabaigos raštininkų spąstai // Lietuvos miestų istorijos šaltiniai / Lietuvos istorijos institutas. – Vilnius : Mokslas, 1988. – Kn. 3 / [redakcinė kolegija: A. Dubonis (pirmininkas) et al.]. – Vilnius : LII, 2001. – P. 155–174.
3. Lietuvos Metrika = Lithuanian Metrica = Литовская Метрика / Liet. istorijos inst. – Vilnius : Versus Aureus, 2005. – [Kn. Nr. 556] : (1791–1792). Viešųjų reikalų knyga 35 / parengė L. Baliulis, R. Firkovičius, E. Rimša. – 200 p.

[5] *Подпіс зроблены іншым почыркам.*

[6] *Подпіс зроблены іншым почыркам.*

[7] *Запіс зроблены іншым почыркам і іншымі чарнілами.*

[8] *Запіс зроблены іншым почыркам і іншымі чарнілами.*

4. Volumina legum : przed. zbioru praw staraniem XX. Pijarow w Warszawie od roku 1732 do roku 1782 wydanego. – Kraków : Nakł. Akad. Umiejętności, 1889. – T. 9. – 503 s.
5. Доўнар, А. Б. Рэнавацыйны прывілей Радуні 1792 г. : змест, кошт, значэнне // Вестник МГИРО. – Октябрь–декабрь 2016 г. – № 5 (28). – С. 45–50.
6. НГАБ. – Ф. 146. – Воп. 3. – Спр. 22. – Справа Слуцкай камісіі для разбору ўзаемных правоў і абавязкаў жыхароў г. Слуцка з вотчыннымі ўласнікамі князямі Радзівіламі. Ч. 5 (Інвентары г. Слуцка, бірчак Слуцкай зямельнай касы і інш. дакументы). – 1683–1839 гг. – Арк. 3360–3911.
7. НГАБ. – Ф. 146. – Воп. 3. – Спр. 23. – Справа Слуцкай камісіі для разбору ўзаемных правоў і абавязкаў жыхароў г. Слуцка з вотчыннымі ўласнікамі князямі Радзівіламі. Ч. 6 (Прывілеі, бірчакі, выпісы з кніг Слуцкага магістрата і інш. дакументы). 1587–1821 гг. – Арк. 3912–4706.
8. НГАБ. – Ф. 1825. – Воп. 1. – Спр. 7. – Актавая кніга Слуцкага магістрата. 1789–1793 гг. – 79 арк.
9. Стрэнкоўскі, С. П. Гарадское самакіраванне на тэрыторыі Беларусі ў канцы XIV–XVIII ст.: у 2 ч. – Мінск : Мін. гар. ін-т развіцця адукацыі, 2013. – Ч. 1. – 589, [1] с.
10. Стрэнкоўскі, С. П. Прывілеі на самакіраванне гарадскім паселішчам Беларусі 1791–1792 гг. // Працы гістарычнага факультэта БДУ. – 2016. – Вып. 11. – С. 84–100.

Я. С. Глінскі

БАЯРЫ ПЕЧУРАНСКАГА ВОЙТАЎСТВА Ў XVIII – ПЕРШАЙ ТРЭЦІ XIX ст.

У XVIII ст. баяры як асобная група вясковага насельніцтва, прамежкавая паміж ваенна-служылымі зямянамі і чыншава-паншчынным сялянствам [34, s. 88], па сваім сацыяльным статусе набліжалася да апошняга. Прынамсі, такое меркаванне пануе ў гістарыяграфіі. Яно грунтуецца на паступовым сціранні баярскіх асаблівасцей у павіннасцях [1] – асноўным абавязкам баяр рабілася выплата чыншу, таксама яны прыцягваліся да выканання дадатковых павіннасцей, часам нават паншчыны [24, с. 69; 25, с. 11–12; 29, с. 159–160;

[1] Традыцыйна асноўнай з іх былі дастаўка і суправаджэнне карэспандэнцыі і грузаў [24, с. 55; 26, с. 200].

31, s. 83–84; 34, s. 89]. У меншай ступені ўвага надавалася самаўсведамленню сябе з боку баяр – ці захоўвалі яны памяць пра свой адносна прывілеяваны статус і як да яго ставіліся ўласнікі зямлі, на якой баяры пражывалі. Шмат у чым такое становішча абумоўлена адсутнасцю крыніц – інвентары і іншая гаспадарчая дакументацыя мала прыдатныя для такога кшталту даследаванняў. У такім выпадку ўяўленні баяр пра сябе можна прасачыць рэтраспектыўна – па матэрыялах, якія ўтварыліся ў выніку «разбору шляхты» ў канцы XVIII–XIX ст. Такая даследчая перспектыва дазволіць вызначыць, ці адносілі сябе баяры да прывілеяванага саслоўя, а галоўнае, ці меліся ў іх магчымасці для замацавання ў яго шэрагах.

У якасці мікрарэгіёна, населенага баярамі, намі абрана размешчанае на гістарычнай Капыльшчыне Печуранскае войтаўства, якое складалася з дзвюх вёсак – уласна Печураны [2] і Леўнішчавічы (інакш Мыслі) [3] – і ў XVIII ст. адносілася да «сталовых маёнткаў» уніяцкіх мітрапалітаў. Захаваліся два інвентары Печуранскага войтаўства – за 1748 і 1786 гг. [19, арк. 1260 адв.–1261, 1300 адв.–1303] [4], якія дазваляюць прасачыць склад насельніцтва і яго павіннасці ў заключны перыяд існавання Рэчы Паспалітай. У 1748 г. адзінай занатаванай павіннасцю печуранцаў з'яўляўся чынш, які яны павінны былі выдаваць калектыўна (300 злотых з 34 дымоў у Печуранах і 7 у Леўнішчавічах) [19, арк. 1260 адв.–1261], у 1786 г. чынш быў падзелены на асобныя гаспадаркі (па 40 злотых з кожнай), апрача таго, баяры мусілі ўдзельнічаць у транспартаванні грузаў з Кёнігсбергу ў размешчаны на Кіеўшчыне Радамышль (да Печуранаў іх давозілі баяры з іншага мітрапаліцкага маёнтка – Руты) [19, арк. 1303 адв.–1304 адв.].

У цэлым, па стане на 1748 і 1786 гг. печуранскія баяры па сваіх павіннасцях мала адрозніваліся ад іншых мітрапаліцкіх баяр – адно толькі, у адрозненні, напрыклад, ад руцкіх баяр, яны не выконвалі гвалтаў, затое на іх накладаўся большы чынш (у Руце плацілі не 40, а 20 злотых).

---

[2] Цяпер Печураны – вёска Пацейкаўскага сельсавета Капыльскага раёна Мінскай вобласці Рэспублікі Беларусь.

[3] Цяпер Мыслі – вёска Пацейкаўскага сельсавета Капыльскага раёна Мінскай вобласці Рэспублікі Беларусь.

[4] Выказваю падзяку кандыдату гістарычных навук, намесніку дырэктара НГАБ Дзянісу Лісейчыкаву за зварот увагі на дадзеныя інвентары.

У шэрагах жыхароў Печуранаў і Леўнішчавічаў вылучаюцца некалькі найбольш шырокіх і сталых родаў, змены ў становішчы якіх і будуць асобна разгледжаны ў артыкуле. Гэта прысутныя ў абодвух інвентарах у колькасці больш за адну сям'ю Дзенісевічы, Журыды, Мыслі, Тарасевічы і Ярмаковічы [5]. Прадстаўнікі большасці гэтых стабільна баярскіх родаў зрабілі першы крок да замацавання ў шляхецкім стане ўжо ў 1796 г., калі былі ўнесены ў алфавітную ведамасць шляхты Нясвіжскага павета Мінскай губерні [6]. Усе яны па-ранейшаму пражывалі ў межах Печуранскага войтаўства, якое, праўда, у гэты час адносілася да казённых маёнткаў. Тарасевічы з уласным прозвішчам былі запісаны як чыншавая шляхта [4, арк. 136–139], Дзенісевічы ў гэты спіс не трапілі наогул, а іншыя «падкарэкціравалі» ўласныя прозвішчы. Журыды сталі Жаўрыдамі (дзеці і ўнукі Данілы і Стэфана ў 1786 г. паказаны ў інвентары як Журыды, а ў 1796 г. ужо як Жаўрыды) [4, арк. 161 адв.–162]. У сваю чаргу, Мыслі ў 1796 г. былі запісаны як Мусніцкія (!) [4, арк. 85 адв.–88], а Ярмаковічы пазначылі сябе як Ярмалінскія (!) [4, арк. 38 адв.–45]. Апрача аднолькавага месца жыхарства, тоеснасць гэтых людзей праяўляецца ў імёнах і складзе сямей. Напрыклад, у 1786 г. у Леўнішчавічах жыў баярын Ян Мысля з сынамі Алесем і Юзафам, у 1796 г. тамсама фіксуецца ўжо чыншавы шляхціц Ян Сільвестравіч Мусніцкі з такімі ж старэйшымі сынамі [4, арк. 85 адв.–86]. У 1786 г. у Печуранах паказаны баярын Тэадор Ярмаковіч з сынам Прохарам, у 1796 г. гэта ўжо чыншавы шляхціц Тодар Стэфанавіч Ярмалінскі з такім самым старэйшым сынам [4, арк. 40 адв.–41].

Алфавітная ведамасць 1796 г. складалася падчас падачы мясцовай шляхты звестак аб сабе на разгляд павятовых маршалкаў, для ўключэння ў яе шляхце патрабавалася прадставіць дакументы аб высакародным паходжанні. Відавочна, печуранскія баяры іх не мелі. Ужо ў інвентары ад 1748 г. адзначалася, што зямлю яны трымаюць не на падставе дакументаў, а *«са слоў мясцовага войта»* [19, арк. 1260 адв.]. У XIX ст. Ярмалінскія (былыя Ярмаковічы) і Тарасевічы пры «разборы шляхты» ў якасці доказу апелявалі да пасведчання адміністратара мітрапаліцкіх маёнткаў Францішка Растоцкага, дадзенага 15 верас-

[5] Прадстаўнікі іншых родаў праходзілі па інвентарах спарадычна. Напрыклад, у 1748 г. былі паказаны дзве сям'і Невяроўскіх, а ў 1786 г. носьбітаў гэтага прозвішча ў Печуранах ужо няма. У сваю чаргу, у 1786 г. упершыню паказаны асобныя сем'і Пятроўскіх, Красоўскіх, Мацкевічаў, Давідоўскіх і інш.

[6] Пасля 1797 г. Печураны і Леўнішчавічы ўвайшлі ў склад Слуцкага павета.

ня 1795 г. жыхарам Печуранаў і Леўнішчавічаў, што яны з'яўляюцца «шляхетна народжанымі», а іх дакументы страчаны падчас ліхалецяў [7, арк. 571 адв.–572; 8, арк. 446; 16, арк. 4–5]. Гэтае пасведчанне вядома толькі ў выпісе са Слуцкага земска-павятовага суда, нельга выключаць магчымасці, што яно магло быць сфальсіфікавана. Але сам факт адсутнасці ў печуранцаў любых сапраўдных дакументаў, якія пацвярджалі б іх шляхецкае паходжанне, несумненны. Менавіта нястача доказаў прымушала іх да скажэння родавых прозвішчаў. Гэта выразна бачна на прыкладзе Ярмаковічаў-Ярмалінскіх. Пры доказе шляхецтва ў 1815 г. яны выводзілі сябе ад Яна Ярмалінскага, які атрымаў у сярэдзіне XVII ст. наданні ў Чарнігаўскім ваяводстве [7, арк. 567 адв.–568]. Больш ніякіх дакументаў у іх не мелася. Цяжка сказаць, адкуль яны атрымалі дакументы на імя Ярмалінскіх, але менавіта іх наяўнасць выклікала змяненне прозвішча. Падобную схему выкарысталі і зямяне Ярмаліцкія, якія пражывалі ў Слуцкім княстве (пераважна ў засценках Радкава Прускага і Сорагі Урэцкага двароў [18, арк. 1–10 адв.]). Яны таксама пачалі выводзіць сябе ад Яна Ярмалінскага і ў выніку мадыфікавалі прозвішча [18, арк. 142–145 адв., 200]. Супольная стратэгія змены прозвішча печуранскімі баярамі Ярмаковічамі і слуцкімі зямянамі Ярмаліцкімі вымушае паставіць пытанне аб магчымасці іх супольнага паходжання. Яно набывае яшчэ большае падмацаванне, калі ўлічыць, што ў канцы XVII ст. у размешчаным непадалёк ад Печуранаў капыльскім засценку Каменка жылі радзівілаўскія зямяне Ярмаліцкія, а пасля Паўночнай вайны яны там не згадваюцца [2, арк. 61 адв.–62]. Магчыма, капыльскія Ярмаліцкія перасяліліся ў Печураны, дзе па нейкіх прычынах іх прозвішча трансфармавалася ў Ярмаковічы. Аднак такая версія выклікае сумненні. Ужо ў 1748 г. Ярмаковічы былі ў Печуранах надзвычай разгалінаваным родам – яны пазначаны гаспадарамі ў 16 дымах (зрэшты, некаторыя дымы маглі належаць адным і тым жа людзям) [19, арк. 1260 адв.–1261]. Такая шматлікасць, верагодна, сведчыць пра іх старадаўняе і сталае пражыванне ў Печуранах.

Пасля першых незацвярджэнняў Сенатам Ярмаковічы-Ярмаліцкія ў 1849 г. падалі комплекс фальшывых дакументаў (на валоданне маёнткам Ясеншчына Мазырскага павета), на падставе якіх зацвердзіліся ў дваранстве ў 1858 г. [7] [17, арк. 42–43 адв., 103–104].

---

[7] Указ распаўсюджваўся не на ўвесь род, а толькі на пэўныя галіны. Астатнія затым зацвярджаліся ў асобным парадку.

Крыху складаней адбывалася змена прозвішча ў выпадку роду Мысляў з вёскі Леўнішчавічы. Як ужо адзначалася, у 1796 г. яны запісаліся Мусніцкімі, але пры падачы вывада дваранства ў 1806 г. ужо фігуравалі як Мысліцкія [6, арк. 135–140 адв.]. У гэтым выпадку змяненне прозвішча было абумоўлена тым, што вывад яны рабілі супольна з больш заможнымі клецкімі зямянамі Мысліцкімі, якія трымалі зямлю ў засценку Заастравечча. У якасці свайго продка леўнішчавіцкія Мыслі-Мысліцкія называлі клецкага зямяніна Яна Мысліцкага і яго сыноў Мікалая, Аляксандра і Антонія. Гэта штучнае паходжанне. Так, сынам Мікалая Янавіча Мысліцкага ў вывадзе названы леўнішчанін Павел Мысля-Мысліцкі. У рэчаіснасці, як сведчыць алфавітная ведамасць ад 1796 г., ён быў сынам Сільвестра Мыслі. Апошні ў 1748 г. (з імем у форме Сільвей) трымаў менш за валоку зямлі ў Леўнішчавічах. Тое ж самае назіраецца ў выпадку Базыля Мыслі – у вывадзе ён называецца сынам таго ж Мікалая, у рэчаіснасці яго бацькам быў Канстанцін, які ў 1748 г. трымаў палову валокі ў Леўнішчавічах (запісаны як Кастусь) [4, арк. 85 адв.–86; 19, арк. 1261]. Аднак нельга выключаць, што клецкія Мысліцкія былі якраз адгалінаваннем печуранскіх Мысляў. У інвентарах Клецкага княства XVII ст. носьбіты гэтага прозвішча не сустракаюцца [28, с. 289–293], магчыма, яны якраз перабраліся ў Клецкае княства з Печуранскага войтаўства, але доказаў гэтага, на жаль, не маецца.

Менш складаны спосаб шляхецкай легітымацыі абралі Журыды. Ужо ў 1802 г. яны падалі супольны вывад з зямянамі Жаўрыдамі (прозвішча якіх і ўзялі) з суседняга маёнтка Грозава [5, арк. 235–238 адв.; 23, с. 202–204] і ў выніку былі зацверджаны ў дваранстве [12, арк. 218]. У цэлым, з улікам падабенства прозвішчаў і блізкіх месцаў пражывання супольнае паходжанне печуранскіх Журыдаў і грозаўскіх Жаўрыдаў не выклікала б сумненняў, калі б у сумежных мясцовасцях не фіксаваліся іншыя носьбіты прозвішча ў форме Журыд. Так, у канцы XVII ст. у прыналежнай да маёнтка Магільна вёсцы Касцяшы сярод прыгонных сялян быў прысутны Пётр Журыд [20, арк. 49 адв.]. Зрэшты, і грозаўскія Жаўрыды былі выхадцамі з панцырнага баярства [33, s. 180] і толькі ў XVII ст. дасягнулі зямянскага статусу, таму пэўныя адгалінаванні роду маглі застацца на баярскай службе і нават перайсці на сялянскія павіннасці.

У вывадзе Тарасевічаў ад 1817 г. чатыры браты (Рыгор, Антоні, Сымон і Прохар) называліся сынамі рэчыцкага шляхціца, застаўнога

трымальніка фальварка Пятровічы Яна Тарасевіча [8, арк. 444 адв.–445; 15, арк. 1]. Тое, што яны былі сынамі Яна пацвярджаецца алфавітнай ведамасцю ад 1796 г. [4, арк. 136 адв.–138]. Іншая справа, што іх бацькам быў паказаны ў інвентары ад 1748 г. печуранскі баярын Ян (Янка) Тарасевіч [19, арк. 1260 адв.]. Адкуль печуранскія Тарасевічы або прадстаўнікі іх інтарэсаў [8] здабылі інфармацыю пра Яна Тарасевіча з Рэчыцкага павета і яго бацьку Сымона (жыў у Мазырскім павеце), пакуль не высветлена. Больш зразумелы механізм, якім скарысталіся Тарасевічы (Тарасовічы) з іншай баярскай вёскі – Сцяпуры (з'яўлялася часткай маёнтка Цімкавічы). У вывадзе ад 1815 г. яны называлі сваім продкам віцебскага шляхціца Андрэя Тарасевіча, які ў 1712 г. вёў працэс у Галоўным Трыбунале ВКЛ Мінскай кадэнцыі [14, арк. 2–5, 83–88]. У рэчаіснасці іх продак Даніэль Тарасовіч жыў у Сцяпурах яшчэ ў 1690 г. і да віцебскай шляхты дачынення не меў [25, с. 85] [9]. Выпіс жа з кніг Трыбунала ВКЛ сцяпурынскімі Тарасевічамі быў атрыманы ў выніку мэтанакіраваных росшукаў. Паказальна, што ён быў выдадзены з Мінскага земска-павятовага суда ў 1801 г., а не паходзіў з родавага архіва. Верагодна, падобным чынам і печуранскія Тарасевічы атрымалі дакументы на рэчыцкіх аднафамільцаў. Яшчэ адной вартай увагі асаблівасцю падачы дакументаў Тарасевічаў з Печуранаў была асоба, ад імя якой рабіўся вывад (іншымі словамі, той чалавек, які фактычна хадайнічаў аб прызнанні ў дваранстве). У выпадку Тарасевічаў ім быў Ян Антоніевіч [8, арк. 444]. Яго бацька Антоні ў 1786 г. з'яўляўся печуранскім войтам [19, арк. 1301 адв.–1302]. Верагодна, менавіта іх сям'я была нефармальным лідарам роду, таму яе прадстаўнік займаўся доказам шляхецтва.

У сваю чаргу, Дзенісевічы выводзілі сябе ад адпаведнага роду, які паходзіў з Падляшша (пра гэта сведчаць метрычныя выпісы з падляшскіх касцёлаў) [10]. У рэчаіснасці Дзенісевічы (Піліп і Пятрусь) былі печуранскімі баярамі ўжо ў 1748 г. [19, арк. 1240 адв.].

---

[8] Важную ролю ў падрыхтоўцы дакументаў для падачы на разгляд дваранскіх сходаў адыгравалі спрактыкаваныя ў юрыдычных справах адвакаты [30, с. 77].

[9] Цікава, што Даніэль у інвентары названы панам, гэта значыць, нягледзячы на пражыванне ў баярскай вёсцы, ён меў шляхецкі ці зямянскі статус, аднак дакладней яго паходжанне не прасочваецца.

[10] Намі гэтыя звесткі былі некрытычна ўспрыняты ў пакаленным роспісе Дзенісевічаў, надрукаваным у 4-м томе «Гербоўніка беларускай шляхты» [22, с. 279–280].

Як бачым, усе найбольш разгалінаваныя роды печуранскіх баяраў атрымалі першаснае прызнанне ў Мінскім дваранскім дэпутацкім сходзе і ўвайшлі ў склад шляхецкай супольнасці Мінскай губерні [11]. Прынамсі, навакольнымі зямянамі яны, відавочна, успрымаліся як блізкія ці нават роўныя сабе па статусе (пра гэта сведчыць тое, што баяры, як у выпадку Журыдаў і Мысляў, даказвалі дваранства супольна з зямянамі). Апрача таго, такому істотнаму пранікненню печуранцаў у шляхецкую супольнасць у канцы XVIII – пачатку XIX ст. паспрыяла і тое, што яны жылі ў казённым маёнтку. Зразумела, дзяржава ў істотна меншай ступені, чым прыватныя землеўладальнікі, кантралявала тых, хто пражываў на яе землях. Памешчыкі, у сваю чаргу, не заўсёды прыязна ставіліся да спроб баяр ператварыцца ў шляхту. Так, забранне Агінскімі дакументаў у зямян і баяр Рэтаўскага староства ў Жамойці знайшло адлюстраванне нават у вядомых успамінах Зыгмунта Мінейкі [27, с. 39]. Уладальнік размешчанага непадалёк ад Печуранаў маёнтка Цялядавічы Нясвіжскі жаночы бенядыктынскі кляштар у 1825 г. рашуча запярэчыў спробам даказаць шляхецтва з боку мясцовых баяр – Гедрановічаў, Нічыпяровічаў і Цераховічаў [3, арк. 2–3] [12]. Таксама ў адрозненне ад зямян і баяр Слуцкага павета, якія пражывалі на панскіх землях [23, с. 221], баяры з Печуранаў і Леўнішчавічаў у пачатку XIX ст. не вымушаны былі пераязджаць на новыя месцы з мэтай пазбегнуць запісання ў вольныя людзі або нават прыгонныя сяляне. Так, па стане на 1830–1840-я гг. большасць Дзенісевічаў, Журыдаў-Жаўрыдаў, Мысляў-Мысліцкіх, Тарасевічаў і Ярмаковічаў-Ярмалінскіх працягвала арандаваць зямлю ў Печуранах і Леўнішчавічах (Мыслях) [1, арк. 3–10; 9, арк. 310–314 адв.; 10, арк. 283 адв., 287 адв.–289 адв.; 11, арк. 6 адв., 215 адв.–218 адв., 220 адв.; 22, с. 280–282].

У выпадку Печуранскага войтаўства мясцовыя баяры, нягледзячы на адсутнасць істотных адрозненняў ад сялян у выкананні павіннасцей, у XIX ст. здолелі ўвайсці ў склад павятовай шляхецкай супольнасці, а некаторыя нават атрымалі афіцыйнае зацвярджэнне з боку расійскіх улад у дваранскай годнасці. Пры гэтым імкненне да

[11] Зрэшты, не ўсе здолелі ў ёй замацавацца. Напрыклад, Тарасевічы так і не атрымалі зацвярджэння ў Дэпартаменце Герольдыі [15].

[12] Зрэшты, гэта не перашкодзіла ім у выніку атрымаць зацвярджэнне Герольдыі ў дваранстве [13; 21, с. 319–327]. Іншыя прыклады імкненняў паноў пазбавіць баяр вольнага статусу гл.: [32, s. 128–131].

атаясамлення сябе са шляхтай у выпадку печуранскіх баяр не падмацоўвалася наяўнасцю адпаведных дакументаў, што прыводзіла да неабходнасці іх фальсіфікавання, а часам нават змянення родавага прозвішча.

Крыніцы і літаратура

1. Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі (далей – НГАБ). – Ф. 27. – Воп. 5. – Спр. 447. – Люстрацыйнае апісанне казённага засценка Печураны Слуцкага павета. 1841–1843 гг. – 64 арк.
2. НГАБ. – Ф. 27. – Воп. 6. – Спр. 2. – Інвентар Капыльскага княства 1693 г. – 64 арк.
3. НГАБ. – Ф. 295. – Воп. 1. – Спр. 235. – Справа аб вызначэнні дваранскага паходжання Гедрановічаў, Нічыпаровічаў і Цераховічаў. 1825–1878 гг. – 21 арк.
4. НГАБ. – Ф. 319. – Воп. 1. – Спр. 6. – Алфавітная ведамасць шляхты Нясвіжскага і Пастаўскага паветаў за 1796 г. – 194 арк.
5. НГАБ. – Ф. 319. – Воп. 1. – Спр. 32а. – Пастановы Мінскага ДДС аб дваранстве розных асоб за 1802 г. – 829 арк.
6. НГАБ. – Ф. 319. – Воп. 1. – Спр. 40. – Пастановы Мінскага ДДС аб дваранстве розных асоб за 1806 г. – 183 арк.
7. НГАБ. – Ф. 319. – Воп. 1. – Спр. 62. – Пастановы Мінскага ДДС аб дваранстве розных асоб за 1815 г. – 608 арк.
8. НГАБ. – Ф. 319. – Воп. 1. – Спр. 82. – Пастановы Мінскага ДДС аб дваранскім паходжанні розных асоб за 1817 г. – 988 арк.
9. НГАБ. – Ф. 319. – Воп. 1. – Спр. 217. – Пасямейныя спісы дваран 2-га разраду Слуцкага павета за 1835 г. (літары А–Ж). – 323 арк.
10. НГАБ. – Ф. 319. – Воп. 1. – Спр. 218. – Пасямейныя спісы дваран 2-га разраду Слуцкага павета за 1835 г. (літары З–М). – 349 арк.
11. НГАБ. – Ф. 319. – Воп. 1. – Спр. 220. – Пасямейныя спісы дваран 2-га разраду Слуцкага павета за 1835 г. (літары Т–Я). – 242 арк.
12. НГАБ. – Ф. 319. – Воп. 2. – Спр. 1056. – Справа аб дваранскім паходжанні роду Жаўрыдаў. – 547 арк.
13. НГАБ. – Ф. 319. – Воп. 2. – Спр. 2251. – Справа аб дваранскім паходжанні роду Нічыпяровічаў. – 495 арк.
14. НГАБ. – Ф. 319. – Воп. 2. – Спр. 3182. – Справа аб дваранскім паходжанні роду Тарасевічаў. – 178 арк.
15. НГАБ. – Ф. 319. – Воп. 2. – Спр. 3194. – Справа аб дваранскім паходжанні роду Тарасевічаў. – 19 арк.

16. НГАБ. – Ф. 319. – Воп. 2. – Спр. 3206. – Справа аб дваранскім паходжанні роду Тарасевічаў. – 205 арк.
17. НГАБ. – Ф. 319. – Воп. 2. – Спр. 3780. – Справа аб дваранскім паходжанні роду Ярмалінскіх. – 637 арк.
18. НГАБ. – Ф. 319. – Воп. 2. – Спр. 3790. – Справа аб дваранскім паходжанні роду Ярмалінскіх. – 202 арк.
19. НГАБ. – Ф. 531. – Воп. 1. – Спр. 161. – Дакументы на маёнтак Рута Навагрудскага павета. XVI–XIX стст. – 1529 арк.
20. НГАБ. – Ф. 694. – Воп. 2. – Спр. 4942а. – Дакументы па маёнтку Магільна Нясвіжскай ардынацыі. 1638–1777 гг. – 53 арк.
21. Гербоўнік беларускай шляхты. – Т. 4 : Г / Д. Ч. Матвейчык і інш.; навук. рэд. А. Рахуба. – Мінск : Беларусь, 2016. – 959 с.
22. Гербоўнік беларускай шляхты. – Т. 5 : Д / Я. С. Глінскі і інш.; навук. рэд. А. Рахуба. – Мінск : Беларусь, 2018. – 847 с.
23. Глінскі, Я. С. Зямянская супольнасць вёсак Вужа і Прарокаўшчына Слуцкага княства ў другой палове XVII – першай трэці XIX ст. // Архіварыус. – Вып. 15. – Мінск : НГАБ, 2017. – С. 197–233.
24. Доўнар, А. Б. Сяляне-слугі Беларусі другой паловы XVI – сярэдзіны XVIII ст. – Мінск : Беларуская навука, 2007. – 193 с.
25. Инвентари магнатских владений Белоруссии XVII–XVIII вв. : Владение Сморгонь / Сост. П. Г. Козловский, Е. П. Шлоссберг, Е. Л. Бравер. – Минск : Наука и техника, 1977. – 256 с.
26. Инвентари магнатских владений Белоруссии XVII–XVIII вв. : Владение Тимковичи / Сост. П. Г. Козловский, Е. П. Шлоссберг, Е. Л. Бравер. – Минск : Наука и техника, 1982. – 216 с.
27. Мінейка, З. З тайгі на Акропаль : Успаміны з 1848–1866 гадоў / Уклад., прадмова, камент. М. Запартыка. – Мінск : Лімарыус, 2017. – 568 с.
28. Паздняко́ў, В. С. Клецкая шляхта XVI–XVII стст. (спісы) // Беларускі археаграфічны штогоднік. – Вып. 15. – Мінск, 2014. – С. 275–294.
29. Похилевич, Д. Л. Крестьяне-слуги в Великом Княжестве Литовском в XVII–XVIII веках // Средние века : сборник. – 1962. – Вып. 21. – С. 141–169.
30. Трояновский, К. В. Политика Российской империи в отношении беспоместной шляхты западных губерний : дисс. … канд. ист. наук / НИУ ВШЭ. – Санкт-Петербург, 2017. – 238 л.
31. Hedemann, O. Historja powiatu brasławskiego. – Wilno : Sejmik brasławski, 1930. – XXXI, 483 s.
32. Rychlikowa, I. Deklasacja drobnej szlachty w Cesarstwie Rosyjskim. Spór o «Pułapkę na szlachtę» Daniela Beauvois // Przegląd Historyczny. – 1988. – Z. 1. – S. 121–147.

33. Sienkiewicz, W. Szlachta zależna w Wielkim Księstwie Litewskim od połowy XVII do połowy XVIII wieku. Studium z dziejów feudalizmu litewskiego : maszynopis pracy doktorskiej. – Warszawa, 1982. – 460 s.
34. Wieczorek, W. Z dziejów ustroju rolnego Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVIII w. – Poznań : PTPN, 1929. – 119 s.

О. А. Шуміліна

РОЛЬ НАЦІОНАЛЬНИХ ІСТОРИЧНИХ АРХІВІВ У ВИВЧЕННІ ТВОРЧОЇ БІОГРАФІЇ МУЗИКАНТІВ XVIII СТОЛІТТЯ (НА ПРИКЛАДІ ЖИТТЄТВОРЧОСТІ МАКСИМА БЕРЕЗОВСЬКОГО)

Вивчення біографії людини, яка жила і працювала у XVIII ст., є надзвичайно відповідальною справою. Можна написати і поширювати викривлені факти, видавши їх за правду, і таку інформацію ніхто не зможе спростувати з відсутності живих свідків. Можна проводити час в архівах і шукати прижиттєві документи, які засвідчують реальні факти життєтворчості і на цій основі відтворити правдиву картину творчої біографії митця. Іноді доводиться займатися історичним ревізіонізмом, оскільки загальновідома біографія митця абсолютно не відповідає тому, що було насправді. Останнє має пряме відношення до одного з найяскравіших представників української музичної культури XVIII ст., Максима Созонтовича Березовського (1745–1777).

Я вивчаю життєтворчість цього видатного музиканта протягом тривалого періоду і можу стверджувати, що інформацію про основні події біографії і про творчість цього митця нам відома не за прижиттєвим документальними джерелами, а за публікаціями початку XIX ст. На той час Березовський вже кілька десятків років як помер. І тому відтворити реальну, правдиву картину життєвих подій і відобразити усю панораму композиторського доробку першим біографам і видавцям XIX ст. не вдалося. Ймовірно, вони не ставили собі таких завдань. Однак саме на ті перші публікації спиралися автори усіх наступних біографій Березовського як на джерело.

Поступово була сформована і дотепер існує дещо викривлена уява про життєтворчість митця. Наприклад, усім відомо, що Березовський був церковним співаком і церковним композитором, що він працю-

вав у Придворній співацькій капелі Санкт-Петербурга і написав один хоровий концерт – «Не отвержи мене во время старості». Насправді ж, «Не отвержи» був єдиним концертним твором Березовського, який публікувався у XIX століття (уперше – у 1817/1818 рр., за ініціативою директора Придворної співацької капели Дмитра Бортнянського), а відомості про роботу у капелі вперше були подані у першій біографічній статті про Березовського, 1805 р. (автор матеріалу – митрополит Євгеній Болховітінов) [2]. Автори наступних публікацій XIX ст. повторювали вже опубліковану інформацію і додавали до неї власні подробиці, які зараз вважаються подіями біографії. Посилань на документальні джерела у цих матеріалах немає, тож перші біографічні статті більше нагадують повторення поширених пліток, ніж виклад правдивих подій біографії.

Єдиним фахівцем, хто досліджував музичну культуру столиці Російської імперії за документальними джерелами, був швейцарський музикознавець й органіст Р.-А. Мозер (1876–1969). З кінця XIX ст., протягом 1899–1909 рр. він жив у Петербурзі (його мати Юлія Запольська мала російське походження), працював як музичний критик у франкомовному виданні «Journal de Saint-Pétersbourg» і розпочав вивчення документів по історії музики у Росії XVIII ст. У документах століття Мозер виявив багато невідомої на то час, але надзвичайно важливої інформації про Максима Березовського, зокрема, відомості про те, що Березовський був оперним співаком і оперним композитором.

Нажаль, праця Мозера була опублікована тільки в 40-ві рр. XX ст. у Швейцарії, французькою мовою [11], а в тодішньому Радянському Союзі продовжували поширювати нісенітниці про нещасного Березовського – тепер вже жертву царського режиму, а концерт «Не отвержи» публікували або без тексту, або з іншими, нецерковними словами («Близок день», текст А. Машистова).

Тільки після публікації монографічного нарису Григорія Фесечка про творчість скрипаля Івана Хандошкіна (1972) [7], із посиланнями на конкретні документи, у яких Березовський разом із Хандошкіним зазначається у списках музичних служителів Петра Федоровича – майбутнього імператора Петра III, та книжки про Березовського представника української діаспори Василя Витвицького (1974) [3], із аналізом музичних творів, рукописи яких дослідник виявив у європейських архівах, музикознавці звернулися до пошуку і вивчення прижиттєвих документальних джерел в історичних архівах тодішньо-

го СРСР [1]. Шукали, в першу чергу, музичні твори, а стосовно біографії, відкриваючи нові відомості і факти, намагалися втиснути їх у рамки традиційних уявлень про Березовського як про церковного співака і церковного композитора. Іноді доводилося застосовувати метод фальшування. Наприклад, Марина Рицарєва у своїй книзі про Березовського надає цитату з німецькомовної публікації сучасника Березовського Якоба Штеліна і перекладає її так, що Березовський був *церковним* півчім [5, с. 46], тоді як і в оригіналі, і в російськомовному перекладі 1935 р. вказано, що той був *придворним* півчім [8, с. 59], і це означає не півчим Придворної співацької капели, а оперним співаком.

Усе це продовжувалося буквально до останнього часу і нещодавно мені вдалося встановити, що Березовський не працював у Придворній співацькій капелі взагалі. Він служив у Придворному театрі: спочатку на посаді оперного співака (до 1765 р.), потім на посаді музиканта-інструменталіста придворного оркестру, що брав участь в оперних виставах (до 1774 р.), і надалі на посаді театрального композитора, у чиї обов'язки входило написання музики до балетів. Загалом у театрі Березовський працював 19 р. (1758–1777), і протягом того часу двічі виїздив до Італії, кожного разу – перед тим, як змінити рід своєї музичної діяльності: перший раз – для вдосконалення гри на музичному інструменті, вдруге – для навчання композиції (загальновідомою є друга професійна подорож Березовського) [10].

Нові відомості було встановлено на основі вивчення прижиттєвих документальних джерел і правильної інтерпретації подій біографії, поданих у публікаціях XIX ст. Наприклад, у першій біографії було сказано, що Березовський працював у Придворній капелі [2, с. 225], однак з контексту було зрозуміло, що йдеться не про хор, а про оркестр, який у той час за традицією ще продовжували називати капелою. Автори наступних публікацій інтерпретували інформацію на користь співацької капели, звідки і пішла помилка.

Метод «виправлення помилок» є доцільним і для вирішення питань, пов'язаних з народженням Березовського і походженням його родини.

Місцем народження Максима Березовського вважається місто Глухів. Про це написано в усіх сучасних біографічних довідниках, наукових працях і навчальних посібниках.

---

[1] Огляд матеріалів див.: [9].

Вперше про Глухів повідомляється – без посилання на документальне джерело – у біографічному нарисі інспектора Придворної співацької капели Петра Бєлікова, підготовленому для «Енциклопедичного лексикону» А. Плюшара (1836) [1]. Цікаво, що в першій біографії Березовського 1805 р. вказано, що він народився в Малоросії, без конкретизації міста. Автори усіх наступних публікацій незмінно зазначали, що Березовський народився у Глухові. Сучасні пошуки записів про народження Березовського в архівах Сумської області, до якої зараз входить м. Глухів, виявилися безрезультатними.

Звідки ж тоді взявся Глухів?

П. Бєликов у своєму матеріалі наголошує на тому, що місто Глухів є *«отчизною и знаменитаго нашего Бортнянскаго»* [1, с. 359]. Метрики Бортнянського не знайдено, однак свій вік і місце народження він особисто і неодноразово зазначав у т. зв. формулярних списках, де вказував і на своє походження (*«из польського шляхетства, переселившегося в Малороссию»*) [6, с. 68]. У кінці XX ст. було виявлено документи, які доводили, що родина Бортнянського приїхала до Глухова з села Бортне (*Bartne*) на Лемківщини, а батько майбутнього композитора Стефан Шкурат після переїзду змінив прізвище на *Бортнянський* за назвою свого родинного села [4]. Прізвище, утворене в такий спосіб, вказувало на вихідця з певної місцевості, що оселився за її межами, на іншій території.

Березовський не полишив жодного формулярного списку, у якому було б зазначене його походження. Однак можна припустити, що його родина, як і родина Бортнянських, приїхала у Глухів з Річ Посполитої, а основою для утворення родинного прізвища став топонім Береза. Село з такою назвою знаходилося неподалік від міста Глухова, столиці тогочасної гетьманської України. Відомостей про заснування цього села немає (окрім легенди про козака, який побудував млин на березі бурхливої річки), проте його мешканців називали козаками посполитими.

Ще одна Береза (*Bereza*) знаходилася на території Річ Посполитої, неподалік від міста Берестя, де свого часу підписувалася Берестейська церковна унія. Перша історична згадка про це місто відноситься до XV ст. У середині XVII ст. в ньому було засновано монастир картезіанського ордену; зведений до кінця XVII ст., він невдовзі став одним з найбільших в усій Річ Посполитій, а місто стали називати Береза Картузька (*Bereza Kartuska*). Поява монастиря посприяла розвитку торгівлі і ремесел, однак мешканці страждали від постійних

військових подій, які точилися поблизу міста і в самому місті унаслідок його географічного положення. Великої шкоди завдали цьому місту події Північної війні між Швецією та країнами Північної Європи за вихід до Балтійського моря (1700–1721). Переживши черговий штурм чи пограбування, населення Берези мігрувало на спокійніші території. Православні українські родини, ймовірно, селилися ближче до столиці гетьманської України, оскільки з власного досвіду знали, що військові дії точаться на покрайніх територіях держав. Заснувавши нове село, переселенці з Берези Картузької дали йому назву міста, з якого вони приїхали, Посеред них мала бути і родина майбутнього композитора, яка одержала прізвище від посполитого топоніму *Bereza*.

Цікаво, що обидві Берези – і Картузька, і Глухівська – входили до одного етнографічного регіону – Полісся. Цей регіон простягнувся на 500 км упродовж річки Прип'ять. І якщо родина майбутнього композитора насправді мігрувала із Західної частини Полісся на Схід, тікаючи від війни, у пошуках спокійнішого життя з Річ Посполитої ближче до столиці гетьманської України, то саме це стало визначальним чинником для майбутньої музичної кар'єри їхнього сина Максима, яка стала можливою саме унаслідок цього переїзду – тут слід врахувати музичні зацікавлення гетьмана Кирила Розумовського, його поїздки в Петербург, родинні зв'язки з імператорським двором Російської імперії та ін.

Береза Картузька нині знаходиться на території Білорусі, а документи по XVIII ст. зберігаються у Національному історичному архіві Білорусі, який святкує свій 80-річний ювілей. Дослідники поки що не шукали у цьому архіві документів по життєтворчості Максима Березовського, тому що версія про глухівське походження родини Березовських не підлягала сумніву.

Необхідно зазначити, що ані у Глухові, ані у найближчих до Глухова селах і містечках, в тому числі у Березі, не знайдено ані метрики про народження Максима Березовського, ані слідів перебування його родини. Водночас, у сповідних розписах однієї з церков м. Глухова за 1770 р. вказана родина глухівських міщан Бортнянських – вдова Марина Дмитрівна, 44 роки (мати композитора Дмитра Бортнянського, який у той час перебував за кордоном, в Італії) і двоє її синів, 25-річний Яків і 18-річний Тимофій (брати композитора) [12, арк. 69 зв.]. Отже, Березовські, ймовірно, жили в іншій місцевості і тому докумен-

ти про цю родину слід шукати в інших архівах, а питання про народження композитора лишається відкритим.

Достеменно невідомо, звідки взялося по-батькові Максима Березовського – Созонтович. У прижиттєвих документах композитора названа тільки по імені. Вперше по-батькові вказується у публікації 1805 р. і далі механічно повторюється.

Отже, прибуття Березовського у Петербург з Малоросії, з гетьманського Глухова, не виключає іншого міста його народження митця та іншого, посполитого походження його родини. Документальне доведення цього факту надасть підстави для інакшого розуміння і тлумачення загальновідомих подій біографії Березовського та оцінки його творчості. Тому роль національних архівів, у яких зберігаються давні документи по генеалогії, є надзвичайно важливою.

Джерела і література

1. Беликов, П. Березовский // Энциклопедический лексикон. – Т. 5. – Санкт-Петербург : Тип-я А. Плюшара, 1856. – С. 359.
2. Болховитинов, Е. Березовский // Друг просвещения. – Санкт-Петербург, 1805. – Июнь. – С. 224–225.
3. Витвицький, В. Максим Березовський. Життя і творчість. – Джерсі Сіті, 1974. – 95 с.
4. Іванов, В. Родовід Д. С. Бортнянського // Український музичний архів. – Київ : Центрмузінформ, 1995. – Вип. 1. – С. 29–33.
5. Рыцарева, М. Композитор М. С. Березовский : Жизнь и творчество. – Ленинград : Музыка, 1983. – 144 с.
6. Рицарева, М. Яків Андрійович Тимченко (матеріали бо біографії) // Український музичний архів. – Київ : Центрмузінформ, 1995. – Вип. 1. – С. 68–73.
7. Фесечко, Г. Иван Евстафьевич Хандошкин. Монографический очерк. – Ленинград : Музыка, ЛО, 1972. – 86 с.
8. Штелин, Я. Музыка и балет в России XVIII века / Пер. и вступ. ст. Б. И. Загурского. – Ленинград : Тритон, 1935. – 191 с.
9. Шуміліна, О. А. Композитор Максим Березовський : огляд прижиттєвих документальних матеріялів (до 270-річчя від дня народження) // Українська музика. Науковий часопис ЛНМА ім. М. В. Лисенка. – Львів, 2015. – № 4 (18). – С. 77–84.
10. Шумилина, О. Мифы о Максиме Березовском: причины появления и пути преодоления // Вестник музыкальной науки. Ежеквартальный специа-

лизированный журнал Новосибирской государственной консерватории имени М. И. Глинки. – Новосибирск, 2018. – № 1 (19). – С. 12–19.
11. Mooser, R.-A. Annales de la musique et des musiciens en Russie au XVIIIe siècle : 3 v. – Genève : Ed. du Mont-Blanc, 1948–1951.
12. Центральний державний історичний архів України в м. Києві. – Ф. 127. – Оп. 1015. – Спр. 57.

А. У. Ерашэвіч

ДАКУМЕНТЫ НАЦЫЯНАЛЬНАГА ГІСТАРЫЧНАГА АРХІВА БЕЛАРУСІ ЯК КРЫНІЦА АБ ПАДАТКАХ І ПАДАТКААБКЛАДАННІ НА ТЭРЫТОРЫІ БЕЛАРУСІ (КАНЕЦ XVIII – ПЕРШАЯ ПАЛОВА XIX СТ.)

У фондах Нацыянальнага гістарычнага архіва Беларусі (далей – НГАБ) захоўваецца значная колькасць дакументаў па розных аспектах сацыяльна-эканамічнага становішча насельніцтва Беларусі канца XVIII – першай паловы XIX ст. Перыяду знаходжання беларускіх зямель у складзе Расійскай імперыі адпавядаюць фонды дзяржаўных, рэлігійных і грамадскіх устаноў Полацкай (1776–1796 гг.), Беларускай (1797–1802 гг.), Віцебскай (1802–1917 гг.), Магілёўскай (1772–1796, 1802–1917 гг.) і Мінскай (1793–1917 гг.) губерняў. Аднак ступень захаванасці архіўных дакументаў адносна падаткаабкладання насельніцтва і гандлёва-прамысловай дзейнасці за 1795–1860 гг. неаднолькавая: больш за ўсё падобных матэрыялаў тычыцца Віцебскай, у значнай ступені – Мінскай і зусім мала Магілёўскай губерні, паколькі большасць дакументальных матэрыялаў апошняй загінула. Як выключэнне, аўтарам знойдзены тры кнігі прыходу земскіх збораў Віленскай казённай палаты за 1855–1857 гг. [26].

Захаваўся амаль поўны камплект копій штогадовых справаздач губернатараў аб стане падначаленай ім Віцебскай губерні ці чарнавыя матэрыялы да іх, якія паступалі ад розных устаноў, з дадаткам аглядаў і статыстычных апісанняў, за 1812–1817, 1819, 1824–1860 гг. Губернатарская справаздача як асобная разнавіднасць справаводнай дакументацыі здаўна набыла рэпутацыю адной з найбольш сістэматызаванай і шматаспектнай крыніцы часоў імператарскай Расіі.

Каштоўнасць падобных крыніц абумоўлена перыядычнасцю і аператыўнасцю іх складання, фармалізацыяй і стандартызацыяй зместу, значнай ступенню сістэматызацыі рознабаковага фактычнага матэрыялу як губернскіх, так гарадскіх і павятовых органаў дзяржаўнай улады і кіравання ў форме абагульнення справаздач розных устаноў і ведамстваў. Рознабаковы і рэпрэзентатыўны для параўнання лічбавы матэрыял для аналізу дынамікі пэўнай падзеі, з'явы, працэсу, вызначэння агульных тэндэнцый і заканамернасцей развіцця маецца ў дадатках да штогадовых справаздач грамадзянскіх губернатараў і генерал-губернатараў. У гістарыяграфічнай традыцыі ўсталявалася думка аб недакладнасці ці адноснай дакладнасці большасці лічбавых паказчыкаў гадавых губернатарскіх справаздач і дадаткаў да іх. Але яшчэ кіраўнік (з 1859 г.) групы афіцэраў Генеральнага штаба П. В. Баброўскі, якая падрыхтавала і выдала змястоўнае выданне пад назвай «Матэрыялы для геаграфіі і статыстыкі Расіі, сабраныя афіцэрамі Генеральнага штаба. Гродзенская губерня» (часткі 1–2 і дадаткі ў 2 тамах, 1863 г.), аналізуючы даныя губернатарскіх справаздач за 1843–1857 і 1860 гг., заўважыў найбольшую ступень дакладнасці іх звестак адносна ўстаноў і капіталаў прыказа грамадскай апекі, памераў нядоімак падаткаў і збораў. Даведкі, дадзеныя казённай палатай (аб рэвізіях, падатках і павіннасцях), вылучаліся ў найбольшай ступені верагоднасцю і паўнатой з пункту гледжання канцылярскай «исправности» [1, с. X–XI]. Параўнальнае супастаўленне зместу і першасных даных казённых палат з матэрыяламі фінансавых табліц да гадавых справаздач губернатараў даказваюць іх поўную ідэнтычнасць. Працэс фармалізацыі і стандартызацыі канцылярскіх формаў губернатарскіх справаздач аб кіраванні ці аглядзе губерні грамадзянскімі губернатарамі прайшоў некалькі этапаў, але ўсе яны, як правіла, утрымлівалі звесткі аб працэсе спагнання нядоімак, каштарысных казённых даходах, паступленні сум грашовага збору на выкананне земскіх павіннасцей, даходах і выдатках гарадоў. Копіі тэкстаў штогадовых губернатарскіх справаздач аб стане губерняў разам з матэрыяламі да іх з ідэнтычнай інфармацыяй наконт крыніц агульнадзяржаўных, мясцовых губернскіх і гарадскіх даходаў таксама захаваліся па Магілёўскай губерні за 1823, 1824, 1827, 1829, 1830–1846, 1848–1854, 1856, 1858–1859 гг. [18, спр. 236, 1229, 2638, 4500, 5228, 5584, 7884, 8993, 8994, 9551, 9553, 10514, 10951, 10953, 11620, 11777, 12516, 13404, 14104, 19358, 20464, 23618, 25516, 25937; 21, спр. 122,

156, 157, 165, 190, 240, 284–286, 316, 318, 444, 490, 532, 535, 696, 697, 710, 723, 724-726, 738, 739] і за асобныя гады (1819–1827, 1832, 1835, 1839, 1846, 1849, 1850, 1852, 1854) па Мінскай губерні [7, спр. 249 б, 322, 512, 652, 904 а, 1000, 1077, 1178, 1275, 1280].

У сувязі з рэформай П. Д. Кісялёва ў дзяржаўнай вёсцы кіраванне дзяржаўнымі сялянамі перайшло да створаных у 1840 г. палат дзяржаўных маёмасцей. У фондах губернскіх Мінскай (ф. 27) і Віцебскай (ф. 2514) палат дзяржмаёмасцей (у ф. 2189 Магілёўскай палаты дзяржмаёмасцей захаваліся дакументы пераважна з 1860-х гг.) захаваліся справы аб крыніцах даходаў дзяржаўнай вёскі, утрымліваюцца звесткі аб паступленні акладаў бягучых дзяржаўных падаткаў і спагнанні нядоімак за адміністрацыйнае кіраванне казённымі маёнткамі і за здачу ў арэнду казённых аброчных галін, каштарысныя і акладныя роспісы даходаў, знаходзіцца перапіска з Міністэрствам дзяржмаёмасцей, справаздачы з ведамасцямі аб паступленні даходаў з казённых зямель, аброчных галін, секвестраваных і канфіскаваных маёнткаў, ведамасці аб стане мірскіх капіталаў, аб спагнанні і дараванні нядоімак па адміністрацыйнаму кіраванню і арэнднаму ўтрыманню казённай маёмасці, аб казённых, аброчных і мірскіх зборах, аб колькасці нядоімак па пазыках і плацяжах, спагнаных з дзяржаўных сялян грашовых збораў і нядоімак, каштарысы грамадскіх збораў, лісты раскладкі і ведамасці збору мірскіх збораў.

Віцебская губерня ў 40-я гг. XIX ст. займала першае месца ў Расійскай імперыі па ступені штогадовых нядоімак (у працэнтах да аклада) на рэвізскую душу ў памешчыцкай і дзяржаўнай вёсцы [30]. Неплацежаздольнасць памешчыцкай і сялянскай гаспадарак, мяшчанскіх хрысціянскіх і яўрэйскіх грамад, назапашвнне значнай колькасці нядоімак акладных і неакладных плацяжоў падатковага характару не маглі не выклікаць з'яўлення значнай колькасці афіцыйных справаводных дакументаў уладных інстанцый рознага ўзроўню. Адносна добрая захаванасць комплексу дакументаў адносна падаткаў і падаткаабкладання насельніцтва і сфер дзейнасці на тэрыторыі Віцебскай губерні за першую палову XIX ст. дазваляе рэканструяваць асноўныя стадыі падатковага працэсу: наконт планавання і ўстанаўлення суб'ектаў і аб'ектаў падаткаабкладання, вызначэння ставак акладаў, падатковых ільгот і выключэнняў, тэрмінаў і парадку ўзносу сум у павятовыя казначэйствы, арганізацыі сістэмы раскладкі плацяжоў, збору, прыёму і захоўвання грашовых сум, паступлення дзяржаўных

падаткаў і збораў своечасова і ў поўным аб'ёме (праблема спагнання нядоімак), кантролю і нагляду за дзяржаўнымі даходамі грашовых сродкаў, барацьбы з фінансавымі злачынствамі, звязанымі з адміністрацыйна-фіскальнымі злоўжываннямі і раскраданнем падатных сум, рэвізіі падатковай справаздачнасці.

Сярод архіўных дакументаў асаблівае значэнне маюць матэрыялы фондаў мясцовых органаў дзяржаўнай улады і кіравання (генерал-губернатараў, грамадзянскіх губернатараў). У фондзе канцылярыі генерал-губернатара віцебскага, магілёўскага і смаленскага (ф. 1297) захоўваюцца разнастайныя па змесце, форме і значэнні дакументы за 1802–1856 гг.: праекты каштарысаў гарадскіх даходаў і выдаткаў, ведамасці аб паступленні падаткаў і спагнанні нядоімак, сум каробачных збораў, каштарысы і раскладкі грашовага збору земскіх павіннасцей, з 1832 г. данясенні губернатараў імператару аб паспяховасці паступлення падаткаў і збору нядоімак за кожную палову года з далучэннем падрабязных ведамасцей, прашэнні аб выключэнні з падатковага акладу, дараванні часовых ільгот і адтэрміновак плацяжоў, скаргі на дзеянні і злоўжыванні фінансава-падатковай адміністрацыі і г. д. Падобныя ж матэрыялы ўтрымліваюцца ў фондзе канцылярыі віцебскага грамадзянскага губернатара (ф. 1430), які ажыццяўляў нагляд за дзейнасцю ўсіх адміністрацыйных, фінансавых, ваенных, гаспадарчых і саслоўных устаноў губерні, падпарадкоўваўся віцебскаму генерал-губернатару, а з 1856 г. – Міністэрству ўнутраных спраў. Дакументацыя канцылярыі віцебскага губернатара ўтрымлівае цыркуляры Міністэрстваў фінансаў і дзяржмаёмасцей, штогадовыя губернатарскія справаздачы і матэрыялы са звесткамі казённай палаты да іх, бягучыя рапарты гараднічых ці паліцмайстраў, ніжніх земскіх судоў ці земскіх спраўнікаў (за 7, 10, 15 дзён, месячныя) з дадаткам ведамасцей аб паспяховасці збору дзяржаўных падаткаў і земскіх збораў, ходзе спагнання нядоімак, паступленні іншых казённых плацяжоў і грашовых павіннасцей па гарадах і паветах, даныя рэвізій і аглядаў губернатарамі губерні, у тым ліку павятовых казначэйстваў, каштарысы і раскладкі грашовых збораў на земскія павіннасці, грамадскіх збораў, скаргі на няправільнае, несправядлівае, незаконнае абкладанне дзяржаўнымі падаткамі і грашовымі павіннасцямі і інш. Грамадзянскім губернатарам падпарадкоўваліся губернскія праўленні. У фондзе Віцебскага губернскага праўлення (ф. 1416) захоўваюцца ўказы Сената, памесячныя ведамасці аб спагнанні дзяржаўных падат-

каў і нядоімак за 1855–1857 гг. [19, воп. 1, спр. 1118–1121, 1168–1171, 1174–1175, 1177–1179, 1220–1222, 1226–1127, 1229, 2544, 2550], тэрміновыя ведамасці павятовых казначэйстваў, страпчых, ніжніх земскіх судоў ці земскіх спраўнікаў, гараднічых ці паліцмайстраў аб зборы падаткаў і паступленні нядоімак (ф. 1416, воп. 2), 15-дзённыя ведамасці павятовых казначэйстваў аб нядоімках акладных падаткаў, неакладных збораў і земскіх павіннасцей (ф. 1416, воп. 3), звесткі аб раскладцы, здачы ў арэнду ці адкупное ўтрыманне, спагнанні бягучых акладаў і нядоімак сум яўрэйскіх каробачных збораў, абароты яго сум па гарадах і мястэчках губерні, выпіскі з імянных недаімачных рэгістраў павятовых казначэйстваў аб унясенні неакладных збораў (ф. 1416, воп. 4), ведамасці аб стане нядоімак па гарадах і паветах за 1818–1826 гг. (ф. 1416, воп. 5), ведамасці павятовых казначэйстваў аб нядоімках з 1845 г. (ф. 1416, воп. 8). Зборы ад продажу спіртных напояў паступалі ў створаныя ў 1862 г. губернскія і акружныя акцызныя ўпраўленні. Органы ваенна-грамадзянскага кіравання Віцебскай губерні прадстаўлены часовымі ваенна-павятовымі начальнікамі з ліку штаб-афіцэраў, пасады якіх былі створаны на падставе пастановы Камітэта аб справах заходніх губерняў ад 7 лістапада 1833 г. і скасаваны ўказам Сената ад 22 кастрычніка 1843 г. Ваенна-павятовыя начальнікі, якія ўзначальвалі пэўную акругу ў складзе 3 паветаў і падпарадкоўваліся губернатарам і генерал-губернатарам, павінны былі садзейнічаць, акрамя іншага, мясцовым уладам у зборы падаткаў і спагнанні нядоімак. У архіўнай справе з фонду ваенна-павятовага начальніка 2-й акругі Віцебскай губерні (ф. 2646) змяшчаюцца бягучыя рапарты (за 7, 10, 15 дзён) паліцмайстраў ці гараднічых, земскіх спраўнікаў з дадаткам ведамасцей аб ходзе спагнання дзяржаўных падаткаў і земскіх збораў, колькасці нядоімак, спагнаных па Дрысенскім, Лепельскім і Полацкім паветах у 1843 г. [27]. Пэўная нешматлікая інфармацыя аб стане падаткаў і нядоімак знаходзіцца ў фондах павятовых адміністрацыйна-паліцэйскіх устаноў (ніжнія земскія суды). Захавалася даволі шмат спраў Віцебскай губернскай камісіі народнага харчавання (ф. 2501), якая арганізоўвала збор хлеба ў хлебазапасныя магазіны і спагнанне грашовых сум у запасны капітал, ажыццяўляла нагляд за захаванасцю грамадскіх капіталаў, размяркоўвала і выдавала пазыкі для забеспячэння харчаваннем у неўраджайныя гады. Сярод яе матэрыялаў прысутнічаюць цыркуляры Міністэрства ўнутраных спраў і віцебскага грамадзянскага губернатара аб парадку спагнання з сялян

нядоімак па пазыках і акладах ранейшых гадоў, маюцца справаздачы аб сумах харчовага капітала, звесткі аб зборы грошай на забеспячэнне народнага харчавання, ведамасці аб хлебных і грашовых запасах па паветах Віцебскай губерні. Пэўныя матэрыялы аб раскладцы і зборы сум каробачных збораў, спагнанні падатковых нядоімак знаходзяцца ў фондзе Віцебскага яўрэйскага кагала (ф. 2606) [24].

У фондзе Мінскага губернскага праўлення (ф. 299) захоўваюцца роспісы, каштарысы, ведамасці і справаздачы аб прыходзе і расходзе гарадскіх сум, аб раскладцы і спагнанні яўрэйскіх свячнога і каробачнага збораў, звесткі аб стане сум каробачных збораў. Пэўная інфармацыя, у асноўным, аб гарадскіх зборах, знаходзіцца ў фондах органаў адміністрацыйна-паліцэйскага ўпраўлення ў гарадах (гараднічыя праўленні), установах кіравання гарадской гаспадаркі (гарадскія думы). Гараднічыя праўленні на чале з гараднічымі, якія падпарадкоўваліся губернскаму праўленню, займаліся спагнаннем кватэрнага і дарожных збораў. Гарадскія думы ўстанаўлівалі памеры падаткаў і збораў, зацвярджалі гарадскія каштарысы, у іх паступалі для выканання пастановы, прадпісанні і распараджэнні ад імя грамадзянскіх губернатараў і губернскіх праўленняў аб парадку спагнання падаткаў і нядоімак з розных катэгорый падаткаабавязанага насельніцтва, складаліся акладныя лісты, справаздачы, кнігі прыходаў і выдаткаў сум каробачнага і свячных збораў і інш. У фондах Мінскай гарадской камісіі пры Мінскім гарадавым магістраце (ф. 18) і Мінскай гарадской думы (ф. 24) утрымліваюцца цыркуляры мінскага губернатара, указы Мінскага губернскага праўлення аб спагнанні падаткаў і нядоімак з насельніцтва, каробачнага і свячнога збораў, матэрыялы аб здачы на водкуп каробачных збораў па горадзе Мінску і мястэчках Мінскага павета, чарнавыя ведамасці прыходу гарадскіх сум, агульнага і дапаможнага каробачнага збораў, звесткі з 1843 г. аб раскладцы і зборы дзяржаўных падаткаў і нядоімак з грамад мяшчан-хрысціян, мяшчан-яўрэяў, грамадзян. У фондзе Мінскай губернскай камісіі народнага харчавання (ф. 143) утрымліваюцца звесткі аб паступленні і выкарыстанні збору грошай на забеспячэнне народнага харчавання па Мінскай губерні, аб спагнанні пазык харчовага капітала і адтэрміноўкі ўплаты хлебнай нядоімкі, справаздачы аб паступленні грошай на забеспячэнне насельніцтва харчаваннем. Значную цікавасць уяўляюць матэрыялы фондаў органаў дваранскага саслоўнага самакіравання. У фондзе Мінскага дваранскага дэпутацкага сходу (ф. 319) захавалі-

ся абвяшчэнні памешчыкаў асобных паветаў аб даходах з іх маёнткаў за 1812–1819 гг. як аснова налічэння ўведзенага ў 1812 г. часовага працэнтнага збору з памешчыцкіх даходаў для ўплаты дзяржаўных даўгоў [11]. У матэрыялах канцылярыі мінскага губернскага маршалка (ф. 320, воп. 1, 2) знаходзяцца ведамасці выплат нядоімак, збору падаткаў з памешчыкаў Мінскай губерні з 1812 г., звесткі аб даходах з маёнткаў памешчыкаў Мінскай губерні і нядоімках за 1813–1819 гг. У гэтым жа фондзе ў найбольшай ступені прадстаўлены розныя дакументы, звязаныя са спагнаннем грашовых збораў на выкананне земскіх павіннасцей з насельніцтва Мінскай губерні: каштарысы і раскладкі земскіх павіннасцей, справаздачы аб прыходзе, расходзе і рэштках грашовых сум збораў земскіх павіннасцей у Мінскай губерні з 1811 г. Захаваліся (праўда, нешматлікія) і іншыя архіўныя дакументы органаў саслоўнага самакіравання. У невялікім фондзе старшыні Мінскай грамадзянскай грамады (ф. 14, воп. 1, 1848–1868 гг.) знаходзяцца першасныя матэрыялы адносна падаткаабкладання гэтай катэгорыі падатковага насельніцтва: ведамасці раскладак і спагнанняў дзяржаўных збораў і павіннасцей з грамадзян Мінска, раскладачныя і недаімачны рэгістры на спагнанне казённых падаткаў і грамадскіх збораў, акладны ліст, падатковы сшытак [2, спр. 1, 4–6, 8–9, 14, 19].

Асноўныя справы аб падаткаабкладанні канцэнтраваліся ў казённых палатах – галоўных адміністрацыйна-гаспадарчых і фінансава-падатковых установах губерняў, якія ажыццяўлялі нагляд за зборам даходаў і расходваннем казённых сродкаў, кіравалі дзяржмаёмасцю (да 1840-х гг.), вялі рэвізскі ўлік падатковага народанасельніцтва, кантралявалі выкананне павіннасцей насельніцтвам, сачылі за поўным і своечасовым зборам падаткаў, спагнаннем нядоімак, у якасці рэвізійнай інстанцыі ажыццяўлялі бягучы кантроль і аўдыт шляхам праверкі дакладнасці звестак аб руху грошай у справаздачах падведамасных ім фінансавых і іншых грамадзянскіх губернскіх устаноў, а таксама службовых асоб. Дзякуючы добрай захаванасці архіўных матэрыялаў Мінскай казённай палаты (ф. 333) у параўнанні з усімі іншымі падобнымі адміністрацыйнымі фінансава-падатковымі ўстановамі губерняў Беларусі можна ўзнавіць складаную карціну бюджэтнага працэсу ў Мінскай губерні канца XVIII – першай паловы XIX ст. Сярод архіўных матэрыялаў Мінскай казённай палаты адзначым журналы яе пасяджэнняў з 1793 г. і пратаколы з 1795 г., прапановы дзяржаўнага казначэя Сената з 1795 г., указы Сената, цыркулярныя прадпі-

санні Дэпартамента дзяржаўнага казначэйства Міністэрства фінансаў, міністра фінансаў з 1802 г., Міністэрства фінансаў з 1816 г., прапановы, прадпісанні і адносіны яго дэпартаментаў з 1815 г., штогадовыя роспісы прыбыткаў і выдаткаў па Мінскай губерні за 1797–1860 гг. (ф. 333, воп. 1). Уяўляюць цікавасць матэрыялы рэвізій прыходна-расходных кніг сум павятовых казначэйстваў, яўрэйскіх кагалаў, расходу сум дзяржаўных устаноў, розных рахункаў і справаздач, акладныя спісы павятовых казначэйстваў, звесткі аб колькасці падатковых душ рознага стану, абавязаных плацяжом дзяржаўных падаткаў і інш. (ф. 333, воп. 3), ведамасці аб колькасці душ і акладных падаткаў за пэўныя гады, спагнання нядоімак, а таксама генеральныя справаздачы павятовых казначэйстваў аб прыходзе і расходзе сум земскага збору за 1856–1858 гг. [14, воп. 4, спр. 2927–2952, 3037–3040, 3042, 3045, 3048, 3052, 3053–3055, 3057, 3060–3067, 3128–3142], справаздачы старшыні казённай палаты за 1843–1845 гг. [14, воп. 25, спр. 110, 111, 114, 122]. У падпарадкаванні казённых палат знаходзіліся павятовыя казначэйствы (выканаўчыя органы Дэпартамента дзяржаўнага казначэйства Міністэрства фінансаў) ці своеасаблівыя выканаўчыя прыходна-расходныя касы, якія здзяйснялі па паветах прыём, захоўванне і выдачу грашовых сродкаў казённых і іншых даходаў, дэпазітаў урадавых і грамадскіх устаноў, продаж гербавай паперы, выдавалі пасведчанні на адкрыццё гандлёва-прамысловых устаноў, вялі перапіску аб спагнанні нядоімак акладных і неакладных збораў. Адзначым, што павятовыя казначэйствы толькі захоўвалі грошы, не мелі права збору падаткаў і збораў, не маглі ні распараджацца казённымі даходамі, ні ажыццяўляць выдачы грашовых сум без указанняў казённых палат. У павятовых казначэйствах складаліся прыходна-расходныя кнігі, акладныя кнігі аб падушных і накладных зборах па пэўных катэгорыях падаткаплацельшчыкаў, вяліся кнігі запісаў прыходу грашовых сум [15; 16]. Як выключэнне, захаваліся асобныя матэрыялы Беліцкага павятовага казначэйства Магілёўскай губерні (ф. 2794) аб зборы падаткаў у грашовай і натуральнай (хлеб) формах, спагнанні нядоімак і пошлін з насельніцтва за 1785–1807 гг. [28]. У 1851 г. былі заснаваны губернскія камітэты аб земскіх павіннасцях, якія ажыццяўлялі складанне і разглядалі праекты каштарысаў і раскладак земскіх павіннасцей. У фондах Мінскага губернскага камітэта аб земскіх павіннасцях (ф. 312) і Мінскай губернскай асобнай аб земскіх павіннасцях прысутнасці (ф. 313) знаходзяцца журналы іх пасяджэнняў, звесткі аб раскладцы

земскіх збораў па паветах з 1851 г., зацверджаныя каштарысы і праекты каштарысаў і раскладак грашовага збору земскіх павіннасцей, ведамасці аб прыходзе сум дзяржаўнага, губернскага і прыватнага земскіх збораў, ведамасці прыходу земскага збору па зацверджаным раскладкам з 1856 г., справаздачы аб расходзе сум дзяржаўнага грашовага збору земскіх павіннасцей, праекты каштарысаў, раскладак, справаздачы і ведамасці казённай палаты аб прыходзе, расходзе і рэштках з 1842 г. грашовых сум збору земскіх павіннасцей. Падобныя ж матэрыялы ўтрымліваюцца ў фондзе Віцебскага губернскага камітэта аб земскіх павіннасцях (ф. 2630). Працэс падаткаабкладання па асобных маёнтках Мінскай губерні можна разгледзець шляхам выкарыстання матэрыялаў фамільнага фонду князёў Радзівілаў, дзе захаваліся ведамасці раскладак і збораў падаткаў і збораў, матэрыялы ўліку нядоімак у Нясвіжскай і Мірскай ардынацыях [17].

У цэлым архіўныя дакументы і матэрыялы аб падатках і падаткаабкладанні прадстаўлены такімі відамі пісьмовых крыніц як заканадаўчыя ці нарматыўна-прававыя акты, дзяржаўныя афіцыйна-справаводныя матэрыялы (сярод якіх па функцыянальным прызначэнні вылучаюцца наступныя групы: распарадчая, справаздачная, ведамасная перапіска), статыстычныя матэрыялы фіскальнага ўліку. Па форме складання пераважае ініцыятыўна-выканаўчая дакументацыя (ведамасці, грашовыя справаздачы), фінансавая дакументацыя (ведамасці або каштарысы).

Крыніцы і літаратура

1. Бобровский, П. О. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Гродненская губерния. – Санкт-Петербург : Типография департамента Генерального штаба, 1863. – Ч. 1. – XXII, 866 с., план.
2. НГАБ. – Ф. 14 (Мінская грамадзянская грамада (старшыня)). – Воп. 1.
3. НГАБ. – Ф. 18 (Мінская гарадская камісія пры Мінскім гарадавым магістраце). – Воп. 1.
4. НГАБ. – Ф. 24 (Мінская гарадская дума). – Воп. 1.
5. НГАБ. – Ф. 27 (Мінская губернская палата дзяржаўных маёмасцей). – Воп. 1.
6. НГАБ. – Ф. 143 (Мінская губернская камісія народнага харчавання). – Воп. 1.

7. НГАБ. – Ф. 295 (Канцылярыя Мінскага грамадзянскага губернатара). – Воп. 1.
8. НГАБ. – Ф. 299 (Мінскае губернскае праўленне). – Воп. 1 (Агульная прысутнасць); Воп. 2 (Распарадчае аддзяленне).
9. НГАБ. – Ф. 312 (Мінскі губернскі камітэт аб земскіх павіннасцях). – Воп. 1.
10. НГАБ. – Ф. 313 (Мінская губернская асобая аб земскіх павіннасцях прысутнасць). – Воп. 1.
11. НГАБ. – Ф. 319 (Мінскі дваранскі дэпутацкі сход). – Воп. 1. – Спр. 826–833, 842, 845–851, 853–863, 871–875, 879–886, 888–896.
12. НГАБ. – Ф. 320 (Канцылярыя мінскага губернскага маршалка). – Воп. 1.
13. НГАБ. – Ф. 332 (Мінскі яўрэйскі кагал). – Воп. 1. – Спр. 37. – Аб аддачы ў арэнднае трыманне каробачных збораў грамады. – 30.04.1825. – 23 арк.
14. НГАБ. – Ф. 333 (Мінская казённая палата). – Воп. 1, 3, 4, 25.
15. НГАБ. – Ф. 334 (Мінскае губернскае казначэйства). – Воп. 8. – Спр. 30. – Акладная кніга на 1823 г. – 270 арк.
16. НГАБ. – Ф. 336 (Ігуменскае павятовае казначэйства). – Воп. 1.
17. НГАБ. – Ф. 694 (Радзівілы, князі). – Воп. 2.
18. НГАБ. – Ф. 1297 (Канцылярыя генерал-губернатара віцебскага, магілёўскага і смаленскага). – Воп. 1.
19. НГАБ. – Ф. 1416 (Віцебскае губернскае праўленне). – Воп. 1, 2, 3, 4, 5, 8.
20. НГАБ. – Ф. 1430 (Канцылярыя віцебскага грамадзянскага губернатара). – Воп. 1.
21. НГАБ. – Ф. 2001 (Канцылярыя магілёўскага грамадзянскага губернатара). – Воп. 1.
22. НГАБ. – Ф. 2501(Віцебская губернская камісія народнага харчавання). – Воп. 1.
23. НГАБ. – Ф. 2514 (Віцебская губернская палата дзяржаўных маёмасцей). – Воп. 1.
24. НГАБ. – Ф. 2606 (Віцебскі яўрэйскі кагал). – Воп. 1. – Спр. 1, 8, 45.
25. НГАБ. – Ф. 2630 (Віцебскі губернскі камітэт аб земскіх павіннасцях). – Воп. 1.
26. НГАБ. – Ф. 2640 (Віцебская губернская казённая палата). – Воп. 1. – Спр. 147, 148, 153.
27. НГАБ. – Ф. 2646 (Ваенна-павятовы начальнік 2-й акругі Віцебскай губерні). – Воп. 1. – Спр. 214. – Рапарты земскіх спраўнікаў аб колькасці нядоімак, спагнаных па паветах. 02.01.1843–31.12.1843. – 178 арк.
28. НГАБ. – Ф. 2794 (Беліцкае павятовае казначэйства). – Воп. 1. – Спр. 8, 9, 12–14, 17–22, 29.

29. НГАБ. – Ф. 3219 (Беларускае губернскае праўленне). – Воп. 1. – Спр. 321, 328, 334, 335, 336, 340, 937, 939, 945, 948, 949, 2011.
30. Неупокоев, В. И. Государственные повинности крестьян в России в середине XIX века // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. 1966 г. – Таллин, 1971. – Приложения.

С. В. Мяньчэня

СІСТЭМА ЯЎРЭЙСКІХ МАЛЕЛЬНЫХ ШКОЛ І ДАМОЎ ВІЦЕБСКАЙ ГУБЕРНІ Ў ДРУГОЙ ПАЛОВЕ XIX – ПАЧАТКУ XX СТ. (ПАВОДЛЕ МАТЭРЫЯЛАЎ НАЦЫЯНАЛЬНАГА ГІСТАРЫЧНАГА АРХІВА БЕЛАРУСІ)

Вывучэнне гісторыі гарадоў Беларусі немагчыма без вывучэння гісторыі і культуры яўрэйскага насельніцтва, якое ў XIX – пачатку XX ст. складала значную частку гараджан і жыхароў мястэчак. У жыцці яўрэйскага насельніцтва важную ролю меў рэлігійны складальнік і адпаведная адукацыя, гэтым патрэбам служылі сінагогі, малельныя школы і дамы. У адрозненне ад сінагог малельныя дамы і школы не мелі спецыфічных архітэктурных рыс, што з аднаго боку паспрыяла лепшай захаванасці іх будынкаў, але з цягам часу сцерла памяць аб іх прызначэнні. Асаблівасцямі малельных школ з'яўляецца тое, што нярэдка яны мелі часовы характар, насілі імя фундатара, рэлігійнага напрамку, вуліцы ці квартала, дзе яны знаходзіліся.

Асноўнымі крыніцамі, якія дазваляюць прасачыць працэс стварэння і функцыянавання яўрэйскіх малельных школ у Віцебскай губерні, з'яўляюцца матэрыялы фонду 1416 (Віцебскае губернскае праўленне) і фонду 3029 (Будаўнічае аддзяленне Віцебскага губернскага праўлення) Нацыянальнага гістарычнага архіва Беларусі (далей – НГАБ). Сярод іх можна вылучыць наступныя групы дакументаў: прашэнні асоб аб дазволе адкрыцця малельных дамоў, матэрыялы праверкі легальнасці існавання малельных дамоў і даныя рэвізій аб існуючых малельных дамах.

Першыя палажэнні, якія рэгулявалі адкрыццё новых і функцыянаванне існуючых малельных дамоў, былі прыняты ў 1835 г. Згодна з законам адкрыццё падобных устаноў патрабавала зацвярджэння

прашэння губернскім праўленнем. Прашэнне павінна было ўтрымліваць інфармацыю аб тым, хто з'яўляецца ўласнікам дома і зямлі, чарцёж будынка і мясцовасці, пастанову грамадскага сходу аб стварэнні малельнай грамады, якая брала на сябе абавязак самастойна фінансаваць дзейнасць школы, з асабістым подпісам усіх гаспадароў. У выпадку, калі малельная школа стваралася на зямлі, якая не належала грамадзе, патрабаваўся ліст ад уласніка, дзе ён пацвярджаў сваю згоду. Па распараджэнні губернскага праўлення паліцыя праводзіла праверку, накіраваную на вызначэнне адлегласці ад хрысціянскіх храмаў, колькасці будучых прыхаджан, агульнай колькасці яўрэяў у адпаведным паселішчы. Вызначалася і норма на колькасць малельных школ – адну школу дазвалялася стварыць на 30 дамоў, а сінагогу на 80 [1, арк. 12]. У якасці прычын адмовы ў зацвярджэнні не заўсёды фігуравалі аб'ектыўныя фактары. Так, дзвінскі паліцмайстар у рапарце ад 14 лютага 1893 г. пазначаў, што *«к открытию <...> еврейской молитвенной школы препятствий не встречается, но, по моему мнению, к открытию таковой, по местным условиям, надобности не имеется»* [2, арк. 7].

Далей дакументы перадаваліся ў Губернскае будаўнічае аддзяленне, дзе праводзілася экспертыза чарцяжа будынка. Значная колькасць праектаў спынялася на гэтай стадыі. Чарцяжы часта былі дрэннай якасці і ўяўлялі сабой схематычныя планы (гл. іл. 1), таксама на іх маглі адсутнічаць пэўныя неабходныя элементы (напрыклад, план мясцовасці). Значныя патрабаванні датычыліся супрацьпажарнай бяспекі, патрэбна было пазначаць матэрыялы для лесвіц, цалкам адлюстроўваць сістэму аця́плення. Адмоўны адказ можна было атрымаць і пры адсутнасці недахопаў у дакументацыі. Так, адмова будаўнічага аддзялення магла быць выклікана тым, што чарцёж быў дасланы толькі ў адным замест патрабаваных двух экзэмпляраў ці афармленнем прашэння не на гербавым бланку.

У выпадку станоўчай рэзалюцыі Будаўнічага аддзялення матэрыялы траплялі на разгляд губернскага праўлення. Апошнім крокам былі выбары духоўнага праўлення школы – вучонага (мейрэ), старасты (габе) і скарбніка (немон). У дакументах пазначаўся сацыяльны статус гэтых асоб, іх сямейнае становішча і ступень добранадзейнасці. Асобы, якія мелі судзімасць, не маглі быць абраны. Адмяняліся вынікі выбараў і ў выпадку, калі яны адбыліся датэрмінова – да адпаведнага рашэння губернскага праўлення [4, арк. 9]. Такім чынам, працэс

зацвярджэння мог зацягнуцца на доўгі тэрмін – ад некалькіх месяцаў да некалькіх гадоў.

Дакументы сведчаць аб тым, што пэўны час закон не працаваў, магчыма, мясцовыя ўлады і яўрэйскае насельніцтва не звярталі ўвагі на вызначаныя нормы і працэдуры. 2 жніўня 1850 г. гараднічы Дынабурга накіраваў рапарт у губернскае праўленне, у якім адзначаў, што брандмайстар Міштофт *«от евреев, самовольно выстроивших в г. Динабурге синагоги, школы и молитвенные дома, неоднократно требовал доказательств на право производства таковых построек, но они все единогласно ответили ему, что постройки эти ими произведены самовольно без всякого на то дозволения, ибо постройку школ, синагог и молитвенных домов никто им не может воспретить, по случаю тому, что есть у них братство из выбранных общественных лиц, и постройки оные производят на своих фасадах вместо флигелей из сборных денег с ремесленников и прочего общества»*. У выніку Міштофт забараніў яўрэям збірацца ў вызначаных дамах, а яны *«собравшись толпою, обратились к нему, говоря с азартом, что ни он, никто иной не в праве им сего воспретить»* [5, арк. 2 адв.]. Гарадское праўленне звярнулася да павятовага страпчага з просьбай апячатаць усе названыя будынкі, а паліцыя атрымала заданне высветліць асобы ўсіх гаспадароў [5, арк. 16]. Дадзены інцыдэнт паклаў пачатак першай рэвізіі існуючых малельных школ, якая закранула не толькі Дынабург, але і ўвесь павет.

Рэвізіі губернскага маштабу пачалі ажыццяўляцца пазней. У фондах архіва дакументы першай падобнай акцыі датуюцца 1868 г. [6]. У далейшым яны набылі перыядычны характар – 1890 [7], 1892 [8], 1894 [9] і 1903 [10] гг. Характар і змест рэвізій адрозніваўся. Так, акцыя 1868 г. была накіравана на высвятленне часу стварэння школы. Пры адсутнасці дакументаў звесткі атрымліваліся ад мясцовых жыхароў, таму ў якасці датавання сустракаецца азначэнне *«существует с незапамятных времён»*. Акцыя 1890 г. суправаджалася асобнай праверкай членаў праўлення, рэвізія 1892 г. больш увагі надала самім школам. Было распрацавана 3 формы справаздачы: першая датычылася легальных школ, якія былі адкрыты да 1835 г., другая – для школ, адкрытых пасля вызначанай даты, трэцяя – для нелегальных устаноў. Пры гэтым шмат увагі надавалася самому будынку, яго памерам і знешняму выгляду (гл. табліцу 1).

Іл. 1. План дома ў м. Лівенгоф (Дзвінскі павет), у якім планавалася стварыць яўрэйскую малельную школу *[3, арк. 19]*

Табліца 1. Прыклад матэрыялаў рэвізіі яўрэйскіх малельных дамоў 1892 г. па Дынабургскім павеце Віцебскай губерні [8, арк. 3]

Молитвенная школа в 1-ой части Динабурга, за дамбой, под названием Винограда или Набережная, состоит из деревянного одноэтажного дома, в длину 6 ½ сажней и ширину 5 ½ сажней, 3 комнаты и галерея для женщин.	Разрешение Губернского правления от 12 апреля 1878 года за № 2730, план утвержден Городскою Думою; построено на городской земле (35 ¾ кв. сажней). Здание – собственность еврейского общества. Документы – план и разрешение – затеряны.

У рэвізіі 1903 г. была ўведзена графа аб колькасці прыхаджан. У некаторых дакументах прыводзіцца адрас школ, што дае магчымасць іх лакалізацыі на тагачасных картах гарадоў з далейшым перанясеннем на сучасныя карты. Супастаўленне даных рэвізій розных гадоў дае магчымасць стварэння дастаткова поўнай карціны

існавання асобных школ (у выпадку працяглала тэрміну іх функцыянавання), што можа быць выкарыстана пры стварэнні адпаведных даведнікаў.

Колькасць малельных дамоў павялічвалася разам з ростам насельніцтва, таму дакументы аб стварэнні малельных дамоў дапамагаюць у вывучэнні дэмаграфічнай сітуацыі, дазваляюць прасачыць дынаміку росту насельніцтва, а разам з гэтым лёс населенага пункта. Таксама ў дакументах пазначалася прыналежнасць да пэўнай гарадской грамады, што робіць магчымым прасачыць унутраныя міграцыйныя працэсы ў яўрэйскім асяроддзі.

Як пазначалася вышэй, стварэнне малельных школ было абмежавана значнымі бюракратычнымі перашкодамі, але часам супраць стварэння новых малельных школ магло пратэставаць і само яўрэйскае насельніцтва. Прычынай гэтага былі асабістыя ці зямельныя канфлікты. Так, жыхарка мястэчка Прэлі (Дзвінскі павет) Хайка Пінава ў 1879 г. даслала скаргу віцебскаму губернатару, дзе адзначала, што будаўніцтва новай малельнай школы вядзецца не з-за рэальнай неабходнасці, а *«строят таковую лишь за мнимую честь и честолюбие»*. Прычынай канфлікту стала тое, што пры будаўніцтве нібыта была занята частка агарода Пінавай і абмежаваны праезд да яе дома [11, арк. 17–18].

Здараліся і зусім заблытаныя, амаль дэтэктыўныя сітуацыі. 18 верасня 1880 г. віцебскаму губернатару было даслана прашэнне старасты малельнага дома «Кадыш» (Дынабург, 2-я частка, на рагу Маскоўскай і Афіцэрскай вуліц) пскоўскага купца 1-й гільдыі Ідэля Нашатыра аб часовым закрыцці малельнага дома, бо будаўнічыя работы яшчэ не скончаны, але дом ужо функцыянуе, што прыводзіць да канфліктаў паміж вернікамі за месцы [12, арк. 157–158]. Паліцэйскае ўпраўленне Дынабурга пачало расследаванне па справе. Афіцыйна школа не была адкрыта, але малітвы «*невядома па чыёй ініцыятыве»* сапраўды праводзіліся, што прыводзіла да сваркі і скандалаў, напрыклад, у першы дзень свята Кучак: *«Жена Мовши Гордина столкнула жену Берки Левинсона <неразборліва. – С. М.> с отведенного ей места»* [12, арк. 159 адв.]. Следства прыйшло да высновы, што для аднаўлення парадку да афіцыйнага адкрыцця і размеркавання месцаў, малельны дом неабходна зачыніць. У падтрымку гэтага выказаўся і дынабургскі грамадскі равін: «*В виду повторяющихся беспорядков в означенном молитвенном доме, хо-*

датайство старосты Нашатыря признаёт весьма основательным и временное закрытие необходимым» [12, арк. 162–163]. Хадайніцтва было накіравана віцебскаму губернатару, але 28 верасня 1880 г. малельная грамада, у асобе саўладальніка школы купца Беркі Гіршавіча Левінсона, членаў духоўнага праўлення – мейра мешчаніна Габрыэля Кац-Кагана, скарбніка купца Меера Мееравіча Мееровіча і іншых накіравала губернатару прашэнне, дзе дадзеная інфармацыя абвяргалася, а Нашатыр быў названы былым старастам [12, арк. 164–165].

16 кастрычніка 1880 г. паліцмайстар Дынабурга пасылае губернатару тэлеграму з запытам аб неабходнасці апячатаць школу. Стараста Нашатыр у тэлеграме ад 18 кастрычніка прасіў не марудзіць з гэтым [12, арк. 168–169]. Хутка прыйшоў і адказ губернатара: *«временное закрытие школы зависит от общего желания молитвенного общества, посредством выбранных из среды своей уполномоченных, на обязанности же полиции в сем деле лежит принять меры к прекращению могущих быть беспорядков в среде молитвенного общества, при временном закрытии этой школы уполномоченными молитвенного общества»*. Сітуацыя выглядала так, што нягледзячы на тое што школа афіцыйна яшчэ не існавала, малельная грамада павінна была сама вызначыць яе лёс. Тым часам адбыліся выбары духоўнага праўлення школы, у якое ўвайшлі мейрэ дынабургскі купец Вульф Глускін, габе пскоўскі купец Ідэль Нашатыр, немон Ізраіль Габрыэлавіч Кац-Каган [12, арк. 171, 174]. Члены праўлення, якія раней выступалі супраць Нашатыра, у склад новага праўлення не ўвайшлі.

16 сакавіка 1881 г. дзвінскія мяшчане Левінсон і Вегер накіроўваюць губернатару тэлеграму, дзе паведамляецца, што ў «*запечатанной вследствие постановления Губернского правления школы “Кадеша” находятся наши две торы, стоимостью во 800 рублей, которые подвержены порче и опасности кражи»* і просяць дазволу забраць торы. Губернатар у тэлеграме да паліцмайстара даручаў паведаміць членам грамады, што губернскія ўлады школу не зачынялі, а пытанні аб тым, чаму яна не функцыянуе, трэба адрасаваць праўленню малельнай грамады [12, арк. 177, 179]. 31 сакавіка 1881 г. грамада зноў просіць губернатара, каб паліцмайстар дазволіў адкрыць школу ў сувязі з пачаткам святаў. 25 сакавіка 1881 г. Майсей Левінсон звярнуўся са скаргай аб закрыцці школы ў Дэпартамент духоўных спраў замеж-

ных веравызнанняў, які запатрабаваў ад губернатара тлумачэнняў [12, арк. 182, 189].

Сітуацыя высветлілася толькі, калі 10 красавіка 1881 г. дынабургскі паліцмайстар адаслаў рапарт губернатару. Згодна з ім закрыццё школы ў лістападзе 1880 г. было здзейснена не паліцыяй, а самім духоўным праўленнем сумесна з грамадскім равінам. Школа заставалася закрытай да пачатку сакавіка 1881 г., калі да прыстава 2-й часткі звярнуўся вартаўнік з заявай аб тым, што нехта сарваў пячатку. Разам яны агледзелі школу і зноў яе запячаталі, а прыстаў абавязаў вартаўніка сачыць за цэласцю пячаткі (што, магчыма, і паслужыла пачаткам чутак пра закрыццё школы паліцыяй). 7 красавіка 1881 г. Майсей Левінсон, не чакаючы рашэння ўлад, *«считая себя уполномоченным от общества, открыл школу и в ней теперь производится моление»* [12, арк. 190].

Такім чынам, трэба адзначыць, што архіўныя дакументы аб арганізацыі яўрэйскіх малельных школ і дамоў утрымліваюць інфармацыю не толькі аб іх колькасці і месцазнаходжанні, але і аб дэмаграфічных працэсах і сацыяльных адносінах у яўрэйскім асяроддзі гарадоў і мястэчак. Вывучэнне і ўвядзенне ў навуковы зварот дадзеных дакументаў мае не толькі важнае навуковае але і практычнае значэнне. Вынікі такой працы могуць быць выкарыстаны для стварэння адпаведных даведнікаў і мемарыялізацыі захаваўшыхся будынкаў, што дазволіць павысіць турыстычны патэнцыял рэгіёна, а разнастайныя асабістыя даныя з'яўляюцца важнымі крыніцамі па стварэнні асобных біяграфій і могуць дапамагчы ў складанні радаводу.

Крыніцы і літаратура

1. НГАБ. – Ф. 1416. – Воп. 2. – Спр. 13329. – Дело по прошению евреев местечка Крейцбург Динабургского уезда о разрешении открыть им молитвенную школу. 13.04.1865–11.04.1867. – 15 арк.
2. НГАБ. – Ф. 1416. – Воп. 2. – Спр. 18297.– Дело по прошению динабургского мещанина Шмуйла Мовшева Лабрина с предоставлением общественного приговора и чертежа жертвуемого им его дома о разрешении открыть в этом доме еврейскую молитвенную школу. 17.12.1892–28.02.1893. – 11 арк.
3. НГАБ. – Ф. 1416. – Воп. 2. – Спр. 15220. – Дело по рапорту динабургского уездного исправника о разрешении открыть в м. Ливенгоф молитвенную школу. 03.10.1875–31.05.1876. – 24 арк.

4. НГАБ. – Ф. 1416. – Воп. 2. – Спр. 18809.– Дело об открытии новой школы-синагоги в м. Крейцбург Двинского уезда Витебской губернии. 30.09.1894–19.12.1895. – 12 арк.
5. НГАБ. – Ф. 1416. – Воп. 2. – Спр. 9595. – Дело по рапорту исправляющего должность динабургского городничего о неправильно построенных в г. Динабурге еврейских школах, синагогах и молитвенных домах. 02.08.1850–15.05.1859. – 271 арк.
6. НГАБ. – Ф. 1416. – Воп. 2. – Спр. 13850. – Дело по предложению главного начальника края о предоставлении сведений о количестве синагог и других еврейских молитвенных зданий по Витебской губернии. 11.11.1868–12.04.1869. – 89 арк.
7. НГАБ. – Ф. 1416. – Воп. 2. – Спр. 17561. – Наряд сведениям о числе молитвенных еврейских домов и синагог, находящихся в городах и уездах Витебской губернии. 21.08.1890–15.11.1890. – 49 арк.
8. НГАБ. – Ф. 1416. – Воп. 2. – Спр. 17980. – Сведения о существующих молитвенных школах в Витебской губернии. 25.10.1892–20.04.1893. – 101 арк.
9. НГАБ. – Ф. 1416. – Воп. 2. – Спр. 18492. – Списки еврейских синагог и молитвенных домов по Витебской губернии и прошения еврейских обществ об открытии новых. – 27.09.1894–14.03.1897. – 515 арк.
10. НГАБ. – Ф. 1416. – Воп. 2. – Спр. 20776. – Дело о сборе сведений о существующих в губернии еврейских молитвенных домах, школах и синагогах. – 07.11.1903–25.05.1904. – 135 арк.
11. НГАБ. – Ф. 1416. – Воп. 2. – Спр. 15614. – Дело об устройстве в м. Прели молитвенной еврейской школы. 15.06.1879–22.08.1879. – 19 арк.
12. НГАБ. – Ф. 1416. – Воп. 2. – Спр. 15239. – Дело по прошению динабургского купца Витенберга о разрешении ему открыть молитвенную школу в его доме. 20.10.1876–10.04.1881. – 206 арк.

Д. Ч. Матвейчык

МЕТРЫЧНЫЯ КНІГІ І СПІСЫ ПАРАФІЯНАЎ СІБІРСКІХ КАСЦЁЛАЎ З ФОНДАЎ НАЦЫЯНАЛЬНАГА ГІСТАРЫЧНАГА АРХІВА БЕЛАРУСІ ЯК КРЫНІЦЫ ПА ГІСТОРЫІ ССЫЛКІ ЎДЗЕЛЬНІКАЎ ПАЎСТАННЯ 1863–1864 гг. [1]

Паўстанне 1863–1864 гг. – адна з найбольш вядомых падзей у гісторыі Беларусі перыяду ўваходжання ў склад Расійскай імперыі. Яно паўплывала на ўсе без выключэння бакі жыцця насельніцтва ахопленых ім тэрыторый і стала своеасаблівай мяжой храналагічнага падзелу гэтага перыяду на дзве часткі. Да цяперашняга часу сярод гісторыкаў не сціхаюць дыскусіі наконт ролі паўстання ў фарміраванні беларускай нацыі і станаўленні ідэалогіі незалежнай беларускай дзяржавы, а шматлікія ацэнкі, якія даюцца тым ці іншым постацям і іх дзейнасці, вылучаюцца сваёй разнастайнасцю і нярэдкай супрацьлегласцю.

Адной з найбольш спрэчных і неадназначных з'яў, выкліканых паўстаннем, з'яўляецца правядзенне палітыкі рэпрэсій супраць яго ўдзельнікаў і тых, хто ім дапамагаў ці спачуваў, якая пачала праводзіцца паводле ініцыятывы віленскага генерал-губернатара Міхаіла Мураўёва. Адной з яе складовых частак з'яўлялася высылка з радзімы палонных паўстанцаў і «нядобранадзейных элементаў». У выніку некалькі дзясяткаў тысяч чалавек былі высланы толькі з тэрыторый Беларусі і Літвы ва ўнутраныя губерні Расійскай імперыі і ў Сібір. Ацэнка мэтазгоднасці падобных дзеянняў і паспяховасці правядзення гэтай палітыкі, колькасныя паказчыкі самой з'явы і яе шматлікія іншыя аспекты да гэтага часу з'яўляюцца актуальнымі пытаннямі айчыннай гістарычнай навукі.

Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі (далей – НГАБ) – адно з самых буйных у краіне сховішчаў дакументальных матэрыялаў па гісторыі паўстання 1863–1864 гг. На сённяшні дзень у яго фондах выяўлена каля трох тысяч адпаведных спраў. Сярод іншага, у іх адлюстраваны разнастайныя аспекты ссылкі ў Сібір удзельнікаў паў-

[1] Артыкул напісаны ў межах рэалізацыі сумеснага даследчага праекта Беларускага рэспубліканскага фонду фундаментальных даследаванняў і Расійскага гуманітарнага навуковага фонду «Падзеленыя паўстаннем 1863 года: Сібір у сямейнай гісторыі шляхецтва Заходняга краю» (№ Г17Р-031 ад 18.04.2017 г.).

стання і прадстаўнікоў прыроўненых да іх катэгорый насельніцтва беларуска-літоўскіх губерняў. Справы змяшчаюць следча-судовую, справаздачную і абагульняльную дакументацыю, матэрыялы аб спробах пазбегнуць ссылкі, службовую перапіску мясцовых органаў з сасланымі і органамі ўлады на месцах ссылкі, матэрыялы аб амністыі і вяртанні ўдзельнікаў паўстання на радзіму і інш. (больш падрабязна пра матэрыялы НГАБ аб ссылцы паўстанцаў гл.: [1]).

У асобную спецыфічную ў НГАБ групу крыніц, якія тычацца сасланых і да якіх даследчыкі ссылкі звяртаюцца адносна рэдка, неабходна вылучыць матэрыялы царкоўнага ўліку насельніцтва – *метрычныя кнігі* і *спісы парафіянаў* сібірскіх касцёлаў. Яны захоўваюцца ў фондзе «Магілёўскай рымска-каталіцкай духоўнай кансісторыі» (ф. 1781). Паводле сістэмы царкоўнага справаводства перыяду Расійскай імперыі, падобныя матэрыялы ствараліся ў трох асобніках (арыгінал і дзве копіі) і захоўваліся непасрэдна ў касцёле, у цэнтры дэканата і ў цэнтры кансісторыі. У НГАБ захоўваюцца тыя асобнікі, якія былі адасланы ў Магілёўскую рымска-каталіцкую кансісторыю.

У НГАБ яны апынуліся наступным чынам. Пасля Другой сусветнай вайны амаль усе матэрыялы фонду захоўваліся ў Цэнтральным дзяржаўным гістарычным архіве ў г. Ленінградзе. На падставе акта ад 3 верасня 1958 г. яны былі перададзены на захаванне ў Цэнтральны дзяржаўны гістарычны архіў БССР, які на той час знаходзіўся ў г. Магілёве. Такім спосабам магілёўскі архіў папоўніўся на 52671 справу, згрупаваную ў 40 вопісаў. Перад перадачай ленінградскімі архівістамі не была праведзена праца па прапрацоўцы матэрыялаў фонду на прадмет іх адпаведнасці захоўвання паводле профілю альбо для магчымага падзелу паміж БССР, РСФСР і іншымі рэспублікамі СССР, а фонд перадаваўся цалкам [2]. У першай палове 1960-х гг. увесь ЦДГА БССР пераехаў у г. Мінск, і з таго часу яго справы захоўваюцца тут, у тым ліку і тыя, што тычацца касцёлаў Сібіры.

Неабходна зрабіць агаворку, што ўласна гісторыі ссылкі гэтыя матэрыялы тычацца апасродкавана, бо іх галоўная мэта – не фіксацыя абставінаў адбывання пакарання, а рэгістрацыя нараджэнняў, шлюбаў і смерцяў парафіянаў, а таксама наведвання імі штогадовай споведзі. Тым не менш, яны змяшчаюць вялікую колькасць звестак біяграфічнага характару, якія тычацца сасланых, – даты і месцы іх шлюбаў і смерцяў, нараджэння іх дзяцей, месца пражывання на пэўны час, прафесійныя заняткі, склад сем’яў і да т. п. Увесь гэты інфармацыйны

патэнцыял на сённяшні дзень уключаны ў навуковыя даследаванні толькі фрагментарна.

Сярод сібірскіх касцёлаў, матэрыялы якіх захоўваюцца ў НГАБ, фігуруюць Томскі, Омскі, Табольскі, Нерчынскі, Краснаярскі і Іркуцкі. У асноўным адпаведныя дакументы ўключаны ў склад 26-га (спісы парафіянаў) і 36-га (метрычныя кнігі) вопісаў фонду.

Матэрыялы *Томскага касцёла* прадстаўлены ў матэрыялах НГАБ адносна небагата. Тут захоўваюцца метрычныя кнігі аб народжаных, шлюбаваных і памерлых за 1863, 1865–1867, 1869, 1874–1875 гг. і аб народжаных за 1912 г. (воп. 36, спр. 457–464). Урыўкавасць матэрыялаў не дазваляе скласці хаця б агульную колькасную карціну ссылкі ў Томскай губерні. Аднак у метрычных кнігах маецца ад некалькіх дзясяткаў да сотні запісаў за кожны год, у якіх фігуруюць ссыльныя ўдзельнікі паўстання. Так, з іх вядома, напрыклад, што памешчык Віленскай губерні граф Міхал Плятэр 24 лістапада 1865 г. у г. Томску ажаніўся са Стэфаніяй Пётух [19, арк. 30 адв.], у дваран Гродзенскай губерні Мацея і Францішкі Мацарскіх 25 снежня 1866 г. нарадзіўся сын Казімір-Адам [20, арк. 2], ксёндз Ян Дарынскі, які служыў вікарыем касцёла ў мястэчку Крэўна Новааляксандраўскага павета і быў сасланы за ўдзел у паўстанні, памёр 11 кастрычніка 1875 г. у г. Томску [21, арк. 38]. Сярод спецыфічных рыс запісаў гэтых метрычных кніг неабходна згадаць, што не заўсёды былыя паўстанцы ўказваліся як «палітычныя сасланыя», нярэдка яны запісваліся толькі з указаннем саслоўя. Аднак з іншага боку, у некаторыя гады запісвалася таксама месца паходжання да ссылкі (губерня, часам павет альбо парафія), што істотна аблягчае працу па ідэнтыфікацыі згаданых асоб.

Омскі касцёл прадстаўлены ў матэрыялах НГАБ таксама сціпла – тут маюцца толькі метрычныя кнігі аб народжаных, шлюбаваных і памерлых за больш позні перыяд – 1889–1894, 1896, 1899–1900, 1903–1904 гг. (воп. 36, спр. 386–396). Праца па выяўленні ў іх звестак пра ўдзельнікаў паўстання ўскладняецца асаблівасцямі ўжыванай тэрміналогіі. Пасля выдання некалькіх амністый у 1870-я гг. ссыльныя ўдзельнікі паўстання ў метрычных кнігах перасталі абазначацца спецыяльнымі тэрмінамі («палітычны злачынца», «палітычны ссыльны» і да т. п.), а фігуравалі нароўні з іншымі парафіянамі – з указаннем саслоўя і месца пражывання. Таму ў дадзеным выпадку супастаўленне запісаў у кнігах з іншымі – незалежнымі – крыніцамі бу-

дзе з'яўляцца абавязковым. Так, з гэтых кніг становіцца вядома, што былы студэнт Горы-Горацкага інстытута дваранін Магілёўскай губерні Канстанцін Сабалеўскі ажаніўся ў ссылцы з Людвікай Гальштэйн і ў іх у г. Омску ў 1889 г. нарадзілася дачка Канстанцыя, а іх трохгадовая дачка Марыя памерла ў верасні гэтага ж года [15, арк. 9 адв., 18 адв.]; 50-гадовы дваранін з ваколіцы Французская Грэбля Ігуменскага павета Францішак Жыдовіч памёр у Омску ў 1892 г. ад гангрэны [16, арк. 12].

Спісаў парафіянаў Омскага касцёла ў НГАБ на захаванні не маецца за выключэннем аднаго – за 1903 г., аднак ссыльных удзельнікаў паўстання выявіць у ім дастаткова складана праз вялікую часавую аддаленасць.

Табольскі касцёл прадстаўлены больш багата. У НГАБ захоўваюцца метрычныя кнігі аб народжаных, шлюбаваных і памерлых за 1863–1864 гг. (з прагаламі пэўныя месяцы), 1865–1884, 1887, 1889, 1909–1910 гг. (воп. 36, спр. 425–453; воп. 26, спр. 1346). Ступень прадстаўленасці матэрыялаў гэтага касцёла – лепшая ў параўнанні з усімі сібірскімі. Адпаведна, колькасць фактычных звестак пра сасланых паўстанцаў з'яўляецца вялікай. З метрычных кніг касцёла вядома, напрыклад, што сасланы з Царства Польскага ксёндз Стэфан Альшэўскі памёр у Табольску ад тыфу ў 1880 г. ва ўзросце 45 гадоў, ксёндз Юзаф Яўшыц з мястэчка Лынтупы Свянцянскага павета памёр тамсама ў 1882 г. ад сухотаў, маючы 47 гадоў, ксёндз Эдмунд Чарнецкі – у 1882 г. у г. Кургане *«ад гарачкі»* ва ўзросце 44 гадоў [18, арк. 3, 5 адв., 16 адв.]. У гэтых жа кнігах маецца запіс аб нараджэнні і хрышчэнні ў 1868 г. будучага дзеяча беларускага Адраджэння пачатку XX ст. Казіміра-Рафала Кастравіцкага (Каруся Каганца) [17, арк. 29]. У кнігах маюцца таксама звесткі пра некаторыя незвычайныя выпадкі канфесійнага жыцця. Напрыклад, пробашч касцёла доўга не прыязджаў у Ішымскую акругу, і ў выніку, калі ён, урэшце, даехаў да Ішыма ў красавіку 1868 г., яму давялося за 4 дні пахрысціць 26 дзяцей мясцовых ссыльных, якія нарадзіліся ў 1865–1868 гг. [17, арк. 31–36 адв.].

У НГАБ захоўваецца спіс парафіянаў касцёла за 1866 г., у якім змешчаны імёны 2921 мужчыны і 460 жанчын. З яго становіцца вядома, напрыклад, што сасланы «адміністрацыйным парадкам» буйны памешчык Магілёўскай губерні Фелікс Ваўкавіцкі ў 1866 г. жыў у г. Табольску разам з жонкай Альжбетай і дачкой Марыяй, там жа жылі

сасланыя дваране Мінскай губерні браты Цітус і Людвік Жыжэмскія, а дваранін Ігуменскага павета Юзаф Ялоўскі, сасланы за пастаўку харчавання паўстанцкаму атраду, жыў у Худзякоўскай воласці Табольскай акругі з жонкай Эміліяй і дзецьмі Янам (трох гадоў) і Каралінай (сямі гадоў) [8, арк. 1 адв., 2, 7 адв.–8].

Матэрыялы *Іркуцкага касцёла* таксама прадстаўлены ўрыўкамі. У НГАБ захоўваюцца метрычныя кнігі аб народжаных, шлюбаваных і памерлых за 1872–1876, 1878–1884, 1891–1892, 1894–1896 і 1905–1906 гг., а таксама аб народжаных і шлюбаваных за 1863–1871 гг. (воп. 36, спр. 120–140; воп. 26, спр. 1273). Спецыфіка гэтых матэрыялаў заключаецца ў тым, што Іркуцкая губерня была месцам, куды часта ссылаліся паўстанцы, прысуджаныя да катаржных прац на заводах і рудніках. Вялікая іх колькасць адбывала пакаранне на заводзе ў сяле Усолье Іркуцкай губерні, у прыватнасці, тут знаходзіліся шматлікія прадстаўнікі, так бы мовіць, «эліты» паўстанцаў беларуска-літоўскіх губерняў, якія падчас выступлення займалі высокія пасады ў іерархіі. Так, напрыклад, з матэрыялаў касцёла вядома, што былы паўстанцкі цывільны начальнік Брэсцкага ваяводства Апалон (Апалінары) Гафмэйстар у 1868 г. служыў на Іркуцкім (Усольскім) саляварным заводзе. Яго жонка Алаіза Курціуш добраахвотна адправілася з ім, але 7 мая 1868 г. памерла і 10 мая была пахавана на завадскіх могілках. На яе пахаванні прысутнічалі іншыя паўстанцкія кіраўнікі – Аляксандр Аскерка (гл. ніжэй) і паўстанцкі ваенны начальнік Навагрудскага ваяводства Станіслаў Алендскі. 12 лістапада гэтага ж года Гафмэйстар ажаніўся з дваранкай Юзэфай Янаўнай Падгурскай, а 15 ліпеня 1872 г. там жа ў Іркуцку нарадзілася іх дачка Ядвіга-Генрыка-Марыя [10, арк. 37; 11, арк. 5 адв., 10]. Вышэйзгаданы Аляксандр Аскерка – ураджэнец Вілейскага павета, у паўстанні сябра белага «Аддзела кіравання правінцыямі Літвы» – працаваў на тым жа заводзе і 18 чэрвеня 1866 г. ажаніўся з дваранкай Тэадозіяй Рафалаўнай Грабоўскай, а сведкамі пры яго шлюбе выступілі былы кіраўнік Аддзела Якуб Гейштар і памешчык Мінскай губерні, таксама былы сябра Аддзела Антоні Яленскі [9, арк. 25 адв.].

У НГАБ захоўваецца таксама спіс парафіянаў Іркуцкага касцёла за 1865 г., у якім змешчаны прозвішчы 2064 чалавек: 1738 мужчын і 326 жанчын [5]. Гэтыя дадзеныя яскрава ўказваюць на істотнае ўзрастанне колькасці каталіцкага насельніцтва Іркуцкай губерні ў сярэдзіне 1860-х гг. Для параўнання: у спісе парафіянаў касцёла за

1860 г. змешчаны імёны 1429 чалавек: 1207 мужчын і 222 жанчын [3]. Інакш кажучы, парафія павялічылася прыкладна на трэць усяго за 5 гадоў. Гэтыя звесткі могуць быць выкарыстаны для пошуку адказу на актуальнае пытанне пра колькасць сасланых у Сібір удзельнікаў паўстання і прыроўненых да іх асоб.

Яшчэ адным месцам, дзе фігуруюць паўстанцы, з'яўляецца *Нерчынскі касцёл*, парафія якога ахоплівала ўсю Забайкальскую вобласць. У НГАБ захоўваюцца яго метрычныя кнігі за 1863, 1865–1875 і 1877–1885 гг. (воп. 36, спр. 368–385; воп. 26, спр. 379а). Спецыфіка гэтай парафіі заключаецца ў тым, што на тэрыторыі Забайкальскай вобласці апынулася вялікая колькасць былых удзельнікаў паўстання, сасланых на катаржныя працы. Яны адбывалі пакаранне на шматлікіх заводах і рудніках Нерчынскай горнай акругі – Казакоўскім, Шахтамінскім, Карыйскім і іншых радовішчах золата, Пятроўскім жалезаробным, Дучарскім, Нерчынскім і Аляксандраўскім срэбраплавільных і іншых заводах. У Забайкальскай вобласці апынулася таксама вялікая колькасць паўстанцаў, сасланых на службу ў расійскае войска – у батальёны Амурскага краю. Гэта адбілася на спецыфіцы ўжытай у метрычных кнігах тэрміналогіі. Напрыклад, сасланыя паўстанцы ў іх фігуруюць звычайна як «палітычныя злачынцы», і гэтую катэгорыю неабходна адрозніваць ад «ссыльна-катаржных», пад якімі разумеліся не звязаныя з паўстаннем сасланыя. Напрыклад, 45-гадовы Іпаліт Савіцкі, які да паўстання служыў вікарыем касцёла ў мястэчку Акмяны Шавельскага павета і памёр у г. Чыце ў красавіку 1864 г., фігуруе як *«з ксяндзоў палітычны злачынца»*; *«палітычнымі злачынцамі»* запісаны дваране Ковенскага павета Станіслаў Грынцэвіч і Вількамірскага павета Валерыян Пяткевіч [14, арк. 13 адв., 14, 14 адв.], а таксама іншыя ўдзельнікі паўстання.

Карысным для даследаванняў гісторыі ссылкі будзе з'яўляцца комплекс спісаў парафіянаў касцёла. Па ім магчыма таксама праводзіць пэўныя колькасныя параўнанні, бо адпаведныя матэрыялы захаваліся як за пасляпаўстанцкі перыяд (1863–1866 гг. – воп. 26, спр. 1079, 1107, 1143, 1158), так і за дапаўстанцкі (1852–1856, 1858–1860, 1862 гг. – воп. 26, спр. 911, 968, 1008, 1029, 1045, 1059, 1066, 1071, 1075). Так, у 1865 г. парафія касцёла налічвала 2400 чалавек (2222 мужчыны і 178 жанчын), у той час, як у 1862 г. парафія налічвала 1573 чалавекі (1354 мужчыны і 219 жанчын) [4]. Магчыма таксама, што такая вялікая дыспрапорцыя паміж колькасцю мужчын і

жанчын, інакш кажучы, такая малая колькасць апошніх, з'яўляецца прычынай таго, што ў метрычных кнігах аб народжаных і шлюбаваных за пэўны год маецца дастаткова малая (у параўнанні з іншымі касцёламі) колькасць запісаў, якая часам не дасягае нават дзесяці. Сярод іншага, са спіса 1865 г. становіцца вядомым, што на Пятроўскім заводзе адбывалі катаргу буйныя памешчыкі Ковенскай губерні графы Эдвард Чапскі (ураджэнец Слуцкага павета) і Яраслаў Касакоўскі, памешчык Бельскага павета Ян Саковіч, дваранін Навагрудскага павета Аляксандр Янкоўскі, аднадворац Лідскага павета Адам Калясінскі, дваранін Барысаўскага павета Юзаф Пякарскі і шматлікія іншыя паўстанцы з самых розных мясцовасцей [7, арк. 11, 11 адв., 12].

Спецыфічнай рысай «іркуцкіх» матэрыялаў з'яўляецца тое, што некаторыя з іх маюцца ў дзвюх копіях, прычым сшытых разам.

Апошнім у гэтым шэрагу з'яўляецца *Краснаярскі касцёл*. Яго матэрыялы захоўваюцца ў НГАБ у самай малой ступені. Тут маюцца толькі метрычныя кнігі за 1877–1878 гг. (воп. 36, спр. 149–150) і спіс парафіянаў за 1865 г. (воп. 26, спр. 1138). Тым не менш, нават у гэтых дакументальных фрагментах маюцца звесткі пра ссыльных удзельнікаў паўстання. Так, у метрычных кнігах змяшчаюцца звесткі пра тое, што ў сасланага двараніна Чэрыкаўскага павета Альфонса Палонскага ў маі 1877 г. памерла дачка Часлава [12, арк. 8], дваранін Слуцкага павета Канстанцін Раманоўскі памёр у Краснаярску ў сакавіку 1878 г., а сасланы з Валынскай губерні Раман Казлоўскі – у г. Мінусінску ў лютым таго ж года [13, арк. 11]. У спісе парафіянаў фігуруюць сасланы памешчык Ігуменскага павета Ян-Тамаш Масальскі, які жыў у вёсцы Залядзеева Краснаярскай акругі, былы вольнапрактыкуючы доктар Новааляксандраўскага павета Канстанцін Антаневіч, які жыў у г. Енісейску з жонкай Зянонай і дачкой Аленай-Ядвігай, дваранін Вількамірскага павета Станіслаў Гутоўскі, які жыў у вёсцы Азёрная Рыбінскай воласці Канскай акругі [6, арк. 3 адв., 4 адв., 6 адв.] і шматлікія іншыя паўстанцы.

Асобна варта падкрэсліць, што падчас працы з усімі метрычнымі кнігамі аб народжаных і шлюбаваных неабходна звяртаць увагу на запісы прозвішчаў хросных бацькоў, прысутных пры хрышчэнні асоб і сведкаў шлюбаў. Шматлікія ўдзельнікі паўстання згаданы толькі ў адпаведных графах і не фігуруюць у іншых частках запісаў. Напрыклад, былы кіраўнік (пасля арышту Канстанціна Каліноўскага) паўстанцкага Выканаўчага аддзела ў Літве Юзаф Каліноўскі, які

ў далейшым стаў манахам, у метрычных кнігах Іркуцкага касцёла за 1868–1871 гг. пяць разоў запісаны як сведка шлюбаў іншых паўстанцаў і двойчы – як хросны бацька дзяцей [9, арк. 61, 68 адв.; 10, арк. 34, 37, 45 адв.]. Тое ж тычыцца і запісаў аб бацьках шлюбаваных асоб, бо ў Сібір дзеці часам прыбывалі разам з сасланымі бацькамі, дасягалі свайго паўнагоддзя і шлюбнага ўзросту і ўступалі ў шлюб ужо непасрэдна на месцы ссылкі.

Таксама неабходна заўважыць, што з павелічэннем часавай аддаленасці ад 1863 г. ідэнтыфікацыя згаданых у метрычных запісах і спісах парафіянаў асоб як удзельнікаў паўстання паступова ўскладняецца з некалькіх прычын. Па-першае, катэгорыя «палітычных ссыльных» (ці «палітычных злачынцаў») паступова размывалася, бо ў Сібір на працягу ўсяго часу працягвалі прыбываць іншыя «палітычныя ссыльныя», не звязаныя з паўстаннем. Па-другое, на працягу ўсяго часу ссылкі розныя катэгорыі паўстанцаў і прыроўненых да іх асоб падпадалі пад розныя палёгкі пакарання ў выглядзе частковых амністый, у тым ліку атрымоўвалі вяртанне правоў стану (дваранства, мяшчанства і інш.), права на выбар (частковы ці цалкам самастойны) месца жыхарства і інш. У выніку ў царкоўных запісах яны пераставалі фігураваць як «палітычныя» альбо проста знікалі з гэтых дакументаў, бо выязджалі з Сібіры на радзіму альбо ў іншыя рэгіёны Расійскай імперыі. Усе гэтыя працэсы ўзмацняліся на працягу 1870-х гг., таму запісамі ўжо за 1880-я гг. і больш позні перыяд карыстацца без супастаўлення з іншымі крыніцамі практычна немагчыма. Апрача гэтага, у апошняй трэці XIX ст. узмацнілася добраахвотная міграцыя ў Сібір, у тым ліку каталіцкага насельніцтва Расійскай імперыі, звязаная ў першую чаргу з паступовай каланізацыяй рэгіёна. Таму ў метрычных кнігах сібірскіх касцёлаў усё часцей фігуруюць добраахвотныя перасяленцы і ўжо мясцовыя каталікі другога і трэцяга пакаленняў.

Такім чынам, метрычныя кнігі і спісы парафіянаў сібірскіх касцёлаў, якія захоўваюцца ў НГАБ, з'яўляюцца асобным пластом крыніц па гісторыі ссылкі ўдзельнікаў паўстання 1863–1864 гг. Тысячы запісаў, што маюцца ў іх, змяшчаюць карысныя звесткі, якія могуць быць выкарыстаны пры правядзенні навуковых даследаванняў у цэлым шэрагу накірункаў. Іх каштоўнасць для гістарычных распрацовак несумненная, бо нярэдка менавіта яны з'яўляюцца адзінай інфармацыйнай крыніцай, якая сведчыць пра ссылку таго ці іншага чалавека

ў Сібір дэ-факта альбо дазваляе даведацца хоць пра нейкія абставіны яго жыцця і дзейнасці па-за межамі радзімы.

Крыніцы і літаратура

1. Матвейчык, Д. Ч. Крыніцазнаўчы патэнцыял матэрыялаў Нацыянальнага гістарычнага архіва Беларусі ў вывучэнні гісторыі ссылкі пасля паўстання 1863–1864 гг. і працэсу вяртання на радзіму // Беларускі гістарычны часопіс. – 2018. – № 1. – С. 12–21.
2. НГАБ. – Ф. 1781. – Справа фонду.
3. НГАБ. – Ф. 1781. – Воп. 26. – Спр. 1072. – Спіс парафіянаў Іркуцкай парафіі Іркуцкай губ. за 1860 г. – 29 арк.
4. НГАБ. – Ф. 1781. – Воп. 26. – Спр. 1075. – Спіс парафіянаў Нерчынскай парафіі Забайкальскай вобласці за 1862 г. – 67 арк.
5. НГАБ. – Ф. 1781. – Воп. 26. – Спр. 1137. – Спіс парафіянаў Іркуцкай парафіі Іркуцкай губ. за 1865 г. – 46 арк.
6. НГАБ. – Ф. 1781. – Воп. 26. – Спр. 1138. – Спіс парафіянаў Краснаярскай парафіі Енісейскай губ. Краснаярскай, Енісейскай, Канскай, Ачынскай і Мінусінскай акруг за 1865 г. – 10 арк.
7. НГАБ. – Ф. 1781. – Воп. 26. – Спр. 1143. – Спіс парафіянаў Нерчынскага касцёла Нерчынскага павета Забайкальскай вобласці за 1865 г. – 54 арк.
8. НГАБ. – Ф. 1781. – Воп. 26. – Спр. 1161. – Спіс парафіянаў Табольскай парафіі Табольскай губерні за 1866 г. – 45 арк.
9. НГАБ. – Ф. 1781. – Воп. 36. – Спр. 120. – Копіі і выпіскі з метрычных кніг Іркуцкай парафіі [аб народжаных]. 1855–1872 гг. – 75 арк.
10. НГАБ. – Ф. 1781. – Воп. 36. – Спр. 121. – Копіі і выпісы метрычных кніг Іркуцкай парафіі [аб шлюбаваных]. 1855–1872 гг. – 48 арк.
11. НГАБ. – Ф. 1781. – Воп. 36. – Спр. 122. – Копіі і выпіскі з метрычных кніг Іркуцкай парафіі [аб народжаных, шлюбаваных і памерлых]. 1872 г. – 22 арк.
12. НГАБ. – Ф. 1781. – Воп. 36. – Спр. 149. – Копіі і выпісы з метрычных кніг Краснаярскай парафіі [аб народжаных, шлюбаваных і памерлых]. 1877 г. – 9 арк.
13. НГАБ. – Ф. 1781. – Воп. 36. – Спр. 150. – Копіі і выпісы з метрычных кніг Краснаярскай парафіі [аб народжаных, шлюбаваных і памерлых]. 1878 г. – 14 арк.
14. НГАБ. – Ф. 1781. – Воп. 36. – Спр. 369. – Копіі і выпісы з метрычных кніг Нерчынскай парафіі [аб народжаных, шлюбаваных і памерлых]. 1865 г. – 23 арк.

15. НГАБ. – Ф. 1781. – Воп. 36. – Спр. 386. – Копіі і выпісы з метрычных кніг Омскай парафіі [аб народжаных, шлюбаваных і памерлых]. 1889 г. – 26 арк.
16. НГАБ. – Ф. 1781. – Воп. 36. – Спр. 389. – Копіі і выпісы з метрычных кніг Омскай парафіі [аб народжаных, шлюбаваных і памерлых]. 1892 г. – 16 арк.
17. НГАБ. – Ф. 1781. – Воп. 36. – Спр. 430. – Копіі і выпісы з метрычных кніг Табольскай парафіі [аб народжаных, шлюбаваных і памерлых] за 1868 г. – 65 арк.
18. НГАБ. – Ф. 1781. – Воп. 36. – Спр. 447. – Копіі і выпісы з метрычных кніг Табольскай парафіі [аб памерлых]. 1880–1883 гг. – 27 арк.
19. НГАБ. – Ф. 1781. – Воп. 36. – Спр. 458. – Копіі і выпісы з метрычных кніг Томскай парафіі [аб народжаных, шлюбаваных і памерлых]. 1865 г. – 64 арк.
20. НГАБ. – Ф. 1781. – Воп. 36. – Спр. 460. – Копіі і выпісы з метрычных кніг Томскай парафіі [аб народжаных, шлюбаваных і памерлых]. 1866 г. – 44 арк.
21. НГАБ. – Ф. 1781. – Воп. 36. – Спр. 463. – Копіі і выпісы з метрычных кніг Томскай парафіі [аб народжаных, шлюбаваных і памерлых]. 1875 г. – 41 арк.

О. В. Червинская

ДОКУМЕНТЫ ФОНДОВ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЙ ВИТЕБСКОЙ ГУБЕРНИИ КАК ГЕНЕАЛОГИЧЕСКИЙ ИСТОЧНИК

Национальный исторический архив Беларуси (далее – НИАБ) является крупным центром проведения исследований по истории семьи. В среднем, в год поступает около 1 тыс. обращений граждан Республики Беларусь и зарубежных государств по проведению комплексных генеалогических исследований. Ежегодно архивом проводится около 100 уникальных исследований по подбору документальных материалов по истории конкретных родов.

Сложность проведения генеалогических исследований обусловлена тем, что архив хранит несколько тысяч фондов, в которых могут содержаться нужные сведения. Постепенно все новые и новые фонды тематически разрабатываются и попадают в научно-справочный аппарат архива.

В НИАБ имеется на хранении большое количество документов фондов учебных заведений Витебской, Минской и Могилевской гу-

берний периода Российской империи. Указанные фонды являются чрезвычайно ценным источником информации при проведении генеалогических исследований. В случае, если место рождения и проживания семьи того или иного лица неизвестны, документы учебных заведений помогают выявить эти сведения, наличие которых обязательно при проведении исследования.

Особого внимания заслуживает фонд «Витебская дирекция народных училищ» (5312 единиц хранения за период с 1820 до 1919 гг.), который содержит большое количество документов, содержащих сведения генеалогического характера. В данном фонде сохранились даже документы об учащихся ланкастерских школ и гимназий за 1830-е гг. [3; 5].

Примерно до 1880-х гг. документы учебных заведений имеют отношение преимущественно к генеалогии привилегированных слоев населения, аристократии, дворянства, а также духовенства. Однако к концу XIX в. все большее количество мещан и крестьян получали образование в начальных и профессиональных учебных заведениях.

По данным Первой Всероссийской переписи населения в 1897 г. в 35 уездах 5 белорусских губерний проживало более 6,5 млн человек. Среди них грамотных насчитывалось около 1 млн 300 тыс. чел. И только около 100 тыс. чел. из них являлись выходцами из дворянского сословия или чиновниками не из дворян [2, с. 49].

Больший доступ к образованию имели дети чиновников, духовенства, военнослужащих. На 1897 г. численность интеллигенции – образованного слоя населения, занятого умственным трудом по роду своей профессиональной деятельности, – составляла около 55 тыс. человек [1, с. 85]. Из них – 12 тыс. чиновников, 19 тыс. учителей, 3 тыс. врачей и т. д. У каждого представителя интеллигентных профессий, священнослужителя, военнослужащего были семьи, в которых могли получать образование сразу несколько детей. К началу XX в. в Беларуси сформировались целые династии, представители которых в нескольких поколениях получали образование.

Так, например, в НИАБ сохранилось свидетельство на звание учительницы приходского и начального училища, выданное Клавдии Ивановне Соколовской в Витебской губернской гимназии в 1896 г. (ил. 1) [11]. Данный документ также содержит фотографию учительницы. Ее отец Иван Лукич Соколовский, сын священника, окончил Витебскую духовную семинарию и служил учителем Городокского

приходского училища [10, л. 2, 3–3 об., 9; 12, л. 78]. В документах фонда «Витебская дирекция народных училищ» сохранилась копия метрической записи о рождении Клавдии Ивановны, которая некогда была в оригинальной метрической книге Городокского Николаевского собора за 1875 г. К сожалению, большинство метрических книг указанной церкви в настоящее время не сохранилось, в том числе и за 1875 г. Однако в фонде «Витебская дирекция народных училищ» сохранились документы, содержащие информацию генеалогического характера об этой семье.

Образование являлось мощным социальным лифтом для средних и низших слоев населения. Обучение в церковно-приходской школе либо народном училище после сдачи экзаменов на положительные отметки позволяло крестьянским сыновьям в будущем получить льготы в отбывании воинской повинности; обедневшей шляхте, утратившей права дворянства, – получить профессию и заработок, повысить свой социальный статус; многочисленному еврейскому мещанству – преодолеть неравноправное положение, получить, помимо заработка и профессии, уважение, а также сменить место жительства.

Наиболее востребованными при проведении генеалогических исследований являются фонды тех учебных заведений, которые в достаточной степени сохранились за период с конца XIX в. до революции 1917 г., так как в это время образование стало более массовым, охватило все слои населения независимо от их сословия и вероисповедания.

Примечателен фонд Чашникского городского высшего начального училища, в котором сохранился практически весь массив документов с 1909 по 1918 гг., в том числе свидетельства об окончании церковно-приходских школ и начальных народных училищ учениками до поступления в указанное учебное заведение (ил. 2 и 3) [18; 19].

Документы фондов церковно-приходских школ по Витебской губернии сохранились в небольшом количестве. Однако сам фонд Полоцкого епархиального училищного совета, в ведении которого с 1884 г. они находились, сохранился неплохо. Отдельные фонды по народным училищам Витебской губернии не сохранились, однако в фонде Витебской дирекции народных училищ имеются богатые материалы о данных учебных заведениях.

Фонды учебных заведений содержат чрезвычайно ценные материалы по истории многих дворянских родов. В НИАБ документы

№ 54
Кн. 1.
3

МИНИСТЕРСТВО НАРОДНАГО ПРОСВѢЩЕНІЯ.
ВИЛЕНСКІЙ УЧЕБНЫЙ ОКРУГЪ
ДИРЕКТОРА Витебской Гимназіи.
Апрѣля 10 дня 1896 года.
№ 108
г. Витебскъ.

Свидѣтельство.

Предъявительница сего, дочь Губернскаго Секретаря Клавдія Ивановна Соколовская, на основаніи Высочайше утвержденнаго 22 апрѣля 1866 года Мнѣнія Государственнаго Совѣта о спеціальныхъ испытаніяхъ по Министерству Народнаго Просвѣщенія, подвергшись полному испытанію въ Педагогическомъ Совѣтѣ Витебской губернской гимназіи и выдержавъ оное удовлетворительно, удостоена званія учительницы сельскаго приходскаго и начальнаго народнаго училища.

Въ удостовѣреніе чего дано ей это свидѣтельство за под-

Витебскъ

Ил. 1. Свидетельство на звание учительницы приходского и начального училища Витебской губернской гимназии, выданное Клавдии Ивановне Соколовской. *1896 г. [11]*

СВИДѢТЕЛЬСТВО.

Лепельскій Уѣздный Училищный Совѣтъ симъ удостовѣряетъ, что Ядвига Николаева Горанская крестьянка Витебской губ. Лепельск. уѣзда

родився 14 марта 1895 года

вѣроисповѣданія р.-католическаго, успѣшно окончил 9 въ 1914 году курсъ ученія въ Чашникскомъ женскомъ начальномъ народномъ училищѣ.

Выдано апрѣля 24 дня 1914 года.

Уѣздн. Учил. Совѣта. № 1897 Училища. № 1

Предсѣдатель Совѣта

Инспекторъ народныхъ училищъ Ник. Прачинскій

Члены Совѣта

Изд. Книгоиздательства М. Шенцера, Одесса.

Ил. 2. Свидетельство об окончании курса Чашникского женского начального народного училища Ядвиги Николаевны Горанской. *1915 г. [18]*

1613 – 1913

Бѣнчаніе на царство Михаила Ѳеодоровича

СВИДѢТЕЛЬСТВО.

Земельное Уѣздное Отдѣленіе Полоцкаго Епархіальнаго Училищнаго Совѣта сим удостовѣряетъ, что Лядинскій Мѳодій Ивановъ крестьянинъ Смолянецкой вол., дер. Вишковичъ

вѣроисповѣданія Православнаго, родился 11 мая 1902 г., успѣшно окончилъ курсъ ученія въ Вишковичской церковно-приходской школѣ.

Г. Лепель. 1915 года апрѣля 14 дня.

Предсѣдатель Отдѣленія

Члены:

Дѣлопроизводитель

№ 2333 Уѣзднаго Отдѣленія.

№ Церк.-прих. школы.

Хромолитографія Е. И. Фесенко — Одесса.

Ил. 3. Свидетельство об окончании Вишковичской церковно-приходской школы крестьянина Смолянецкой волости Лепельского уезда Мефодия Ивановича Лядинского. *1915 г. [19]*

фондов дворянских сословных учреждений, таких как Витебское и Могилевское дворянские депутатские собрания, сохранились частично. Нередко первоначальные определения об утверждении в дворянском достоинстве на дворян этих губерний (один из основных видов документов при построении дворянской родословной) не сохранились. Однако в фондах учебных заведений нередко имеются эти и другие документы, подтверждавшие сословный и профессиональный статус родителей детей, получавших образование в начальных и средних учебных заведениях.

Несмотря на то что отдельных фондов уездных дворянских училищ по Витебской губернии в НИАБ не имеется, аттестаты и свидетельства об обучении в данных учебных заведениях в небольшом количестве сохранились. Например, сохранился аттестат об обучении в Лепельском уездном дворянском училище Альфонса Адамовича Кирша за 1835 г. [4]. В дворянских уездных училищах обучались мальчики, девочки же часто учились в женских частных пансионах, училищах или гимназиях. Так, например, в фонде «Витебская дирекция народных училищ» сохранились свидетельства обучавшихся в Полоцком образцовом пансионе благородных девиц за 1850-е гг. [6].

Неплохо сохранились фонды мужских и женских гимназий Витебска и Полоцка, в которых имеются прошения о зачислении, копии посемейных списков, выписки из метрических книг, медицинские справки, свидетельства и аттестаты учеников. В архиве хранится целый фонд с документами Витебской частной мужской гимназии имени И. Р. Неруша (ил. 4) [17].

В случае, если то или иное лицо обучалось в нескольких учебных заведениях, при поступлении подавались свидетельства и аттестаты с предыдущего места учебы. В фондах НИАБ сохранилось большое количество оригиналов данного типа документов, некоторые из которых содержат фотографии учащихся.

Примечателен фонд Витебского коммерческого училища, в котором содержится всего 38 единиц хранения за 1906–1917 гг. В этом фонде хранится множество свидетельств и аттестатов из других учебных заведений: Витебского 3-го высшего начального училища, Витебской мужской гимназии, Витебского частного коммерческого училища им. В. М. Грекова и др. [14; 15; 16].

5

СВИДѢТЕЛЬСТВО.

Предъявитель сего свидѣтельства, ученикъ четвертаго класса частной мужской гимназіи И. Р. Неруша въ гор. Витебскѣ, Яковъ Мовшевичъ Крупенинъ, какъ видно изъ документовъ, сынъ мѣщанина, вѣроисповѣданія іудейскаго, родившійся 11-го іюня 1897 года, поступилъ въ 1907 году по приемному

въ приготовит. классъ частной мужской гимназіи И. Р. Неруша и во все время пребыванія въ ней былъ поведенія отличнаго.

Въ 1912-мъ году, на бывшемъ испытаніи, произведенномъ подъ наблюденіемъ депутатовъ отъ Виленскаго учебнаго округа, онъ обнаружилъ слѣдующія познанія изъ курса X-го классовъ:

№ 22855

въ законѣ Божіемъ — „ —
„ русскомъ языкѣ хорошій (4),
„ латинскомъ языкѣ хорошій (4),
„ греческомъ языкѣ — „ —
„ математикѣ { „ ариѳметикѣ отличныя (5), „ алгебрѣ отличныя (5), „ геометріи отличныя (5),
„ физикѣ — „ —
„ исторіи отличныя (5),
„ географіи съ природовѣдѣніемъ отличныя (5),
„ нѣмецкомъ языкѣ хорошій (4),
„ французскомъ языкѣ хорошій (4).

вѣреніе сего выдано Якову Крупенину
щее свидѣтельство, предоставляющее ему, примѣнительно къ ст.
учр. и учебн. завед. т. XI ч. I св. зак. изд. 1893 года и согласно
ке тома, право на поступленіе безъ испытаній въ соотвѣтствующій
льственныхъ мужскихъ гимназій.

льна „31“ августа 1912 года.

Попечителя,
ужный Инспекторъ
Правитель Канцеляріи

Ил. 4. Свидетельство об окончании Витебской частной мужской гимназии имени И. Р. Неруша мещанина Якова Мовшевича Крупенина. *1912 г. [17]*

Многие документы о службе чиновников государственных учреждений белорусских губерний на сегодняшний день не сохранились вместе с фондами этих учреждений. Однако при поступлении детей чиновников в учебные заведения часто ими предоставлялись документы о службе родителей, формулярные и послужные списки и др. Точно также представители купеческого сословия могли предоставить в учебные заведения свои гильдейские свидетельства и другие документы. Например, сохранилась копия формулярного списка о службе заведующего Витебской талмудторой Мордуха Боруховича Юновича, которую он предоставлял при поступлении сына Соломона в Витебскую гимназию в 1905 г. [13, л. 514–515]. В документе имеются все сведения о семье, местах получения образования и службы М. Б. Юновича по состоянию на 1905 г.

В фондах учебных заведений Витебской губернии хранится большое количество материалов и о самих учителях: формулярные списки, копии метрических свидетельств о рождении и посемейных списков, свидетельства и аттестаты об окончании ими различных учебных заведений, учительских институтов, в редких случаях даже оригиналы из высших учебных заведений других губерний Российской империи. Так, сохранились свидетельство об окончании частного женского училища г. Эттингена, выданное дочери губернского секретаря Вильгельмине Арнольдовне Петри попечителем Дерптского учебного округа в 1892 г. (ил. 5), свидетельство об окончании Высших женских курсов в г. Санкт-Петербурге мещанки Розалии Львовны Хавкиной за 1889 г. и др. [7; 9].

В фонде Витебской дирекции народных училищ сохранилась копия диплома об окончании Московского археологического института Петра Иосифовича Дейниса – известного полоцкого краеведа, историка, педагога, который по окончании курса Московского археологического института в 1915 г. защитил диссертацию на тему «Полоцкие церковные древности в их историческом прошлом и настоящем» [8].

Документы о получении образования представителями той или иной фамилии расширяют границы генеалогического исследования, делают семейную историю более интересной и понятной, позволяют сформировать более четкие представления о жизни людей в царскую эпоху.

№ 9
Кн. 13

СВИДѢТЕЛЬСТВО.

Дано сіе Вильгельминѣ Елисаветѣ Еленѣ **Петри** въ томъ, что она, какъ изъ представленныхъ ею документовъ видно, подданная Россійской Имперіи, уроженка города Динабурга, Витебской губерніи, дочь губернскаго секретаря Арнольда Петри, родилась 28 сентября 1874 года и крещена въ вѣру христіанскую евангелическо-лютеранскаго исповѣданія, образованіе получила въ частномъ женскомъ училищѣ г. Эттингена въ м. Грива-Земгалленъ, отъ котораго имѣетъ одобрительное свидѣтельство объ успѣхахъ въ наукахъ и о поведеніи. Вслѣдствіе поданнаго ею прошенія о желаніи вступить въ домашнія учительницы и по разсмотрѣніи представленныхъ ею удостовѣрительныхъ свидѣтельствъ, которыя найдены удовлетворительными, съ 25 ноября по 12 декабря 1891 года допущена была къ испытанію въ испытательномъ комитетѣ Дерптскаго учебнаго округа и оказала въ избранномъ ею главномъ предметѣ: въ Законѣ Божіемъ — *хорошія*, а въ исторіи, какъ предметѣ вспомогательномъ, — тоже *хорошія* свѣдѣнія и сверхъ сего въ присутствіи испытателей съ успѣхомъ дала пробный урокъ: „Das 1. Gebot". А потому ей, Вильгельминѣ Петри, дозволено принять на себя званіе **домашней учительницы**, съ правомъ преподавать вышеупомянутые предметы и со всѣми выгодами и преимуществами, присвоенными означенному званію, поколику оныя къ ней относиться могутъ.

Въ удостовѣреніе чего дано ей сіе свидѣтельство за надлежащимъ подписаніемъ и съ приложеніемъ печати Канцеляріи Попечителя Дерптскаго учебнаго округа.

РИГА, 6 Ноября 1892 года.

За Попечителя Дерптскаго Учебнаго Округа,
Окружной Инспекторъ, Дѣйствительный
Статскій Совѣтникъ и Кавалеръ Стишковъ

За Правителя Канцеляріи Витт. Вазиній

Слѣдующіе за сіе свидѣтельство двѣнадцать рублей внесены въ Рижское губернское казначейство подъ квитанцію отъ 6 Октября 1892 года за № 23253

И. д. Столоначальника Бойчеко

Ил. 5. Свидетельство об окончании частного женского училища г. Эттингена, выданное Вильгельмине Арнольдовне Петри. *1892 г. [7]*

Источники и литература

1. Багдановіч, А. І. Навуковая і культурна-асветніцкая дзейнасць інтэлігенцыі Беларусі (1861–1900 гг.). – Мінск : Беларускі нацыянальны тэхнічны ўніверсітэт, 2012. – 151 с.
2. Жытко, А. П. Эвалюцыя вышэйшага саслоўя Беларусі. XIX – пачатак XX ст. – Мінск : БДПУ, 2014. – 182 с.
3. НИАБ. – Ф. 2507 (Витебская дирекция народных училищ). – Оп. 1. – Д. 52. – Л. 34. – Прошение о принятии в Витебское ланкастерское училище сына титулярного советника Григория Яковлевича Стрельцова. 1835 г.
4. НИАБ. – Ф. 2507. – Оп. 1. – Д. 52. – Л. 193. – Аттестат об обучении в Лепельском уездном дворянском училище Кирша Альфонса Адамовича. 1835 г.
5. НИАБ. – Ф. 2507. – Оп. 1. – Д. 132. – Документы ланкастерского училища в г. Городке. 1839 г.
6. НИАБ. – Ф. 2507. – Оп. 1. – Д. 536. – Свидетельства учеников об успеваемости за 1856 г.
7. НИАБ. – Ф. 2507. – Оп. 1. – Д. 1109. – Л. 1. – Свидетельство об окончании частного женского училища г. Эттингена, выдано дочери губернского секретаря Вильгельмине Арнольдовне Петри попечителем Дерптского учебного округа. 1892 г.
8. НИАБ. – Ф. 2507. – Оп. 1. – Д. 1109. – Л. 23. – Копия диплома об окончании Московского археологического института Дейниса Петра Иосифовича. 1915 г.
9. НИАБ. – Ф. 2507. – Оп. 1. – Д. 1109. – Л. 24. – Свидетельство об окончании Высших женских курсов в г. Санкт-Петербурге мещанки Розалии Львовны Хавкиной. 1889 г.
10. НИАБ. – Ф. 2507. – Оп. 1. – Д. 1188. – Свидетельства лиц, выдержавших испытания при Педагогических советах на должность учителя начальной школы. 1872–1905 гг.
11. НИАБ. – Ф. 2507. – Оп. 1. – Ф. 2507. – Д. 1188. – Л. 3. – Свидетельство на звание учительницы приходского и начального училища Витебской губернской гимназии, выданное дочери учителя Соколовской Клавдии Ивановне. 1896 г.
12. НИАБ. – Ф. 2507. – Оп. 1. – Ф. 2507. – Д. 1471. – Отчет о состоянии народных училищ в Полоцком и Городокском уездах и городах Витебской губернии. 1876 г.
13. НИАБ. – Ф. 2595 (Витебское коммерческое училище). – Оп. 1. – Д. 13. – Аттестаты, экзаменационные листы, свидетельства учащихся Витебского коммерческого училища. 1909 г.

14. НИАБ. – Ф. 2595. – Оп. 1. – Д. 17. – Л. 127. – Свидетельство об обучении Саула Этингена в Витебской гимназии. 1906 г.
15. НИАБ. – Ф. 2595. – Оп. 1. – Д. 21. – Л. 73. – Аттестат об окончании Витебского частного коммерческого училища им. В. М. Грекова дворянина Хлебовского Петра Антоновича. 1909 г.
16. НИАБ. – Ф. 2595. – Оп. 1. – Д. 28. – Л. 193. – Аттестат об окончании Витебского 3-го высшего начального училища. 1916 г.
17. НИАБ. – Ф. 2623 (Витебская частная мужская гимназия имени И. Р. Неруша). – Оп. 1. – Д. 34. – Л. 5. – Свидетельство об окончании Витебской частной мужской гимназии им. И. Р. Неруша мещанина Крупенина Якова Мовшевича. 1912 г.
18. НИАБ. – Ф. 2706 (Чашникское высшее начальное училище). – Оп. 1. – Д. 70. – Л. 23. – Свидетельство об окончании курса Чашникского женского начального народного училища Горанской Ядвиги Николаевны. 1915 г.
19. НИАБ. – Ф. 2706. – Оп. 1. – Д. 71. – Л. 64. – Свидетельство об окончании Вишковичской церковно-приходской школы крестьянина Смолянецкой волости Лепельского уезда Лядинского Мефодия Ивановича. 1915 г.

М. М. Кароль

ПРАБЛЕМАТЫКА МІЖКАНФЕСІЙНЫХ ПЕРАХОДАЎ У ДРУГОЙ ПАЛОВЕ XIX – ПАЧАТКУ XX СТ.: ПЕРСПЕКТЫВЫ ДАСЛЕДАВАННЯ НА МАТЭРЫЯЛАХ НАЦЫЯНАЛЬНАГА ГІСТАРЫЧНАГА АРХІВА БЕЛАРУСІ

Пераход насельніцтва беларускіх губерняў у праваслаўе адбываўся на працягу ўсяго XIX ст. Пасля задушэння паўстання 1863–1864 гг. гэта мерапрыемства набыло асабліва маштабны і сістэмны характар. З 1863 па 1866 гг. па ўсіх беларускіх губернях было пераведзена больш за 42 тысячы каталіцкіх вернікаў, якія ў той ці іншай ступені засвоілі праваслаўную абраднасць. Некаторыя з іх, нягледзячы на фармальную прыналежнасць да праваслаўнай канфесіі, на практыцы працягвалі вызнаваць каталіцызм.

Для даследавання пытання стаўлення насельніцтва беларускіх губерняў да палітыкі ўрада Расійскай імперыі па пераводзе з каталіцызму ў праваслаўе можа быць выкарыстана шырокае кола крыніц. Дакументальныя крыніцы прадстаўлены матэрыяламі закана-

даўства, справаводства і статыстыкі. Неабходна адзначыць, што дакументы, якія датычацца міжканфесійных пераводаў, не сабраны ў адным спецыяльным фондзе Нацыянальнага гістарычнага архіва Беларусі (далей – НГАБ), а раскіданы па розных буйных фондах. Гэта фонды губернскіх канцылярый: «Канцылярыя Мінскага губернатара» [6], «Канцылярыя віцебскага грамадзянскага губернатара» [10], «Канцылярыя магілёўскага грамадзянскага губернатара» [12]. З улікам таго, што захаваныя дакументы ў пераважнай большасці ўяўляюць сабой скаргі і прашэнні, якія пісаліся на імя губернатара (ці генерал-губернатара), то знаходжанне асноўнага масіву падобных крыніц менавіта ў фондах адпаведных губернатарскіх канцылярый не выклікае здзіўлення.

У складзе гэтых фондаў за часавы прамежак, пачынаючы з 1866–1867 гг., можна знайсці найбольшую колькасць неабходных дакументаў. Гэта рапарты мясцовых чыноўнікаў аб далучэнні каталіцкага насельніцтва да праваслаўя, неналежным выкананні абрадаў праваслаўнай веры асобнымі людзьмі і нават цэлымі вёскамі, справы аб закрыцці касцёлаў і капліц, перадачы іх будынкаў у праваслаўнае ведамства, а таксама скаргі саміх пераведзеных з выказваннем нежадання быць праваслаўнымі і падкрэсліваннем неправамоцнасці дзеянняў, якія ажыццяўляліся пры іх пераводзе (перш за ўсё, ужывання фізічных або матэрыяльных пакаранняў), прашэнні на імя губернатара аб дазволе вярнуцца ў каталіцызм.

У першую чаргу, вылучаецца група крыніц, якую складаюць рапарты і паведамленні расійскіх судовых і паліцэйскіх ураднікаў, а таксама праваслаўных святароў, якія змяшчаюць звесткі аб неналежным выкананні так званымі «новадалучанымі» праваслаўных абрадаў. Мясцовыя ўлады часта выступалі ініцыятарамі завядзення спраў, звяртаючыся ў вышэйшыя інстанцыі з просьбамі дапамагчы паўплываць на мясцовае насельніцтва, а ў крайніх выпадках і ўжыць да іх адміністрацыйныя меры.

Да наступнай групы належаць скаргі на гвалтоўнае далучэнне да праваслаўя і прашэнні саміх «новадалучаных» сялян, мяшчан і нават прадстаўнікоў вышэйшых саслоўяў аб дазволе вызнаваць каталіцтва. Адзначым, што найбольш шырокі пласт гэтых дакументаў паходзіць менавіта ад сялянскага насельніцтва, якое больш за астатнія сацыяльныя групы было ўцягнута ў працэс пераводу ў праваслаўе.

Апрача таго, у матэрыялах справаводства важную ролю адыгрываюць паведамленні аб закрыцці касцёлаў і далучэнні часткі іх былых парафіянаў да праваслаўя. У гэтых паведамленнях, акрамя інфармацыі аб матэрыяльным стане касцёла, можна знайсці звесткі аб колькасці парафіянаў, да якога прыходу яны былі прыпісаны пасля ліквідацыі касцёла, прасачыць лёс ксяндзоў, выявіць, ці былі зафіксаваны выпадкі непадпарадкавання расійскай уладзе [3].

Справы прадстаўлены як адзіночнымі асабістымі прашэннямі, так і выпадкамі, якія датычыліся цэлых вёсак або валасцей, што дазваляе прасачыць не толькі лакальныя адзіночныя факты непрыняцця пераводаў (а таксама вызначыць сацыяльнае і маёмаснае становішча прасіцеляў, іх адукацыйны ўзровень і іншае), але і вылучыць найбольш актыўныя цэнтры захавання каталіцкай ідэнтычнасці ва ўмовах актыўнага ўкаранення праваслаўя.

У канцылярыі губернатараў паступалі і статыстычныя матэрыялы, якія дазваляюць акрэсліць (з большай ці меншай дакладнасцю) колькасць пераведзеных па асобных тэрыторыях, працэнт «упартых» (нязгодных адмаўляцца ад каталіцкага веравызнання) сярод іх.

Асаблівае значэнне маюць ведамасці, якія па патрабаваннях губернатараў «негалосным» чынам збіраліся станавымі прыставамі паветаў. Яны павінны былі падаць інфармацыю аб колькасці людзей, якія перайшлі ў праваслаўе з асяроддзя каталікоў і былых уніятаў, хто з іх працягвае таемна наведваць касцёл, а таксама звесткі пра наяўнасць у наваколлі памешчыкаў і ксяндзоў, якія маглі аказваць уплыў на насельніцтва і перашкаджаць пераходу ў праваслаўе [8]. Дзякуючы падобнага кшталту дакументам, можна прасачыць, наколькі масавым было негвалтоўнае супраціўленне пераводу ў праваслаўе, а не толькі засяроджвацца на асобных, часта фрагментарна апісаных выпадках непадпарадкавання.

Часам сустракаюцца паіменныя спісы парафіянаў па асобных тэрыторыях, якія фармальна прыняўшы праваслаўе, не з'яўляліся на споведзь, а таксама спісы асоб, якія адмаўляліся хрысціць сваіх дзяцей паводле праваслаўнага абраду [7, арк. 164–168].

Важнае значэнне для ўяўлення аб канфесійнай сітуацыі на тэрыторыі беларускіх губерняў маюць агульныя звесткі аб пераведзеных у праваслаўе пасля задушэння паўстання 1863–1864 гг. У дадзеным рэчышчы неабходна адзначыць ведамасці аб колькасці неахрышчаных у праваслаўе дзяцей «новадалучаных» і справаздачы аб добра-

надзейнасці ксяндзоў па парафіях, а таксама спісы па асобных мясцовасцях аб верніках, якія не выконваюць абрады праваслаўнай веры [7, арк. 163–163 адв.].

У тэрытарыяльным аспекце найбольшая колькасць спраў датычыцца выпадкаў пераводу ў праваслаўе на тэрыторыі Мінскай і Віцебскай губерняў. На жаль, менш за ўсё крыніц захавалася па Магілёўскай губерні.

З улікам таго, што для разбіральніцтва і прыняцця рашэння па справах аб «упартых» патрабавалася прыцягненне да следчых мерапрыемстваў духоўных асоб, дакументацыя, якая ўтрымлівае звесткі аб міжканфесійных пераходах, у вялікай колькасці адклалася ў фондзе Мінскай духоўнай праваслаўнай кансісторыі [2]. У цэлым, матэрыялы фонду кансісторыі тэматычна паўтараюць справы з канцылярый губернатараў.

З дакументаў, якія маюцца ў фондах праваслаўнай кансісторыі, у асобную групу крыніц царкоўнага справаводства варта вылучыць метрычныя кнігі, якія ўтрымліваюць звесткі аб фактычным працягу вызнавання каталіцызму асобнымі сем'ямі. Напрыклад, менавіта ў метрычных кнігах адлюстраваліся прыклады надання дзецям пры хрышчэнні ў праваслаўе імёнаў, характэрных для рымска-каталіцкай традыцыі [9]. У рэдкіх выпадках метрычныя кнігі (напрыклад, па Мінскім кафедральным праваслаўным саборы) змяшчаюць спісы пераведзеных з каталіцызму ў праваслаўе ў 1860-я гг. [1].

Нарэшце, неабходна памятаць, што ў Расійскай імперыі ўсе справы, звязаныя з парушэннем рэлігійнага заканадаўства, траплялі пад дзеянне крымінальнага заканадаўства («Улажэння аб пакараннях»), таму вялікая колькасць спраў (пераважна пра парушэнне праваслаўнай абраднасці і «багахульства») знаходзіцца ў фондах судовых устаноў [4; 5].

З'яўленне новага віду дакументаў было звязана са зменамі рэлігійнай сітуацыі ў Расійскай імперыі ў пачатку XX ст. Пасля выдання 17 красавіка 1905 г. Указа «Аб умацаванні асноў верацярпімасці» значная колькасць людзей скарысталася легальнай магчымасцю перайсці з праваслаўя ў каталіцызм. Дакументы аб вяртанні ў каталіцызм таксама захаваліся ў фондах канцылярый губернатараў. У большасці выпадкаў яны прадстаўлены адзіночнымі прашэннямі аб дазволе вызнаваць каталіцызм. Такія звароты нярэдка выклікалі падрабязнае разбіральніцтва, якое дазваляе прасачыць бюракра-

тычныя працэдуры, узаемадзеянне і дачыненні паміж шараговымі прадстаўнікамі рэлігійнай супольнасці і мясцовым апаратам кіравання. Трапляецца і агульная статыстыка па губернях і паветах, аднак, перш за ўсё, прапрацоўка падобных матэрыялаў дазваляе вылучыць асобныя населеныя пункты і мікрарэгіёны (прыходы, воласці), дзе працэс вяртання ў каталіцызм набыў найбольш масавы характар. Апрача таго, прашэнні аб пераводзе нярэдка ўтрымліваюць апісанне прычын, якія падштурхоўвалі людзей да змены канфесійнай прыналежнасці, а таксама адлюстроўваюць уплыў канверсій на ўнутрысямейныя адносіны. Асабліва яскрава гэта выяўляецца ў выпадках змяшаных шлюбаў, а таксама ў сітуацыях, калі бацькі не маглі прыйсці да згоды, у якой веры выхоўваць дзяцей.

Для вырашэння пытання аб вызначэнні колькасці тых, хто вярнуўся ў каталіцызм, і рэгіёнаў іх кампактнага пражывання неабходна звяртацца да фондаў праваслаўнай і каталіцкай кансісторый. Па некаторых парафіях (напрыклад, па Клецкім касцёле Слуцкага павета Мінскай губерні) захаваліся спісы тых, хто пасля 1905 г. перайшоў з праваслаўя ў каталіцызм. Такія спісы дазваляюць прасачыць саслоўныя, гендарныя, магчыма, этнанацыяльныя характарыстыкі тых, хто жадаў змяніць канфесію [11].

Адзначым, што пры працы з пералічанымі вышэй крыніцамі неабходна прымаць да ўвагі іх пэўныя недахопы ў плане прадстаўлення аб'ектыўнай інфармацыі. Так, для рапартаў, якія паходзілі ад прадстаўнікоў афіцыйнай адміністрацыі, былі характэрны аднабаковае, тэндэнцыйнае адлюстраванне падзей. Амаль для ўсіх відаў уласціва непаўната, фрагментарнасць звестак. Часам справы не завершаны або раскіданы па розных адзінках захоўвання і нават фондах. Статыстычныя крыніцы адзначаюцца непаўнатой і недакладнасцю звестак, часам выразна прасочваецца неахайнасць працэсу збірання інфармацыі для іх. Таксама існуе верагоднасць наўмыснай фальсіфікацыі звестак, мэтанакіраванае заніжэнне колькасці тых, хто працягваў наведваць касцёл, і завышэнне колькасці тых, хто перайшоў у праваслаўе. Для спраў, звязаных з разглядам прашэнняў сялян, уласціва шаблоннасць фармулёвак з абодвух бакоў, як з боку тых, хто падаваў прашэнні, так і з боку прадстаўнікоў улады, якія на іх адказвалі.

Крыніцы і літаратура

1. НГАБ. – Ф. 124. – Воп. 1. – Спр. 59. – Указы Мінскай духоўнай кансісторыі за 1867 г. Дакументы аб пераходзе розных асоб з каталіцызму ў праваслаўе за 1866 г. – 17 арк.
2. НГАБ. – Ф. 136. – Мінская духоўная праваслаўная кансісторыя. 1724–1920 гг.
3. НГАБ. – Ф. 136. – Воп. 1. – Спр. 31411. – Справа аб ліквідацыі рымска-каталіцага касцёла ў мястэчку Волма і капліцы ў маёнтку Занеўшчына Мінскага павета. 1866–1874 гг. – 87 арк.
4. НГАБ. – Ф. 147. – Мінская аб'яднаная палата крымінальнага і грамадзянскага судоў. 1867–1883 гг.
5. НГАБ. – Ф. 183. – Мінскі акруговы суд. 1883–1918 гг.
6. НГАБ. – Ф. 295. – Канцылярыя Мінскага губернатара. 1865–1917 гг.
7. НГАБ. – Ф. 295. – Воп. 1. – Спр. 2015. – Справа аб невыкананні прыхаджанамі Валмянскай царквы Мінскага павета абрадаў праваслаўнай веры. 12.01.1869–05.01.1871. – 176 арк.
8. НГАБ. – Ф. 295. – Воп. 1. – Спр. 3096. – Звесткі аб колькасці ўніятаў і каталікоў, якія далучыліся да праваслаўя, па паветах Мінскай губерні. 28.06.1875–29.11.1875. – 58 арк.
9. НГАБ. – Ф. 886. – Воп. 1. – Спр. 22. – Метрычныя кнігі Тонава-Слабодскай царквы аб народжаных за 1858–1867 гг. – 112 арк.
10. НГАБ. – Ф. 1430. – Канцылярыя віцебскага грамадзянскага губернатара. 1802–1917 гг.
11. НГАБ. – Ф. 1781. – Воп. 26. – Спр. 1188. – Метрычная кніга Клецкага касцёла аб пераходах у каталіцызм. 1905 г. – 80 арк.
12. НГАБ. – Ф. 2001. – Канцылярыя магілёўскага грамадзянскага губернатара. 1802–1917 гг.

С. Н. Рындин

БОРЬБА С «НЕМЕЦКИМ ЗАСИЛЬЕМ» В БЕЛОРУССКИХ ГУБЕРНИЯХ В ГОДЫ ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ (ПО МАТЕРИАЛАМ НАЦИОНАЛЬНЫХ ИСТОРИЧЕСКИХ АРХИВОВ БЕЛАРУСИ В МИНСКЕ И ГРОДНО)

В крупнейших отечественных архивах, Национальных исторических архивах Беларуси в Минске и Гродно, хранится значительный массив документов, проливающих свет на события Первой мировой войны в белорусских губерниях до октября 1917 г. В последние годы существенно возрос интерес историков к этому глобальному конфликту начала XX в. Ряд недавних исследований посвящен борьбе с так называемым «немецким засильем» в России в годы Первой мировой войны. С начала военных действий власти Российской империи приступили к масштабной кампании по ограничению прав пребывавших на ее территории «неприятельских» иностранцев и выходцев, особенно военнообязанных, землевладельцев и предпринимателей. В прессе того времени эту кампанию окрестили борьбой с «внутренними врагами» и искоренением немецкого и прочего иностранного засилья в управлении и экономике. Историками исследуется влияние борьбы с «германизмом» на жизнь государства. Но в большинстве статей, диссертаций, монографий данная проблема освещается в общероссийском масштабе.

Крупный пласт сведений об иностранцах в белорусских губерниях содержится в документах военных учреждений: Ставки Верховного главнокомандующего, Главного управления Генерального штаба, штабов военных округов, фронтов, армий. Но большая часть этих материалов находится в Российской Федерации. В Национальных исто-

рических архивах Беларуси в Минске и Гродно хранятся преимущественно документы гражданских учреждений: канцелярий гражданских губернаторов и губернских комиссаров, губернских правлений, полицейских и жандармских управлений, городских управ, губернских старших фабричных инспекторов и прочих учреждений.

Важной группой исторических источников по рассматриваемой теме являются документы законодательного характера, которые непосредственно отражают политику российского государства в отношении иностранцев на территории белорусских губерний. Многочисленную группу материалов составляют документы делопроизводства, позволяющие проследить исполнение на практике органами губернской власти тех или иных законодательных актов. К делопроизводственным источникам относятся отчеты, предназначенные для вышестоящих органов, инструкции, телеграммы, протоколы заседаний, служебная переписка, резолюции и т. д.

Наиболее подробные статистические сведения, освещающие пребывание немецких поселенцев в Беларуси, были впервые получены в ходе первой всеобщей переписи населения России в 1897 г. 27 311 жителей Минской, Витебской, Виленской, Гродненской и Могилевской губерний назвали немецкий язык своим родным (но следует учитывать, что 328 человек из этого числа по своему вероисповеданию были иудеями). 21 265 человек состояли в российском подданстве.

Первая мировая война стала суровым испытанием для немецких переселенцев. Данные лица исключались из частных, общественных и правительственных организаций [4, л. 58]. Также они лишались права на судебную защиту [5, л. 140]. В общественных местах и в переписке воспрещалось употребление немецкого языка. Так, только по г. Витебску за 18 апреля (1 мая) 1916 г. по распоряжению главного начальника Двинского военного округа генерала от инфантерии Д. П. Зуева к ответственности за использование немецкого языка в письмах привлекались 28 человек. За это с них взимался денежный штраф в размере от 5 до 25 руб. При отсутствии денег нарушители подлежали лишению свободы. Срок варьировался в зависимости от размера штрафа. Так, если штраф составлял 5 рублей, то при невозможности его выплатить полагался арест на 2 дня. При невыплате 10 рублей назначались 4 дня ареста, при невыплате 25 рублей – 7 дней и т. д. [8, л. 2 об.–11].

Белорусские губернии были также затронуты кампанией по переименованию населенных пунктов, носящих немецкие названия. В журнале Минского губернского присутствия от 19 мая (1 июня) 1915 г. было указано: *«Из доставленных земскими начальниками сведений видно, что только в трех земских участках существуют 7 селений с немецкими названиями <…> надлежало бы заменить эти названия, а именно: д. Войтели – названием Гай, Гервели – Князевщина, Кайцени – Сосновый Бор, Кирша – Княгинька, Адельсдорф – Ново-Андреевка, Найдорф – Сергеевка, Гринталь – Григорьевка»* [11, л. 2 об.].

Под пристальным вниманием российских центральных и местных властей находились подданные воюющих с Россией государств. Военнообязанные и признанные неблагонадежными германские и австро-венгерские подданные подлежали выселению в Вологодскую, Вятскую, Оренбургскую, Заволжскую, Костромскую и другие центральные и восточные губернии. В годы Первой мировой войны уездные исправники и городские полицмейстеры составляли рапорты о подданных «неприятельских» стран. В некоторых случаях к рапортам прикладывались списки иностранцев с указанием членов семьи, домашнего адреса, страны подданства, национальности, места работы. Рапорты могли сопровождаться ходатайствами чиновников губернаторам о невыселении благонадежных иностранцев.

В фондах Национальных исторических архивов Беларуси в Минске и Гродно сохранились прошения частных лиц о невыселении и вступлении в российское подданство, заполненные ими анкеты, переписка властей и их резолюции. На основании этих ходатайств провинциальные чиновники составляли рапорты губернаторам, к которым прикладывали подробные именные списки. По данным прошениям власти выносили как положительные, так и отрицательные резолюции.

В целом, позиция российских властей в отношении ходатайств подданных Германии и Австро-Венгрии о вступлении в подданство России была принципиально жесткой. Например, с декабря 1914 г. по июль 1915 г. в канцелярии гродненского губернатора были рассмотрены 32 таких прошения. Они были написаны жителями Гродненской губернии, высланными в заволжские губернии «по обстоятельствам военного времени». Ходатайства возбуждались уже по месту ссылки, заволжские губернаторы запрашивали у своего гродненского коллеги сведения о просителях вместе с рекомендациями. 29 про-

шений гродненский губернатор рекомендовал отклонить даже при отсутствии компрометирующей информации. Так, пристав 5-го стана Брестского уезда в феврале 1915 г. предоставил губернатору следующие данные об австро-венгерском подданном Франце Матле: родился в России, за границу не ездил, женат на российской подданной, работал на паровой молотильне, благонадежен. Гродненский губернатор счел это ходатайство «несвоевременным» [15, л. 124, 126]. Аналогичная резолюция ставилась и на других прошениях.

В период военных действий принудительное выселение не затронуло ряд подданных воюющих с Россией государств. Основанием были наличие родственников среди офицеров российской армии, отсутствие связей с Германией и Австро-Венгрией, политическая и нравственная благонадежность. Но в местностях, непосредственно примыкающих к фронту, нежелательным считалось присутствие всех представителей воюющих с Россией государств. В Двинском военном округе запрет на проживание «вражеских» подданных распространялся на 100-верстную прибрежную полосу и Варшавское генерал-губернаторство. 21 января (3 февраля) 1915 г. гродненский губернатор В. Н. Шебеко в секретном циркуляре № 865 сообщил начальникам полиции Гродненской губернии, что по распоряжению военных властей им запрещается принимать на жительство немцев-колонистов, удаляемых из пределов Варшавского генерал-губернаторства. Высланным разрешалось селиться только на территории, не объявленной на военном положении и не входящей в театр военных действий [14, л. 2–2 об.]. Согласно последующим рапортам местных властей группы колонистов, высланных из российской Польши, насчитывали сотни человек. Выселению также подлежали «неприятельские» подданные и российские подданные немецкого происхождения, проживавшие вблизи стратегически важных объектов, обслуживающих оборону промышленных предприятий и железных дорог.

Положение подданных воюющих с Россией государств, оставленных в западных губерниях, не было стабильным. Это подчеркивается в циркуляре № 1418 от 9(22) января 1915 г. из штаба верховного главнокомандующего на имя начальника Двинского военного округа князя Н. Е. Туманова: *«Однако все означенные обстоятельства не создают для неприятельских подданных ни в коем случае право на неприменение к ним высылки, а являются лишь теми основаниями, при которых уполномоченною на то властью им может быть*

предоставлена такая льгота» [18, л. 97]. В начале войны военные обратились к местному населению с просьбой доносить обо всех подозрительных личностях. В итоге поступили тысячи обличающих писем [1, с. 180]. Например, 28 июля (10 августа) 1914 г. на имя одного из помощников начальника Гродненского губернского жандармского управления (ГЖУ) поступил донос, который написал крестьянин деревни Большие Щитники Давид Мойсеюк. Автор обвинял в шпионаже своего соседа, прусского подданного Вацлава Мельницкого. Последний, как сообщалось в письме, тайно переписывался с прусским консулом, получал от него деньги, регулярно отлучался из деревни. Обращалось внимание и на то, что Мельницкий в прошлом был германским военнослужащим, имел ордена. Проведенное жандармским офицером расследование выявило следующие обстоятельства: Мойсеюк работал батраком в хозяйстве Мельницкого, и тот не заплатил за работу. Была судебная тяжба, и Мойсеюк, видимо, попытался решить этот вопрос с помощью наговора. Мельницкий был выслан, но не по доносу, а как военнопленный. Вместе с ним из 3-го стана Брестского уезда выдворялись еще 4 «вражеских» подданных [19, л. 454–457 об.].

Некоторые выселенцы возвращались самовольно. Например, в ноябре 1914 г. высланный в Казань австро-венгерский подданный Евстафий Радзыминский, бухгалтер по профессии, без разрешения властей вернулся в Бельский уезд. Но затем он выехал из уезда и скрылся [19, л. 800].

К лету 1915 г. в связи с продвижением Восточного фронта Первой мировой войны в глубь России приказы о выселении охватывали уже всех иностранных «вражеских» подданных независимо от того, в какой местности они проживали. В частности, 22 августа 1915 г. минский губернатор А. Г. Чернявский распорядился выселить из Минской губернии всех подданных «неприятельских» стран [2, л. 20]. В это же время губернским властям предписывалось очистить район театра военных действий от немецких колонистов. Им следовало предложить добровольно покинуть места жительства и переселиться в любой избранный ими регион страны вне театра военных действий. В случае отказа выселять надлежало принудительно в Ярославскую, Тульскую (кроме Тульского уезда), Орловскую и Курскую губернии. Если среди колонистов были подданные воюющих с Россией стран, таковых предписывалось направлять в Тургайскую область. Для не-

имущих предусматривались свидетельства на бесплатный проезд [4, л. 422].

В период войны под подозрением также оказывались чиновники немецкого происхождения. Например, в 1915–1916 гг. проводилась проверка политической благонадежности начальника тюремной инспекции Витебской губернии Эмиля-Густава Штрикера, земского начальника 5-го участка Полоцкого уезда надворного советника Виктора Редера, были уволены двинский уездный исправник Александр Пфейффер, временно исполняющий дела двинского уездного предводителя дворянства барон Альфред Мирбах, председатель Дриссенской земской управы Николай Тизенгольд, дриссенский земский начальник барон Бронислав-Павел Ренне и др. Витебский губернатор М. В. Арцимович безуспешно пытался отстоять своих подчиненных, написав письмо в Царское Село. В частности, барона Ренне Арцимович характеризовал как одного из лучших земских начальников [9, л. 129–133 об.; 10, л. 46–46 об., 69, 72, 89–89 об.].

В имущественной сфере наиболее радикальной мерой стало утвержденное Советом министров 2(15) февраля 1915 г. положение о конфискации внегородских недвижимых имуществ в прифронтовых губерниях, принадлежащих австрийским, венгерским и германским подданным, а также российским подданным из германских, австрийских, венгерских выходцев и их потомков по мужской линии. Закон 2(15) февраля 1915 г. обязывал поименованных землевладельцев в определенный срок добровольно продать свои земли вместе со всем, что на них построено. В противном случае устраивались публичные торги. Но данные положения не распространялись на Могилевскую губернию [17, л. 266].

Из периодики особый интерес представляют «Губернские ведомости», в которых регулярно публиковался перечень подлежащего конфискации недвижимого имущества, принадлежащего подданным воюющих с Россией государств и происходившим из этих стран российским подданным. По Минской губернии в список были включены 547 земельных участков общей площадью 28 кв. км. В основном это были земельные участки, принадлежавшие колонистам в колониях Романовка и Александровка в Речицком уезде [7]. В 1916 г. в Витебской губернии власти внесли в аналогичный ликвидационный список 70 имений «неприятельских» подданных и выходцев [12, л. 11, 26–28, 60.]. В Гродненской губернии по положению от 2(15) февраля

1915 г. власти постановили конфисковать 36 владений «неприятельских» подданных и выходцев [16, л. 56 об–57].

Но списки составлялись бессистемно. В них включалась также недвижимость, которой «неприятельские» подданные и выходцы не владели, а распоряжались на правах аренды. Например, в Минской губернии свою землю сдавали в аренду германским и австро-венгерским подданным и выходцам князья Радзивиллы, дворяне М. В. Шварц, Э. Г. Котлубай, М. И. Мигай и др. Интересна история Меланьи Чичикайло. Согласно ее прошению власти совершенно необоснованно включили в список 9 десятин земли в деревне Фастовичи Комаровичской волости Мозырского уезда. Собственниками указаны австрийские подданные Антон и Анна Богачи. По словам Чичикайло, Антон Богач, подданный Австро-Венгрии, поселился на ее земле еще до войны. Землевладелица остро нуждалась в работниках и приняла названного Богача на жительство. Он женился на дочери Чичикайло и обрабатывал землю. Став членом семьи, деньги за работу не получал. Как и никаких прав собственности на землю. Минское губернское правление отклонило прошение. Впрочем, земля Чичикайло так и не была назначена в публичную продажу, а в апреле 1917 г. Минское губернское правление поручило Мозырской уездной милиции объявить крестьянке, что действие закона от 2(15) февраля 1915 г. приостановлено [3, л. 3–3 об., 16–16 об., 43–44].

В торгово-промышленной сфере в годы войны также действовало ограничительное законодательство. Государственный надзор устанавливался над фирмами, которые имели среди своих акционеров хотя бы одного «неприятельского» подданного или выходца. На такие предприятия назначались инспекторы с широкими полномочиями. В пределах белорусских губерний правительственные инспекторы назначались на предприятия в Белостоке, Вильно, Ново-Вилейске, Двинске [6, л. 51, 78 об.].

Временное правительство 11(24) марта 1917 г. отменило закон от 2(15) февраля 1915 г., что положило начало свертыванию борьбы с «немецким засильем» [13, л. 64]. Закрытие в ходе этой кампании промышленных предприятий, принадлежавших иностранцам, депортация колонистов и разорение их хозяйств наносили вред экономике. Немецкие колонии в Беларуси, созданные в XIX в. на территории Гродненской, Минской и Могилевской губерний, способствовали развитию интенсивного сельского хозяйства, ре-

месленничества, торговли и обрабатывающей промышленности [20, с. 89–96]. Германофобия провоцировала социальную напряженность, выливавшуюся в так называемые немецкие погромы. Согласно архивным документам, германофобские настроения в годы Первой мировой войны были распространены и в белорусских губерниях, но массовых беспорядков на этой почве отмечено не было.

Источники и литература

1. Лор, Э. Русский национализм и Российская империя : Кампания против «вражеских подданных» в годы Первой мировой войны. – Москва : Новое литературное обозрение, 2012. – 304 с.
2. Национальный исторический архив Беларуси (далее – НИАБ). – Ф. 299 (Минское губернское правление). – Оп. 2. – Д. 16076. – Дело по прошению германского подданного Ф. Мольденгауэра о принятии его в русское подданство. 15.04.1915–25.09.1915.
3. НИАБ. – Ф. 299. – Оп. 2. – Д. 16101. – Дело об отчуждении недвижимого имущества австрийских подданных А. и И. Богачей в дер. Фастовичах Мозырского у. 17.03.1915–11.04.1917.
4. НИАБ. – Ф. 300 (Минское городское полицейское управление). – Оп. 1. – Д. 65. – Обязательные постановления и объявления начальника Минского военного округа, Минского губернатора, циркуляры Департамента полиции и минского губернатора. 1914–1915 гг.
5. НИАБ. – Ф. 300. – Оп. 1. – Д. 69. – Циркуляры минского губернатора. – 1914–1915 гг.
6. НИАБ. – Ф. 336 (Игуменское уездное казначейство). – Оп. 3. – Д. 138. – Циркуляры Государственного банка и Минской казенной палаты. 23.12.1914–18.12.1915.
7. НИАБ. – Ф. 581 (Старший нотариус Минского окружного суда). – Оп. 2. – Д. 3662. – Дело о списках недвижимых имуществ германских, австрийских и венгерских подданных, и русских подданных из германских, австрийских или венгерских выходцев и их потомков по мужской линии. 19.02.1916–23.12.1916.
8. НИАБ. – Ф. 1430 (Канцелярия Витебского гражданского губернатора). – Оп. 1. – Д. 49908. – Дело о нарушении обязательного постановления Анной Абрамовой Фридлендер и другими. 1916 г.
9. НИАБ. – Ф. 1430. – Оп. 1. – Д. 50068. Переписка крестьянского поземельного банка и гражданских губернаторов по вопросу о прекращении зем-

левладения и землепользования австрийских, венгерских, германских и турецких подданных в России. 18.02.1916–26.12.1916.

10. НИАБ. – Ф. 1430. – Оп. 2. – Д. 3602. – Переписка с департаментом полиции, полицмейстерами о лицах, состоящих под надзором полиции. 23.01.1915–24.10.1915.
11. НИАБ. – Ф. 1595 (Минское губернское присутствие). – Оп. 1. – Д. 3694. – Дело по вопросу о переименовании селений, носящих немецкие названия. 08.04.1915–16.06.1915.
12. НИАБ. – Ф. 2510 (Витебское отделение Крестьянского поземельного банка). – Оп. 1. – Д. 9789. – Копии циркуляров и дополнений о землевладении и землепользовании подданных воюющих с Россией государств, а также австрийских, венгерских и германских выходцев. 01.02.1916–29.12.1916.
13. НИАБ. – Ф. 3445 (Канцелярия Витебского губернского комиссара Временного правительства). – Оп. 3. – Д. 6. – Циркуляр Министерства внутренних дел, земледелия, финансов, народного образования Временного правительства и витебского губернского комиссара по вопросам создания и деятельности органов власти и управления в губернии и борьбы с революционными выступлениями, переписка с уездными комиссарами, земскими управами и другими местными органами власти по этим вопросам. 11.01.1917–05.12.1917.
14. Национальный исторический архив Беларуси в г. Гродно (далее – НИАБ в г. Гродно). – Ф. 1 (Канцелярия Гродненского губернатора). – Оп. 9. – Д. 2097. – Дело о выселении из пределов Гродненской губернии колонистов немецкой национальности, прибывающих из Царства Польского. 19.01.1915–17.02.1915.
15. НИАБ в г. Гродно. – Ф. 2 (Гродненское губернское правление). – Оп. 17. – Д. 967. – По прошениям иностранных подданных о принятии их в подданство России и переписка с уездными исправниками по этому вопросу. 1915 г.
16. НИАБ в г. Гродно. – Ф. 2. – Оп. 25. – Д. 3368. – Циркуляры МВД о запрещении австрийским, германским, венгерским и турецким подданным приобретения недвижимого имущества, о продаже конфискованных имуществ и по другим вопросам. 02.02.1915.–07.09.1916.
17. НИАБ в г. Гродно. – Ф. 2. – Оп. 25. – Д. 3369. – Дело о сборе сведений об имущественном положении австрийских, венгерских и германских подданных по губернии. 1914–1916 гг.
18. НИАБ в г. Гродно. – Ф. 366 (Гродненское губернское жандармское управление). – Оп. 1. – Д. 464. – Переписка начальника ГГЖУ с помощниками и штабом отдельного корпуса жандармов и др. о розыске лиц, занимавшихся шпионажем. 1914–1915 гг.

19. НИАБ в г. Гродно. – Ф. 587 (Помощник начальника ГГЖУ в Брест-Литовском, Бельском, Кобринском и Пружанском уездах). – Оп. 1. – Д. 48. – Переписка с начальником Гродненского губернского жандармского управления, уездными исправниками и др. о розыске лиц, занимавшихся шпионажем, и сборе сведений об иностранных подданных. 1914 г.
20. Тугай, В. В. Немецкий этнос в Беларуси в XIV–40-х гг. XX вв. // Европа: актуальные проблемы этнокультуры: материалы междунар. науч.-теорет. конф., г. Минск, 23 июня 2011 г. / ред. кол. : В. В. Тугай (отв. ред.) [и др.]. – Минск : БГПУ, 2011. – С. 89–96.

А. У. Дзьячкоў

ДАКУМЕНТЫ ДЗЯРЖАЎНАГА АРХІВА МАГІЛЁЎСКАЙ ВОБЛАСЦІ АБ ЖЫЦЦІ І ДЗЕЙНАСЦІ АРТЫСТКІ І ПЕДАГОГА ПАЎЛІНЫ МЯДЗЁЛКІ

У 2018 г. адзначаецца 125-годдзе з дня нараджэння слыннай беларускай пісьменніцы і актрысы Паўліны Вінцэнтаўны Мядзёлкі. Паўліна Мядзёлка (12 (24).09.1893 –13.02.1974) – паэтэса, публіцыстка, мемуарыстка, артыстка, грамадскі дзеяч, кіраўніца харавых і драматычных калектываў, заслужаны дзеяч культуры БССР [1, с. 350].

Чатыры гады свайго жыцця (з 1927 па 1930 гг.) П. Мядзёлка працавала ў г. Горкі Магілёўскай вобласці ў Беларускай сельскагаспадарчай акадэміі (БСГА). 1920-я гг. у Беларусі – гэта надзвычай цікавы перыяд палітыкі беларусізацыі і НЭПа, калі ў культурным і эканамічным жыцці краіны адбывалася дынамічнае будаўніцтва. І ў гэты час БСГА з’яўлялася адным з асноўных адраджэнскіх і навуковых цэнтраў савецкай Беларусі. У акадэміі ў гэтыя гады працавалі вядомыя навукоўцы, грамадскія і палітычныя дзеячы: наркам земляробства, эканаміст Зміцер Прышчэпаў; першы старшыня ўрада БНР, ветэрынар і педагог Іван Серада; эканаміст і грамадскі дзеяч Гаўрыла Гарэцкі.

У архіўным фондзе БСГА № 536 Дзяржаўнага архіва Магілёўскай вобласці знаходзяцца асабовыя справы вядомых літаратараў і пісьменнікаў, выкладчыкаў акадэміі: Паўліны Мядзёлкі, вучонага, краязнаўца і журналіста Сяргея Скандракова, паэта Уладзіміра Дубоўкі, пісьменніка Максіма Гарэцкага, паэта і перакладчыка Юркі Гаўрука,

навукоўцы і пісьменніка Міхася Ганчарыка, пісьменніка Навума Сапранкова і інш.

Паўліна Мядзёлка працавала асістэнтам на кафедры беларусазнаўства сельскагаспадарчай акадэміі. Яе асабовая справа ўтрымлівае дваццаць дакументаў за перыяд з 4 лютага 1927 г. па 25 мая 1929 г. У справе многія дакументы напісаны асабіста П. Мядзёлкай, частка з іх надрукавана на машынцы. Маюцца таксама дакументы, якія пісаліся такімі вядомымі навукоўцамі і пісьменнікамі, як Максім Гарэцкі, Юрка Гаўрук і Ювеналій Вейс. Першы дакумент у справе – заява Юркі Гаўрука ў рэктарат акадэміі «ад катэдры беларусазнаўства» аб неабходнасці запрасіць Мядзёлку асістэнтам (стыль, арфаграфія і пунктуацыя дакументаў захаваны):

«У Кіраўніцтва Акадэміі.

Заява ад катэдры беларусазнаўства. У сувязі з тым, што ў нас няма сталага асыстэнта, прапануем запрасіць за асыстэнта т. Мядзёлку Паўліну, дзеля чаго найлепей паслаць ёй адразу-ж (да вакацый) афіцыйнае паведамленьне ад кіраўніцтва альбо ад навучальнай часьці з вызначэньнем лічбы акад. гадзін, разьмеру аплаты, а таксама замацаваць за ёю кватэру (1 пакой). 10/I 27 г. Горкі. Юрка Гаўрук. Адрас. Менск. Рэволюцыйная 21. Інбелкульт. Паўліне Мядзёлка» [2, с. 1].

Маецца таксама заява ў БСГА непасрэдна П. Мядзёлкі, напісаная 31 студзеня 1927 г.:

«У Праўленьне Горацкай Сел.-Гасп. Акадэміі імя Кастрычнікавае Рэволюцыі.

Заява. Прашу залічыць мяне на пасаду асыстэнта пры катэдры беларусазнаўства Акадэміі. Пры гэтым далучаю свой кароткі жыцьцяпіс. Паўліна Мядзёлка. 31.I.27» [2, с. 3].

Кароткі жыццяпіс – гэта кароткая біяграфія, надрукаваная на машынцы. Дакумент утрымлівае звесткі пра жыццё і дзейнасць П. Мядзёлкі на тэрыторыі Беларусі і за межамі краіны ў Польшчы, Германіі і Латвіі:

«Кароткі жыцьцяпіс. Радзілася ў 1893 г. у Віленшчыне. Бацька – сын бязьзямельнага селяніна, скончыўшы пачатковую школу быў канцэлярскім служачым. Я скончыла, без дапамогі бацькоў, гімназію ў Вільні ў 1912 г. і 2-гадовыя Вышэйшыя Комэрцыйныя курсы. Аднак, мне доля судзіла заняцца пэдагогічнай працай з 1915 г. у Царыцыне. У працягу двух гадоў летнія месяцы езьдзіла ў Маскву слухаць лекцыі на Пэда-

Іл. 1. Літаратурная суполка ў Горках у 1927 г. У цэнтры – Паўліна Мядзёлка *(фота з фондаў Беларускага дзяржаўнага архіва-музея літаратуры і мастацтва)*

гогічных курсах. З восені 1917 г. працавала ў беларускіх школах у Меншчыне. У 1919 г. была інструктарам бел. школ у Горадзеншчыне, гдзе і заарэштавалі мяне палякі. Пасьля арэшту прыехала ў Менск і была прызначана кіраўніцай вышэйша-пачатковай 4-х кл. школы. 20 мая 1920 г. зноў была арэштавана і вывезена перш у Варшаву, а пасьля ў Вронкаўскую турму ў Пазнаншчыне. У пачатку 1921 г. уцякла заграніцу і працавала ў Бэрліне ў беларускай сэкцыі выдавецтва пры Внешторгу. І 1922 г. атрымала пропозыцыю з Латвіі прыехаць туды для культурнай працы. Там да 1925 г. чытала лекцыі беларускай мовы і літэратуры на аднагадовых і летніх Вучыцельскіх курсах і ў Дзьвінскай Дзяржаўнай Беларускай Гімназіі. Пасьля беларускага процэсу была выслана з Латвіі. Прыехаўшы ў БССР, чытала лекцыі на Летніх Акруговых Настаўніцкіх курсах у Клімавічах. З восені 1925 г. і да гэтага часу працую ў Менску на выдавецкай справе. П. Мядзёлка» [2, с. 4].

У службовай запісцы на бланку акадэміі пры разглядзе кандыдатуры П. Мядзёлкі Ю. Вейс прасіў даць водгук Максіма Гарэцкага:

«21 лютага 1927 г. Службовая запіска Максіму Гарэцкаму. Не откажите (сегодня-же!) дать отзыв о кандидатуре П. Мядзёлка. Ю. Вейс». Рэзалюцыя Максіма Гарэцкага: *«Даю самы найлепшы. М. Гарэцкі. 21.II.1927»* [2, с. 5].

Пры афармленні на працу ў акадэмію Паўліне Мядзёлцы прыходзілася падаваць розныя дакументы аб адукацыі і папярэдняй рабоце. Але гэта было зрабіць не так проста, улічваючы тое, што яна ўжо некалькі разоў арыштоўвалася:

«У Канцылярыю Акадэміі С. Гасп.

Далучаючы пры гэтым асабовы аркуш, паведамляю, што ўсе мае дакуманты як аб адукацыі, так і службовыя загінулі пасьля майго арэшту палякамі ў 1920 г. і вывазу ў Пазнанскія турмы. Вярнулася ў Менск толькі ў 1925 г. і нічога з сваіх рэчаў ужо не знайшла. Латвійскае Міністэрства. Асьветы адмовілася выдаць мне пасьведчаньне з прычыны майго арэшту і падсуднасьці па 102 ст. у Латвіі. Адзін дакумант, засьведчаны подпісамі грамадзкіх дзеячоў і зацьверджаны нотарыусам знаходзіцца ў наркамасьветы. Раблю стараньні раздабыць патрэбныя дакуманты. Калі гэта ўдасца – падам у канцыл. Акадэміі. 5.III.27. П. Мядзёлка» [2, с. 8].

Шэраг дакументаў утрымлівае інфармацыю пра фінансавыя і побытавыя праблемы П. Мядзёлкі ў перыяд працы ў БСГА. Таксама цікава інфармацыя пра дакладны час пачатку яе працы ў Горках:

«У Р.К.К. Мясцкому пры Акадэміі С. Г. Асыстэнткі пры катэдры беларусазнаўства Паўліны Мядзёлка.

Заява. Да пераезду ў Горкі я працавала ў Менску у Інстытуце Беларускай Культуры. У студзені 1927 г. я атрымала ад Праўленьня Акадэміі прапанову (№ 150 ад 15.I.27) заняць пасаду асыстэнта пры катэдры беларусазнаўства. Праз два тыдні атрымала паўторнае пісьмо з просьбай няўзадаўжкі даць адказ. На другі-ж дзень пасьля гэтага я тэлеграмай дала сваю згоду і ўслед за гэтым паслала адпаведную заяву. Да працы прыступіла з 15-га лютага 1927 г., а 25.II падала ў Праўленьне заяву аб выплаце мне пад'ёмных у ліку 118 руб.73 к. (па вылічэньні самога галоўбуха). Аднак прайшло некалькі месяцаў, і належных мне грошай я не атрымала . На мае дамаганьні рэктар адказваў: "Вы имеете законное право получить и получите", а тав. Корабаў пацяшаў тым, што па гэтым параграфе ўжо ўсе грошы выданы і няма скуль іх узяць для выплаты. Тады я падала паўторную заяву з просьбай адказаць мне 1) ці магу я разьлічаць на

атрыманьне гэтых грошы і 2) у якім прыблізна часе. Зноў прайшло некалькі месяцаў, і да гэтага часу я адказу не атрымала. Не кажу ўжо аб тым, што я разьлічвала на гэтыя грошы, каб паехаць падлячыцца, чаго не змагла зрабіць праз лета. Але пытаньне аб атрыманьні гэтых грошай завострылася з таго часу , як скарацілі маю пасаду да 1/4 месячнай аплаты. На днях я зноў зьвярнулася ў Праўленьне з дамаганьнем выплаты. Але цяпер пачула новы адказ, быццам я ня маю права атрымаць пад'ёмныя, бо 1) пры запрошаньні мяне на працу праўленьне не абумовіла, што заплоціць пад'ёмныя і 2) я падала заяву і "дабравольна" заняла пасаду. Лічачы апошні адказ простай прыдзёркай Адміністрацыі, прашу Р.К.К. выясніць гэтае пытаньне і зрабіць пастанову аб выплаце мне належных грошы. 16.VII.27. П. Мядзёлка. Далучаю копію прапановы Праўленьня» [2, с. 13].

Таксама ў справе маецца шэраг іншых цікавых дакументаў, што тычацца адпачынку ў летні перыяд, вызначэння аплаты працы, «Асабовы аркуш» на двух лістах фармату А4, які ўтрымлівае важныя біяграфічныя звесткі.

У 1930 г. Паўліна Мядзёлка была беспадстаўна арыштавана, выслана за межы БССР і больш у БСГА не працавала.

Перыяд працы ў Горках вельмі важны ў жыцці пісьменніцы. Дакументы асабовай справы ўтрымліваюць істотныя дакументы пра жыццё і дзейнасць не толькі П. Мядзёлкі, але таксама Ю. Гаўрука, М. Гарэцкага і ў цэлым пра дзейнасць акадэміі ў тыя няпростыя і цікавыя часы [1].

Крыніцы і літаратура

1. Беларускія пісьменнікі. Біябібліяграфічны слоўнік. – Т. 4 / Пад рэд. А. І. Мальдзіса. – Мінск : БелЭн, 1994. – 524 с.
2. Дзяржаўны архіў Магілёўскай вобласці. – Ф. 536. – Воп. 2. – Спр. 264.

[1] Выказваю шчырую падзяку за дапамогу ў падрыхтоўцы артыкула супрацоўнікам Дзяржаўнага архіва Магілёўскай вобласці, а таксама гісторыку Уладзіміру Ліўшыцу і Віктару Жыбулю.

Е. Г. Калечиц, А. В. Колосов

НЕИЗВЕСТНОЕ НАУЧНОЕ НАСЛЕДИЕ КОНСТАНТИНА МИХАЙЛОВИЧА ПОЛИКАРПОВИЧА – НОВЫЙ ИСТОЧНИК ДЛЯ ИЗУЧЕНИЯ ПАЛЕОЛИТА БЕЛАРУСИ И СОПРЕДЕЛЬНЫХ РЕГИОНОВ

Один из выдающихся исследователей древней истории Беларуси Константин Михайлович Поликарпович родился 6 (18) марта 1889 г. в д. Белая Дуброва (ныне Костюковичский район Могилевской области). Детские годы его прошли недалеко от места рождения в д. Самотеевичи. Несмотря на то что он не имел высоких регалий, заслуги К. М. Поликарповича перед археологией чрезвычайно велики, ведь этот человек стоял у истоков археологической науки и вместе с другими создавал ее фундамент. Долгое время ничего не было известно о его юношеских годах, взглядах, учителях. В конце прошлого века, в селе Юдиново, которое находится на берегу Судости в Брянской области, на чердаке дома, где жила семья К. М. Поликарповича и где он останавливался во время раскопок всемирно известного Юдиновского позднепалеолитического поселения, был найден личный архив ученого – 3 дневника, которые аккуратно вел долгие годы Константин Михайлович.

Этот архив попал в руки брянского археолога А. А. Чубура. На базе трех дневников К. М. Поликарповича, написанных в детские и юношеские годы, Артур Чубур восстановил для потомков многие неизвестные страницы жизни патриарха белорусской археологической науки [18]. Характеристика деятельности К. М. Поликарповича, данная А. А. Чубуром, затрагивает главным образом время становления его как археолога – его детские и юношеские годы. Сегодня понятно, почему исследователь не касался трагической судьбы К. М. Поликарповича. Краткий вариант биографии вышел в 2009 г. К документам К. М. Поликарповича А. А. Чубур обращался и в более поздних работах.

Каким образом мальчик, рано оставшийся круглым сиротой и благодаря поддержке старшей сестры и брата получивший образование священника, стал археологом, понятно после пересмотра этих дневников. Чрезвычайно скромный, застенчивый и романтичный юноша очень трудно сходился с людьми и все духовные силы черпал от природы и из книг. Книга была главным спутником и учителем этого человека.

Очарованный результатами археологических изысканий В. Городцова К. М. Поликарпович с юношеских лет начал делать записи по этнографии и истории родного села. Работа в церковно-приходской школе д. Лущанки и в земском училище д. Папоротная была для него абсолютно неприемлемой. Душа, которая тянулась к новому, на некоторое время успокоилась только после переезда в Могилев (1913 г.), когда К. М. Поликарпович устроился на библиотечные курсы в Могилевском учительском институте и получил возможность читать работы ведущих археологов своего времени.

Поскольку сами дневники пока что не доступны, а в записках А. Чубура есть некоторые пробелы, очевидно, вызванные лакунами в записях, не всегда можно последовательно восстановить жизненный путь К. М. Поликарповича. Вместо учебы в университете он оказался в Калужской области на р. Жиздра, а в 1919 г. снова в Могилеве.

Как следует из дневников, Константин Михайлович интересовался философией и астрономией, имел хороший музыкальный слух и литературный дар, хорошо рисовал, интересовался физикой и не хотел брать в руки оружие. На время военных событий он уехал на Украину, добрался до Южного Буга и остановился на побережье Черного моря в селе Зельцы. Сведения о событиях 1919–1920-х гг. очень скудны. Работа батраком «на грушах, кукурузе», в качестве подсобного рабочего, сапожника позволяла заработать на скромный харч и одежду, а археология оставалась мечтой. Только в 1921 г., когда Константину Михайловичу было уже 33 года, его блуждание по миру и поиск своего места в жизни закончились. Он вернулся в Беларусь, чтобы стать археологом. В это время в Минске был создан Инбелкульт, где активно начали развивать археологическое направление.

С 1923 г. К. М. Поликарпович начал работать в Гомельском губернском бюро краеведения и наладил тесное сотрудничество с Инбелкультом, в котором в 1925 г. была создана Историко-археологическая комиссия. Молодого археолога наиболее интересовали древности каменного и бронзового веков. В 1923–1928 гг. вместе с другими исследователями К. М. Поликарпович провел обширные разведки по Сожу, Днепру, Березине, Ипути, Беседи, Узе, Вихре и открыл сотни археологических памятников различных исторических эпох. В предвоенные годы были осмотрены также берега Случи и Припяти, Западной Двины и Птичи, Ствиги и Десны, Брагинки и Судости. Были открыты Бердыж и Юровичи, Юдиново и Елисеевичи, Курово, Журавль,

Крыжи, Стрелица, Кривина. Он успел сделать открытия и на Украине, нашел памятник около села Семёнки на берегу Южного Буга, но ограничивать деятельность К. М. Поликарповича только разведками и небольшими раскопками ряда памятников нельзя. Главной его заслугой в предвоенное время была публикаторская деятельность, активная работа в краеведческом обществе, участие в учете памятников и сбора источников, разработка перспектив развития, теоретических вопросов, попытка культурной и хронологической идентификации материалов, участие в организации и проведении археологических съездов.

Известно, что во время становления метода социологических реконструкций был допущен ряд методологических погрешностей. Так, развитие и смену археологических культур в эпоху палеолита и мезолита К. М. Поликарпович рассматривал с позиций стадиального развития автохтонных племен. Результаты археологических исследований в довоенные годы были напечатаны в изданных в Минске сборниках: «Гістарычна-археалагічны зборнік» (1927 г.); «Працы катэдры археолёгіі» (1928); «Працы археолёгічнай камісіі» (1930); «Працы сэкцыі археолёгіі» (1932). Во всех этих работах есть большие статьи К. М. Поликарповича. По сведениям В. К. Щербакова, А. Н. Лявданским и К. М. Поликарповичем были подготовлены к печати «Очерки по истории доклассового общества на территории Беларуси». Как и ряд других публикаций, они не были напечатаны в связи с начавшимися в 1937 г. репрессиями и арестами, в том числе коснувшимися А. Н. Лявданского. В это время К. М. Поликарпович оказался за пределами Беларуси – под Трубчевском, а потом на территории Курской области. Случайно или целенаправленно он туда попал – неизвестно. Но очевидно, что именно благодаря обстоятельствам, он один из немногих, кто уцелел в ужасное время репрессий.

В годы войны ученый находился в Средней Азии, где искал залежи олова и одновременно археологические памятники, а с 1943 по 1961 гг. возглавлял сектор археологии Института истории Белорусской академии наук. По совокупности работ К. М. Поликарповичу в 1950 г. была присуждена ученая степень кандидата исторических наук. Как свидетельствуют найденные архивы, он намеревался писать и докторскую диссертацию на тему «К вопросу о существовании мустьерской культуры в Беларуси», которую сменил позже на тему «Палеолит верхнего Поднепровья». Но ему (по сведениям А. Чубура)

было отказано в докторантуре в связи со зрелым возрастом. Нужно отметить, что активная работа К. М. Поликарповича продолжалась до 1960 г., когда он получил свой последний «Открытый лист». В 1959 г., в год своего 70-летнего юбилея, он был в очередной раз избран на должность заведующего сектором археологии. Это было за 4 года до смерти.

В послевоенные годы ученый продолжал раскопки в Юдинове, Елисеевичах и Курове на территории Брянской области, на Бердыжской стоянке в Беларуси. Наиболее важным вопросом, над которым работал исследователь, была проблема первоначального заселения территории Беларуси. Он стремился решить этот вопрос путем комплексного анализа и использования методов естественных наук, в первую очередь геологии, геоморфологии и палеонтологии. Последний метод Константин Михайлович широко использовал и при поисках новых памятников палеолитической эпохи, составив наиболее полный каталог находок ископаемых остатков [12]. Изучение проблемы происходило путем теоретического осмысления, добытого раскопками материала, с использованием палеоклиматических реконструкций, изучением общих проблем происхождения и распространения древних культур Верхнего Поднепровья и рассмотрением одновременных событий, которые происходили в соседних регионах, стремился рассмотреть взаимосвязи, сделать периодизацию и типологию инвентаря.

К. М. Поликарпович искал подтверждение гипотезе заселения страны в мустьерское время. Он дифференцировал по типологическому признаку две группы верхнепалеолитических поселений (позднеориньякскую и мадленскую). Его раскопки позволили впервые рассматривать стратиграфию и хронологию памятников, вести разговор о хозяйстве, социальной организации и духовной культуре древнего населения Беларуси. Он открыл жилища из костей мамонта и скульптурные изображения, что позволило осмыслить пути формирования палеолитического искусства и связанных с ними религиозных верований (культ женщин – матриархат).

Именно К. М. Поликарпович нашел ряд первых мезолитических поселений (Гренск, Столбун, Латки, Печенеж, Коромка, Журавль, Кресты и др.) и сделал первую попытку систематизации полученных материалов, выделив три стадии в развитии мезолитических культур на территории Беларуси (свидерскую, тарденуазскую и кампи-

ньи), что соответствовало господствующей в те годы теории стадиального развития. Были определены типы орудий, характерные для этих стадий и границы распространения соответствующих памятников. С течением времени стратиграфия опорных поселений и их хронология были уточнены и существенно изменились.

Три главные ступени в развитии на основе форм и орнаментации керамики были определены и для неолитических стоянок Посожья (с ямочным, лапчатым и гребенчатым орнаментом). Путем сравнительно-типологического анализа К. М. Поликарпович сделал попытку классифицировать также памятники эпохи бронзы, определив их культурную принадлежность.

В рамках гранта БРФФИ–РФФИ «Позднепалеолитические памятники белорусско-российского порубежья (Бердыж, Елисеевичи 1, Юровичи)» (2015–2017 гг.) нам удалось обнаружить материалы, которые позволяют восстановить ранее неизвестные страницы изучения указанных выше памятников на территории России и Беларуси. Было установлено, что в Санкт-Петербурге хранились материалы разведок 1927 г., проведенных К. М. Поликарповичем под руководством С. Н. Замятнина в бассейне р. Сож. В фондах Института истории НАН Беларуси находилась часть коллекций палеолитических памятников Юдиново и Елисеевичи, найденных К. М. Поликарповичем в бассейне р. Судость на территории Брянской области.

В Минске были выявлены также многочисленные архивные документы (дневниковые записи и фотоматериалы) по этим памятникам, а среди них были найдены дневники, написанные К. М. Поликарповичем в те далекие годы. Они попали к нам вместе с другими материалами, которые после смерти В. Д. Будько его дочь передала в Академию наук.

Выявленные в последние годы в архиве НАН Беларуси документы и, в первую очередь, автобиография Константина Михайловича позволили судить о тяжелейших испытаниях, которые посылала ему судьба. Ему не только присвоили звание кандидата исторических наук без защиты, но и лишили этого звания. Не дали возможности защитить докторскую диссертацию.

В 2006 г. брянский археолог А. А. Чубур в сети Интернет сделал сенсационное заявление о наличии у него дневниковых записей К. М. Поликарповича, найденных на чердаке дома, где жила супруга ученого Мария Климентьевна [18].

На основании этих документов он написал рукопись книги «Очарованный древностью. Константин Михайлович Поликарпович: Жизнь, открытия, ученики» [18]. Однако в электронной версии книги (2006) отсутствовало повествование о событиях тридцатых годов прошлого столетия, а самое главное – планы, фотографии, какие-либо подробности об открытых в те годы Бердыжской и Юровичской стоянок. Несмотря на тщательные поиски, такая документация отсутствовала в архивах Беларуси и России, что оставляло много неясностей для интерпретации конструкций из костей, выявленных на этих памятниках. В найденных документах, несмотря на их очень плохую сохранность, содержится обширная информация о раскопках на Бердыжской стоянке. Что же касается Юровичей, то история открытия этого памятника, как и его изучения в межвоенные годы, весьма туманна. При этом даже небольшие заметки, найденные нами, позволяют усомниться в последующих выводах В. Д. Будько, содержащихся в его публикациях об этом памятнике [3].

В послевоенный период проблему первобытного заселения территории Беларуси рассматривали В. Д. Будько, В. П. Ксензов и др. [2; 3; 10; 11]. Публикации Е. Г. Калечиц основаны на личных наблюдениях автора [6; 7; 8; 9]. Пробелы, связанные с изучением палеолитических памятников в межвоенные годы, удалось устранить благодаря находке новых архивных материалов.

Разобраться с этим вопросом пытался В. Ф. Исаенко, опубликовавший статью под названием «К истории изучения Юровичской стоянки» в 1999 г. [5]. Памятник находится на окраине д. Юровичи Калинковичского района Гомельской области и стал хорошо известен благодаря датировкам, полученным в лабораториях ЛГУ (ЛУ-12, Арсланов и др. 1972) – 26470±420 BP, и позднее, в 2009 г., в лаборатории Гронингенского университета (GrA–38919 Yurovichi 25660 (+160; –150 BP). Он оказался самым древним памятником Беларуси. Юровичская стоянка стала одним из важнейших среди восьмисот объектов, получивших известность благодаря работам, организованным сотрудниками Археологической комиссии при Инбелкульте, членом которой был и К. М. Поликарпович. Хотелось бы восстановить историческую справедливость, уточнив, кто же ее открыл.

Как стало известно из опросов местных жителей и заметок в печати того времени, кости крупных животных стали замечать на дне оврага Мурованый шлях во время прокладывания дороги на Хойни-

ки. Однако сама стоянка была открыта только осенью 1928 г. учителем местной школы Ю. Ю. Попелем, который имел археологическое образование. Тогда кости мамонта были обнаружены в небольшой седловине, возле тропинки, поднимавшейся на плато. При проведении пробных раскопок на этом месте было найдено еще несколько костей, а также кремни с обработкой. Тогда же информация об этом поступила в Белорусскую Академию наук.

Обнаружив дневник К. М. Поликарповича за 1929 г., мы имеем возможность впервые прочесть, как это событие освещает исследователь. Сразу должны предупредить читателя о сохранении авторского стиля в дневнике. Слова или фразы, которые не удалось прочитать, обозначены <…>.

Итак, на с. 13 дневника мы находим следующее [14]: «*6 VII, субота. З раніцы (каля 7 часоў) у дваіх выправілісь у Юравічы. Сустрэлі з сябрамі* <…> *экспідыцыяй Ластыцкім, Красінскім і, польку, Тамаладжа-нам. З сябравалісь ў РВК. Адшукаў настаўніка Юліяна Юльянавіча Попеля (з сямігодкі). З усімі разам аглядаў царкву і кляштар цёмнае "прошлае" суторжана пад царквою cimeterium "мы там" быў на званіцы і даху царквы, адкуль шырокі кругагляд на даліну Прыпяці і Юравіцкую граду. У сямігодцы Попель паказаў косць знаходжанаю ў лістападзе 1928 пры рыцці ямы (гл. ніжэй). Косць выкапана, узята мною для перадачы В. І. Громаву для вызнаходджаня. Агледжана сярэдніх, вельмі значныя прасторы з выступам вакол і глыбокім ровам. На сцежцы, якая ідзе ад школы да* <…> *, злева ад яе яма (для пяску) з вялікім камнем сярод яе, зьверху яна* <…> *ад нечага добра. Каля 3 гадзін з 2 рабочымі раскапаў* <…> *на месцы знаходкі гэтай косці. За тым прышлось ўзяць яшчэ* [с. 14] *двух рабочых. Невялікую ямку метры 3 у папярэчніку, прышлось для вартасці працы пашырыць і паглыбіць. Камень быў выцягнуты вяроўкаю. Пад ім нічога не зьявілась. Адказ, пры далейшым капанні трапілася першая костка за тым, трохі вышэй за яго. Зноў пашырылі яму, ў напрамку гары, пасля чаго зьявілася магчымасць шукаць ў пяску косткі. Яны ляжалі унізе слою бруднаго пяску, А таксама* <…>, *ў слоі жвіру і* <…> *валуноў, пасярод з якіх трапляліся экземпляры кілё па 8 і былі пасля абвесу, прычынаю якога зьявіўся* <…> *бурай зямлі тых пяскоў, якія займаюць значную частку пад касцямі, зноў пачаць расчыстку задняй сьценкі: гэта дало магчымасць разабраць частку пяскоў з касцямі. Праца спынілась к вечару. Сярод костак – рэбры, пластыны зубу. Косці застаўлены ў школе.* [с. 15] *7 VII, нядзеля. Устаў у*

пачатку 6 гадзіны. Рабочых – толькі адзін. Дзеля чаго рашыў зрабіць больш важкую расчыстку, потым шукаць яшчэ 3 рабочых, якіх, <…> знайшоў па 40 кап. Раскопку працягваў (з А. З. Каваленяй) у пачатку 8 гадз. Расчыстіў слой. Рабочыя пачалі працу у 7.40, капалі у 10.40. Працу ўвесь час перашкаджалі аплыўкі зусім вязкага пяску у S і W сценках раскопу, якія цалкам завальвалі яму. Пры аглядзе ў гэты момант на W ад наступнага зьявілася, што і тут на працягу працы залягае слой ямы і фарбай – яна жоўтай. Яшчэ далей, каля плота, яна перасякае гару, выгнут кавалак . У пачатку 3 гадзін агледжаны склоны з абодвух бакоў Шляху уверх, каторы завершаецца, знаходзіцца <…> (у некаторых яны праходзяць у лес), пад якімі – на глыбіню 4–5 м. ляжыць».

На с. 19 того же дневника Юровичи упоминаются еще раз: «*10 VII, серада. Раніцай зьвярнуўся у Юравічы <…> Пасля поўдня бліжэй к вечару засыпалі месца раскопак палеалітычнай стаянкі. Углі полымя, заклалі аполкамі, насыпалі ў сярэдзіну зямлі. Раскоп 1 застаўся у такім выглядзе, які ён прыняў пасля абвалу 7 VII*» [14].

Первое и единственное упоминание об этих событиях присутствует в предварительном сообщении К. М. Поликарповича, опубликованном в издании «Запіскі аддзелу гуманітарных навук. Працы Археолёгічнай камісіі» (Менск, 1930. Т. 2) [13]. В заметке он уточняет, что в Юровичи он попал вместе с А. Д. Коваленей 6 июля 1929 г., в процессе разведки по р. Припять южнее Мозыря. К. М. Поликарпович также сообщает, что в Юровичах было заложено три раскопа. В раскопе 1 (он же шурф), развернутом на месте найденной Ю. Попелем кости мамонта, было выявлено скопление поломанных костей. Раскоп 2, площадью 5 кв. м, был заложен после первого. Были найдены многочисленные поломанные кости и два острия типа граветт. В раскопе 3, заложенным южнее раскопа 2, была вскрыта площадь 28 кв. м. В нем были найдены кости (*«косьці залягалі пластом»)* [13, с. 500]. Также были найдены обломки граветтского острия и кремневый отщеп. Автор резюмирует: *«Культурнага слою, у звычайным разуменьні гэтага слова, не выяўлена»*. В конце он указывает: *«Раскопкі будуць працягнуты ў 1930 годзе»* [13, с. 501].

Судя по сообщению К. М. Поликарповича в «Трудах II Международной конференции Ассоциации по изучению четвертичного периода Европы» [16, с. 78], Юровичская стоянка повторно раскапывалась в 1931 г. Заметим, что дневниками 1930 и 1931 гг. мы не располагаем. В указанной публикации помещена фотография раскопа 1929 г. и со-

общается, что памятник беден находками, выявлены кости мамонта и коня и скудный инвентарь в виде граветтских острий. Упоминается о находке в слое желтых песков. В попытках найти аналогии он указывает на стоянку в д. Довгиничи (северная Волынь) [16, с. 78–79]. Единственные сведения о раскопках 1931 г. размещены у В. Ф. Исаенко [5, с. 166], который ссылается на статью Г. Ф. Мирчинка [12].

Таким образом, благодаря выявлению и изучению К. М. Поликарповичем стоянок Юровичи и Юдиново, открылись перспективы в изучении вопросов генезиса, хронологии и культурного содержания локальных вариантов граветта и эпиграветта позднего палеолита на территории Верхнего Поднепровья. Непреходящий интерес к этому кругу древностей заставляет вновь и вновь обращаться к их изучению. Новые методы исследования, новые открытия дали основание для пересмотра ранее сделанных выводов о хронологии и культурной принадлежности рассмотренных в статье памятников.

Более 800 первобытных памятников, найденных на территории белорусско-российского порубежья в межвоенное время, значительная часть которых была открыта К. М. Поликарповичем, сравнительно-типологический анализ собранных материалов, общая первичная периодизация, определение хронологии памятников палеолита, мезолита, неолита и бронзового века, выяснение характерных черт и особенностей материальной культуры их создателей поставили имя К. М. Поликарповича в ряд наиболее ярких и знаковых фигур, которые работали на ниве белорусской и российской археологии.

Всю жизнь К. М. Поликарпович фиксировал каждый шаг своей научной деятельности, как полевых работ, так и ежедневных рабочих моментов [14]. В этом году была найдена вторая часть личного архива К. М. Поликарповича, который хранится в Юдиновском музейном комплексе «Палеолит» Погарского района Брянской области. Опись дел насчитывает 73 страницы. Архив содержит множество новых, чрезвычайно важных для археологии материалов, не введенных в научный оборот: полевые дневники из раскопок Бердыжа, Юрович и стоянок Брянской области, открытых К. М. Поликарповичем; довоенных разведок на территории Беларуси, множество рукописей как научных, так и научно-популярных статей, не изданных в довоенное время, рецензии на работы коллег; документы, касающиеся работы как в целом АН БССР, так и сектора археологии; описи археологических коллекций; многочисленные вырезки из периодической печати.

Благодаря архиву стали известны десятки фамилий участников раскопок ряда памятников, большое количество довоенных фотоматериалов, документы о финансировании археологических работ в этот период. Очень много материалов посвящено мустьерской культуре на территории Беларуси. Содержится документация о раскопках Банцеровского городища, Верхнего Замка в Минске, работ на торфянике Огдемер на Полесье. Сохранились наброски статей. Большие рубрики связаны с раскопками в Елисеевичах и Юдиново. Есть обобщающие сводки по местонахождению четвертичной фауны на территории Беларуси. Огромный интерес представляет эпистолярное наследие Константина Михайловича – переписка с краеведами, друзьями и родными, коллегами (Э. М. Загорульский, А. Г. Митрофанов, В. Р. Тарасенко, П. Н. Третьяков), известными специалистами того времени (В. А. Городцов, С. Н. Замятнин, Н. Никольский, А. А. Спицын, Г. А. Бонч-Осмоловский, М. Я. Рудинский). Есть переписка и с археологами, которые станут известны в послевоенное время (Б. А. Рыбаков, Ю. В. Кухаренко), украинскими коллегами (Ф. Козубовский и Н. Антонович) и многими другими.

На данный момент основной задачей видится объединение двух архивов в единое целое. Представляется целесообразным переименование данного собрания документов из «архив В. Д. Будько» в «архив К. М. Поликарповича».

Источники и литература

1. Арсланов, Х. А. ; Вознячук Л. Н. ; Калечиц, Е. Г. ; Колесников В. С. Радиоуглеродные датировки палеолитических стоянок Поднепровья // Бюллетень Комиссии по изучению четвертичного периода. – Т. 39. – Москва, 1972. – С. 162–165.
2. Будько, В. Д. Палеолит Белоруссии // Автореф. дисс. … канд. ист. наук. – Ленинград : ЛОИА, 1962. – 20 с.
3. Будько, В. Д. Юревичская палеолитическая стоянка // Белорусские древности. Доклады к конференции по археологии Белоруссии (январь–февраль 1868). – Минск, 1967. – С. 6–47.
4. Будько, В. Д. ; Митрофанов А. Г. Археология Белоруссии за советский период // Советская археология. – 1967. – № 4. – С. 123–145.
5. Исаенко, В. Ф. К истории изучения Юровичской стоянки // Гістарычна-археалагічны зборнік. – Вып. 14. – Мінск, 1999. – С. 166–170.

6. Калечиц, Е. Г. Человек и среда обитания. Восточная Беларусь. – Минск : Экоперспектива, 2003. – 223 с.
7. Калечиц, Е. Г. Первоначальное заселение территории Белоруссии. – Минск : Наука и техника, 1984. – 155 с.
8. Калечиц, Е. Г. Памятники каменного и бронзового веков Восточной Белоруссии – Минск : Наука и техника, 1987. – 158 с.
9. Калечыц, А. Г. ; Абухоўскі, В. С. ; Коласаў, А. У. Палеалітычныя помнікі Беларусі : культурна-храналагічная ідэнтыфікацыя крыніц. – Мінск : Беларуская навука, 2010. – 321 с.
10. Ксензов, В. П. ; Вознячук, Л. Н. ; Кудряшов, В. Е. Раскопки Юровичской верхнепалеолитической стоянки // Археологические открытия – 1976. – Москва, 1977. – С. 408–409.
11. Ксянзоў, У. П. Засяленне тэрыторыі Беларусі ў эпоху палеаліту // Весці АН БССР. Серыя грамадск. навук. – 1983. – № 2. – С. 65–71.
12. Мірчынк, Г. Ф. Геолёгічныя ўмовы знахаджэньня палеолітычнай стаянкі каля в. Бердыжа на р. Сажы (Гомельшчына) // Працы Археолёгічнай камісіі. – Т. 2. – Менск, 1930. – С. 1–6.
13. Палікарповіч, К. М. Раскопкі Юравіцкай палеолітычнай стаянкі ў 1929 г. Папярэдняе паведамленьне // Працы Археолёгічнай камісіі. – Т. 2. – Менск, 1930. – С. 499–501.
14. Поликарпович, К. М. Дневники полевых работ (1929, 1932, 1945, 1954 гг.) // Фонд археологической научной документации Центрального научного архива НАН Беларуси. – № 447. – 238 с.
15. Поликарпович, К. М. Палеолит Верхнего Поднепровья. – Минск : Наука и техника, 1968. – 202 с.
16. Поликарпович, К. М. Палеолит и мезолит БССР и некоторых соседних территорий Верхнего Поднепровья // Труды II Международной конференции Ассоциации по изучению четвертичного периода Европы. – Вып. 5. – Ленинград ; Москва ; Новосибирск, 1934. – С. 75–87.
17. Чубур, А. А. Константин Михайлович Поликарпович : жизнь, открытия, ученики. – Минск : Беларуская навука, 2009. – 216 с.
18. Чубур, А. А. Очарованный древностью. Константин Михайлович Поликарпович: жизнь, открытия, ученики (Люди белорусской науки) [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.archeologia.ru/Library/Book/d37bd7991a71/page1. – Дата доступа : 03.09.2018.
19. Чубур, А. А. Палеолит верхнего Поднепровья : история исследований, экономика, жилище, социум. – Saarbrücken : Lambert Academic Publishing, 2011. – 348 s.

Т. Н. Агеенко

Собирание и использование документов по национально-государственному строительству в Беларуси (по материалам архивного фонда «Институт истории партии и Октябрьской революции при ЦК КП(б)Б»)

Интерес исследователей к изучению темы национально-государственного строительства в Беларуси до настоящего времени не уменьшается. Основной комплекс материалов по этому вопросу хранится в фонде ЦК КП(б)Б. Кроме того, документы отложились и в архивном фонде «Институт истории партии и Октябрьской революции при ЦК КП(б)Б» (ф. 60 п), хранящемся в Национальном архиве Республики Беларусь (далее – НАРБ). В фонде сконцентрированы документы Истпарта Беларуси (Комиссии для собирания и изучения материалов по истории Октябрьской революции и истории Российской коммунистической партии) (1921–1929 гг.) и Института истории партии при ЦК КП(б)Б (1929–1938 гг.).

К концу 1923 г. Истпартом было собрано значительное количество документов за 1917–1920 гг., в том числе и документы ЦБ КП(б)Б по 1922 г. включительно [7, с. 12]. В феврале 1925 г. по распоряжению председателя СНК БССР И. Адамовича Истпарт получил материалы с выводами, представленными Комиссией СНК БССР по приему частей Смоленской и Гомельской губерний на рассмотрение бывшего Временного Бюро ЦК РКП(б) Белоруссии [5, л. 1]. А в следующем году Ленинградский Истпарт передал по принадлежности протокол состоявшегося в Москве объединительного экстренного заседания членов коллегии Белорусского национального комиссариата от 25 декабря 1918 г. о государственном устройстве Беларуси, а также три подлинных и одну копию телеграммы по тому же вопросу за 1919 г. [1, л. 3].

Собирание документов продолжилось и в дальнейшем. Так, в отчете Истпарта за 1929 г. говорилось о поступлении материалов от ОГПУ Белоруссии (свыше 70 пачек) о «националистических» организациях, действовавших в 1918–1924 гг., как на территории Советской Беларуси, так и за границей. В отчете сказано, что *«из беглого ознакомления с ними, видно, что они окажутся крайне полезны при изучении истинной роли Белорусской Социалистической Грамады, белорусских эсеров, разных бывших “белорусских рад” и пр. в период про-*

летарской революции. Значение для нас этих материалов станет яснее, если сказать, что в нашем Институте имеется очень мало документов, характеризующих деятельность белорусских национал-социалистических партий» [3, л. 50–52].

В конце 1920-х гг. в Истпарт поступили документы БНР, которые практически сразу стали использоваться для выявления так называемых национал-демократов. Работниками Института был составлен список участников белорусского националистического движения за 1917–1924 гг. В 1931 г. на основе документов БНР была подготовлена и опубликована книга А. Зюзькова «Крывавы шлях Беларускай нацыянал-дэмакратыі», где разоблачался национал-демократизм. Также была подготовлена, но не вышла книга Д. Дудкова о белорусских национал-демократах. Многочисленные копии документов БНР, а также некоторые их оригиналы сейчас хранятся в фонде Института (оп. 3).

После реорганизации Истпарта в Институт истории партии при ЦК КП(б)Б собирание документов продолжилось. Одним из путей формирования комплекса документов являлась разработка плановых тем, в ходе которых изучались документы партийного комплекса. Так, в ноябре 1931 г. директор Института обратился в Партархив с просьбой подготовить все материалы за 1917–1920 гг., а также архив ЦК КП(б)Б за 1921–1926 гг. [4, л. 113]. Затем в октябре 1932 г., при подготовке учебника по истории КП(б)Б заместителю директора Института И. Романчуку было разрешено пользоваться протоколами секретариата, бюро и пленумов ЦК КП(б)Б за период 1927–1932 гг. [2, л. 147], в феврале 1933 г. ему же разрешили изучить в читальном зале ЦК КП(б)Б секретные материалы (кроме протоколов ЦК ВКП(б)) [2, л. 141]. В ходе их проработки делались копии, которые откладывались в Институте.

В 1931 г. для преподавательской работы в Университете национальных меньшинств Запада были получены копии партийных документов (в большинстве своем протоколы заседаний ЦК РКП (б) за 1919–1920 гг.). Внизу полученной описи документов записано: *«Материалы выдать институту нац. меньшинств запада, предупредить, что без разрешения института их печатать нельзя»* [4, л. 69–71].

Большую группу отложившихся в результате материалов составляют копии документов делопроизводственного характера. В первую очередь, это протоколы и выписки из протоколов ЦК РКП(б),

съездов, пленумов, бюро и президиума (секретариата) ЦБ и ЦК КП(б)Б, а также протоколы окружных комитетов (Гомельского, Витебского, Могилевского). При обращении к этой группе источников хочется обратить внимание на то, что когда с них были сняты копии (1931–1933 гг.), они все еще являлись секретными. Так, в утвержденных 25 сентября 1924 г. Бюро ЦК КП(б)Б правилах обращения с конспиративными документами ЦК КП(б)Б сказано, что *«конспиративными документами ЦК считаются протоколы Пленума, Бюро и Секретариата ЦК, а также все другие материалы и документы (выписки из постановлений и т.п.), исходящие из ЦК с надписью "строго секретно"»*. Однако после попадания в Партархив, а к некоторым протоколам даже на стадии их хранения в ЦК применялся п. 4 Положения о Едином партийном архиве ВКП(б), в котором сказано: *«В едином партархиве имеется секретный отдел, в котором хранятся секретные материалы, использование которых для печати разрешается секретарем ЦК ВКП(б), а на местах секретарем парт. организации. <…> Вопрос секретности материалов и их рассекречивании <…> на местах решается секретарем парт. организации и зав. истпартом»* [6, л. 32–33].

В 1930-е гг. проведена попытка публикации некоторых документов по национально-государственному строительству. Так, в связи с приближением 15-летия образования БССР и КП(б)Б (декабрь 1933 г.) руководство Института 4 июня 1933 г. обратилось в секретариат И. Сталина с просьбой дать разрешение на опубликование трех его телеграмм, направленных 29 декабря 1918 г. и 1 января 1919 г. А. Мясникову, М. Калмановичу, Д. Жилуновичу. Копии телеграмм прилагались к письму, в котором говорилось: *«Институт истории партии при ЦК КП(б)Б имеет в своем архиве ряд телеграмм т. Сталина, связанных с образованием БССР и КП(б)Б, которые считает необходимым опубликовать в юбилейные дни в печати, а также использовать в литературных работах, чтобы показать роль Сталина и ЦК ВКП(б) в образовании национальных советских республик. <…> Прилагая текст указанных телеграмм, просим дать разрешение на опубликование их, т. к. до сего времени они нигде опубликованы не были»* [7, с. 51]. Однако ответа на это письмо не последовало.

В фонде Института хранятся материалы к подготовленному в 1935 г. сборнику, приуроченному к 10-летию со дня смерти А. Мяс-

никова. Среди них – оригинальные воспоминания о А. Мясникове и статьи В. Кнорина, А. Червякова и др., а также документы самого А. Мясникова, включая его записку наркому почт и телеграфа Беларуси К. Розенталю от 2 января 1919 г. о необходимости срочно распространить только что принятый Манифест Временного рабоче-крестьянского советского правительства ССРБ [7, с. 13].

В период проведения проверки партдокументов в 1935 г. сотрудниками Института были разработаны материалы «националистических и мелкобуржуазных партий», действовавших в прошлом на территории БССР. Эти материалы отложились в документах общего делопроизводства Института. Кроме того, снята копия с доклада в ЦБ КП(б)Б группы белорусов-коммунистов от 1 февраля 1921 г. (более известное как «заявление 32-х»).

После закрытия в 1938 г. Института все накопившиеся в нем материалы были переданы на хранение в Партархив. В результате деятельности Истпарта и Института в фонде 60 п отложились копии протоколов и выписки из протоколов заседаний ЦК РКП(б), ЦБ и президиума КП(б)Б о первом провозглашении БССР, протоколы заседаний окружных комитетов КП(б)Б, в которых нашла отражение их позиция по отношению к решению вопросов государственно-территориального строительства БССР, телеграммы, докладные записки, информации и другие документы о первом и втором провозглашении БССР.

Помимо копийных документов, в фонде хранятся оригиналы и копии «Манифеста Временного рабоче-крестьянского советского правительства Белоруссии» от 1 января 1919 г. (на русском и белорусском языках), Декларации о провозглашении независимости Советской социалистической республики Белоруссии от 31 июля 1920 г.

Истпартом и Институтом были собраны материалы по разным вопросам национально-государственного строительства Беларуси: об образовании Белорусской республики, объединении ее с Литвой, деятельности Литовско-Белорусской республики, втором провозглашении БССР и укрупнении ее территории, БНР, деятельности «националистических» организаций. Несмотря на то что большинство этих документов отложилось в копиях, фонд 60 п является ценным источником при изучении вопросов национально-государственного строительства БССР.

Источники и литература

1. НАРБ. – Ф. 60.– Оп. 1. – Д. 19. – Переписка с Истпартотделом ЦК ВКП(б) о подготовке к 10-летию Октябрьской революции, о созыве совещания заведующих Истпартотделами. 14.12.1925–19.08.1926. – 10 л.
2. НАРБ. – Ф. 60 п. – Оп. 1. – Д. 21. – Выписки из протоколов заседаний бюро и секретариата ЦК КП(б)Б по вопросам Истпарта. 09.02.1926–29.12.1933. – 194 л.
3. НАРБ. – Ф. 60 п. – Оп. 1. – Д. 41. – Копия постановления бюро ЦК КП(б)Б об организации научно-исследовательского Института по изучению истории КП(б)Б и революционного движения в Белоруссии, основные положения Института и задачи. Отчет о работе, смета Института и Музея Революции. Ноябрь–декабрь 1929 г. – 54 л.
4. НАРБ. – Ф. 60 п. – Оп. 1. – Д. 74. – Переписка Института с райкомами КП(б)Б и организациями по сдаче дел в архив и высылке материалов по истории Белоруссии. Докладная записка по обследованию архива. Заявления и справки, выданные архивом. 01.01.1931–22.12.1931. – 143 л.
5. НАРБ. – Ф. 60 п. – Оп. 3. – Д. 459. – Выводы комиссии СНК БССР по приему частей Смоленской и Гомельской губерний в состав Белоруссии. 1924 г. – 12 л.
6. НАРБ. – Ф. 511 п. – Оп. 1. – Д. 1. – Циркуляры и инструкции архивного управления БССР. 1926 г. – 150 л.
7. Шумейко, М. Ф. Археографическая подготовка и публикация документов КПБ/КПСС : методические рекомендации. – Минск : БелНИИДАД, 2017. – 132 с.

Д. А. Дзядзюля

ДЗЕЙНАСЦЬ ЧАСОВЫХ ОРГАНАЎ КІРАВАННЯ НА ТЭРЫТОРЫІ ЗАХОДНЯЙ БЕЛАРУСІ (ВЕРАСЕНЬ–СНЕЖАНЬ 1939 Г.): ПА ДАКУМЕНТАХ НАЦЫЯНАЛЬНАГА АРХІВА РЭСПУБЛІКІ БЕЛАРУСЬ

У 1995 г. Нацыянальнаму архіву Рэспублікі Беларусь (далей – НАРБ) былі перададзены дакументы былога Цэнтральнага партыйнага архіва Камуністычнай партыі Беларусі. Сярод іх у невялікай колькасці маюцца разнастайныя па сваім складзе і змесце дакументы за 1939–1940 гг., якія даюць уяўленне аб першых мерапрыемствах савецкай улады на тэрыторыі Заходняй Беларусі. У да-

кументах асвятляюцца пытанні, якія тычацца стварэння і дзейнасці часовых упраўленняў, падрыхтоўкі і правядзення выбараў у Народны сход Заходняй Беларусі, нацыяналізацыі прыватных прадпрыемстваў, канфіскацыі і падзелу памешчыцкіх зямель і г. д.

Часовыя ўпраўленні ствараліся ва ўсіх ваяводствах і павятовых цэнтрах замест органаў старой польскай адміністрацыі і дзейнічалі да канчатковага ўстанаўлення на гэтай тэрыторыі савецкай улады. Камандуючы войскамі Беларускага фронту М. Кавалёў 19 верасня 1939 г. загадаў, каб ва ўсіх гарадах і на тэрыторыі, занятай часцямі Рабоча-сялянскай Чырвонай Арміі, да часу стварэння органаў улады былі сфарміраваны часовыя ўпраўленні з прадстаўнікоў Чырвонай Арміі і мясцовага насельніцтва. Часовым упраўленням загадвалася неадкладна прывесці ў дзеянне ўсе прадпрыемствы і ўстановы для абслугоўвання насельніцтва, а таксама абавязаць уладальнікаў неадкладна адкрыць для нармальнай працы крамы, пякарні, булачныя, рэстараны, цырульні, лазні, кінатэатры і г. д. [7, арк. 7–8]. Большая частка часовых упраўленняў была створана пасля ўступлення ў гарады Заходняй Беларусі часцей Чырвонай Арміі. Так, у Баранавічах упраўленне пачало дзейнічаць 17 верасня, у Навагрудку – 19 верасня, а да 20 верасня 1939 г. на тэрыторыі Заходняй Беларусі было створана 57 часовых упраўленняў [13, с. 133]. Пад строгім кантролем партыйных і савецкіх органаў Часовыя ўпраўленні прыняліся выконваць пастаўленыя задачы і праводзіць мерапрыемствы, накіраваныя на навядзенне парадку.

У лісце сакратара ЦК КП(б)Б П. К. Панамарэнкі І. В. Сталіну аб становішчы ў Заходняй Беларусі ад 25 верасня 1939 г. добра адлюстраваны пачатак дзейнасці часовых упраўленняў [15, с. 172–175]. П. К. Панамарэнка дакладваў аб тым, што па ўсіх гарадах ужо створаны часовыя ўпраўленні і сялянскія камітэты, якія прыступілі да працы. Схема працы апаратаў часовых упраўленняў распрацоўвалася ЦК КП(б)Б. Па прапанове партыйных органаў у іх былі ўключаны наступныя аддзелы: адміністрацыйны, фінансавы, харчова-гандлёвы, камунальны, культурна-асветніцкі, народнай адукацыі і інш. Аднак для больш эфектыўнай працы пазней пачалі ствараць новыя аддзелы [3, арк. 206–211].

З дакумента таксама відаць запатрабаванасць часовых упраўленняў. Паведамляецца, што вялікая колькасць хадакоў ад сялянскіх камітэтаў і сялян прыходзілі з самымі разнастайнымі пытаннямі. Таму

для працы па кірунку дзейнасці сялянскіх камітэтаў у часовыя ўпраўленні было накіравана 400 «талковых работнікаў», з разліку 2 чалавекі на 2 гміны [3, арк. 207]. Варта адзначыць, што Камуністычная партыя пастаянна аказвала дапамогу мясцовым кіруючым органам, перш за ўсё, вопытнымі кадрамі. Таму для працы ў Заходнюю Беларусь стараліся накіроўваць праверaных і надзейных бальшавікоў. Пры прызначэннях перавага аддавалася, перш за ўсё, партыйным і камсамольскім работнікам. Так, для ўкамплектавання кадрамі сфарміраваных часовых упраўленняў 20 верасня 1939 г. было накіравана 675 чалавек [11, арк. 15].

20 верасня 1939 г. арганізацыйна-інструктарскі аддзел ЦК КП(б)Б склаў узорны спіс работнікаў часовага ўпраўлення. У склад іх прэзідыумаў павінны былі ўваходзіць: старшыня – палітычны афіцэр Чырвонай Арміі, работнік НКУС, прадстаўнік ад працоўнай і мясцовай інтэлігенцыі, а таксама прадстаўнікі мясцовага насельніцтва [13, с. 133].

Для нармалізацыі жыцця ў гарадах часовым упраўленням неабходна было забяспечыць насельніцтва харчовымі і прамысловымі таварамі, арганізаваць гандаль і медыцынскае абслугоўванне, аднавіць працу прадпрыемстваў, кіраваць дзейнасцю сялянскіх камітэтаў, займацца праблемамі працаўладкавання і размяшчэння бежанцаў. Напрыклад, Часовае ўпраўленне горада Баранавічы і Баранавіцкага павета ажыццявіла значны аб'ём працы. Ужо 17 верасня 1939 г. у Баранавіцкім павеце і г. Баранавічы пачаўся гандаль у крамах і кіёсках. У абароце былі савецкія і польскія грошы, а цэны заставаліся ранейшымі. У Пінску, Вілейцы і іншых гарадах да 26 верасня таксама аднавілася гандлёвая сетка. Распараджэннем ад 19 верасня 1939 г. Часовае ўпраўленне Баранавіцкага павета папярэджвала, што асобы, якія маюць свае крамы, лаўкі, склады, але ўхіляюцца ад іх своечасовага адкрыцця, а таксама тыя, хто самавольна павысяць цэны на тавары, будуць прыцягнуты да адказнасці [8, арк. 5]. Аднак узнікалі пэўныя складанасці з забеспячэннем гараджан прадуктамі харчавання і таварамі першай неабходнасці, таму ў некаторых гарадах даводзілася многае размяркоўваць па спісах.

Досыць часта часовыя ўпраўленні звярталіся да мясцовых жыхароў. Так, у мэтах бяспекі Часовае ўпраўленне Баранавіцкага павета і г. Баранавічы апублікавала загад № 1 ад 17 верасня 1939 г., у якім заклікала ўсіх грамадзян горада і павета здаць агнястрэльную і халодную зброю, якая знаходзіцца як у асабістым, так і ў службовым

карыстанні. За невыкананне дадзенага распараджэння вінаватыя прыцягваліся да строгай адказнасці [2, арк. 8].

Найважнейшай задачай часовых упраўленняў была ліквідацыя беспрацоўя. Рашэннем гэтага пытання займаліся аддзелы працы. У заходніх абласцях заставалася велізарная колькасць беспрацоўных, а ваенныя дзеянні прывялі да праблемы з бежанцамі, якія вымушаны былі эвакуіравацца ў Заходнюю Беларусь з акупіраванай нямецкімі войскамі тэрыторыі Польшчы. Па даных часовых упраўленняў гарадоў Заходняй Беларусі, на 25 кастрычніка 1939 г. налічвалася 44786 бежанцаў [12, с. 146]. Першапачаткова пытаннямі, звязанымі з рассяленнем і працаўладкаваннем бежанцаў у Заходняй Беларусі, займаліся створаныя пры гарадскіх і абласных часовых упраўленнях камісіі па ўладкаванні бежанцаў. Аднак бежанцаў было так шмат, што мясцовыя органы ўлады апынуліся не ў стане ў поўнай меры ажыццявіць неабходныя мерапрыемствы. У пастанове ЦК КП(б)Б ад 25 кастрычніка 1939 г. адзначаецца, што старшыня камісіі па размяшчэнні бежанцаў Горын не выканаў указанняў ЦК аб неадкладным размяшчэнні, перавозцы і аказанні дапамогі бежанцам, якія знаходзяцца на тэрыторыі Заходняй Беларусі. У выніку сярод бежанцаў распаўсюдзіліся інфекцыйныя захворванні. Для выпраўлення сітуацыі ЦК даручыў СНК БССР неадкладна распрацаваць мерапрыемствы, якія забяспечаць прыём і размяшчэнне бежанцаў па ўсіх калгасах, саўгасах і іншых арганізацыях [5, арк. 1–3]. Сур'ёзныя праблемы былі з працаўладкаваннем бежанцаў. Значная частка бежанцаў выкарыстоўвалася на нізкааплатных падсобных работах. КП(б)Б толькі да лютага 1940 г. удалося часткова вырашыць пытанне аб працаўладкаванні бежанцаў [12, с. 148].

Часовыя ўпраўленні займаліся не толькі гаспадарчымі і адміністрацыйнымі пытаннямі, але праводзілі палітычную і культурна-асветніцкую працу з насельніцтвам. Вялікае значэнне мела пашырэнне партыйных арганізацый і прыём у партыю ў заходніх абласцях. У перыяд станаўлення савецкай улады велізарную ролю адыгралі першасныя камсамольскія арганізацыі. Пастаянна праходзілі сходы з мясцовай інтэлігенцыяй для абмеркавання пытанняў, звязаных з работай культурных устаноў, школ. На сходах растлумачвалася сутнасць савецкай улады і роля Камуністычнай партыі.

Неабходна было вырашыць пытанне дзяржаўнага ладу, зацвердзіць асновы новага ўладкавання быў закліканы Народны сход, які

павінен быў быць абраны дэмакратычным шляхам [14, с. 19–20]. Палітбюро ЦК ВКП (б) 1 кастрычніка 1939 г. прыняло пастанову «Пытанні Заходняй Украіны і Заходняй Беларусі», якая складалася з 33 пунктаў. Першы пункт абавязваў склікаць Украінскі народны сход у Львове з выбарных па абласцях Заходняй Украіны і Беларускі народны сход у Беластоку з выбарных па абласцях Заходняй Беларусі [9, с. 19–20]. Адразу ж пачалася агітацыйная кампанія па стварэнні вышэйшага органа ўлады. Яна праводзілася згодна з пастановай ЦК ВКП(б) ад 2 кастрычніка 1939 г. «Пытанні Заходняй Беларусі», у якой сакратару ЦК КП(б)Б У. Н. Маліну даручалася распрацаваць праект звароту Часовага ўпраўлення г. Беластока да часовых упраўленняў абласных гарадоў Заходняй Беларусі аб скліканні Беларускага народнага сходу з запрашэннем вылучыць сваіх прадстаўнікоў у Камітэт па арганізацыі выбараў. Пастановай таксама зацвярджаліся новыя старшыні часовых упраўленняў абласцей і гарадоў. На гэтым жа пасяджэнні было вырашана накіраваць у Заходнюю Беларусь 700 камуністаў і 800 камсамольцаў, а таксама даручалася У. Н. Маліну распрацаваць мерапрыемствы па друкаванай і наглядная агітацыі ў сувязі з выбарамі. У мэтах арганізацыі выбараў у Народны сход дэлегавалі прадстаўнікоў Прэзідыума Вярхоўнага Савета БССР – старшыню Н. Наталевіча, сакратароў Н. Грэкаву і Л. Папкова. Н. Наталевічу даручалася распрацаваць праект палажэння аб выбарах і падаць яго на абмеркаванне нарады старшыняў часовых упраўленняў 4 кастрычніка [4, арк. 1–3].

5 кастрычніка 1939 г. Часовае ўпраўленне г. Беластока звярнулася да ўсіх часовых упраўленнях гарадоў і да арганізацый працоўных з заклікам склікаць Народны сход для вырашэння асноўных пытанняў дзяржаўнага ладу. У звароце адзначалася: *«Неабходна вызначыць характар будучай улады, каб прыступіць да яе стварэння. Неабходна вырашыць пытанне ўваходжання абласцей Заходняй Беларусі ў склад Беларускай Савецкай Рэспублікі. Унесці гэта гістарычнае рашэнне можа і павінен аўтарытэтны орган, які выказвае канкрэтныя інтарэсы працоўных, волю, думку народа. Такім органам павінен стаць Народны сход»* [10]. Дадзены зварот з'яўляўся платформай для падрыхтоўкі і правядзення выбараў, а часовыя ўпраўленні прымалі актыўны ўдзел у гэтых мерапрыемствах. Права вылучэння кандыдатаў у дэпутаты Народнага сходу замацоўвалася за сялянскімі камітэтамі, часовымі ўпраўленнямі, сходамі працоўных на прадпрыемствах, сходамі рабо-

чай гвардыі і інтэлігенцыі. Гэтыя сходы павінны былі выбраць даверaных асоб, якія затым на акруговых нарадах узгадняць кандыдатуры па акругах [1, арк. 1].

Як бачна, уся праца вялася па добра адпрацаванай у СССР сістэме падрыхтоўкі буйных партыйных і савецкіх мерапрыемстваў. З прадстаўнікоў часовых упраўленняў быў створаны камітэт па арганізацыі выбараў, якія прайшлі 22 кастрычніка 1939 г. Такім чынам, верасень–кастрычнік 1939 г. стаў перыядам стварэння і функцыянавання часовых органаў улады – часовых упраўленняў, якія падрыхтавалі аснову для далейшай саветызацыі заходняга рэгіёна Беларусі.

Крыніцы і літаратура

1. Всем областным уполномоченным по вопросам партийной работы // НАРБ. – Ф. 4 п. – Воп. 1. – Спр. 14520. – Арк. 1–3.
2. Обращение Временного управления ко всем гражданам // НАРБ. – Ф. 4 п. – Воп. 1. – Спр. 14515. – Арк. 8.
3. Письмо секретаря ЦК КП(б)Б П. К. Пономаренко И. В. Сталину о положении в Западной Белоруссии от 25 сентября 1939 г. // НАРБ. – Ф. 4 п. – Воп. 1. – Спр. 14623. – Арк. 206–211.
4. Постановление ЦК КП(б)Б «Вопросы Западной Белоруссии» // НАРБ. – Ф. 4 п. – Воп. 1. – Спр. 13541. – Арк. 1–3.
5. Постановление ЦК КП(б)Б о работе комиссии по размещению беженцев в Белоруссии от 25 октября 1939 г. // НАРБ. – Ф. 4 п. – Воп. 1. – Спр. 13612. – Арк. 1–3.
6. Приказ Временного управления города Барановичи и Барановичского повета № 1 от 17 сентября 1939 г. // НАРБ. – Ф. 4 п. – Воп. 1. – Спр. 14515. – Арк. 4.
7. Приказ командующего войсками Белорусского фронта от 19 сентября 1939 г. // НАРБ. – Ф. 4 п. – Воп. 1. – Спр. 13866. – Арк. 7–8.
8. Распоряжение Временного управления от 19 сентября 1939 г. // НАРБ. – Ф. 4 п. – Воп. 1. – Спр. 14515. – Арк. 5.
9. Рижский мир в судьбе белорусского народа. 1921–1953 гг. : В 2 кн. – Кн. 2 / Нац. акад. наук Беларуси, Ин-т истории ; редкол. : А. А. Коваленя [и др.]. – Минск : Беларуская навука, 2014. – 335 с.
10. Стенограмма собрания трудящихся г. Белосток, посвященного обсуждению обращения Временного управления г. Белостока ко всем Временным управлениям городов Западной Белоруссии от 6 октября 1939 г. // НАРБ. – Ф. 4 п. – Воп. 1. – Спр. 14560. – Арк. 1–49.

11. Стенограмма совещания секретаря ЦК КП(б)Б Грековой с уполномоченными ЦК КП(б)Б и ЦК ЛКСМБ, состоявшегося 13 октября 1939 г. в г. Белостоке по вопросу организации партийной и комсомольской работы и ходу проведения выборов в Народное собрание Западной Белоруссии // НАРБ. – Ф. 4 п. – Воп. 1. – Спр. 14549. – Арк. 15.
12. Толочко, Д. М. Размещение и трудоустройство беженцев из Польши в БССР (сентябрь 1939 – июнь 1941 гг.) // Проблемы здоровья и экологии. – 2005. – №2 (4). – С. 145–150.
13. Толочко, Д. М. Формирование органов государственного управления в Западной Беларуси осенью 1939 г. // Известия Гомельского государственного университета имени Ф. Скорины. – 2011. – № 5. – С. 132–136.
14. Царюк, И. О. Деятельность КПБ по осуществлению социалистических преобразований и организации социалистического строительства в западных областях Белоруссии (сентябрь 1939 – июнь 1941 гг.) : автореф. дис. … д-ра ист. наук : 07.00.01 / Белорус. ун-т им. В. И. Ленина. – Минск, 1975. – 49 с.
15. Назаўсёды разам : да 60-годдзя ўз'яднання Заходняй Беларусі з БССР / Пад агул. рэд. М. П. Касцюка, І. Я. Навуменкі. – Мінск : БелЭн, 1999. – 253 с.

К. В. Сыцько

ДАКУМЕНТЫ ПАРАФІЯЛЬНЫХ УСТАНОЎ РЫМСКА-КАТАЛІЦКАГА КАСЦЁЛА Ў БЕЛАРУСІ ДРУГОЙ ПАЛОВЫ XX ст. ЯК ГІСТАРЫЧНАЯ КРЫНІЦА

Рымска-каталіцкі Касцёл у Беларусі за ўвесь час свайго функцыянавання стварыў арганічную сістэму гістарычных крыніц, якая дапамагае аналізаваць не толькі ўсе бакі дзейнасці рэлігійнай інстытуцыі, але і пралівае святло на паўсядзённыя і мікрагістарычныя праблемы. На сённяшні дзень структуры дадзенай культавай установы не ўваходзяць у спісы камплектавання дзяржаўных архіваў, а значыць даследчыкам недасяжны вялікі комплекс дакументаў, з дапамогай якога часткова раскрываюцца аспекты найноўшай рэлігійнай гісторыі. У дадзеным артыкуле аўтарам разглядаюцца асноўныя гістарычныя крыніцы, якія ствараліся ў парафіяльных касцёлах у БССР у другой палове XX ст. Дакументы былі выяўлены і прааналізаваны К. В. Сыцько ў працэсе падрыхтоўкі дысертацыйнага даследавання шляхам правядзення палявых археаграфічных экспедыцый у

2015–2018 гг. На сённяшні дзень на падставе выяўленага матэрыялу ў Цэнтральным навуковым архіве Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі (далей – ЦНА НАН Беларусі) фарміруецца калекцыя лічбавых копій. Апрача таго, частка лічбавых копій была перададзена аўтарам у Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі.

Адной з найбольш важных асаблівасцей рэлігійнага жыцця ў БССР з'яўляецца тое, што па стане на канец 1940-х гг. на ўсходзе Беларусі не дзейнічала ніводнага касцёла, а ўсе дзеючыя парафіі, якія вялі справаводства і займаліся душпастырствам, змяшчаліся на тэрыторыі, далучанай да БССР у 1939 г. [15, с. 21]. Усе гістарычныя крыніцы дадзеных парафій можна падзяліць на некалькі відаў, сярод якіх найбольш буйнымі з'яўляюцца матэрыялы метрыкацыі, гаспадарчыя дакументы, рэгістрацыйна-ўліковыя матэрыялы і перапіска.

Матэрыялы метрыкацыі другой паловы XX ст. адрозніваюцца фармулярам і інфарматыўнай вартасцю ад аналагічных крыніц XVII – першай паловы XX ст., грунтоўна даследаваных шэрагам айчынных гісторыкаў (гл., напрыклад, [3, с. 39–49]). Так, пры параўнанні сшыткаў парафіяльных метрык вынікае, што рымска-каталіцкія святары ў БССР не мелі абавязковага фармуляра вядзення ўліку метрык, таму паміж інфарматыўнай складаючай запісаў маюцца разыходжанні. Напрыклад, у кнізе хрышчэнняў, шлюбаў і пахаванняў парафіі Лабно [1] за 1943–1951 гг. указвалася толькі імя бацькі асобы, якую хрысцілі, абавязкова ўказваўся ўзрост успрыемнікаў [9], а ў парафіі Селіванаўцы [2] фармуляр метрычнай кнігі за 1967–1978 гг. утрымліваў звесткі аб абодвух бацьках і абавязковы роспіс бацькоў у тым, што яны згодны, каб дзіцё хрысцілі па рымска-каталіцкім абрадзе; узрост успрыемнікаў не пазначаўся [8]. Паводле інтэрв'ю, узятага ў мясцовых жыхароў, у 1960-я гг. у Селіванаўскім касцёле не было пастаяннага пробашча, таму перыядычна запісы аб здзяйсненні Сакрамэнту праводзіліся сіламі рэлігійнай абшчыны (якая складалася са сталых асоб). Гэтым можна патлумачыць адсутнасць у некаторых кнігах метрыкі звестак аб святары, а таксама наяўнасць граматычных памылак, якія сустракаюцца ў метрычных кні-

[1] Цяпер Падлабенне – аграгарадок Падлабенскага сельсавета Гродзенскага раёна Гродзенскай вобласці.

[2] Цяпер Селіванаўцы – вёска Сапоцкінскага сельсавета Гродзенскага раёна Гродзенскай вобласці.

гах дадзенай парафіі ў 1940–1989 гг. Так, трапляюцца такія варыянты напісання слоў (у рускамоўных крыніцах), як *«крезченее»* [8, арк. 2], *«фамиля»* [8, арк. 7], *«рождене»* [8, арк. 9] і інш. Акрамя гэтага, можна заўважыць, што хроснымі бацькамі вялікай колькасці новаахрышчаных з'яўляліся адны і тыя ж асобы. Метрычныя запісы аб памерлых таксама маюць разыходжанні ў фармуляры. Так, у розных кнігах маглі прысутнічаць ці адсутнічаць наступныя фармулярныя часткі: «ці засталася ўдава/удавец», «імя і прозвішча сведкаў пахавання», «імя і прозвішча хросных бацькоў памерлага». Падобныя разыходжанні ў межах беларускіх парафій тлумачацца, перадусім, ціскам, які аказваўся на Касцёл у памянёны перыяд. У выніку ціску парафіяльныя святары апынуліся ва ўмовах фактычнай ізаляцыі і не мелі магчымасці да выпрацоўкі мер па ўніфікацыі метрычных запісаў. Аналіз фармуляраў і інфарматыўнай змястоўнасці кніг метрык другой паловы XX ст. пралівае святло на пытанні функцыянавання кожнай асобнай парафіі, сувязі з суседнімі парафіямі, ідэалагічнага ціску, узроўню рэлігійнасці ў парафіі. Разам з метрыкамі аб ахрышчаных, узяўшых шлюб і памерлых працягвалі весціся і пратаколы прадшлюбных экзаменаў, пры гэтым фармуляры, як і ў выпадку з метрычнымі кнігамі, ствараліся пробашчамі самастойна. Трэба адзначыць, што дадзеныя фармуляры цалкам паўтараюць ранейшыя, датаваныя 1920–1930 гг.

Каштоўная крыніцазнаўчая складаючая кніг метрык і прадшлюбных экзаменаў другой паловы XX ст. раскрываецца пры параўнанні іх з парафіяльнымі гадавымі справаздачамі Упаўнаважаным па справах рэлігій. Так, паводле копіі справаздачы па Нясвіжскай парафіі Божага Цела, шлюбаў у 1967 г. было здзейснена тры [10, арк. 1], паводле россыпу пратаколаў прадшлюбных іспытаў за аналагічны перыяд – 14 [11, арк. 1–14]. У Лідскай Фарнай парафіі па стане на II, III, IV кварталы 1951 г., паводле справаздач, было здзейснена 66, 69, 76 хрышчэнняў адпаведна [7, арк. 1]. Паводле метрычных кніг – 75, 79, 85 [1, арк. 4, 8, 12]. Падобнае разыходжанне звестак са справаздач Упаўнаважаным і метрычных кніг тлумачыцца некалькімі фактарамі. Па-першае, у перыяд «ваяўнічага» атэізму і ціску на рэлігійнае грамадства не кожны, хто вызнаваў пэўную веру, хацеў, каб звесткі аб ім трапілі да органаў савецкай улады. Па-другое, за кожнае рэлігійнае дзеянне касцёл мусіў плаціць падатак, які складаў вялікую суму. Так, толькі ў 1970 г. Нясвіжскі касцёл мусіў заплаціць 1361 руб. 51 кап., з

якіх 1161 р. 51 кап. пайшло на аплату падатку за будынак, зямельнай рэнты, страхоўкі; 200 руб. – на абавязковыя выплаты ў Фонд Міру [12, арк. 1].

Каштоўнай з навуковага пункту гледжання з'яўляецца група дакументаў, якія датычацца гаспадарчай і фінансавай дзейнасці парафіяльных устаноў дадзенага перыяду. Асабліва добра ў парафіях Рымска-каталіцкага касцёла ў Беларусі прадстаўлены інвентары, складзеныя пасля Вялікай Айчыннай вайны. У адрозненне ад інвентароў ранейшага перыяду, у іх адсутнічае частка з апісаннем касцельнай гісторыі. Асаблівая ўвага ў інвентарах другой паловы XX ст. надавалася апісанню парафіяльнай нерухомай маёмасці, а таксама рэчаў, якія мелі гісторыка-культурную каштоўнасць (абразоў, рыз, арнатаў, дальматыкаў і г. д.). Адной з асаблівасцей пасляваенных інвентароў з'яўляецца тое, што падпісвалі іх не толькі пробашчы, як гэта было раней, але і прадстаўнікі касцельнага камітэта, а таксама мясцовага выканкама (гл., напрыклад, [5, арк. 2]). Падобнае палажэнне рэчаў звязана з тым, што прадметы культавага значэння спачатку былі канфіскаваны ў парафій, а пасля перададзены ім у бестэрміновае бясплатнае карыстанне дзяржавай, што выклікала неабходнасць прысутнасці трэціх асоб пры апісанні маёмасці [4, арк. 57]. Адметнасцю шэрагу касцельных інвентароў другой паловы XX ст. з'яўляецца графа «Датировка, эпоха, век, год» у шэрагу парафій, а таксама спроба грашовай ацэнкі маёмасці. Напрыклад, паводле інвентара Нясвіжскага касцёла, складзенага 1 верасня 1989 г., мармуровае надмагілле Крыштафа Радзівіла 1608 г. было ацэнена ў 50000 руб., надмагілле з пясчаніку Мікалая Крыштафа Радзівіла Сіроткі 1616 г. – у 40000, срэбраны табернакулум XVII–XVIII стст. – у 10000, драўляны алтар Св. Іосіфа пачатку XX ст. – у 500, а дальматыка XVIII ст. – у 300 [14, арк. 1, 6]. У гэты ж перыяд ствараецца вялікая колькасць актаў і пратаколаў, звязаных з матэрыяльна-тэхнічнымі аспектамі функцыянавання парафіі. Сярод падобных можна назваць дакументы абследавання касцельных будынкаў на прадмет пажарнай бяспекі, акты рэвізійнай камісіі, пратаколы пасяджэнняў касцельнага камітэта. Усе названыя гістарычныя крыніцы мелі пад сабой мэту аналізу, фіксацыі і апісання парафіяльнай маёмасці. Новая фінансава-палітычная сітуацыя для касцёлаў Заходняй Беларусі прымусіла плябанаў весці новыя для сябе віды гістарычных крыніц, сярод якіх можна назваць дамовы з парафіянамі на выкананне пэўных гаспадарчых прац

(ад прыбірання касцёла і рамонтных работ да выпякання аплатак у святы). З'яўляецца вялікая колькасць фіскальных матэрыялаў – чэкаў, квітанцый, квіткоў аб набыцці тавараў і паслуг, выплатах на карысць разнастайных фондаў (ад Чырвонага Крыжа да Фонду Міру), дакументаў аб сплаце заробкаў пробашчу, арганісту і касцельным служкам (гл., напрыклад, [6; 13]). Дадзеныя гістарычныя крыніцы ў комплексе дазваляюць аналізаваць матэрыяльна-тэхнічную базу парафіяльных касцёлаў, суадносіны прыбыткаў і расходаў грашовых сродкаў і г. д.

Вялікую колькасць дакументаў, якія захаваліся за перыяд 1950–1991 гг., уяўляюць сабой матэрыялы перапіскі. Перапіску можна падзяліць на чатыры падвіды: ліставанне пробашчаў паміж сабой, ліставанне пробашчаў з прыхаджанамі, ліставанне пробашчаў і прадстаўнікоў касцельнага камітэта з цывільнымі ўладамі. Першы падвід ліставання ў асноўным тычыўся пытанняў, звязаных з кананічнымі перашкодамі да здзяйснення Сакрамэнту шлюбу ці адпявання (напрыклад, калі асоба сведчыла, што была ахрышчана ў іншай парафіі, аднак пацвярджэння ў папяровым выглядзе не мела). Нярэдка ксяндзам парафіяльных касцёлаў прыходзілася весці працяглае ліставанне з мясцовымі ўладамі на прадмет абмежавання ў правах. Напрыклад, у 1951 г. у лідскага дэкана кс. Станіслава Каласанты Роека канфіскавалі гарод памерам 0,15 га. Дадзены зямельны ўчастак, паводле планаў гарвыканкама, павінен быў пайсці на пашырэнне цяплічнай гаспадаркі Гархарчгандля. У якасці кампенсацыі прапаноўваўся кавалак зямлі на іншым баку горада, што не магло задаволіць патрэбы кс. Роека па прычыне насычанага графіка працы (пасля арышту ксяндзоў Баляслава Красадомскага і Казіміра Баневіча ў 1951 г. ён з'яўляўся адзіным дзеючым пробашчам на тэрыторыі адразу некалькіх раёнаў і абслугоўваў каля 10 касцёлаў). Спрэчка расцягнулася да 1954 г., калі было выяўлена, што з 0,15 га зямлі толькі 0,1 га быў выкарыстаны як запланавана, а 0,05 выкарыстоўваецца служачымі ў якасці асабістых гародаў, на што была пададзена адпаведная скарга [2, арк. 23–29]. На жаль, ліставанне на гэтым перарываецца і зноў пачынаецца лістом кс. Роека аб адмове ад прэтэнзій на зямлю і просьбай пазбавіць яго ад выплат за арэнду ўчастка ў іншым месцы [2, арк. 34].

Цікавым з навуковага пункта гледжання з'яўляецца ліставанне парафіян і святароў Шчучынскай парафіі Св. Тэрэзы Авільскай

з цывільнымі ўладамі на прадмет комплексу, які складаўся з будынка касцёла і кляштара піяраў. Так, з дакументаў вядома, што ў 1954 г. жылыя карпусы кляштара адышлі на баланс мясцовай вайсковай часці. Для аховы карпусоў на ўваходзе ў касцёл планавалася размясціць вайсковы пост [6, арк. 5]. Падставай для такой прапановы называлася тое, што вернікі, якія наведваюць набажэнствы, нібыта могуць даведацца ваенныя таямніцы. На працягу 26 год, з 1962 г. (калі культавы будынак быў канфіскаваны) да 1988 г., калі касцёл быў вернуты, парафіяне рэгулярна пісалі лісты ў розныя інстанцыі – ад мясцовага выканкама да Генеральнага сакратара ЦК КПСС Л. І. Брэжнева, на што атрымлівалі адказ з прапановай наведваць любы дзеючы касцёл у любым бліжэйшым населеным пункце, да якога можна даехаць грамадскім транспартам [6, арк. 9–21]. Асобна ў гэтай перапісцы можна выдзеліць лісты да былога шчучынскага пробашча кс. Станіслава Петраша, якога прасілі вярнуцца ў Шчучын. У адказ кс. Петраш адзначаў, што Упаўнаважаны па справах рэлігій забраў у яго рэгістрацыйную даведку і накіраваў служыць у Каменскі касцёл, а калі б святар адмовіўся ад пераезду ў іншую парафію, яму наогул забаранілі б займацца душпастырствам назаўсёды [6, арк. 22–22 адв.]. Асобнай часткай выяўленых у касцёлах уваходных лістоў другой паловы XX ст. з'яўляюцца лісты Упаўнаважаных па справах рэлігій па абласцях БССР. Так, важным на прадмет інфармацыі аб лёсе айчынных гісторыка-культурных каштоўнасцей з'яўляецца ліст, разасланы Упаўнаважаным па справах культаў і рэлігій па Мінскай вобласці БССР А. І. Лагвіненкам у сакавіку 1971 г. У лісце сцвярджалася, што па стане на 1971 г. з'явілася вялікая колькасць *«мошенников и проходимцев»*, якія пад выглядам ацэньшчыкаў касцельных каштоўнасцей і супрацоўнікаў дзяржаўных музеяў выкрадаюць найбольш каштоўныя прадметы з парафіяльных будынкаў і вывозяць іх у невядомым накірунку [13, арк. 3].

Матэрыялы перапіскі ўяўляюць сабой унікальны комплекс дакументаў, якія датычацца мікрагісторыі, бо праз іх становіцца магчымым аналізаваць адносіны мясцовай рэлігійнай грамады і святароў з прадстаўнікамі ўлады ў кожным асобна ўзятым населеным пункце. З дапамогай дадзеных гістарычных крыніц ускрываецца цэлы пласт праблем канфесійнай гісторыі другой паловы XX ст. – ад адносін у сістэме «парафіяне – касцёл – органы ўлады» да пытанняў вывазу з

культавых будынкаў неўстаноўленымі асобамі беларускіх гісторыка-культурных каштоўнасцей.

Рэгістрацыйна-ўліковыя дакументы парафіяльных касцёлаў другой паловы XX ст. зводзяцца да некалькіх падвідаў, сярод якіх спісы сяброў касцельнага савета, спісы сяброў рэвізійнай камісіі, а таксама спісы ўліку сяброў рэлігійнага таварыства. Дадзеныя гістарычныя крыніцы маюць падобную структуру (графы з ўказаннем імя, імя па бацьку, прозвішча асобы, месца жыхарства, года нараджэння, наяўнасці судзімасці і асабістага подпісу) і адрозніваюцца функцыянальным прызначэннем. Так, спісы сяброў касцельнага савета ўяўляюць сабой інфармацыю аб «актыве» – т. зв. касцельнай «дваццатцы» ці «дзясятцы» [6, арк. 4] – найбольш значных і ўплывовых сябрах рэлігійнага таварыства, якія вялі перамовы з цывільнымі ўладамі і пробашчам. Спісы сяброў рэвізійнай камісіі ўтрымліваюць інфармацыю аб тых прадстаўніках рэлігійнага таварыства, якія займаліся кантролем руху грашовых сродкаў, заробленых касцёлам, а таксама займаліся рэвізіяй рухомай і нерухомай маёмасці [13, арк. 12]. Спісы ўліку сяброў рэлігійнага таварыства ўяўляюць сабой пералік усіх, хто ўдзельнічаў у працэдуры рэгістрацыі і падтрымліваў дзейнасць парафіі [2, арк. 4]. Цікавасць таксама ўяўляюць спісы мясцовасцей, якія ўваходзілі ў склад парафій з пазначэннем агульнай колькасці насельніцтва і тых, хто стала наведваў набажэнствы ў касцёле. Дадзеныя спісы дапамагаюць аналізаваць узровень рэлігійнасці мясцовага насельніцтва ў лічбавым эквіваленце. Так, з 203 жыхароў вёскі Пільчукі Ішчальнскай парафіі Лідскага дэканата на пачатак 1958 г. рэгулярна касцёл наведвалі 51 (25 %), са 152 у Казарэзах – 39 (26 %), са 198 у Вялікіх Баярах – 53 (27 %), са 131 у Люцыянава – 38 (29 %) і г. д. [4, арк. 81]. Працэнтныя адносіны па ўсім Лідскім дэканаце на пачатак 1950-х гг. вагаюцца ў лічбах ад 17 да 35 %.

Такім чынам, дакументы Рымска-каталіцкіх парафій у БССР другой паловы XX ст. уяўляюць сабой комплекс матэрыялаў, якія датычацца мікрагістарычных аспектаў функцыянавання культу. З дапамогай звестак гістарычных крыніц аналізуецца матэрыяльна-тэхнічнае забеспячэнне кожнага асобнага касцёла; раскрываецца праблема адносін паміж прыхаджанамі, пробашчамі і цывільнымі ўладамі; характарызуецца ўзровень рэлігійнасці па кожнай з парафій, а таксама адлюстроўваецца дзейнасць культу па ажыццяўленні рэлігійных аб-

радаў у перыяд ціску на Рымска-каталіцкую канфесію ў перыяд антырэлігійных кампаній. Дадзеныя гістарычныя матэрыялы, выкарыстаныя ў комплексе з такімі дакументамі, як справаздачы Упаўнаважаным па справах рэлігій, ствараюць праекцыю мікрагістарычнага і паўсядзённага жыцця рэлігійнага грамадства на тэрыторыі Беларусі ў другой палове XX ст.

Крыніцы і літаратура

1. Архіў парафіі Узвіжання Святога Крыжа, г. Ліда. – Без сігнатуры. – Брульёны метрык хрышчэння. 1951 г. – 12 арк.
2. Архіў парафіі Узвіжання Святога Крыжа, г. Ліда. – Без сігнатуры. – Россып дакументаў савецкага перыяду. 1946–1989 гг. – 123 арк.
3. Урублеўскі, В. В. Крыніцы па гісторыі штодзённасці беларускага сялянства ў XVIII ст. : дыс. … канд. гіст. навук : 07.00.09 / В. В. Урублеўскі. – Мінск, 2014. – 138 с.
4. ЦНА НАН Беларусі. – Ф. 3С. – Воп. 2. – Спр. 41. – Россып дакументаў савецкага перыяду парафіі Найсвяцейшай Тройцы ў в. Ішчална. 1939–1989 гг. – 153 арк.
5. ЦНА НАН Беларусі. – Ф. 3С. – Воп. 3. – Спр. 12. – Инвентарная опись культового и обиходного имущества, находившегося в Щучинском костеле Щучинского района Гродненской области на 24 января 1946 г. – 2 арк.
6. ЦНА НАН Беларусі. – Ф. 3С. – Воп. 3. – Спр. 13. – Россып дакументаў савецкага перыяду парафіі Святой Тэрэзы Авільскай, г. Шчучын. 1946–1989 гг. – 67 арк.
7. ЦНА НАН Беларусі. – Ф. 3С. – Воп. 4. – Спр. 18. – Суммарные данные о динамике отправления религиозных обрядов за 2–4 квартал по Фарной парафии г. Лида. 1951 г. – 1 арк.
8. ЦНА НАН Беларусі. – Ф. 3С. – Воп. 11. – Спр. 16. – Метрычная кніга ахрышчаных парафіі Перамянення Пана, в. Селіванаўцы. 1967–1978 гг. – 12 арк.
9. ЦНА НАН Беларусі. – Ф. 3С. – Воп. 19. – Спр. 1. – Метрычная кніга ахрышчаных 1943–1951, шлюбаў 1943–1949, пахаванняў 1943–1951 гг. парафіі Маці Божай Ружанцовай, аг. Падлабенне. 1943–1951 гг. – 38 арк.
10. ЦНА НАН Беларусі. – Ф. 3С. – Воп. 24. – Спр. 23. – Отчет уполномоченному по религии в облисполком г. Минск на 1967 г. 1968 г. – 3 арк.
11. ЦНА НАН Беларусі. – Ф. 3С. – Воп. 24. – Спр. 24. – Пратаколы шлюбных экзаменаў у россыпу. 1967–1968 гг. – 14 арк.
12. ЦНА НАН Беларусі. – Ф. 3С. – Воп. 24. – Спр. 25. – Годовой отчет за 1970 г. Несвижская Фара. 1971 г. – 3 арк.

13. ЦНА НАН Беларусі. – Ф. 3С. – Воп. 24. – Спр. 26. – Отчеты, платежные документы, квитанции, ведомости на выдачу заработной платы, письма Уполномоченного по делам религий и культов Несвижского Фарного костела. 1971 г. – 17 арк.
14. ЦНА НАН Беларусі. – Ф. 3С. – Воп. 24. – Спр. 27. – Опись культурных ценностей, находящихся в ведении и пользовании религиозного объединения. 1989 г. – 6 арк.
15. Hlebowicz, A. Kościoł w niewoli. – Warszawa : Głos, 1991. – 152 s.

М. М. Елинская

СОВЕТСКИЕ ГОСУДАРСТВЕННЫЕ НАГРАДЫ – БЕЛОРУССКОЙ ССР, ОБЛАСТЯМ, ГОРОДАМ

Прошедший XX век для граждан Беларуси – это, прежде всего, эпоха социализма. Документальная история нашей страны этого периода знает и революционное движение народных масс и подъем национального самосознания, героическую борьбу партизан и подпольщиков в годы Великой Отечественной войны и самоотверженный труд людей послевоенных десятилетий.

В последние десятилетия исследователям предоставлен широкий доступ ко многим архивным документам, позволяющий познакомиться с новыми историческими фактами, событиями, процессами, ранее по понятным причинам не получившими научно обоснованной оценки, поскольку хранились в архивах с ограниченным допуском или грифом «Совершенно секретно». И результатом этой деятельности стали сотни работ профессиональных ученых-историков, архивистов, краеведов, которые позволили увидеть *другую* историю Беларуси, дать новую трактовку давно известным событиям, по-новому оценить масштаб перемен.

Вместе с тем многие события, казалось бы, недавней истории, свидетелями которой являются многие из нас, не нашли должного освещения ни в научной, ни в научно-популярной литературе. А получить информацию о событии, составить объективную картину явления или проследить некую историческую закономерность возможно только при скрупулезном изучении и анализе документов, которые хранятся в архивах.

Так, в связи с приближением 100-летнего юбилея образования Белорусской ССР появилась необходимость детально рассмотреть награждение нашей республики, ее областей и городов государственными наградами Советского Союза на протяжении более пятидесятилетнего периода ее существования. Следует подчеркнуть, что в настоящее время информация об этих награждениях крайне отрывочна, разрозненна и фрагментарна, она не нашла должного освещения даже в таких изданиях, как «Энцыклапедыя гісторыі Беларусі» (1993–2003), «Беларуская энцыклапедыя» (1996–2004), в книгах серии «Память», соответствующих публикациях, размещенных в научных сборниках, популярных изданиях, сети Интернет и т. д.

Архивные документы, содержащие информацию о том, как БССР в разные периоды своей истории от имени партийного и советского руководства СССР была удостоена четырех орденов, хранятся в Национальном архиве Республики Беларусь (далее – НАРБ), а визуальный ряд этих событий – в Белорусском государственном архиве кинофотофонодокументов (далее – БГАКФФД) [1].

Первой наградой БССР был орден Ленина. Постановлением Президиума ЦИК СССР от 6 апреля 1930 г. [11, с. 421] в стране была учреждена высшая государственная награда Советского Союза – орден Ленина, а его статут – 5 мая 1930 г. Орден вручался за особо выдающиеся заслуги в революционном движении, трудовой деятельности, защите социалистического Отечества, развитии дружбы и сотрудничества между народами, укреплении мира и иные особо выдающиеся заслуги перед Советским государством и обществом. Орденом Ленина награждались граждане СССР, а также предприятия, объединения, учреждения, организации, воинские части, военные корабли, соединения и объединения, союзные и автономные республики, края, области, автономные области, автономные округа, районы, города и другие населенные пункты.

---

[1] Выражаю искреннюю благодарность заведующему отделом использования документов и информации НАРБ М. А. Старостенко и директору БГАКФФД В. В. Баландину, а также его сотрудникам – заведующему отделом использования документов и информации Т. Л. Рахманько, ведущим архивистам Е. И. Третьяк и Е. К. Полещук за предоставленные документальные и фотоматериалы, использованные в публикации.

Ил. 1. Вручение БССР ордена Ленина председателем ВЦИК М. И. Калининым. *Минск. 1935 г. (БГАКФФД. № 0-101245)*

Всего существует четыре разновидности этого ордена. 15 марта 1935 г. БССР была награждена орденом Ленина за успехи в социалистическом строительстве. Очевидно, что в этот год Беларусь получила Орден II типа. В отличие от первого, новый статут которого был утвержден в 1934 г., этот орден представляет собой изображение красного знамени с надписью «ЛЕНИН», красной звезды слева, а также перекрещенных серпа и молота в нижней части, покрытых рубиново-красной эмалью. В центральной части ордена размещен портрет-медальон В. И. Ленина, покрытый серебром. Колосья вокруг медальона имеют золотую поверхность.

Вторым орденом Ленина БССР была награждена 22 декабря 1958 г. [2, л. 64] в канун празднования 40-летия образования БССР и Компартии Белоруссии (1 января 1919 г.). В постановлении Президиума Верховного Совета СССР отмечались *«успехи в хозяйственном и культурном строительстве»*. Торжественное заседание, посвященное этому событию, состоялось под председательством К. Т. Мазуро-

Ил. 2. Первый секретарь ЦК КПБ К. Т. Мазуров прикладывает орден Ленина к знамени БССР. *Минск. 1959 г. (БГАКФФД. № 0-126485)*

ва в Минске 3 января 1959 г. На нем выступали представители высшего руководства всех союзных республик. Так, Председатель Совета Министров Литовской ССР М. Ю. Шумаускас в своей поздравительной речи отмечал: *«Тесные узы дружбы из глубины веков, связывающие народы Литвы и Белоруссии, как никогда упрочились, стали неразрывными и в условиях социалистического строя. В течение многих столетий литовские крепостные крестьяне рука об руку с белорусскими крестьянами вели борьбу против феодалов и помещиков, против угнетателей всех мастей. Восстание 1863 года выдвинуло таких замечательных организаторов масс, как белорус Кастусь Калиновский и литовец Ионас Мацкевичус, имена которых с большим уважением произносятся сегодня на всех языках многонационального Советского Союза. Особенно сблизила наши народы их совместная борьба с фашистскими захватчиками»* [1, л. 63].

В этот день на знамя БССР был прикреплен орден Ленина, который относится специалистами к IV типу или разновидности этой

Ил. 3. Генеральный секретарь ЦК КПСС Л. И. Брежнев прикрепляет к Знамени БССР орден Октябрьской революции во время торжественного заседания ЦК КПБ и Верховного Совета БССР во Дворце спорта. *Минск. 1968 г. (БГАКФФД. № 0-086025)*

награды. Она вручалась вплоть до 1996 г., приобретя пятиугольную красную колодку, обтянутую красной муаровой лентой с двумя золотистыми полосками по краям.

Через десять лет, 27 декабря 1968 г., в ознаменование 50-летия своего образования, БССР была награждена **орденом Октябрьской Революции** [3, л. 4]. В Указе Президиума Верховного Совета СССР награждение республики сформулировано следующим образом: *«За большие заслуги трудящихся БССР в революционном движении, в Великой Октябрьской социалистической революции, в создании и упрочении первого в мире социалистического многонационального государства – Союза Советских Социалистических Республик, за мужество и героизм, проявленные в боях с врагами нашей Родины и успехи в коммунистическом строительстве»* [5, с. 3]. Орден Октябрьской революции в советской наградной системе, также как и орден Ленина, являющийся высшей наградой СССР, был учрежден Указом Президиума Верховного Совета СССР от 31 октября 1967 г. Им награжда-

лись, помимо предприятий, учреждений, организаций, коллективов трудящихся, воинских частей и соединений, также республики, края, области и города [9].

Орден Октябрьской Революции представляет собой позолоченную, покрытую красной эмалью пятиконечную звезду на фоне серебряного лучистого пятиугольника. В верхней части звезды изображено знамя, покрытое красной эмалью, с надписью «ОКТЯБРЬСКАЯ РЕВОЛЮЦИЯ». В центре звезды расположен серебряный пятиугольник с изображением крейсера «Аврора». В нижней части ордена помещены серп и молот. Орден изготовлен из серебра с использованием других благородных металлов. Пятиугольная колодка покрыта шелковой муаровой лентой красного цвета, посередине которой пять узких продольных голубых полосок.

Последней наградой БССР был **орден Дружбы народов.** Это один из государственных орденов СССР, который был учрежден 17 декабря 1972 г. Указом Президиума Верховного Совета СССР в ознаменование 50-летия образования СССР. В статуте ордена устанавливалось, что им награждаются граждане СССР, предприятия, учреждения, организации, воинские части и соединения, союзные и автономные республики, края, области, автономные области, автономные округа, города *«за большие заслуги в укреплении дружбы и братского сотрудничества социалистических наций и народностей, за значительный вклад в экономическое, социально-политическое и культурное развитие Союза ССР и союзных республик»* [7].

Орден Дружбы народов изготавливался из серебра и представлял собой позолоченную, покрытую темно-красной эмалью пятиконечную звезду, обрамленную серебристыми пирамидальными гранями и пятью пучками расходящихся золотистых лучей. В центре звезды помещен накладной позолоченный Государственный герб СССР, отдельные детали которого покрыты цветной эмалью. Герб окаймлен накладным ободком с изображением рукопожатий, в нижней части ободка находится накладная позолоченная, покрытая темно-красной эмалью лента с надписью «СССР». Между Государственным гербом СССР и ободком на фоне белой эмали в верхней части расположены слова «Дружба народов», в нижней и средней – лавровые ветви, покрытые зеленой эмалью. Пятиугольная колодка обтянута шелковой муаровой лентой, посередине ленты продольная красная полоса

Ил. 4. Выступление 1-го секретаря ЦК КПБ П. М. Машерова на собрании, посвященном награждению Минской области орденом Ленина. *Минск. 1967 г. (БГАКФФД. № 0-131544)*

с двумя узкими продольными желтыми полосками. Слева от красной полосы находится синяя, а справа – зеленая полоски. Края ленты окантованы белыми полосками.

Первые награждения орденом были произведены 29 декабря 1972 г. [4, л. 31]. Указами Президиума Верховного Совета СССР орденом Дружбы народов были награждены пятнадцать союзных республик СССР, в том числе Белорусская ССР. Вручение ордена состоялось на торжественном заседании ЦК КПБ и Верховного совета БССР 14 ноября 1973 г., его произвел А. Н. Косыгин.

Говоря о наградах Беларуси советского периода, целесообразно еще раз вернуться к ордену Ленина в связи с празднованием 50-летнего юбилея Октябрьской революции. В 1967 г. указами Президиума Верховного Совета СССР в течение всего года в соответствии со статутом, с идентичными формулировками, орденом Ленина были награждены все шесть областей БССР. Так, *«за активное участие в*

партизанском движении, мужество и стойкость, проявленные трудящимися области в борьбе с немецко-фашистскими захватчиками в период Великой Отечественной войны, и за успехи, достигнутые в обновлении и развитии народного хозяйства» орденом Ленина 1 февраля была награждена Минская область, 8 февраля – Гомельская и Витебская, 8 июля – Могилевская, 17 июля – Брестская, 16 августа – Гродненская.

В Советском Союзе высшей степенью отличия, которой были удостоены двенадцать городов, было звание Город-герой. Первыми это звание накануне Победы 1 мая 1945 г. получили Ленинград, Сталинград, Севастополь и Одесса.

Положение о почетном звании «Город-герой» было утверждено Указом Президиума Верховного Совета СССР позже, 8 мая 1965 г. В этот же день Брестской крепости впервые было присвоено звание «Крепость-герой» с вручением медали «Золотая Звезда» и ордена Ленина [8].

Положением о почетном звании «Город-герой» было установлено, что оно присваивается городам Советского Союза, трудящиеся которых проявили массовый героизм и мужество в защите Родины в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг. Городу вручаются высшая награда СССР – орден Ленина и медаль «Золотая Звезда», а также выдается Грамота Президиума Верховного Совета СССР. На знамени города, удостоенного высшей степени отличия – звания «Город-герой», изображаются орден Ленина и медаль «Золотая Звезда», а в самом городе устанавливается обелиск с изображением ордена Ленина, медали «Золотая Звезда» и текстом Указа Президиума Верховного Совета СССР.

3 декабря 1966 г. *«за мужество и героизм, самоотверженную партизанскую борьбу трудящихся с немецко-фашистскими захватчиками в Великую Отечественную войну и за успехи в возрождении города и развитии народного хозяйства»* Указом Президиума Верховного Совета СССР Минск был награжден орденом Ленина. В следующем году Минску исполнилось 900 лет.

В честь 30-летия освобождения БССР от немецко-фашистских захватчиков 26 июня 1974 г. *«за выдающиеся заслуги перед Родиной, мужество и героизм, проявленные трудящимися города в борьбе против гитлеровских оккупантов, большую роль в развертывании всенародного партизанского движения в Беларуси в годы Великой Отечествен-*

ной войны» Минску было присвоено звание Города-героя с вручением медали «Золотая Звезда». А через десять лет, в 1985 г., в честь 40-летия Победы, в Минске на проспекте Машерова (ныне – проспект Победителей) был установлен 45-метровый бетонный обелиск «Город-герой». У его подножия расположен бронзовый монумент «Родина-мать» в виде женщины, высоко поднявшей над головой фанфары Победы.

Следует отметить, что в Советском Союзе ряд орденов в соответствии со своими статутами имели весьма широкий спектр награждений, поскольку учреждались как за высокие производственные показатели в промышленности, сельском хозяйстве, строительстве, на транспорте, связи, торговле, общественном питании, жилищно-коммунальном хозяйстве, бытовом обслуживании населения, так и в других отраслях народного хозяйства. Учитывая это положение**,** ордена устанавливались не только для награждения своих прославленных граждан, но и учреждений, предприятий, а также административно-территориальных единиц. Как правило, решение Верховного Совета СССР о присвоении того или иного ордена или медали области, району или городу приурочивалось либо к общесоюзным праздникам, либо к датам, связанным с историей самого города – его юбилеем, памятным событием, мужеством и героизмом, проявленным жителями в военное лихолетье. Так, учрежденный 25 ноября 1935 г. постановлением ЦИК СССР один из старейших советских орденов **«Знак Почета»** [6] в 1980 г. был присвоен г. Лида Гродненской области. Косвенно это награждение было приурочено к 800-летию первого летописного упоминания города.

Орден «Знак Почета» имеет форму овала, обрамленного по бокам дубовыми ветками. В центре его помещены фигуры рабочего и работницы, несущих симметрично расположенные слева и справа от них знамена с надписью «Пролетарии всех стран, соединяйтесь!». В верхней части ордена расположена пятиконечная звезда, под которой на фоне знамен находится рельефная надпись «СССР». В нижней части ордена помещена рельефная надпись «ЗНАК ПОЧЕТА». Знамена и звезда покрыты рубиново-красной эмалью и окаймлены по контурам позолоченными ободками. Древки знамен и надписи позолочены, дубовые ветви, нижняя часть ордена и его общий фон оксидированы. Орден «Знак Почета» изготавливался из серебра. Пятиугольная колодка обтянута шелковой муаровой лентой свет-

ло-розового цвета с двумя продольными оранжевыми полосками по краям.

Орден Отечественной войны I и II степени был учрежден Указом Президиума Верховного Совета СССР 20 мая 1942 г. в разгар боевых действий Красной Армии с частями вермахта [10]. В статуте ордена впервые в истории советской наградной системы перечислялся весьма большой перечень конкретных подвигов и заслуг, за которые могли быть представлены к награде воинские части и соединения, военные училища и оборонные заводы. Орденом Отечественной войны I степени были награждены и многие города. За мужество и стойкость, проявленные в годы войны, белорусские города Могилев (1980), Орша (1984) и Борисов (1985) были награждены Орденом Отечественной войны I степени.

Он представляет собой изображение пятиконечной звезды, покрытой рубиново-красной эмалью на фоне лучей, расходящихся в виде пятиконечной полированной звезды, концы которой размещены между концами красной звезды. В середине красной звезды – изображение серпа и молота на рубиново-красной круглой пластинке, окаймленной белым эмалевым пояском, с надписью «ОТЕЧЕСТВЕННАЯ ВОЙНА» и звездочкой в нижней части пояска. На фоне лучей звезды изображены концы скрещенной винтовки и шашки. Приклад винтовки обращен вправо вниз, эфес шашки – влево вниз. Высшей степенью считалась первая, которая изготовлялась из золота.

В советскую эпоху несколько белорусских городов были награждены **Орденом Трудового Красного Знамени**. Эта общегражданская награда СССР была установлена постановлением ЦИК и СНК СССР от 7 сентября 1928 г. как аналог ордену Красного Знамени за военные заслуги. Орден же Трудового Красного Знамени был предназначен для награждения за большие трудовые заслуги перед Советским государством и обществом в области производства, науки, культуры, литературы, искусства, народного образования, здравоохранения, в государственной, общественной и других сферах трудовой деятельности. Аналогичные ордена «Трудовое Красное Знамя» были учреждены в некоторых других республиках Советского Союза, в том числе в 1924 г. в Белорусской ССР, однако, награждение ими прекратилось в 1934 г. В свою очередь, общесоюзным орденом награждение производилось вплоть до 1991 г.

Ил. 5. Награды Белорусской ССР

Как отмечалось в обосновании, для награждения городов орденом Трудового Красного Знамени главными критериями были их *«огромные успехи, достигнутые в хозяйственном и культурном строительстве»*. Так, послевоенное восстановление и возобновление работы всех предприятий в 1950 г., а также дальнейшее двадцатилетнее интенсивное развитие всех сфер общественной жизни г. Гомеля явились основанием для получения им 4 декабря 1970 г. вышеуказанного ордена.

Награждение орденом Трудового Красного Знамени других белорусских городов было приурочено к юбилейным датам их первого летописного упоминания. Витебск получил орден 28 августа 1974 г., в год 1000-летия своего существования. Гродно был награжден этим орденом 25 сентября 1978 г., когда отмечал 850-летие со дня основания города.

Город Бобруйск впервые упоминается в грамоте великого князя литовского Ягайлы, датируемой 28 апреля 1387 г. За успехи, достигнутые трудящимися города в хозяйственном и культурном строительстве, их вклад в борьбу с немецко-фашистскими захватчиками в годы Великой Отечественной войны и в связи с 600-летием Бобруйск Указом Президиума Верховного Совета СССР был награжден орденом Трудового Красного Знамени. Кстати, Бобруйск был одним из последних городов (вместе с городами Ефремовым Тульской и Тольятти Самарской областей Российской Федерации), получившим эту награду.

Орден Трудового Красного Знамени, которым награждали города после 1936 г., относится к III типу этого ордена. Он имеет пятиугольную колодку темно-голубого цвета с двумя продольными синими полосками по краям. Знак ордена имеет овальную форму. Края знака выполнены в форме зубчатого колеса, верхняя часть которого прикрыта полотнищем знамени из рубиново-красной эмали. В центре лицевой стороны ордена – позолоченное изображение серпа и молота на фоне гидроэлектростанции и железнодорожного моста. Снизу изображение обрамлено золотистым дубовым венком в виде полукруга. На обрамляющем орден зубчатом колесе – надпись: «Пролетарии всех стран, соединяйтесь!». На полотнище знамени – надпись золотыми буквами «СССР». В нижней части ордена вдоль зубчатого колеса вправо и влево расходятся пшеничные колосья, перехваченные посередине широкой лентой, на которой изображена пятиконечная звезда, покрытая красной эмалью. Орден изготавливался из серебра.

Следует сказать, что советская наградная система, как уже отмечалось выше, предусматривала награждение предприятий, трудовых коллективов, а также отдельных организаций. Немало таких было и в Белорусской ССР. Однако их история и заслуги заслуживают отдельного исследования. Но в качестве примера можно привести награждение самой, пожалуй, молодой городской комсомольской организации в г. Новополоцке Витебской области. *«За большой вклад комсомольцев и молодежи в строительство Новополоцкого нефтеперерабатывающего завода и химического комбината, активную работу по воспитанию молодежи и в связи с 50-летием ВЛКСМ»* Указом Президиума Верховного Совета СССР 25 октября 1968 г. она была награждена орденом Трудового Красного Знамени [3, л. 2].

Источники и литература

1. НАРБ. – Ф. 968. – Оп. 2. – Д. 263. – Документы о подготовке выборов в Верховный Совет СССР третьего созыва по БССР (решения, распоряжения, справка). 28.01–09.02.1950. – 132 л.
2. НАРБ. – Ф. 968. – Оп. 2. – Д. 704а. – Указ Президиума Верховного Совета СССР от 22 декабря 1958 г. о награждении БССР орденом Ленина. –1 л.
3. НАРБ. – Ф. 968. – Оп. 2. – Д. 1164а. – Указы Президиума Верховного Совета СССР о награждении БССР орденом Октябрьской революции, газеты «Магілёўская праўда», Новополоцкой городской комсомольской организации орденом Трудового Красного Знамени, Любанской районной комсомольской организации орденом Отечественной войны. 22.01–27.12.1968. – 4 л.
4. НАРБ. – Ф. 968. – Оп. 2. – Д. 1393а. – Указы Президиума Верховного Совета БССР о награждении Почетными грамотами и Грамотами Верховного Совета БССР, медалями «За отвагу на пожаре», «Ветеран труда». 03.05.1978–31.05.1978. – 125 л.
5. Накануне 50-летия БССР// Коммунист Белоруссии. – 1969. – № 1.
6. Об установлении ордена «Знак Почета». Постановление Центрального Исполнительного Комитета СССР от 25 ноября 1935 г. // Сборник законов СССР и Указов Президиума Верховного Совета СССР. 1938–1975. – В 4 томах. – Т. 2. – Москва : Издательство «Известия Советов депутатов трудящихся СССР», 1975. – С. 430–431.
7. Об утверждении ордена Дружбы народов : Указ Президиума Верховного Совета СССР от 17 декабря 1972 г. № 3566-VI // Сборник законов СССР и Указов Президиума Верховного Совета СССР. 1938–1975. – В 4 томах. –

Т. 2. – Москва : Издательство «Известия Советов депутатов трудящихся СССР», 1975. – С. 460–462.

8. Об утверждении положения о почетном звании «Город-герой» : Указ Президиума Верховного Совета СССР от 8 мая 1965 г. № 3566-VI // Сборник законов СССР и Указов Президиума Верховного Совета СССР. 1938–1975. – В 4 томах. – Т. 2. – Москва : Издательство «Известия Советов депутатов трудящихся СССР», 1975. – С. 623–624.
9. Об учреждении ордена Октябрьской Революции : Указ Президиума Верховного Совета СССР от 31 октября 1967 г. // Сборник законов СССР и Указов Президиума Верховного Совета СССР. 1938–1975. – В 4 томах. – Т. 2. – Москва : Издательство «Известия Советов депутатов трудящихся СССР», 1975. – С. 459–460.
10. Об учреждении ордена Отечественной войны I и II степени. Указ от 20 мая 1942 г. // Сборник законов СССР и Указов Президиума Верховного Совета СССР. 1938–1975. – В 4 томах. – Т. 2. – Москва: Издательство «Известия Советов депутатов трудящихся СССР», 1975. – С. 431–437.
11. Статут ордена «Орден Ленина». Постановление Президиума Центрального Исполнительного Комитета СССР от 5 мая 1930 г. // Сборник законов СССР и Указов Президиума Верховного Совета СССР. 1938–1975. – В 4 томах. – Т. 2. – Москва : Издательство «Известия Советов депутатов трудящихся СССР», 1975. – С. 421–423.

А. А. Жлутка

ДАКУМЕНТЫ ПРАМОЦЫІ ФРАНЦІШКА СКАРЫНЫ НА ДОКТАРА МЕДЫЦЫНЫ З АРХІВАЎ ПАДУІ І РЭКАНСТРУКЦЫЯ ТЭКСТУ ЯГО ДЫПЛОМА

«Доктар вызваленых навук, сын нябожчыка Лукі з Полацка Францішак Скарына», як названы ён у падуанскіх дакументах, выпраўляўся ў Падую ўвосень 1512 г. У гэты час у вайне Камбрайскай лігі на поўначы Італіі з Венецыянскай рэспублікай, куды ўваходзіла Падуя, наступіла невялікая перадышка. У горадзе з яго славутым універсітэтам з 5 да 9 лістапада таго ж года ён здасць іспыты і здабудзе яшчэ адзін не менш паважаны тытул доктара лекарскіх навук, як будзе называць сябе ў прадмовах да кніг Бібліі, якія потым пачне выдаваць у «слаўным месце Пражскім».

Побыт Скарыны ў Падуі адлюстраваны ў экзаменацыйных дакументах, якія сёння захоўваюцца ў двух падуанскіх архівах. Тры экзаменацыйныя дакументы Скарыны захоўваюцца ва ўніверсітэцкім архіве ў кодэксе пад назвай «Акты надання акадэмічных ступеняў». У Архіве біскупскай курыі захоўваецца яшчэ адзін дакумент, які дубліруе апошні запіс ад 9 лістапада Універсітэцкага архіва. Дакумент адметны тым, што ў ім Скарына названы сакратаром дацкага караля [1, с. 72.].

Першы дакумент Скарыны ў кодэксе з універсітэцкага архіва – ад 5 лістапада – гэта наданне яму Святой Калегіяй дактароў вызваленых навук (Калегіяй артыстаў) і медыцыны ласкі (т. зв. *gratia*) – дазволу здаваць іспыты. У другім дакуменце ад 6 лістапада занатаваны пробны іспыт [1, с. 66–67]. Трэці і чацвёрты дакументы запісаны адпаведна натарыем Святой Калегіі і біскупскім натарыем.

Гэта пратаколы апошняга, т. зв. прыватнага іспыту, які адбываўся ў біскупскім палацы, адразу пасля якога кандыдат быў абвешчаны доктарам медыцыны і атрымаў адпаведныя доктарскія рэгаліі [1, с. 68–72].

У XVI ст. наданне доктарскай ступені ў Падуанскім універсітэце адбывалася ў тры этапы. Спачатку кандыдат прасіў у Святой Калегіі ласкі (*gratia*) на здачу іспытаў, пасля чаго вытрымліваў пробны (*tentativum*) і затым апошні прыватны (*privatum*) іспыт, які завяршаўся абвяшчэннем яго доктарам і ўручэннем доктарскіх знакаў.

Як праходзіў увесь працэс набыцця доктарскага тытула? Кандыдат сам з'яўляўся ў Святую Калегію альбо прасіў кагосьці з сяброў Калегіі прадставіць яго перад ёй. Ён павінен быў пасведчыць, што пэўную колькасць гадоў наведваў адпаведныя ўніверсітэцкія заняткі, правёў публічныя дыспуты, прадугледжаныя статутамі, і гарантаваў аплату патрэбнай сумы, якая была даволі высокай. Таму часта кандыдаты прасілі вызваліць іх ад аплаты хаця б паловы ці нават усёй сумы. Пры гэтым прыводзіліся такія аргументы, як аддаленасць ад дома, адмысловыя заслугі кандыдата, цяжкае фінансавае становішча з-за вайны, павадкаў, неўраджаяў ці прад'яўляўся рэкамендацыйны ліст [2, р. X–XI]. Калегія праз галасаванне выказвала сваю згоду ці нязгоду. Скарына быў вызвалены ад аплаты на падставе аддаленасці ад дому і як «бедны» [1, с. 63–64].

Затым палачанін павінен быў абраць прамотараў з ліку сяброў Святой Калегіі, з якімі нейкі час рыхтаваўся да іспытаў. У іх прысутнасці ён здаў першы, пробны іспыт. На ім ён павінен быў асвятліць і абмеркаваць пэўныя пытанні, т. зв. *puncta*, прызначаныя яму прыблізна за 12 гадзін перад іспытам пунктатарамі, і адказаць на іх заўвагі. Вынік іспыту вырашаўся таемным галасаваннем сяброў экзаменацыйнай камісіі, якая кааптавалася з той жа Святой Калегіі.

Выдатны, бліскучы вынік пазначаўся формулай *nemine penitus dissentiente / discrepante* (увогуле без галасоў супраць), вынік здавальняючы *a maiori parte* (большасцю галасоў). Але здараліся выпадкі, калі кандыдаты былі *reprobati*, г. зн. «завальвалі» іспыт. На прыватным іспыце кандыдат павінен быў выказацца па зададзеных яму папярэдне пунктах і абараніць свае тэзісы і меркаванні па іх. Апошні іспыт Францішка Скарыны адзінагалосна быў адзначаны як бліскучы. У канцы іспыту яму былі ўручаны доктарскія знакі [1, с. 68–73]. На апошнім іспыце прысутнічаў віцэ-канцлер універсітэта, віцэ-рэк-

тар, сябры Калегіі і сведкі. На іспытах Скарыны прысутнічалі разам 32 асобы, большасць з якіх належала да Святой Калегіі дактароў вызваленых навук і медыцыны.

Вядома, што Падуанскі ўніверсітэт з'яўляўся фактычна карпаратыўнай установай, якая складалася з карпарацыі дактароў-выкладчыкаў на чале з выбарным прыёрам (Святой Калегіі) і карпарацыі студэнтаў з выбарным рэктарам. Карпарацыя студэнтаў як бы наймала дактароў для мэт навучання. Абедзьве карпарацыі кіраваліся ўласнымі статутамі. Святая Калегія (*Sacrum Collegium*) – калегія дактароў, якая абслугоўвала навучальную сферу ўніверсітэта, паводле статутаў 1433 г. павінна была складацца з 20 асоб, але пазней іх колькасць паступова павялічвалася. У склад калегіі маглі кааптавацца толькі ўраджэнцы Падуі ці Венецыі, пераважна з вышэйшых колаў грамадства, якія здабылі доктарскую ступень у Падуі і тут жылі. На агульным сходзе калегіі з ліку яе членаў на чатыры месяцы абіраўся прыёр, які кіраваў дзейнасцю калегіі і навучальным працэсам, наладжваў узаемадзеянне са студэнцкай карпарацыяй і мясцовымі ўладамі. Прыёр мог прызначыць з ліку членаў калегіі віцэ-прыёра – намесніка, які замяняў яго ў выпадку хваробы ці выезду з Падуі, але не больш чым на 1 месяц. Калі прыёр адсутнічаў даўжэй, прызначаліся перавыбары. Пры ўступленні прыёра на пасаду выбіраліся таксама два дарадцы, з якімі ён павінен быў узгадняць скліканне сходу калегіі і іншыя пытанні, якія датычыліся дзейнасці калегіі. Адначасова таксама выбіралі масарыя, які дбаў пра фінансавыя справы калегіі, і сіндыка, у кампетэнцыі якога былі юрыдычныя пытанні і які, у адрозненне ад іншых, займаў пасаду не чатыры месяцы, а год [3, p. 53–57].

Духоўным кіраўніком універсітэта, які даваў ліцэнцыю і падпісваў дыплом новага доктара, з'яўляўся канцлер універсітэта. Ім станавіўся чарговы падуанскі біскуп. У час іспытаў Скарыны ім быў Сікст Гара дэля Равэрэ – падуанскі біскуп, кардынал-прэзбітэр, пляменнік па маці тагачаснага Папы Юлія II. Канцлер павінен быў прысутнічаць на апошнім іспыце, але амаль заўсёды яго замяшчаў віцэ-канцлер, біскупскі вікарый. Канцлер прысутнічаў толькі тады, калі іспыты здаваў яго прыбліжаны альбо нейкая высокапастаўленая ўплывовая асоба [3, p. 11]. На іспыце Скарыны біскупа замяняў яго вікарый Павел Забарэла, славуты тым, што прысутнічаў пры цудзе крыватачэння ўкрыжавання ў касцёле *Santa Maria dei Servi* ў Падуі, калі ў лютым 1512 г. на працягу пятнаццаці дзён, а затым яшчэ адзін раз у Святую

Пятніцу з твару і левага боку Збаўцы сачылася кроў, якую Забарэла сабраў у адмысловы флакон.

Ход іспытаў заносіўся ў пратаколы, што вёў натарый, які пасля іспыту афармляў і дыплом новага доктара. Атрыманне ласкі і пробны іспыт натаваў універсітэцкі натарый, а апошні прыватны – універсітэцкі і натарый біскупскай курыі, які складаў свой пратакол. Натарый дакладна занатоўваў звесткі пра кандыдата: імя, прозвішча, імя бацькі, паходжанне (г. зн. горад, краіна), а таксама ўпісваў прамотараў і сведкаў ды паведамляў іншыя звесткі (прысутнасць рэктара і канцлера, вынік экзамена). Усё гэта потым павінна было ўносіцца ў дыплом. Ва ўрачыстай і нервознай атмасферы іспыту, у канцы якога ўручаліся доктарскія знакі, і на якім прысутнічала вялікая колькасць людзей, са значнай часткай якіх натарый быў незнаёмы, яму было б складана альбо немагчыма скласці падчас іспыту дакладны дакумент пра яго ход і ўдзельнікаў. Яму, безумоўна, патрэбна была дапамога, якую аказваў сам кандыдат. Гэта пацвярджаецца некалькімі дзясяткамі цудам захаваных нататак, напісаных самімі кандыдатамі, дзе яны выразным почыркам упісвалі свае дадзеныя, імёны прамотараў і сведкаў. Сведкамі, напэўна, былі асобы больш блізкія да будучага доктара альбо тыя, каго ён запрасіў дзеля асабістага прэстыжу ці падтрымкі. Але натарый з доўгага спісу сведкаў у нататцы, пададзенай кандыдатам, выкрэсліваў апошнія імёны і пакідаў толькі самыя важныя, запісаныя першымі, і іх уносіў у пратакол. З дапамогай гэтай нататкі натарый і складаў пратакол, змест якога потым уносіў у дыплом. Прыватны іспыт, абвяшчэнне доктарам і ўручэнне доктарскіх знакаў адбываліся ў біскупскім палацы. Уся гэтая ўрачыстая падзея адлюстравалася ў тэксце дыплома. Дыплом выпісваў натарый, які вёў пратакол прыватнага іспыту. Ён рабіў гэта пазней у спакойнай атмасферы свайго кабінета, за што атрымліваў ад новага доктара адпаведную плату, якая звычайна складала адзін дукат (залатая манета вагой 3,5 г 986 пробы) [3, р. 4–7]. Дыпломы пісаліся на пергаміне, у час Скарыны ўжо гуманістычным пісьмом, акуратным і прыгожым, і мелі стандартны фармуляр. Дыплом з'яўляецца фактычна перапісаным ва ўрачыстай форме запісам, зробленым раней у рэгістрах біскупскай курыі. Усё гэта дазваляе з вялікай дакладнасцю рэканструяваць тэкст дыплома Скарыны. Ніжэй мы падаем пераклад рэканструяванага тэксту дыплома, які павінен быў атрымаць Францішак Скарына адразу пасля прыватнага іспыту. Рэканструк-

цыя была зроблена на падставе пратакола прыватнага іспыту Францішка Скарыны [1, с. 68–71] і копіі тэксту выдадзенага 1 лютага 1507 г. дыплома доктара медыцыны Гераніма Рубэуса [2, р. 169–170, № 495], які дарэчы, быў у складзе экзаменацыйнай камісіі на іспытах Францішка Скарыны.

Рэканструяваны тэкст дыплома доктара медыцыны Францішка Скарыны

Усім разам і кожнаму паасобку, хто будзе бачыць гэты доктарскі прывілей [Павел Забарэла, доктар святой тэалогіі, з ласкі Бога і Апостальскага Пасаду біскуп Аргоса, суфраган, намеснік і вікарый у духоўных справах правялебнага ў Хрысце айца і пана, пана Сікста з міласэрнасці Божай кардынала-прэзбітэра тытулу св. Пятра ў Кайданах, віцэ-канцлера святога Рымскага Касцёла ды нязменнага адміністратара Падуанскага касцёла, найдастойнейшага графа Сака і апостальскага канцлера гэтай славутай Падуанскай вучэльні] [1], паведамляем. Мы [Павел Забарэла, памянёны вікарый], [уладай згаданага правялебнага пана Падуанскага біскупа згодна з ягонай біскупскай кампетэнцыяй] пры ўдзеле пана, [выдатнага доктара мастацтваў і медыцыны, пана Францішка Фульманэлі з Вероны, віцэ-рэктара], паноў артыстаў Падуі, [праз вялебную Калегію артыстаў, дактароў той жа вучэльні] паддалі [выбітнага магістра сына нябожчыка пана Лукі Скарыны з Полацка, русіна, доктара мастацтваў] прадстаўленага нам, папярэдне вызначыўшы [згодна са звычаем] пытанні [ў медыцыне], [пільнаму і строгаму іспыту]. І паколькі на гэтым іспыце паведамляючы свае пытанні, ды па чарзе адбіваючы і ясна вырашаючы сумнеўныя довады і любыя запярэчанні зробленыя яму, хоць яны былі цяжкія і заблытаныя, праявіў і паводзіў сябе нагэтулькі добра, пахвальна і выдатна, што ўсімі дактарамі памянёнай Калегіі, там прысутнымі, адзінадушна і згодна, і ўвогуле без галасоў супраць, быў прызнаны годным і [дастаткова дасведчаным у медыцыне], [як з відавочнасцю вынікае з іх галасоў, пададзеных на пісьме пры таемным галасаванні]. Таму [мы ў імя Бога ўхвалілі] таго ж магістра [Францішка] і надалі яму ліцэнцыю, [паведамляючы і абвяшчаючы здольным, годным і дастаткова дасведчаным, каб мець, валодаць і выконваць абавязак і годнасць доктара медыцыны] і зыходзячы з гэтага [ўрачыста учынілі

[1] Тут і далей – у квадратных дужках устаўкі ў стандартны фармуляр дыплома, якія датычацца Францішка Скарыны.

і прызначылі яго доктарам медыцыны, а таксама чынім і прызначаем гэтым лістом]. Дазваляем яму як здольнаму і дастаткова дасведчанаму, найбольш годнаму гэтай прамоцыі ўзыйсці на магістэрскую кафедру ды папрасіць і атрымаць ад сваіх прамотараў доктарскія адзнакі, а ягоным прамотарам аддаць іх яму. Таксама надаем яму свабодную ліцэнцыю, магчымасць і поўную ўладу і права, каб мог свабодна чытаць, весці заняткі, навучаць, дыспутаваць, каментаваць, практыкаваць, тлумачыць, вызначаць пытанні, кіраваць школамі, прызначаць бакалаўраў, цешыцца і карыстацца ўсімі і кожнымі прывілеямі і прэрагатывамі, выняткамі, вольнасцямі і свабодамі, наданнямі, годнасцямі, ласкамі, дазволамі ды іншымі любымі правамі, як бы яны не называліся і якімі цешацца і карыстаюцца з апостальскіх і імператарскіх ці іншых касцёльных альбо свецкіх наданняў і прывілеяў дактары і магістры Парыжскай, Оксфардскай, Балонскай і Саламанскай вучэльняў, падданыя Рымскай Курыі, а таксама карыстаюцца і могуць на потым цешыцца згодна са зместам, моцай, формай і гучаннем апостальскіх прывілеяў, нададзеных найвышэйшымі пантыфікамі памянёнай Падуанскай вучэльні. Пасля таго, як гэта было паводле права ўчынена, каб той жа пан [Францішак], новы доктар, быў прызнаны ўсімі, што гэтую годнасць здабыў згодна з правам, доктар мастацтваў і медыцыны [пан магістр Барталамей Барызон, падуанец], яго прамотар ад імя свайго і [доктараў мастацтваў і медыцыны: пана магістра Францішка дэ Новалі, пана магістра Францішка з Эстэ, пана магістра Гераніма а Мула і пана магістра Гераніма дэ Урбіна], супрамотараў там жа ўрачыста адзначыў і аздобіў памянёнага магістра [Францішка], які прасіў і атрымаў, належнымі доктарскімі адзнакамі, уручаючы кнігу па медыцыне, спачатку закрытую, затым раскрытую, ускладаючы на галаву доктарскі берэт і надзяючы на палец залаты пярсцёнак, ды даючы яму пацалунак спакою з магістэрскім бласлаўленнем. Вось так з найвышэйшай хвалой і вялікім гонарам памянёны пан [Францішак] быў узведзены на вышыню годнасці доктара медыцыны. На давер і сведчанне мы наказалі выдаць гэты адкрыты ліст нашага прывілею і зацвердзіць яго прывешанай пячаткай правялебнага пана падуанскага біскупа.

Дадзена і ўчынена ў Падуі, у біскупскім палацы ў звычайным месцы іспытаў, у прысутнасці [знакамітых дактароў мастацтваў паноў магістраў Алаізія Зухата з Тарвізія і Даніэля з Фора Юліё падуанца; выдатных шкаляроў мастацтваў паноў Міхала Замбона, сына нябожчыка Якуба, грамадзяніна Венецыі, і Гаспара дэ Габрыэліс, сына пана Пятра, грамадзяніна Падуі; пана Валерыя дэ Лярґіс, падуанскага

клерыка]. У год ад Нараджэння Пана [тысяча пяцьсот дванаццатага], [пятнаццатага] індыкту, [у аўторак дзявятага лістапада], у [дзявяты] год найсвяцейшага пана нашага, пана [Юлія другога], з Божага Провіду Папы.

Крыніцы і літаратура

1. Францыск Скарына: Зборнік дакументаў і матэрыялаў / Прадм., уклад., камент., паказ. В. І. Дарашкевіч. – Мінск : Навука і тэхніка, 1988. – 349 с.
2. Acta graduum academicorum Gymnasii Patavini. III. 1. Ab anno 1501 ad annum 1525 / A cura di E. Martellozzo Forin. – Padova : Editrice Antenore, 1969. – 447 p.
3. Acta graduum academicorum Gymnasii Patavini. II. 3. Ab anno 1471 ad annum 1500 / A cura di E. Martellozzo Forin. – Roma ; Padova : Editrice Antenore, 2001. – 268 p.

Д. В. Лісейчыкаў

МАТЭРЫЯЛЫ ГЕНЕРАЛЬНЫХ ВІЗІТАЦЫЙ МАНАСТЫРОЎ ЛІТОЎСКАЙ ПРАВІНЦЫІ БАЗЫЛЬЯНСКАГА ОРДЭНА XVIII ст. У ФОНДАХ АЎСТРЫЙСКАЙ НАЦЫЯНАЛЬНАЙ БІБЛІЯТЭКІ

Матэрыялы генеральных візітацый храмаў розных хрысціянскіх канфесій з'яўляюцца надзвычай важнай гістарычнай крыніцай. З дапамогай іх можна вывучаць практычна ўсе аспекты канфесійнай, сацыяльнай, эканамічнай гісторыі, праводзіць даследаванні архітэктуры, іканапісу, кнігаабмену, тапанімікі, генеалогіі, архіўнай справы і інш. Асаблівую цікавасць уяўляюць дакументы базыльянаў – адзінага ў Вялікім Княстве Літоўскім каталіцкага ордэна ўсходняга абраду, які ў XVIII ст. меў тут найбольшую ў параўнанні з іншымі ордэнамі колькасць манастыроў.

Паколькі храмы за перыяд з XVII па XX стст. не раз мянялі адміністрацыйную падпарадкаванасць – мяняліся межы епархій, ордэнскіх правінцый і нават дзяржаў, мелі месца неаднаразовыя канфесійныя канверсіі адных і тых жа культавых будынкаў – матэрыялы генеральных візітацый па беларуска-літоўскіх землях апынуліся ў сховішчах самых розных дзяржаў. Не выклікаюць здзіўлення знаходкі матэры-

ялаў базыльянскіх візітацый ВКЛ у архівах Беларусі, Украіны, Літвы, Польшчы, Расіі і нават Ватыкана. Тым не менш, для беларускай навуковай грамадскасці застаюцца практычна невядомымі 5 кніг генеральных візітацый манастыроў Літоўскай правінцыі базыльянскага ордэна з 1736 па 1798 гг., якія захоўваюцца ў фондах Аўстрыйскай нацыянальнай бібліятэкі ў Вене [1; 2; 3; 4; 5].

Частка з іх утрымлівае старыя сігнатуры і некаторыя правененцыі, якія могуць праліць святло на перамяшчэнні гэтых кніг у XVIII–XX стст. Так, усе яны ўтрымліваюць адну альбо дзве старыя нумарацыі, якія былі нададзены ў папярэдніх архівасховішчах.

- Кніга № 2798 (1785–1788 гг.) мае старую сігнатуру «4734 13» (на карэньчыку вокладкі).
- Кніга № 2799 (1742–1747 гг.) мае старыя сігнатуры «F.F.F. Nr. 6» (на першых аркушах), «F. 6» і «4727 6» (на карэньчыку вокладкі).
- Кніга № 3847 (1736–1742 гг.) мае старыя сігнатуры «F.F.F. Nr. 5» (на першых аркушах), «F. 5» і «4727 5» (на карэньчыку вокладкі).
- Кніга № 3848 (1751–1755 гг.) мае старыя сігнатуры «F.F.F. Nr. 8» (на першых аркушах) і «4728 7» (на карэньчыку вокладкі).
- Кніга № 3849 (1793–1798 гг.) мае старую сігнатуру «4776 55» (на карэньчыку вокладкі).

Апрача гэтага, на кнізе № 2799 маецца кірылічны надпіс простым алоўкам «См. 5/III 91 г.» [2, p. 1]. Гэта сведчыць аб тым, што 5 сакавіка 1891 г. кніга падвяргалася праверцы падчас знаходжання ў нейкім архіве (бібліятэцы) на тэрыторыі Расійскай імперыі. На гэта паказвае і спіс назваў манастыроў на рускай мове дарэформенным правапісам, складзены ў канцы XIX – пачатку XX ст., які папярэднічае тэксту візітацый [2, p. 1 v.]. Падобны надпіс маецца і на кнізе № 3847 – «См. 7 апр. 91 г.» [3, p. 1].

На нашу думку, найбольш верагодным месцам захавання кніг у канцы XVIII – пачатку XX ст. быў базыльянскі манастыр у Белай (сёння г. Бяла-Падляска ў Польшчы). Гэты невялікі радзівілаўскі горад былога Брэсцкага павета Вялікага Княства Літоўскага ў 1795–1809 гг. знаходзіўся ў складзе Аўстрыйскай імперыі, у 1809–1815 гг. – у складзе Герцагства Варшаўскага, з 1815 па 1915 гг. уваходзіў у склад Расійскай імперыі і адносіўся да Царства Польскага. Асаблівасцю гэтых тэрыторый у складзе Расійскай імперыі было тое, што структуры Уніяцкай Царквы тут былі ліквідаваны не ў 1839 г., а ў 1875 г.

Да 1864 г. у Белай дзейнічаў базыльянскі манастыр, дзе найвярагодней знаходзіліся, прынамсі, 3 кнігі візітацый. Рызыкнём высунуць версію, што нумарацыя 3-х кніг «F.F.F. Nr. 5», «F.F.F Nr. 6» і «F.F.F. Nr. 8» – гэта ўліковыя звесткі звязак (фасцыкулаў) бельскага архіва. Больш позняя сігнатура, якая маецца на ўсіх 5-ці кнігах і пачынаецца з лічбаў «47…», – гэта ўліковая нумарацыя нейкага венскага архівасховішча ці бібліятэкі перыяду Першай сусветнай вайны альбо першых пасляваенных гадоў. Трапіць у Вену кнігі маглі падчас гучнай даследчай археалагічнай спецаперацыі аўстрыйскіх улад 1916 г. па адшуканні ў былой бельскай базыльянскай царкве схаваных рэліквій Св. Іасафата, якія знаходзіліся пры царкве яшчэ з 60-х гг. XVIII ст. У 1916 г. яны былі ўрачыста перавезены з Белай у Вену. На нашу думку, разам з рэліквіямі ў сталіцу Аўстрыі была перавезена і захаваная частка архіва былога базыльянскага манастыра.

У свой час гэтыя кнігі ўжо рабіліся аб'ектам падрабязнага разбору і вывучэння. У 1979 г. у многім на іх падставе зрабіў спробу рэканструкцыі адміністрацыйна-тэрытарыяльнага падзелу ордэна ў XVII–XVIII стст. рымскі манах-базыльянін украінскага паходжання Міхайла Ваўрык [6]. Захаваныя матэрыялы паказваюць, што складзеная намі ў 2012 г. карта адміністрацыйна-тэрытарыяльнага падзелу структур Уніяцкай Царквы ў XVII–XVIII стст. у пытанні вызначэння межаў Літоўскай правінцыі базыльянскага ордэна, з'яўляецца няпоўнай [9]. Так, манастыры ў Супраслі і Кузніцы знаходзіліся па-за правінцыйным кіраваннем. Затое да складу Літоўскай правінцыі ў сярэдзіне XVIII ст. адносіўся цэлы шэраг манастыроў на тэрыторыі сённяшніх Украіны (Бучач, Вярхі, Дарагабуж, Дзермань, Дубна, Жыдзічын, Уладзімір) і Польшчы (Белая, Гарадок, Люблін, Турковічы, Холм) (гл. дадатак 2). На складзенай намі ў 2012 г. карце таксама адсутнічаюць малавядомыя манастыры ў Лепясах (наяўнасць толькі адной візітацыі 1737 г.), Лукомлі, Любавічах, Пустынках Віцебскіх і Скітку (наяўнасць толькі адной візітацыі 1755 г.). Апрача гэтага, да Літоўскай правінцыі належаў і базыльянскі манастыр у Рыме.

Разгледзім некаторыя асаблівасці пісьмовай фіксацыі вынікаў візітацый, якія практыкаваліся ў той час. Як правіла, пратакол візітацыі складаўся ў двух асобніках. Першы, арыгінальны, заносіўся ў адмысловую кнігу, другі, капійны, пакідаўся на месцы, у манастыры. У манастырскіх архівах такія капійныя пратаколы нярэдка падшываліся ў асобную адзінку захавання, што дае магчымасць убачыць

наколькі часта ў мінулым манастыр падлягаў візітацыям. Да нашага часу цалкам захавалася толькі 1 падобная кніга – манастыра ў м. Вольна Навагрудскага павета [10]. У ёй знаходзяцца пратаколы візітацый Вольнаўскага манастыра за 1675, 1704, 1723 і 1726 гг. Вядома, што манастыр быў заснаваны ў 1630-х гг. і ад самага пачатку быў падпарадкаваны ўніяцкай юрысдыкцыі. Такім чынам, да 1675 г. вынікі яго візітацыі, верагодна, у пісьмовай форме не фіксаваліся. У цэлым гэта суадносіцца з агульнай сітуацыяй ва ўсёй уніяцкай Кіеўскай мітраполіі – першыя суцэльныя генеральныя візітацыі з абавязковай пісьмовай фіксацыяй тут пачалі праводзіцца толькі з 1680-х гг. [7]. У першай чвэрці XVIII ст. частаму правядзенню візітацый перашкаджалі падзеі Паўночнай вайны. Да нашага часу дайшла кніга візітацыі ўсіх манастыроў Літоўскай правінцыі за 1704–1705 гг. [8], і мы можам бачыць, што тэкст візітацыі вольнаўскага манастыра ад 1 снежня 1704 г. у арыгінальным і капійным пратаколах супадае слова ў слова. Цікавым з'яўляецца той факт, што вольнаўская кніга ўтрымлівае дакументы да 1780-х гг., аднак капійных пратаколаў візітацый пазней за 1726 г. у ёй няма. Хоць у кнізе мімаходзь узгадваецца, што ў 1730–1740-х гг. візітатары ўсё ж сюды заязджалі. З кніг Аўстрыйскай нацыянальнай бібліятэкі становіцца вядома, што Вольнаўскі манастыр упоравень з астатнімі наведваўся візітатарамі ў 1736, 1738, 1739, 1743, 1745, 1752, 1753, 1754, 1785, 1787, 1788, 1795, 1797 і 1798 гг. (гл. дадатак 1).

Фармуляры пратаколаў візітацый за розныя гады істотна адрозніваюцца паводле паўнаты і формы. Абсалютная большасць тэксту пратаколаў 1730–1750-х гг. з аўстрыйскіх збораў прысвечана апісанню асабовага складу: манахам, навіцыям, студэнтам, манастырскім служкам.

Сярод апісанняў насельнікаў маюцца пазначэнні роду іх заняткаў, што дае выдатную магчымасць вывучаць самыя розныя аспекты дзейнасці манастыра. Так, напрыклад, можна даведацца пра поўны склад музыкантаў манастыра ў м. Баруны Ашмянскага пав. за 1737 г. – 6 чалавек: 1 арганіст, 2 трубачы і габаісты, 1 скрыпач і тэнар, 1 альт і 1 дыскант [3, арк. 168 адв.]; у г. Вільні за 1739 г. – 8 чалавек: 1 арганіст, 1 валтарніст, 1 трубач, 1 вучань, 2 альты і 2 дысканты [3, арк. 163 адв.].

Вялікую цікавасць уяўляюць спісы навіцыяў з пазначэннем іх паходжання. Адзначаўся ўзрост навіцыя, веравызнанне яго баць-

коў і месца нараджэння. Напрыклад, у 1736 г. з 23 навіцыяў манастыра ў м. Быцень Слонімскага павета бацькі ў 12 былі ўніятамі, у 10 – рыма-каталікамі, у 1 – праваслаўнымі [3, арк. 33 адв.–34 адв.]. Узрост – ад 17-ці да 33-х гадоў. Навіцый праваслаўнага паходжання Макарый Какоўскі быў родам з сербскага горада Петраварадзіна. У 1740 г. мы сустракаем гэтага ж чалавека ўжо ў якасці манаха ў манастыры Св. Сафіі ў г. Полацку [3, арк. 141 адв.], а ў 1741–1744 гг. адзначаны і яго род заняткаў у манастыры – *sculptor* (скульптар альбо разьбяр) [2, арк. 103; 3, арк. 145]. Менавіта ў гэты час у горадзе на сродкі полацкага архіепіскапа Фларыяна Грабніцкага праходзіла адбудова кафедральнай саборнай царквы Св. Сафіі. З 1750 г. Макарый Какоўскі ў якасці скульптара ўжо адзначаны ў ліку насельнікаў манастыра ў м. Жыровічы Слонімскага павета [4, арк. 146 адв.].

Спісы дробных манастырскіх служак таксама могуць змяшчаць карысную інфармацыю. Напрыклад, візіты манастыра Св. Сафіі ў Полацку за 1740 і 1741 гг. утрымліваюць звесткі аб памочніку мастака Адрыяне Баршчэўскім і манастырскім вартаўніку-брамніку Рыгоры Баршчэўскім [3, арк. 141 адв., 144 адв.], верагодных продках знакамітага ў XIX ст. пісьменніка Яна Баршчэўскага.

Вялікі тэрытарыяльны і храналагічны ахоп захаваных пратаколаў дае магчымасць прасачыць этапы кар'еры многіх прадстаўнікоў духавенства, істотна дапоўніць біяграфічныя звесткі нават пра прадстаўнікоў вышэйшай іерархіі – аж да епіскапаў. Так, напрыклад, з пратакола візітацыі манастыра ў м. Быцень Слонімскага павета ад 20.10.1736 робяцца вядомымі звесткі пра раннія гады жыцця будучага ўладзімірска-брэсцкага епіскапа Антаніна Младоўскага. Згодна з дакументам, ён нарадзіўся ў 1720 г. у шляхецкай сям'і рымска-каталіцкага веравызнання з Ваўкавыскага павета і адбываў свой навіцыят у Быцені [3, арк. 34 адв.].

Пры некаторых манастырах існавалі навучальныя ўстановы. Матэрыялы генеральных візітацый даюць магчымасць вывучыць персанальны склад выкладчыкаў, а ў многіх выпадках і навучэнцаў гэтых устаноў. Так, яны ўтрымліваюць апісанні духоўнай семінарыі ў м. Свержань Мінскага павета, пералікі студэнтаў аддзялення філасофіі пры манастыры ў г. Віцебску, студэнтаў аддзяленняў філасофіі і тэалогіі пры манастыры Св. Сафіі ў г. Полацку, студэнтаў школы пры манастыры ў в. Ануфрыева Мсціслаўскага ваяводства, якая да пачат-

ку XIX ст. фактычна выконвала функцыі Полацкай епархіяльнай духоўнай семінарыі [4, арк. 329 адв., 344, 356, 414].

У візітах часта адзначаўся статус манастыра, які падлягаў праверцы. Гэта магла быць *архімандрыя* (абацтва), проста *манастыр*, *калегія* (манастыр, пры якім была школа альбо семінарыя). Самы нізкі статус мела *місія* – манастыр, пры якім жыло ўсяго некалькі манахаў і які не меў дастатковага фундуша і памяшканняў.

Мова складання ўсіх пратаколаў – лацінская. Маюцца толькі асобныя польскамоўныя ўстаўкі. Звычайна гэта характарыстыка манастырскіх служак з ліку свецкіх асоб.

Апрача ўласна пратаколаў візітацый, у кнігі падшыты спадарожныя дакументы, каштоўнасць і інфарматыўнасць якіх не менш значная. Так, кніга візітаў за 1742–1747 гг. [2, арк. 305–328 адв.] утрымлівае агульныя спісы ўсіх манахаў за 1745 г. пад зборнай назвай *Cathalogus Monasteriorum et Personarum*. Кніга за 1751–1755 гг. [4] – спісы манахаў асобна за 1752, 1753, 1754 і 1755 гг. пад зборнай назвай *Cathalogus Personarum*. Тут не толькі прадубліравана ў структураваным выглядзе інфармацыя аб манахах з тэкстаў візітаў, але пададзены яшчэ і спісы базыльянскіх навучэнцаў у Грэчаскім Калегіуме і Калегіуме Прапаганды Веры ў Рыме, у езуіцкім калегіуме г. Браўнсберга (Браневе), больш вядомым як *Collegium Hosianum*, Віленскім папскім алюмнаце. Маюцца звесткі і аб асістэнтах мітрапалітаў, а таксама аб судовых асістэнтах з уніяцкага боку ў Галоўным Трыбунале Вялікага Княства Літоўскага (генеральным пракуратары і 3-х віцэ-пракуратарах для віленскіх, мінскіх і навагрудскіх кадэнцый).

Трапляюцца ў кнігах і дакументы, падшытыя выпадкова. Гэта, напрыклад, пратакол генеральнай візітацыі жаночага манастыра ў в. Мазалава Віцебскага павета 1747 г. [2, арк. 273–274] альбо рашэнне генеральнага візітатара Парфірыя Скарбка-Важынскага па справе аб абвінавачванні манаха Лаўрышаўскага манастыра Андрэя Яновіча ў п’янстве за 1787 г. [1, арк. 379 – 379 адв.].

Для таго, каб мець дакладнае ўяўленне, якія канкрэтна дакументы і за якія гады ўтрымліваюць кнігі са сховішчаў Аўстрыйскай нацыянальнай бібліятэкі, мы склалі зводную табліцу з пазначэннем населеных пунктаў, у якіх існаваў манастыр, і года візітацыі (гл. дадатак 1). Таксама на падставе гэтых матэрыялаў была складзена карта Літоўскай правінцыі базыльянскага ордэна ў сярэдзіне XVIII ст. (гл. дадатак 2).

Публікацыя кароткага каталога матэрыялаў генеральных візітацый манастыроў Літоўскай правінцыі базыльянскага ордэна 1736–1798 гг. будзе спрыяць іх далейшай паглыбленай распрацоўцы пры правядзенні гістарычных даследаванняў паводле самых розных накірункаў.

Крыніцы і літаратура

1. Österreichische Nationalbibliothek (далей – ÖNB). Nr. 2798. – Visitationes Monasteriorum (O.S.B.M.) Provinciae Littuanae ab anno 1784 ad annum 1788 per Reverendissimum Patrem Porphyrium Skarbek Wazynski. – 547 p.
2. ÖNB. Nr. 2799. – Visitationes Monasteriorum (O.S.B.M.) a Reverendissimo Koniaczewski <…> peractarum ab anno 1742 usque ad Capitulum generale Brestense <…> 1747. Volumen Nr. 6. – 330 p.
3. ÖNB. Nr. 3847. – Visitationes Monasteriorum Ordinis S. Basilii. 1736–1741. – 292 p.
4. ÖNB. Nr. 3848. – Visitationes Monasteriorum Ordinis S. Basilii. 1751–1755. – 490 p.
5. ÖNB. Nr. 3849. – Visitationes Monasteriorum Ordinis S. Basilii. 1793–1798. – 491 p.
6. Ваврик, М.-М. Нарис розвитку і стану Василіянського Чина XVII–XX ст. : топографічно-статистична розвідка. – Рим, 1979. (Записи ЧСВВ : серія 2. Секція 1. Праці). – 219 с.
7. Візіты ўніяцкіх цэркваў Мінскага і Навагрудскага сабораў 1680–1682 гг. : зборнік дакументаў / Укладальнік Д. В. Лісейчыкаў. – Мінск : І. П. Логвінаў, 2009. – 270 с.
8. Институт российской истории Российской Академии наук. – Ф. 52 (Коллекция П. Н. Доброхотова). – Оп. 1. – Д. 328. – Генеральныя візітацыі манастыроў Літоўскай правінцыі базыльянскага ордэна. 1704–1705 гг. – 224 арк.
9. Лісейчыкаў, Д. В. Уніяцкая Царква ў XVII–XVIII стст. (карта) // Вялікі гістарычны атлас Беларусі ў 4-х тамах. – Т. 2. – Мінск, 2012. – С. 61.
10. НГАБ. – Калекцыя лічбавых копій № 17. – Воп. 1. – Спр. 1. – Інвентары інсталяцыі вольнаўскіх настаяцеляў, складзеныя ад 1675 да 1782 гг. – 102 арк.

Захаванасць матэрыялаў генеральных візітацый манастыроў Літоўскай правінцыі базыльянскага ордэна 1736–1798 гг. у фондах Аўстрыйскай нацыянальнай бібліятэкі

	1736	1737	1738	1739	1740	1741	1742	1743	1744	1745	1746
Антопаль, м. Брэсцкага пав.	-	+	-	-	+	+	+	+	+	-	+
Ануфрыева, в. Мсціслаўскага ваяв.	-	+	-	+	-	+	+	-	+	-	+
Баруны, м. Ашмянскага пав.	-	+	+	+	-	+	-	+	-	+	+
Белая, м. Брэсцкага пав.	-	+	+	+	+	+	-	-	-	-	-
Беразвеч, в. Полацкага ваяв.	+	-	-	-	-	+	-	+	-	-	-
Браслаў, г. Браслаўскага пав.	-	-	+	-	-	-	+	-	-	-	+
Брэст, г. Брэсцкага пав.	-	+	+	+	+	-	+	-	-	-	-
Бучач, в. Каралеўства Польскага (далей – КП)	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	+
Быцень, м. Слонімскага пав.	+	-	+	-	+	-	-	-	+	-	-
Вільня, г. Віленскага пав.	-	+	-	+	+	-	+	+	-	+	-
Віцебск, г. Віцебскага пав.	-	+	+	+	+	+	+	+	+	-	+
Вольна, м. Навагрудскага пав.	+	-	+	+	-	-	-	+	-	+	-
Вярхі, в. КП	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	+
Гарадок, м. КП	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-

Дадатак 1

1747	1751	1752	1753	1754	1755	1785	1786	1787	1788	1793	1794	1795	1796	1797	1798
-	-	+	+	+	+	-	+	+	+	+	-	+	-	+	-
+	-	+	+	+	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
-	-	+	+	+	+	+	+	+	-	-	+	-	+	+	+
+	-	+	+	+	+	-	+	-	+	+	-	+	-	-	-
-	-	+	+	-	+	+	+	+	-	+	-	+	+	-	-
-	-	+	-	+	-	+	+	+	-	+	-	-	-	+	-
-	-	+	+	+	+	-	+	-	+	+	-	+	-	+	-
-	-	+	+	+	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
-	-	+	+	+	+	+	+	+	+	-	-	+	+	+	+
-	-	+	+	+	+	+	+	+	-	-	+	-	-	+	+
+	-	+	+	+	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
-	-	+	+	+	-	+	-	+	+	-	-	+	-	+	+
-	-	+	+	+	+	-	+	-	+	+	-	+	-	-	-
-	-	+	+	+	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-

	1736	1737	1738	1739	1740	1741	1742	1743	1744	1745	1746
Гелянова, в. Браслаўскага пав.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Глушні, в. Лідскага пав.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+
Голдава, в. Лідскага пав.	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	+
Гродна, г. Гродзенскага пав. (Каложскі)	-	+	-	-	-	-	-	-	+	-	-
Дабрыгоры, в. Полацкага ваяв.	-	+	+	+	+	+	+	-	+	-	+
Дарава, м. Навагрудскага пав.	+	-	-	+	-	+	-	-	+	+	-
Дарагабуж, м. КП	-	-	+	+	-	+	-	-	-	+	+
Дарагічын, г. КП	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Дзермань, в. КП	-	+	+	+	-	+	+	+	-	+	+
Дубна, м. КП	-	+	+	+	-	+	+	-	-	+	+
Жыдзічын, м. КП	-	+	+	+	-	+	+	+	+	+	+
Жыровічы, м. Слонімскага пав.	+	+	+	+	+	+	-	+	-	+	-
Ілукшта, м. у Курляндыі	-	-	+	-	-	-	+	-	-	-	+
Казімірава, м. Рэчыцкага пав.	-	+	-	+	-	-	-	-	+	-	+
Камянец, м. Брэсцкага пав.	-	+	-	+	-	-	-	-	+	+	-
Касута, в. Ашмянскага пав.	-	-	-	+	+	-	-	-	-	+	-
Кобрын, г. Брэсцкага пав.	-	+	-	-	-	-	+	-	+	+	+

1747	1751	1752	1753	1754	1755	1785	1786	1787	1788	1793	1794	1795	1796	1797	1798
-	-	-	-	-	-	+	+	-	-	+	-	-	-	+	-
-	+	-	+	+	-	+	+	+	-	-	+	-	-	+	-
-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
-	+	-	+	-	-	+	+	+	-	-	+	-	+	+	-
+	-	+	+	+	+	+	+	+	-	+	-	+	-	-	-
-	-	+	+	+	-	+	-	+	-	-	+	+	-	+	+
-	-	+	+	+	+	-	+	-	+	-	-	-	-	-	-
-	-	-	-	-	-	-	+	-	+	+	-	+	-	-	-
-	-	-	-	+	-	-	+	-	+	+	-	-	-	-	-
-	-	+	+	-	-	-	+	-	+	+	-	+	-	-	-
-	-	+	+	+	+	-	+	-	-	+	-	+	-	-	-
-	-	+	+	+	+	+	-	+	+	-	+	-	+	+	+
-	-	+	-	+	-	+	-	+	-	+	-	-	-	+	+
-	-	+	-	-	+	+	+	+	-	-	+	+	-	-	-
-	-	+	+	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
-	-	+	+	+	+	+	+	+	-	+	-	+	+	-	-
-	-	+	+	+	+	-	+	+	+	+	-	+	-	+	-

	1736	1737	1738	1739	1740	1741	1742	1743	1744	1745	1746
Лагойск, м. Мінскага пав.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Лаўрышава, в. Навагрудскага пав.	+	-	+	-	+	+	+	+	-	+	+
Лепясы, в. Брэсцкага пав.	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Лешча, м. Пінскага пав.	-	+	-	-	-	-	-	+	-	-	-
Лукомль, м. Аршанскага пав.	-	+	-	-	-	-	-	-	+	-	+
Лыскаў, м. Ваўкавыскага пав.	-	+	+	-	+	+	-	+	+	-	-
Любавічы, м. Аршанскага пав.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Люблін, г. КП	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-
Ляды, в. Мінскага пав.	-	-	-	+	-	-	-	+	-	+	-
Мазалава, в. Віцебскага пав. (жаночы, упісаны памылкова)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Мазыр, г. Мазырскага пав. (Яснагорскі)	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	+
Малашкавічы, в. Мсціслаўскага ваяв.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Марывіль, в. Мсціслаўскага ваяв.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Махірова, в. Полацкага ваяв.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Мінск, г. Мінскага пав.	+	-	+	-	-	-	+	+	-	+	-
Мір, м. Навагрудскага пав.	+	-	+	+	-	+	-	-	+	+	-

1747	1751	1752	1753	1754	1755	1785	1786	1787	1788	1793	1794	1795	1796	1797	1798
-	-	-	-	-	-	+	+	+	-	+	-	+	+	-	-
-	-	+	-	+	-	+	+	+	+	-	-	+	+	+	-
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
-	-	+	-	+	+	-	+	-	+	+	-	+	+	-	-
+	-	+	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
-	+	+	+	+	-	+	+	+	-	+	+	-	+	+	+
-	-	+	+	+	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
-	-	+	+	+	-	+	+	-	-	+	+	+	+	-	-
+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
-	-	+	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
-	-	-	+	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
-	+	-	+	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
-	-	+	+	+	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
+	-	+	+	+	-	+	+	-	-	+	+	+	-	-	-
-	-	+	+	+	-	+	-	+	-	-	-	+	-	+	-

	1736	1737	1738	1739	1740	1741	1742	1743	1744	1745	1746
Навагрудак, г. Навагрудскага пав.	-	-	+	-	+	+	-	+	-	-	-
Навасёлкі, в. Брэсцкага пав.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Новы Двор, в. Пінскага пав.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Новы Свержань, м. Навагрудскага пав.	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-	-
Падубіс, м. Жамойцкага княства	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Паставы, м. Ашмянскага пав.	-	+	-	-	+	-	-	-	-	-	-
Полацк, г. Полацкага ваяв. (Св.Барыса і Глеба альбо Бельчыцкі)	-	+	+	-	+	+	-	-	-	-	-
Полацк, г. Полацкага ваяв. (Св.Сафіі альбо Замкавы)	-	+	-	+	+	+	-	-	+	-	-
Пустынкі, в. Віцебскага пав. (Віцебскія Пустынкі)	-	+	+	+	+	-	+	-	+	-	+
Пустынкі, в. Мсціслаўскага ваяв. (Мсціслаўскія Пустынкі)	-	+	-	+	+	+	+	+	+	-	+
Рагачоў, м. Рэчыцкага пав.	-	+	-	+	-	-	-	-	+	-	+
Ракаў, м. Мінскага пав.	-	-	+	-	-	-	-	+	-	-	-
Ружаны, м. Слонімскага пав.	-	+	+	-	-	-	-	+	+	-	+

1747	1751	1752	1753	1754	1755	1785	1786	1787	1788	1793	1794	1795	1796	1797	1798
-	-	+	+	+	+	+	+	+	-	-	-	+	+	+	-
-	-	-	-	-	-	-	+	+	-	+	+	+	-	+	-
-	-	+	-	-	-	-	+		-	+	-	+	-	-	-
-	-	+	+	+	-	+	+	+	+	-	-	+	+	-	-
-	-	-	-	-	-	+	+	+	-	-	-	-	+	+	+
-	-	+	-	-	-	+	-	-	-	+	-	-	+	-	-
-	-	+	+	+	+	+	+	+	-	+	-	+	+	-	-
-	-	+	+	+	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
+	-	-	+	+	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
+	-	+	+	+	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
-	-	+	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
-	-	+	+	+	-	+	+	+	-	+	+	+	+	-	-
-	+	+	+	+	-	+	+	+	-	+	+	-	+	+	+

	1736	1737	1738	1739	1740	1741	1742	1743	1744	1745	1746
Сіроціна, м. Полацкага ваяв.	-	-	+	-	+	+	-	-	-	-	-
Скіток, в. Рэчыцкага пав.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Сухавічы, в. Мазырскага пав.	-	+	-	+	-	-	-	-	-	-	+
Суцькаў, в. Ашмянскага пав.	-	-	-	-	-	+	-	+	-	+	-
Сялец, в. КП (Брагіна-Сялецкі)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+
Тадуліна, в. Віцебскага пав.	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	+
Таракань, в. Брэсцкага пав.	-	+	-	-	+	+	-	+	-	-	-
Турковічы, в. КП	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+
Уладзімір, г. КП	-	-	+	-	-	+	-	+	+	+	-
Ушачы, м. Полацкага ваяв.	-	+	+	+	+	+	+	-	-	-	+
Холм, г. КП	-	+	+	+	+	-	+	-	+	+	+
Хомск, м. Пінскага пав.	-	+	-	+	+	+	-	+	-	+	+
Цапра, в. Навагрудскага пав.	+	+	-	+	+	+	-	-	+	+	-
Чарлёна, в. Гродзенскага пав.	-	+	-	-	-	-	-	-	+	-	+
Чарэя, м. Аршанскага пав.	-	+	+	-	+	+	+	-	+	-	+
Якабштадт, м. у Курляндыі	-	-	+	-	-	-	+	-	-	-	+
Ятвеск, в. Ваўкавыскага пав.	-	+	+	-	-	-	-	+	+	-	+

1747	1751	1752	1753	1754	1755	1785	1786	1787	1788	1793	1794	1795	1796	1797	1798
-	-	-	+	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
-	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
-	-	+	-	-	+	+	+	+	-	-	+	+	-	-	-
+	-	+	-	+	+	+	+	+	-	-	+	-	+	+	+
-	-	+	-	-	+	+	+	+	-	-	+	+	-	-	-
+	-	-	+	+	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
-	-	-	-	-	-	-	+	-	+	-	-	-	-	-	-
-	-	-	-	-	-	-	+	-	+	+	-	+	-	-	-
-	-	+	+	+	+	-	+	-	+	+	-	-	-	-	-
-	-	+	+	+	-	+	+	+	-	+	-	+	+	-	-
-	-	+	+	+	+	-	+	-	+	+	-	-	-	-	-
-	-	+	+	+	+	-	+	+	-	+	-	+	-	+	+
-	-	+	-	+	-	+	-	+	-	-	+	+	+	-	-
-	+	+	+	+	+	+	+	+	-	+	+	-	+	+	-
+	-	+	-	+	+	+	+	+	-	+	-	+	-	-	-
-	-	+	-	+	-	+	+	+	-	+	-	-	-	+	+
-	+	+	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-

Дадатак 2

Якабштадт
Ілукшта
Падубіс
Браслаў
Махірова
Полацк (Св.Сафіі)
Полацк (Св.Барыса і Глеба)
Тадуліна
Сіроціна
Паставы
Беразвеч
Віцебск
Ушачы
Дабрыгоры
Пустынкі (Віцебскія)
Любавічы
Лукомль
Чарэя
Вільня
Касута
Суцькаў
Баруны
Лагойск
Пустынкі (Мсціслаўскія)
Ануфрыева
Глушні
Ракаў
Мінск
Ляды
Гродна
Голдава
Лаўрышава
Малашкавічы
Марывіль
Чарлёна
Навагрудак
Мір
Новы Свержань
Вольна
Рагачоў
Дарава
Ятвезск
Цапра
Казімірава
Лыскаў
Жыровічы
Быцень
Ружаны
Гарадок
Скіток
Камянец
Сухавічы
Лепясы
Хомск
Новы Двор
Кобрын
Тараканы
Мазыр (Ясная Гара)
Брэст
Антопаль
Лешча
Сялец
Белая
Вярхі
Люблін
Холм
Уладзімір
Жыдзічын
Турковічы
Дарагабуж
Дубна
Дзермань
Бучач
Манастыры Літоўскай правінцыі базыльянскага ордэна ў сярэдзіне XVIII ст.
Умоўныя пазначэнні:
манастыр
межы дзяржаў
Заўвагі: манастыр у Лепясах узгаданы толькі ў адной візітацыі 1737 г., манастыр у Любліне ўзгаданы толькі ў адной візітацыі 1739 г., пасля гэтага ён быў перададзены ў склад Рускай правінцыі ордэна, манастыр у Скітку ўзгаданы толькі ў адной візітацыі 1755 г., да Літоўскай правінцыі ордэна адносіўся манастыр у Рыме
Крыніца: Osterreichische Nationalbibliothek Nr. 2798, 2799, 3847, 3848, 3849
© Д.В.Лісейчыкаў

Дадатак 3

Іл. 1. Знешні выгляд кнігі пратаколаў за 1742–1747 гг.

Іл. 2. Пратакол візітацыі манастыра ў г. Мінску. 1736 г. Тытульны аркуш

Іл. 3. **Cathalogus Personarum** – Спіс манахаў Літоўскай правінцыі базыльянскага ордэна за 1752 г. Тытульны аркуш

І. Б. Лаўроўская

КАСЦЁЛЫ І КЛЯШТАРЫ БЕРАСЦЯ ЛІТОЎСКАГА XVII–XVIII стст. У ВЫБРАНЫХ АКТАХ ЛУЦКІХ І БЕРАСЦЕЙСКІХ БІСКУПАЎ З ДЫЯЦЭЗІЯЛЬНАГА АРХІВА Ў СЕДЛЬЦАХ

Першая каталіцкая парафія Узвышэння Святога Крыжа заснавана ў Берасці Уладзіславам Ягайлам у 1389 г. [9, s. 91]. У 1556 г. з 16 каталіцкіх парафій, заснаваных паблізу Берасця, быў утвораны Берасцейскі архідэканат. Ён, у сваю чаргу, належаў да Уладзімірскай, а затым Луцкай дыяцэзіі, якая разам з Холмскай, Бакоўскай, Перамышльскай і Кіеўскай дыяцэзіямі ўтваралі Львоўскую каталіцкую правінцыю [9, s. 93]. 22 студзеня 1602 г. пры луцкай капітуле створана берасцейская прэпазітура, на ўтрыманне якой накіраваны даходы (beneficjum) Берасцейскай каталіцкай парафіі [1]. Менавіта з гэтага часу да тытула «біскуп луцкі» дадаецца акрэсленне «і берасцейскі» [6, s. 29; 11, k. 546, 548] [2]. У 1726 г. Луцкая дыяцэзія была падзелена на 2 архідэканаты – берасцейскі (8 дэканатаў) і луцкі (6 дэканатаў). Каталіцкая парафія г. Берасця адносілася да Янаўскага дэканата і мела два філіяльныя касцёлы (св. Барбары і св. Тройцы ў Чарнаўчыцах). На яе тэрыторыі дзейнічала 7 рымска-каталіцкіх канвентаў, з якіх 3 – жабрацкія [3, kol. 1130; 7, s. 84; 8, s. 400–402].

Глабальныя змены ў структурна-тэрытарыяльным падзеле Луцка-Берасцейскай дыяцэзіі адбыліся пасля падзелаў Рэчы Паспалітай.

---

[1] Прэпазіт (*лац.* praepositus, *польск.* przełożony) – у Каталіцкім касцёле чалавек, які займае першае месца ў кафедральнай альбо калегіяцкай капітуле канонікаў [5, s. 171].

[2] Луцка-Берасцейскімі біскупамі з'яўляліся Станіслаў Гамалінскі (1600–1604), Марцін Шышкоўскі (1604–1607), Павел Валовіч (1607–1608), Павел Валуцкі (1608–1616), Генрык Фірлей (1616–1618), Анджэй Ліпскі (1618–1622), Станіслаў Лубенскі (1624–1627), Ахацы Грахоўскі (1627–1633), Багуслаў Радашэўскі (1633–1638), Анджэй Гембіцкі (1638–1654), Ян Хрызастом Замойскі (1654–1655), Ян Стэфан Выджга (1655–1659), Мікалай Пражмоўскі (1659–1666), Зыгмунт Чыжоўскі (1666–1667), Тамаш Ляжэнскі (1667–1675), Станіслаў Домбскі (1675–1682), Станіслаў Вітвіцкі (1682–1688), Багуслаў Ляшчынскі (1688–1692), Францішак Міхал Пражмоўскі (1691–1701), Аляксандр Выгоўскі (1703–1714), Іахім Пшэбендоўскі (1716–1721), Стэфан Багуслаў Рупнеўскі (1721–1731), Ян Аляксандр Ліпскі (1731–1736), Анджэй Станіслаў Залускі (1736–1739), Францішак Антоні Кабельскі (1739–1755), Антоні Эразм Валовіч (1755–1769), Фелікс Павел Турскі (1769–1790).

Так, згодна з рашэннем Папы Піуса VII (1742–1823) ад 30 чэрвеня 1818 г. была створана Янаўская дыяцэзія са сталіцай у Янаве Падляскім [3]. У візітацыйных актах Янаўскага дэканата больш за 200 тэчак з дакументамі [4] за 1723, 1726, 1728, 1755, 1761, 1782 гг. і спарадычныя дакументы XVII ст. [13] [5]. У візітацыйных актах сустракаюцца спісы фундатараў, даўжнікоў, пералік сум, падараваных кляштарам і забяспечаных на прыватных маёнтках, застаўныя дакументы. Сярод іх знаходзіцца «Rejestr placów konwentu św. Brygidy w Brześciu Lit.» (1624–1720) [14, k. 644] [6]. Ён пралівае святло на працэсы, якія папярэднічалі будаўніцтву новага вялікага касцёла на прадмесці Пяскі ў Берасці.

Тэрыторыя пад будаўніцтва фарміравалася, пачынаючы ад часу заснавання кляштара (у 1624 г.) да 1720 г. уключна, праз падараванні, аблігі, куплі, на падставе двухбаковых дамоў з мяшчанамі і адміністрацыйнага прымусу як крайняй меры [7]. Выкарыстоўвалася таксама права на абмен пляцаў [8]. Апошняя транзакцыя, пазначаная ў рэестры,

---

[3] Праіснаваўшы амаль 50 гадоў, яна была ліквідавана 10 (22) мая 1867 г. на падставе рашэння расійскага імператара Аляксандра II (1818–1881), а яе структура падпарадкавана люблінскім біскупам. Толькі ў 1924 г. Падляская дыяцэзія адноўлена Папам Піусам XI (1857–1939) са сталіцай у Седльцах [2, s. 177].

[4] Пачатак збораў пакладзены біскупам Янам Ласовічам (Jan Łosowicz, †пасля 06.02.1481) у другой палове XV ст., калі ў Янаве Падляскім была арганізавана дыяцэзіяльная сядзіба з кансісторыяй. Найстарэйшы дакумент, які датычыць Луцка-Берасцейскай дыяцэзіі, датаваны 1464 г. Пасля трэцяга падзелу Рэчы Паспалітай і смерці ў 1796 г. біскупа Адама Нарушэвіча (20.10.1733–08.07.1796) збор новымі актамі не папаўняўся. Аўтар дзякуе дырэктару Дыяцэзіяльнага архіва ў Седльцах кс. Бернарду Блоньскаму за ўдакладненне звестак па гісторыі збораў.

[5] У адпаведнасці з кананічным правам, біскуп абавязаны праводзіць візітацыю дыяцэзіі кожны год цалкам або часткова такім чынам, каб раз на 5 гадоў з візітацыямі наведаць усю дыяцэзію. Гл. таксама [4, s. 85].

[6] Брыгідкі (*лацінск.* Ordo Sanctissimi Salvatoris Sanctae Brigittae, абрэвіятура – O.SS.S), згодна з правіламі, вызначанымі св. Брыгідай, кляшторная супольнасць павінна была складацца з двух канвентаў – жаночага і мужчынскага, якія знаходзіліся ў розных кляштарах, цэнтральнай воссю паміж якімі быў касцёл. Папа Марцін V у 1422 г. забараніў фундацыю падвойных кляштараў, забарона была адменена Папам Яўгеніем IV у 1435 г.

[7] У 1666 г. кароль Ян II Казімір Ваза (1609–1672) загадаў *«żeby mieszczanie z gruntów ustąpili za pieniędze»* [14, k. 39. 42].

[8] Права абмену пляцаў дамагаліся паслы ад Берасцейскага ваяводства на Варшаўскім сейме ў 1670 г.: *«Ichm. pannom zakonnym konwentu Brzeskiego świętey Brigidy, aby zamieniać place swoje na place tak cerkiewne, jako y żydowskie, na Piaskach będące,*

датуецца 1720 г. і датычыцца пляца коштам у 1000 злотых, атрыманых абатысай кляштара брыгідак Барбарай Пацей ад Русецкага [9]. Відавочна, што ў хуткім часе пасля набыцця гэтага пляца распачалася будоўля барочнага касцёла Дабравешчання Панны Марыі, кансекраванага ў 1751 г.

На арганізацыю ўнутранага жыцця канвента св. Сальватора і кляштара св. Брыгіды ў Берасці пралівае святло дэкрэт біскупа Стэфана Багуслава Рупнеўскага (1671–1731), нададзены канвенту пасля генеральнай візітацыі ўвосень 1723 г. [10]

Кампазіцыя дэкрэта – традыцыйная: 1) Прывітальнае слова; 2) Аб паслухмянасці; 3) Аб убостве ды супрацьлеглай яму ўласцівасці; 3) Аб клаўзуры; 4) Аб рэкалекцыях; 5) Аб духоўных канферэнцыях і спаведніку; 6) Аб захаванні цішы (silentium); 7) Аб выкананні рознай працы; 8) Аб гадзінах і арашэнні (matutinum). Дэкрэт падпісаны 15 лістапада 1723 г., гэта значыць, у працэсе альбо перад пачаткам перабудовы кляштара і касцёла. Гэта робіць дакумент унікальным. У гэтым рэчышчы прыцягвае ўвагу фрагмент дэкрэта біскупа Рупнеўскага, які датычыць кляштарнай клаўзуры:

> *«Żeby tedy klauzura z gruntu obwarowana była, ponieważ świętej pamięci Panna [Brzoszczanka] Fortyanka z tego świata zeszła, na miejsce jej Wielebnej Panny Bugrabiankę naznaczamy i oney klucze od furty oddajemy. Okno które jest w ścianie idąc do spiżarni aby całe zabite i mocno zaparafowane, drugie tamże u tej spiżarni aby kratą dobra drewnianą obwarowane y zamknione, inne także okna dolne ile bydz może kratami choć także drewnianymi umocnione były mieć chcemy y stanowiemy.*
>
> *Do forty żadna iedno za pozwoleniem Panny Xieni wychodzić y tam nad półgodziny bawić nie powinna. Za fortę uchowaj Boże żeby która nogą własną choć na krok jeden wynieść albo u kraty dyskursa światowe żarty albo śmeszki traktować miała, tamże jedzenia i picia surowo zakazujemy. [Forta],*

---

a to dla lepszej wygody dla fundacji tak klasztoru, jako i kościoła, aby wolno było, – ichm. panowie posłowie obwarują» [1, с. 83].

[9] Верагодна, гэта быў Станіслаў Русецкі герба «Равіч» (†03.03.1720), абозны ВКЛ, які з 9 чэрвеня 1693 г. выконваў абавязкі ротмістра Кобрынскага тракту. У 1697 г. С. Русецкі абіраўся паслом на сейм, быў сынам Ганны з берасцейскай галіны Шуйскіх.

[10] Паводле традыцыі, біскуп падчас візітацыі навучаў, удзяляў сакраменту, даследаваў звычаі, кантраляваў распараджэнне маёмасцю, судзіў і накладаў пакаранне [12, k. 410–420].

tak do Cmentarza jako y do samego konwentu, tudzież trzecia wjezdna ku [pod wiezowie] w zimie o godzinie piątej, w lecie o godzinie siódmej z wieczora nich bywają zamykane, do których aby dzwonki podawane, sznury zaś do nich aż za parkan przeciągnione były przykazujemy.

Parkany ponieważ są w niektórych miejscach mniej gruntowne aby ich Jejmć Panna Xieni podwyszczyć i poprawić ile mozno[ść] dachem okryć, od Dwórku także Panów K[a]mpowskich drugi parkanik niewielki, aby ci co drwa albo leguminy wożą do ścian konwenckich niedostępowali aby taż Panna Xieni wystawiła obligujemy.

Aże dowidzieliśmy się iż niektóre Panie i Osoby świeckie do klasztoru za klauzurę wchodzą nie otrzymawszy wyraźnej na to od Nas licencyi, więc od publikacji tego Dekretu aby Jeymć Panna Xieni tego przestrzegała, y bądz [niewiem] jakiego Stanu y kondycji ludziom wejścia w klasztor dopieroż do Cell nie pozwalała, Sama także aby do folwarku albo gdzie indziej z klasztoru nie wyjezdżała y drugim Siostrom tego nie dopuszczała pod wpadnieniem [w klątwe] zakazujemy jedno Naszą albo oficjała naszego licencją, która z przyczyn słusznych bydz ma wprzód otrzymana.

Jasnie Wielmożnej Jejmć Pani kasztelanowej ile bogobojaznej i znanej świątobliwośći Pani w tym w którym i teraz mieszką między parkanami klasztornymi Dworku mieszkać, jednak bez czeladzi płći męskiej która tam wchodzić pod klątwą niema, pozwalamy, pozwalamy także Jeymći Oratorium nad Zakrystyją Paniensk[ą] wystawionego <Падкрэслена мной. – І. Л.*>, do którego ona na modlitwę szczególnie z Panienką jedną do usługi wchodzić ma. Lubo zaś teyże JeyMć Pani kasztelanowej do Oratorium jednak nie do Cell albo innych mieszkań Panieńskich wchodzić pozwalamy»* [11].

Звесткі, прадстаўленыя ў гэтым фрагменце дэкрэта, дазваляюць паставіць шэраг новых пытанняў, у тым ліку аб часе пачатку будаўніцтва касцёла Дабравешчання Дзевы Марыі, аб іншых, апрача ўжо вядомых, архітэктарах, якія прымалі ўдзел у яго праектаванні і будаўніцтве і інш.

У Дыяцэзіяльным архіве ў Седльцах знаходзяцца таксама збоpы тастаментаў духоўных асоб, магнатэрыі, шляхты і мяшчанства. Тастаменты на лацінскай і польскай мовах у тагачасным каліграфіч-

[11] Верагодна, удава кашталяна берасцейскага Рональда Садоўскага (1710–1721) Крысціна (Катажына Людвіка) Пацей (Krystyna (Katarzyna Ludwika) Pociejówna) (†пасля 1735), стрыечная сястра Людвіка Пацея, яе дзве дачкі былі ў кляштары брыгідак.

ным стылі, з выкарыстаннем спецыфічных тэрмінаў і скарачэнняў. Тастаменты ўтрымліваюць каштоўную інфармацыю па гісторыі развіцця і функцыянавання Рымска-каталіцкага касцёла, пра тагачасныя людскія ўяўленні аб смерці, маёмасныя стасункі і дачыненні паміж свецкай супольнасцю і касцёлам. Дадатковае святло на акалічнасці фундацыі, будаўніцтва храмаў і кляштараў праліваюць тастаменты прадстаўнікоў магнатэрыі і шляхты, якія спрычыніліся да іх фундацыі [12].

У кантэксце разбурэнняў, якія панесла Берасце Літоўскае ў XIX ст., надзвычай каштоўным дакументам з'яўляецца тастамент другой фундатаркі касцёла св. Сафіі і кляштара айцоў-дамініканцаў – Святаславы Дунінаўны з Раец Раецкай Пражмоўскай (†1699). Яна паходзіла з кальвінскай сям'і ваяводы мінскага Гедэона Дунін Раецкага герба «Лебедзь» (каля 1589–1654) і Эльжбеты з Тызэнгаўзаў (†пасля 1639). Відавочна, што яна, як і першая фундатарка дамініканскага касцёла кашталянка берасцейская Соф'я Марыяна з роду Лакніцкіх Бухавецкая (†1648), перайшла ў каталіцызм з кальвінізму [3, kol. 1130] [13]. Валодаючы багатай спадчынай пасля чатырох нябожчыкаў-мужоў – падкаморага берасцейскага Уладзіслава Ляшчынскага (†1656), ваяводы смаленскага Адама Мацея Саковіча (†1662), генерала Падолля Мікалая Патоцкага (†1676) і харужага кароннага Войцеха Рэмігіяна Пражмоўскага (†1685) – яна ў тастаменце дапоўніла ранейшую фундацыю, надала дамініканцам 50 000 злотых на аднаўленне касцёла, абавязала пахаваць сябе ў адной са збудаваных яе коштам капліц дамініканскага касцёла Маці Божай Ружанцовай, названай у гонар цудадзейнага абраза, для якога на замову фундатаркі былі выкананы срэбныя з пазалотай шаты [14].

Тэкст тастамента размешчаны на двух аркушах у кнізе памерам 35,5×21 см, якая называецца «Liber ex fragmentis documentorum ecclesiarum dioecesis Luceoriensis et Brestensis in Magno Ducatu Lituaniae positarum, tum et ecclesiarum Bichcensis et Branscensis e XVII et XVIII saeculis, compositus et confectus in anno 1831» [15, k. 94–95].

---

[12] Аб цяжкасцях вывучэння тэкстаў тастаментаў гл. [10, s. 26].

[13] Соф'я Марыяна з Лакніцкіх Бухавецкая мела спадчыну па бацьках і двух мужах – Войцеху Умястоўскім (1 voto) і войскім берасцейскім Бенядыкце Бухавецкім (2 voto).

[14] Абраз сёння знаходзіцца ў парафіяльным касцёле Узвышэння Св. Крыжа.

Дадатак 1

Рэестр пляцаў канвента св. Брыгіды ў Берасці Літоўскім (1624–1720)
Rejestr placów konwentu św. Brygidy w Brześciu Litewskim (1624–1720)

Крыніца: [14, k. 38–42].

<…>

Fundacio Eccl(esiae) Brest(ensis) ex Archivo Consistorii Janowien(sis) in Anno 1655 decerta.

Donacja ogrodu z sadem od sławnego Hasi Kunachownej Piotrowej Philipowiczowej wdowy mieszczanina brzeskiego;

Prawo na łake <…> od sławnego Jgnacego Borowika zastawiony za zł. 200.

Regest obligów od Żydów brzeskich dany Erazmowi Ossolinskiemu.

Zapis na talerów bytych 5, dany Kamienskiemu podstarosciemu na ten czas Brzeskiemu dany od P. Konstantego Bosiackiego.

Zapis zastawny od Antonego Jakubowicza na ogród na Ampolu leżący za zł. 30.

Prawo zastosowane od P. Charkiewcza na Ogród za Muchawcem leżący przy gościńcu zł.200.

Oblig od Kazimierza Pawłowskiego na funtów 266 danych MP Rusieckiemu od <…> PP. Janowskich na talerów bitych 50.

Prawo na ogród za zł. 100 kupiony na Ampolu leżący od P. Romana Matwiewicza sprzedany P. Janowi Kulbie ab 1677 maja 29.

Prawo na grunt na Zawrzynki małej od P. Stanisława Bobrowskiego kościołowi farnemu legowany.

Prawo od JMC P. Samuela Podulskiego Rektora brzeskiego na jeden ogród leżący między polem Probostwa Brzeskiego na Zawrzyncu.

W roku 1624 dał za plac fundator nasz JMP Gonsiewski wojewoda smoleński pierwiej był referendarzem WXL, jak zaczynał fundację naszego konwentu dał plac pieniędzy złotych trzysta na co papier extrakt z ksiąg w r. 1624.

Od syna Fundatora JMP Wincentego Gonsiewskiego, podskarbiego WXL dał dwa place i młyn na rzece Muchawcu, zapisał wiecznemu czasy na

co papierów <jeden oryginał drugi extrakt z xiąg trybunalskich w Wilnie R. P. A. 1662>.

Od JM Pociejów którzy dali place naszemu konwentowi dwa extrakty u kogo nabył JMP Adam Pociej sędzia brzeski ziemski w r. 1587. Te place ze dworkami i sianożęciami opadanie sadami niżej wymienione JMP Pocieowie wiecznymi czasy zapisali darowali konwentowi naszemu.

Od JMP Jana Pocieja podsędka województwa Brzeskiego extraktów dwa polskich a trzeci ruski, dane darowane place r. 1621.

Od JMP Piotra Pocieja pisarza ziemskiego Brzeskiego extrakt w R. P. 1621.

Od JMP Adama Pocieja stolnika brzeskiego.

Od Leonarda Pocieja wojewody witebskiego i ich bracia rodzeni z wyszej wymienionego Pocieja sędziego brzeskiego wnukowie i synowie JMP Piotra plac darowali wiecznością na tym miejscu co teraz przez kościół i klasztor [zabudowany].

W roku 16[2]2 – Plac od P Kolyczow[n]y podczaszyny brzeskiej darowała, za ten plac klasztorowi złotych 50.

1626 – <Wisockiego> <…>.

1631 – Aleksandra Pociejówna xięnia tutejsza <…>.

<…> – na rozkazanie króla plac zł. 50.

1638 – od Kamieńskiego, plac zł. 75.

1644 – na rozkazanie króla <…> plac zł. 100 dała P. Mokszycka.

1641 – od Żydów brzeskich placy na Piaskach <…>.

1655 – za ten plac złotych 430 zapłacono tutejszemu <…> pastoru.

1646 – Stanisław Duchanowicz przedał trzy placy i sienożęci dwie za trzy płaciła zł. 20. P. Marzycka.

1669 – Jarosz Korniłowicz – plac zł. 15 – P. Mokszycka Xieni.

1664 – Sianożęć Łuką nazwaną kupione od Piotra Jackowicza za zł. 50, płaciła P. Marzycka.

1650 – Stanisław Duchanowicz darował plac za który zapłacił 140 zł.

1664 – plac za 20 zł.

1637 – plac od Lewkowicza zł. 40.

1672 – plac od Bakowicza – zł.100.

1676 – Prawo na plac od Czechowskiego Jaroszowi – zł. 300 – P. Mokszycka Xieni.

1668 – Prawo na plac od Koledy – zł. 18.

1655 – <…> zł. 80.

1671 – kwitancja od P. Jarosza na plac JMP PP. zakonnych za zł. 100.

1676 – kwitancja od Jana Klujbiedy na plac zł.40.

1674 – wypis kwitancji Jarosza na plac – 28 zł.

1647 – ugoda z mieszczaninem o sianożęć że się wiecznymi czasy zrzekł – wypis z ksiąg.

1655 – za zł. 30 kupiono plac od Bojki.

1584 –zeznanie Pana Pisarzową na dom w Brześćiu od kogo nabyty plac za zł. 74.

1684 – kupiła plac P. Mokrzycka Xieni u Jakoba Karaszawica sienożęć łąke – zł 200.

1669 – Prawo na plac zapisane Bazylianom od mieszczan.

1684 – Ex prawa od Symona Bazylianina oddana Makrzycka za zł 200.

1690 – Prawo na plac Szumskiego na Piaskach leżące kupione od Polubińskich Xieni za zł. 20.

1691 – Prawo na plac co kupiła P. Polubińska Xieni u Udótki mieszczanki za zł. 120.

1720 – Plac w 1000 zł. Dany od JegoM Rusieckiego Jmc Pannie Barbarze Pociejównie Xieni.

Od Króla JmC Jana Kazimierza <naść> kap drzewa kwit WRP na nasz klasztor.

Rozkaz króla Jmc Michała żeby mieszczanie z gruntów odstąpili za pieniądze.

Od króla Jmc Kazimierza przywilej żeby mieszczanie z gruntów odstapili.

1666 – Extrakt ugody z mieszczanami z konwentem.

Przywilej od króla Władysława na ten plac, co teraz klasztor zbudowany.

Дадатак 2

1699 г. верасень 19. Яблэчна. Тастамент Святаславы Дунінаўны з Раец Раецкай Войцехавай Пражмоўскай. *Фрагмент.*

Крыніца: [15, k. 94–95].

<…> Ciało moje z ziemi wzięto niech się ziemi dostaje, które w Brześciu Litt(ewskim) w kościele wielebnych OO. Dominikanów w kaplicy fundacji mojej pod tytułem Najświętszej Panny Różańcowej wymurowanej pochowane było według obrzędu Chrześcijańskiego mieć chcę. O to osobliwe proszę, aby przy pogrzebowym akcie jak największa mogła być frekwencja kapłanów, dla odprawowania za duszę moją Mszy Świętych.

Na który pogrzeb y Mszę Święta naznaczam y ordinuję osm tysięcy siedemset siedemdziesiąt y tego aktu rozporządzenie zlecam Wielmożnym Ich m(oś)c(io)m P(an)u Krzystofowi Duninowi Rajeckiemu pisarzowi W(ielkiego) X(ięstwa) Litt(ewskiego) J(ego) m(oś)ci P(an)u Gedeonowi Michałowi z Radzymina Frąckiewiczowi Radzyminskiemu chorążemu nadwornemu W(ielkiego) X(ięstwa) Litt(ewskiego) słonimskiemu, żedejkańskiemu staroście, y jej m(oś)ci Pani Elizabet z Radzymina Frąckiewiczownie Firlejowej krewnym moim. A żeby tym prędszy Dusza moja miała ratunek gorąco o to proszę y strasznym Sądem Boskim obowiązuję tych Ich m(oś)c(ió)w wszystkich wyż pomienionych żeby zaraz po wyjściu Ducha mego na msze Świętą porozsyłali do różnych kościołów w Brześciu Litt(ewskim), także cerkwi y szpitali według osobliwego regestru mojego na te expensa naznaczonego.

Więc że z powierzonej od Pana Boga wszechmogącego sobie fortuny na chwalę Jego Świętą przy wystawionych kosztem moim dwóch kaplicach, reparowaniu kościoła, y przydaniu ode mnie różnego srebra y aparatów kościelnych według regestru mego, ręka moją podpisanego, zapisem moim osobliwym funduszowym wniosłam y zapisała sumę pięćdziesiąt tysiący złotych polskich to jest dwadzieścia y pięć tysięcy na majętności nazwanej Romanowie, a drugie dwadziescia i pięc tysięcy na majętności nazwanej Czerniach w wo(jewó)dztwie brzeskim leżących natenczas w moiey possesij będącej, y lubom tę majętność Czernie cum omnibus attinentijs przedała J(ego) m(oś)ci P(an)u Krzysztofowi Duninowi Rajeckiemu pisarzowi W(ielkiego) X(ięstwa) Litt(ewskiego), jednak ta suma dwadzieścia y pięć tysięcy na tejże majętności Czerniach zostaje y wiecznymi czasy zostawać ma i od której sumy tak na majętności Romanowie, jako też y na majętności Czerniach będącej, według zapisu funduszowego mego

ode mnie Wielebnym OO. Dominikanom danego, który y tym ostatniej woli mojej rozporządzeniem utwierdzam, aby co rok wiecznymi czasy cztery tysiące złotych oddawano y płacono do konwentu brzescianskiego dominikańskiego było <…>.

Pani Józefowej Stan(i)sławowej Firlejowej siostrzenicy rodzonej aby przy wypłaceniu corocznej kwoty od tey sumy dojzrzeli oo. Dominikanów fundacji mojej w Brześciu Litt(ewskim) będącej aby dosyć obligacji swojej za duszę moją czynili y majestat Boski za Ciężkie grzechy moje błagali <…>.

<k. 94 v.>

<…> To jest mając od Wielmoż(neg)o J(ego) m(oś)ci Pana Władysława Hrabi Leszczyńskiego, podkomorzego brześciańskiego, dobrodzieja małżonka pierwszego przy dożywotnym mieszkaniu na majętnościach w wo(jewó)dztwie brzesciańskim leżacych, Jabłecznej, Olendrach, Hanney, Dołgobrodach, Czyrsku i innych wsiach i folwarkach do tych dobr przynależnych y na jurydyce w Brześciu będącej według zapisu od godnej pamięci dobrodzieja małżonka mego danego prawem zastawnym tudzież od syna J(ego) m(oś)ci Wielmożnego J(ego) m(oś)ci Pana Andrzeja Hrabi Leszczyńskiego, podkomorzyca brzesciańskiego, powtornemi zapisami w Metryce W(ielkiego) X(ięstwa) Litt(ewskiego) przyznanymi stwierdzonych y zapisanych sumy, jako zapisy wyrażają, sto siedemdziesiąt cztery tysiące czterysta złotych polskich, które dobra ze wszystkimi onych przynależnościami, jako się wyżej pomieniło osobliwym zapisem swoim, który y tym rozporządzeniem utwierdzam.

Wielmożnej Jej m(oś)ci Elizabet z Radzymina Frąckiewiczownie Radzyminskiej Józefowej Stanisławowej na Dambrowicy Firlejowej rodzonej siostrzenicy mojej zapisała y zaraz po rozstaniu się moim z tym światem, te dobra wszystkie wyżej pomienione do swojej realnej posesji odebrać ma y tymi dobrami aż do oddania sumy sto siedemdziesiat czterech tysięcy y czterechset złotych z tych dóbr należacych pożytkować powinna będzie.

Po odebraniu przez Jej m(oś)ć Panią Firliejową siostrzenicę moję tej sumy stu tysięcy złotych samej Wielmożnej Jej m(oś)ci Pani Firlejowej osobliwym zapisem moim dałam, darowałam, y tym ostatnim rozporządzeniem wiecznymi czasy zapisuję.

Wielmożnemu J(ego) m(oś)ci P(an)u Gedeonowi Michałowi z Radzymina Frąckiewiczowi Radzyminskiemu chorążemu nadwornemu W(ielkiego) X(ięstwa) Litt(ewskiego), słonimskiemu, żedejkańskiemu staroście siedmdziesiąt tysięcy złotych na uspokojenie przewielebnej kapituły wileńskiej, zniesienie długów, deliberowanie dóbr białoruskich, a resztę

sumy cztery tysiące czterysta złotych polskich według osobliwego regestru mego komu ja naznaczę taż Wielm(ożna) Jej m(oś)ć Pani Firlejowa siostrzenica rodzona moja przy wypłaceniu wyżej pomienionym Ich m(oś)c(io)m oddać y wyliczyć powinna będzie. W tych że dobrach pozostała ruchomość, srebro, złoto, obicia, szkatuły, krzesła, galanterie różne, cyna, miedź, karety, konie, cugi, szory, stada bydła y wszystek sprzęt domowy, osobliwym regestrem komu będzie co ode mnie naznaczonego, aby wielmożny Jego m(oś)ć Pan Krzysztof Dunin Rajecki, pisarz W(ielkiego) X(ięstwa) Litt(ewskiego) jako exekutor niżej ode mnie naznaczony bez żadnej przeszkody od Jej m(oś)ci Pani Firlejowej pooddawał sądem y karaniem Bożym oboje Ich m(oś)ci obowiązuję. A ponieważ dla rożnych rozchodów moich pieniędzy gotowych nic po mnie nie zostaje, zboże, które jest po folwarkach wszystkich do Jabłeczna należących, do którego tenże J(ego) m(oś)ć Pan Pisarz W(ielkiego) X(ięstwa) Litt(ewskiego) należeć ma y onę jako najprędzej po długim życiu moim lub w domie alboli też do Gdańska sprowadziwszy spieniężyć, z temi pieniędzmi długi przeze mnie winne y według ordynacji na kościoły y sługom moim pooddawać y popłacić powinien będzie, karą y sądem Bożym obowiązuję <…>.

<k. 95>

Dwór mój w Warszawie, którego przy konkluzji tego rozporządzenia mego uczynię dyspozycją, chcąc jako największym być powodem do rozmnożenia chwały Bożej Ich m(oś)ć OO. Dominikanom w Brześciu Litt(ewskim) rezydującym na ufundowanie nowicjatu dwanaście tysięcy zapisuję, od której sumy po długim życiu moim y po ufundowaniu nowicjatu Wielmożny J(ego) m(oś)ć Pan Pisarz W(ielkiego) X(ięstwa) Litt(ewskiego) prowizją coroczną od tej sumy podług Konstytucji Ich m(oś)c(io)m OO. Dominikanom oddawać powinien będzie, y lub też tę sumę upatrzywszy dobra pewne lokować powinien będzie tak, ażeby coroczna prowizja od tej sumy dwunaśtu tysiąc przeze mnie na nowicjat zapisaną OO. Dominikanów Brzeskich dochodziła mieć chcę; i tej <…> [15] zostawuję osobliwą pamięć, iż po godnej pamięci Wielmożnym J(ego) m(oś)ć Panu Wojciechu Prażmowskim chorążym nadwornym koronnym małżonku moim krom jednego titułu nic przy mnie tak ruchomych jako y nieruchomych nie zostało rzeczy, gdyś co się było zostało niektórych ruchomości, te wszystkie odebrał J(ego) m(oś)ć Pan Paweł Prażmowski, S(tarosta) L(omżyński), y kwit dał z odebranych, lubom godnej pamięci J(ego) m(oś)ci Panu Chorążemu małżonkowi memu na wykupno Pękoszewa swoich własnych dwa-

[15] *Тэкст не чытаецца.*

dzieścia tysięcy, osobliwie na uspokojenie kapituły gnieznieńskiej trzydzieścia tysięcy dała; na co mam od godnej pamięci assekuracją. Tę sumę wyżpomienioną Ich m(oś)c(io)m PP(anom) Mikołajowi y Hieronymowi Prażmowskim wiecznemi czasy zapisuję <…>.

Крыніцы і літаратура

1. Акты, издаваемые Виленской археографической комиссией. – Т. 4 : Акты Брестского гродского суда. – Вильна : Типография Губернского правления, 1870. – LXIV, 615 с.
2. Błoński, B. Dzieje diecezji siedleckiej i dekanatu radzyńskiego. Rys historyczny // Radzyński rocznik humanistyczny. – 2013. – T. 11. – S. 179–196.
3. Encyklopedia katolicka. – T. 2: Bar – Centuriones / Pod red. F. Gryglewicza et al. – Lublin : Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, 1976. – VIII, 1423 s.
4. Kołbuk, W. Koscioły wschodnie na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej (1772–1914). – Lublin : Red. Wydawnictw Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, 1992. – 617 s.
5. Królik, L. Kapituła katedralna łucka od XV do XVIII wieku // Studia Theologica Varsaviensia. – 1980. – T. 18. – № 1. – S. 167–188.
6. Królik, L. Organizacja diecezji łuckiej i brzeskiej od XVI do XVIII wieku / Wyd. 2; oprac. M. Dębowska. – Biały Dunajec ; Ostróg : Wołanie z Wołynia, 2017. – 325 s.
7. Litak, S. Atlas Kościoła łacińskiego w Rzeczypospolitej Obojga Narodów w XVIII wieku. – Lublin : Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego Jana Pawła II, 2006. – 512 s.
8. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. – T. 1. – Warszawa : Nakładem Filipa Sulimierskiego i Władysława Walewskiego, 1880. – 960 s.
9. Trajdos, T. M. Kościół katolicki na ziemiach ruskich Korony i Litwy za panowania Władysława II Jagiełły (1386–1434). – T. 1. – Wrocław : Ossolenium, 1983. – 328 s.
10. Wiszowata, K. Testamenty jako źródło historyczne // Białostockie teki historyczne. – T. 7. – Białystok, 2009. – S. 25–38.
11. Archiwum Diecezjalny w Siedlcach (далей – ADS). – D. 39.
12. ADS. – D. 130. – Acta visitationum ecclesiarum parochialium sub regimine R. D. Stephani Boguslai Rupniewski episcopi Luceoriensis et Brestensis in Anno 1727 peractarum.

13. ADS – D. 158 – Liberiurium ecclesiarum parochialium ex fragmentis dokumentorum ex variis archivis excerptorum in uno confectus et alphabetico in Pinscensi dioecesie XVII et XVIII saeculis positorum, in anno 1831 confectus.
14. ADS. – D. 159. – Liber in quo inveniuntur descriptiones statuum ecclesiarum parochialium in dioecesi Luceoriensi et Brestensi positarum et aliarum erectiones ex fragmentis e XVII–XVIII saeculis, compositus et confectus in anno 1831.
15. ADS. – D. 160. – Liber ex fragmentis documentorum ecclesiarum dioecesis Luceoriensis et Brestensis in Magno Ducatu Lituaniae positarum, tum et ecclesiarum Bichcensis et Branscensis e XVII et XVIII saeculis, compositus et confectus in anno 1831.

Т. М. Заблоцкая

ДАКУМЕНТЫ ПА ГІСТОРЫІ ОРДЭНА ПІЯРАЎ ЛІТОЎСКАЙ ПРАВІНЦЫІ КАНЦА XVII – ПЕРШАЙ ПАЛОВЫ XIX ст. У АРХІВАХ БЕЛАРУСІ, ЛІТВЫ І РАСІІ

Гісторыя адукацыйнай і культурна-асветніцкай дзейнасці каталіцкага манаскага Ордэна піяраў з'яўляецца неад'емнай часткай гісторыі адукацыі Беларусі. Мінулае гэтай супольнасці на землях Рэчы Паспалітай, у тым ліку і ў Беларусі, неаднаразова рабілася прадметам навуковага вывучэння.

Каталіцкі Ордэн піяраў (поўная назва – Ордэн убогіх рэгулярных духоўных Маці Божай пабожных школ у імя Маці Божай, *лацінск.* – Ordo Clericorum Regularum Pauperum Matris Dei Scholarum Piarum) быў заснаваны ў 1597 г. іспанскім святаром Іосіфам (Юзафам, Хасе) Каласансам. У 30-х гг. XVII ст. піярскія навучальныя ўстановы пачалі ўзнікаць у Італіі і іншых краінах Еўропы. Першая рэзідэнцыя Ордэна піяраў у Рэчы Паспалітай была заснавана пры падтрымцы і дапамозе караля Уладзіслава IV 1 снежня 1642 г. у Варшаве [27, s. 19].

Да 1662 г. польскія піярскія калегіумы былі часткай Нямецкай правінцыі, бо толькі ў гэтым годзе была заснавана асобная польская правінцыя, у склад якой уваходзіла і Венгерская віцэ-правінцыя. У 1695 г. быў выдадзены *«Дэкрэт генеральскай апостальскай візітацыі, прызначанай для польскіх зямель, <праведзенай> айцом генералам Іаанам Францыскам Фоцы (P. Generali Joanne Francisco Foci)»*, па-

водле якога ў складзе Польскай правінцыі была вылучана Літоўская віцэ-правінцыя [26, p. 270].

Першы кляштар Ордэна піяраў на тэрыторыі Літоўскай правінцыі быў заснаваны Каралем Дольскім у Дамбровіцы (цяпер Дубровіца – горад у Ровенскай вобласці Украіны). Першыя ўпамінанні аб ім адносяцца да 1684 г. На тэрыторыі ВКЛ у 1693 г. школа айцоў-піяраў з'явілася ў Любяшове Пінскага павета. На тэрыторыі сучаснай Беларусі кляштар Ордэна піяраў узнік у 1718 г. у мястэчку Шчучын Лідскага павета [25, s. 84].

Рост колькасці навучальных устаноў у Літоўскай правінцыі прыпаў на 1720–1750-я гг. Кляштары і рэзідэнцыі піяраў пры падтрымцы магнатаў і шляхты з'явіліся ў Вільні (1722), Панявежы (1728), Веранове (цяпер – Воранава) (1738), Зэльве (1740), Лужках (1741), Расіенах (1743), Вількаміры (1745), Віцебску (1751), Лідзе (1756), дзе ўтварыліся і навучальныя ўстановы.

Да Літоўскай правінцыі, па прычыне тэрытарыяльных падзелаў, былі далучаны два кляштары Польскай правінцыі ў Мендзыжэчы (1797) і Драгічыне (1807).

Піяры мелі ў межах Літоўскай правінцыі каля 17 навучальных устаноў, у тым ліку і прэстыжныя Калегіум нобіліум (Collegium Nobilium) у Варшаве і Вільні.

Неабходнасць усведамлення ў гістарычнай рэтраспектыве ролі і месца навучальных устаноў Ордэна піяраў у сістэме адукацыі беларускіх зямель на працягу XVII – пачатку XX ст. вызначаецца шэрагам актуалізаваных сучасным часам абставін. 13 кастрычніка 2018 г. адбыліся канферэнцыя і ўрачыстасць у касцёле Св. Тэрэзы Авільскай у Шчучыне, якія прысвечаны 300-годдзю прыбыцця і дзейнасці айцоў-піяраў – настаўнікаў і выхавацеляў шляхецкай моладзі на шчучынскай зямлі. Неабходна таксама адзначыць, што і 2017 год быў юбілейным для ўсёй «піярскай сям'і» – адзначаліся 400-годдзе існавання Ордэна піяраў і 250-годдзе са дня кананізацыі св. Юзафа Каласанса – «Каласансаўскі юбілейны год». Юбілейныя даты павялічылі цікавасць да кангрэгацыі Ордэна піяраў у польскіх і беларускіх навуковых колах.

Аднак вывучэнне місіі Ордэна піяраў Літоўскай правінцыі ў кантэксце яго заснавання, развіцця і ліквідацыі ў сістэме адукацыі беларускіх зямель канца XVII – першай паловы XIX ст. у поўным аб'ёме не праводзілася. Невялікая колькасць прац па гэтай праблеме ў бела-

рускай гістарыяграфіі тлумачыцца, з аднаго боку, недахопам крыніц у айчынных архівасховішчах, а з другога, неабходнасцю прапрацоўкі велізарнага масіву гістарычных крыніц, што захоўваюцца ў архівах замежных краін – Літвы, Расіі, Польшчы і Італіі.

Архіўныя дакументы па гісторыі каталіцкага Ордэна Піяраў Літоўскай правінцыі маюцца ў фондах Нацыянальнага гістарычнага архіва Беларусі (далей – НГАБ) і Нацыянальнага гістарычнага архіва Беларусі ў г. Гродна (далей – НГАБ у г. Гродна), Літоўскага дзяржаўнага гістарычнага архіва ў Вільнюсе і Расійскага дзяржаўнага гістарычнага архіва ў Санкт–Пецярбургу.

Фонд 1767 НГАБ утрымлівае дакументы Лідскага земскага суда за 1640–1834 гг. Да іх адносяцца актавыя, дэкрэтавыя, паточныя кнігі і пратаколы судовых пасяджэнняў; сумарыйныя, ардынарыйныя, тактавыя, судовыя рэестры, выпіскі з актавых кніг; загады Сената і журналы пасяджэнняў суда.

Інфармацыю для даследавання па дадзенай праблематыцы змяшчаюць судовыя рэестры, пастановы аб правах валодання, абмены нерухомай маёмасцю, якія дазваляюць высветліць пытанні, звязаныя з фундушамі, маёмаснымі і зямельнымі адносінамі. Дадзеныя дакументы прадстаўляюць магчымасць вызначыць ступень развіцця фінансава-гаспадарчай дзейнасці Ордэна Піяраў у мястэчку Шчучын Лідскага павета і ў г. Лідзе. Сярод іх вылучаюцца матэрыялы аб шматгадовай спрэчцы лідскіх ксяндзоў Вінцэнта Нарбута і Фларыяна Рачынскага з мяшчанскай супольнасцю і мясцовымі памешчыкамі за пляцы і млын у Лідзе (1814–1829) [2; 3; 4; 5]. Апрача таго, менавіта ў гэтым фондзе адклаўся прывілей Аўгуста III ад 25 кастрычніка 1762 г., якім пацвярджаўся фундуш Ігнацыя і Марыяны Сцыпіёнаў дэль Кампа на заснаванне калегіума ў Лідзе ў 1757 г. [1, арк. 226–227 адв.].

Фонд 1842 Лідскага падкаморскага суда змяшчае 14 адзінак захоўвання. У ім знаходзяцца дэкрэтавыя кнігі, пратаколы і рэестры за 1753–1829 гг. Сярод іх маюцца дакументы аб фінансавых справах шчучынскіх манахаў-піяраў, іх маёмасныя і даўгавыя ўзаемаадносіны з уладальнікамі маёнткаў Лідскага павета, напрыклад, справа ад 1828–1829 гг. аб спагнанні шчучынскімі ксяндзамі пазыкі з маёнтка Хільчыцы Лідскага павета ўладальніка Яна Закрэўскага [6].

Карыснай для вывучэння гісторыі Ордэна піяраў з’яўляецца генеральная візітацыя Любяшоўскага піярскага рымска-каталіцкага

кляштара, праведзеная ў 1840 г. пінскім віцэ-дэканам Эміліянам Сабалеўскім [7]. У візітацыі пададзена апісанне касцёла, кляштара, занатаваны падрабязны вопіс бібліятэкі, пералічаны прадметы ўжытку, прыведзены інвентары кляштарных уладанняў (фальварак Пняўно з належнымі да яго вёскамі Пяскі, Фарынкі, Сасноўка, Гарадок, Вулька; фальварак Жалязніца з аднайменнай вёскай), згадваюцца фундатары касцёла і кляштара.

Значны інфарматыўны патэнцыял маюць фонды НГАБ у г. Гродна. Яны змяшчаюць звесткі, якія датычацца дзейнасці і лёсу калегіумаў у Шчучыне і Лідзе. Дадзеныя архіўныя дакументы ўяўляюць сабой загады, цыркуляры міністэрстваў, справаздачы літоўска-гродзенскага губернатара (1802–1840 гг.), гродзенскага губернатара (1842–1862 гг.), якія датычацца становішча ў Гродзенскай губерні; цыркуляры Галоўнага ўпраўлення земляробства і дзяржмаёмасцей, гадавыя справаздачы аб дзейнасці ўпраўлення; загады, цыркуляры Міністэрства ўнутраных спраў; цыркуляры, пратаколы пасяджэнняў медыцынскага аддзялення Гродзенскай медыцынскай управы (1802–1865 гг.). Такога кшталту дакументы захоўваюцца ў фондах канцылярыі літоўска-гродзенскага (з 1841 г. – гродзенскага) губернатара (ф. 1); Літоўска-Гродзенскага (затым – Гродзенскага) губернскага праўлення (ф. 2); Гродзенскай медыцынскай управы (ф. 9); Гродзенскай палаты дзяржаўных маёмасцей (ф. 31).

У шэрагу спраў са згаданых фондаў занатаваны падрабязны пералік медыкаментаў і посуду з аптэкі, якую трымалі айцы-піяры ў мястэчку Шчучын, дакументы аб перадачы яе ў казённае ведамства ў сувязі са скасаваннем піярскага кляштара ў 1832 г. і продажы ўсяго аптэчнага абсталявання князю Ксаверыю Друцкаму-Любецкаму [11]. Таксама асвятляецца дзейнасць шчучынскіх медыкаў І. Пржэбароўскага і хірурга І. Казырскага [8]. Для вывучэння гісторыі піяраў пад уладай Расійскай імперыі вялікае значэнне мае справа аб скасаванні Лідскага піярскага кляштара (яе дакументы ахопліваюць 1832–1838 гг.) і перадачы яго збудаванняў у распараджэнне праваслаўнага духавенства ў 1843–1848 гг. [10]. Наяўны спіс манахаў-піяраў, якія ў 1842 г. пражывалі ў Лідзе, дазваляе з упэўненасцю сцвярджаць, што пасля ўказа Мікалая І ад 9 чэрвеня 1832 г. аб ліквідацыі прызнаных малалікімі каталіцкіх кляштараў, манахі Ордэна піяраў знаходзіліся ў Лідзе яшчэ пэўны час, а рэктар Юзаф Вайшвіла выехаў толькі ў 1846 г. [9].

Метрычная кніга запісу венчаных і памерлых Шчучынскага касцёла Лідскага павета (1719–1797) дазваляе акрэсліць спіс манахаў-піяраў, імёны рэктараў і прэфектаў, якія знаходзіліся і служылі пры парафіяльным касцёле ў Шчучыне з 1719 па 1797 гг. [12].

У Літоўскім дзяржаўным гістарычным архіве ў г. Вільнюсе захоўваецца фамільны фонд князёў Друцкіх-Любецкіх (ф. 598), у якім налічваецца 2079 адзінак захоўвання за 1436–1914 гг. Сярод іх можна вылучыць тыя, што датычацца дзейнасці аптэкі манахаў піяраў у Шчучыне – ведамасць аб грашовых разліках шчучынскага аптэкара Л. Брэнета з касай маёнтка Шчучын [23], запіскі і рэцэпты на выдачу лекаў [22], у т. л. у доўг [24].

Матэрыялы фонду Друцкіх-Любецкіх праліваюць святло на пытанні, звязаныя з будаўніцтвам касцёла Св. Тэрэзы Авільскай у Шчучыне. У фондзе маюцца тлумачэнні па плане будаўніцтва кляштара на 1820 г. (сярод іншага, з іх вядома, што ў Шчучыне быў не толькі аптэкарскі агарод, батанічны сад, але і аранжэрэя), тэкст пропаведзі на цырымоніі пачатку будаўніцтва Шчучынскага касцёла; змяшчаюцца прашэнні, тлумачэнні, пастановы аб прэтэнзіях князя К. Друцкага-Любецкага на вучылішча, якое адышло ў казённае ведамства пасля скасавання кляштара Ордэна піяраў у 1832 г.; квітанцыі за 1811 г. аб выплаце працэнтаў ад сумы, якую ахвяравалі Сцыпіёны дэль Кампа на будаўніцтва Шчучынскага касцёла Св. Тэрэзы Авільскай.

Такім чынам, справы з фондаў НГАБ у г. Гродна дапаўняюцца і канкрэтызуюцца звесткамі з дакументаў Літоўскага дзяржаўнага гістарычнага архіва ў г. Вільнюсе.

У Расійскім дзяржаўным гістарычным архіве ў Санкт-Пецярбургу ў фондзе Дэпартамента народнай асветы па Віленскай навучальнай акрузе за 1802–1862 гг. (ф. 733, воп. 62) знаходзіцца 1552 адзінкі захоўвання. У ім прадстаўлены справы аб дзейнасці Віленскага ўніверсітэта (да яго закрыцця ў 1832 г.), сярэдніх і пачатковых навучальных устаноў, справы аб службе прафесараў і выкладчыкаў навучальных устаноў.

Несумненную вартасць маюць наступныя дакументы: спіс духоўных асоб, якія атрымалі навуковую ступень у Віленскім універсітэце ў 1827 г., дазваляе вызначыць імёны студэнтаў, прыналежных да Ордэна піяраў (так, ступень кандытата філасофіі атрымаў Андрэй Міхайловіч) [17]; поўны спіс навучэнцаў Віленскага ўнівер-

сітэта на 1819/1820 навучальны год (з яго вынікае, што ў гэты час у Вільні вучылася 6 ксяндзоў Ордэна піяраў) [13]; спіс асоб, арыштаваных па справе філарэтаў (сярод іх Мацей Брадзевіч – манах-піяр) [14]; спіс настаўнікаў, якія працавалі ў піярскіх вучылішчах у Віленскай навучальнай акрузе па стане на верасень 1827 г. [18]; дакументы аб адкрыцці друкарні пры Полацкім піярскім вучылішчы (1823 г.) [15]; кніга Полацкага піярскага вучылішча аб навучэнцах і іх царкоўных абавязках [16]; шэраг матэрыялаў (вопіс бібліятэкі, абсталявання вучэбных кабінетаў і інш.) сфарміраваўся падчас скасавання Полацкага піярскага вучылішча ў 1830–1836 гг. [19; 20; 21].

Аналіз і ўвядзенне ў навуковы ўжытак звестак з дадзенага архіўнага фонду дазваляе пашырыць уяўленні аб дзейнасці павятовых вучылішчаў, якія трымалі манахі-піяры ў межах Літоўскай правінцыі, наогул ацаніць стан адукацыі ў Віленскай навучальнай акрузе.

Такім чынам, пераважна выяўленыя архіўныя матэрыялы па дзейнасці Ордэна піяраў у Лідзе і Шчучыне, крыху менш матэрыялаў атрымалася адшукаць па супольнасці манахаў-піяраў у Веранове і Полацку. Не ўдалося выявіць архіўных матэрыялаў па дзейнасці навучальных устаноў у Віцебску і мястэчку Лужкі Дзісенскага павета, на сённяшні дзень нічога невядома аб дзейнасці айцоў-піяраў у Зэльве і Геранёнах.

У той жа час шматлікія крыніцы аб дзейнасці Ордэна піяраў захоўваюцца ў Польшчы – Галоўным архіве старажытных актаў; бібліятэцы Чартарыйскіх у Кракаве (Biblioteka Książąt Czartoryskich), дзе якраз знаходзяцца фонды калегіумаў з Полацка і Віцебска. Цікавасць уяўляюць таксама ўспаміны апошняга рэктара Лідскай школы Юзафа Вайшвілы («Wspomnienia Domku Pijarow Lidzkich, ks. Józef Wojszwiłło»), што знаходзяцца ў архіве Піяраў у Кракаве (мікрафільм маецца ў Нацыянальнай бібліятэцы ў Варшаве); у сваю чаргу, зборы рукапісаў і старадрукаў Нацыянальнай бібліятэкі ў Варшаве (Biblioteka Narodowa) могуць садзейнічаць рэканструкцыі бібліятэчных фондаў піярскіх калегіумаў Літоўскай правінцыі.

Крыніцы і літаратура

1. НГАБ. – Ф. 1767. – Воп. 1. – Спр. 14. – Актавая кніга Лідскага земскага суда. 03.10.1761–22.10.1763. – 646 арк.

2. НГАБ. – Ф. 1767. – Воп. 1. – Спр. 308. – Справа па спрэчцы бурмістра лідскага Станіслава Маскалевіча з дэканам лідскім Вінцэнтам Нарбутам аб надзеле зямлі ў г. Ліда. 19.01.1814–16.07.1814. – 28 арк.
3. НГАБ. – Ф. 1767. – Воп. 1. – Спр. 309. – Справа па спрэчцы лідскіх мяшчан Стэфана і Магдалены Антаневічаў з плябанам лідскім Фларыянам Рачынскім аб правах на валоданне млыном у г. Ліда. 26.03.1815–25.04.1825. – 30 арк.
4. НГАБ. – Ф. 1767. – Воп. 1. – Спр. 310. – Справа па спрэчцы Лідскага магістрата з лідскімі ксяндзамі аб правах валодання пляцам у г. Ліда. 19.10.1815–24.08.1827. – 29 арк.
5. НГАБ. – Ф. 1767. – Воп. 1. – Спр. 318. – Справа па спрэчцы былога маршалка павятовага лідскага Аляксандра Нарбута з ксяндзом Ф. Рачынскім аб надзеле зямлі ў г. Ліда. 08.07.1828–06.03.1829. – 74 арк.
6. НГАБ. – Ф. 1842. – Воп. 1. – Спр. 13. – Справа аб спагнанні шчучынскімі ксяндзамі доўга з маёнтка Хільчыцы Лідскага павета ўладальніка Яна Закрэўскага. 1828–1829 гг. – 91 арк.
7. НГАБ. – Ф. 1645. – Воп. 1. – Спр. 1. – Генеральная візіта Любяшоўскага піярскага кляштара за 1840 г. – 78 арк.
8. НГАБ у г. Гродна. – Ф. 1. – Воп. 3. – Спр. 587. – Дело о зачислении медицинских работников на должности, о перемещении, о выдаче денежного содержания. 1829–1830 гг. – 191 арк.
9. НГАБ у г. Гродна. – Ф. 1. – Воп. 20. – Спр. 934. – Списки орденов с указанием принадлежавших им монастырей в Гродненской губернии за 1842 г. 1842–1843. – 61 л.
10. НГАБ у г. Гродна. – Ф. 2. – Воп. 20. – Спр. 2186. – Дело о передаче здания Лидского пиарского римско-католического костела в ведение православного духавенства для переделки его в церковь. 03.04.1843–06.09.1848. – 49 арк.
11. НГАБ у г. Гродна. – Ф. 31. – Воп. 2. – Спр. 85. – Дело о передаче в казенное ведомство аптеки в м. Щучин Лидского уезда в связи с упразднением Щучинского пиарского монастыря. 03.09.1832–08.05.1858. – 157 арк.
12. НГАБ у г. Гродна. – Ф. 1810. – Воп. 1. – Спр. 2. – Метрическая книга Щучинского костела о бракосочетавшихся и умерших. 1719–1797. – 216 арк.
13. Российский государственный исторический архив (далей – РГИА). – Ф. 733. – Оп. 62. – Д. 447. – Список студентов Виленского университета на 1819–1820 учебный год. 03.11.1819–08.11.1819. – 18 л.
14. РГИА. – Ф. 733. – Оп. 62. – Д. 644. – Дело о раскрытии тайного общества филаретов между студентами Виленского университета. 17.05.1823–28.06.1824. – 172 л.

15. РГИА. – Ф. 733. – Оп. 62. – Д. 686. – Дело о разрешении открыть типографию при Полоцком пиарском училище Витебской губернии для печатания учебных книг. 21.11.1823–12.12.1823. – 8 л.
16. РГИА. – Ф. 733. – Оп. 62. – Д. 687. – Книга Полоцкого пиарского училища Витебской губернии об учениках и их церковных обязанностях. 1823 г. – 7 л.
17. РГИА. – Ф. 733. – Оп. 62. – Д. 795. – Список студентов Виленского университета, получивших ученые степени и принадлежавших к монашеским орденам. 31.08.1825–02.09.1825. – 3 л.
18. РГИА. – Ф. 733. – Оп. 62. – Д. 912. – Список учителей, назначенных в 1827–1828 учебном году в Мендзыржецкую гимназию и училища, содержащиеся пиарами. 12–13.09.1827. – 6 л.
19. РГИА. – Ф. 733. – Оп. 62. – Д. 1066. – Дело об упразднении Полоцкого высшего пиарского училища. Ч. 1. 03.09.1830–04.01.1831. – 148 л.
20. РГИА. – Ф. 733. – Оп. 62. – Д. 1067. – Дело об упразднении Полоцкого высшего пиарского училища. Ч. 2. 29.12.1830–08.03.1836. – 187 л.
21. РГИА. – Ф. 733. – Оп. 62. – Д. 1068. – Дело о разрешении монахам Ордена пиаров учредить трехклассное училище в Вильне. 27.07.1930–25.08.1830. – 15 л.
22. Lietuvos valstybės istorijos archyvas (далей – LVIA). – F. 598. – Ap. 1. – B. 92. – Записки и рецепты, посылаемые в Щучинскую аптеку для получения лекарств. 1829–1831 гг.
23. LVIA. – F. 598. – Ap. 1. – B. 236. – Ведомость о взаимных денежных расчетах щучинского аптекаря Бренета с кассой имения Щучин. 1791 г.
24. LVIA. – F. 598. – Ap. 1. – B. 2011. – Записка Ивановского о выдаче лекарств в долг из Щучинской аптеки. 1830 г.
25. Kurkowski, J. Wybitni nauczyciele i uczniowie szkoły pijarskiej w Szczuczynie 1718–1832 // Kwartalnik Historii Nauki i Techniki. – 1995. – T. 40. – № 1. – S. 83–104.
26. Picanyol, L. Brevis conspectus historico-statisticus ordinis Scholarum Piarum. – Roma : Apud curiam generalitiam PP. Scolopi di S. Pantaleo, 1932. – 318 p.
27. Z historii polskich pijarów. 350-lecie Polskiej Prowincji Pijarów / Pod red. M. Ausza. – Kraków : Wydawnictwo eSPe, 2013. – 276 s.

В. М. Папко

МАТЭРЫЯЛЫ ПА ГІСТОРЫІ БЕЛАРУСІ XIX ст. У ФЕДЭРАЛЬНЫМ АРХІВЕ г. КОБЛЕНЦА І ЦЭНТРАЛЬНЫМ АРХІВЕ РОДУ ГАГЕНЛОЭ Ў НОЙНШТАЙНЕ (ГЕРМАНІЯ): ПЕРСПЕКТЫВЫ ДАСЛЕДАВАННЯ І ВЯРТАННЯ

У XIX ст. каласальныя ўладанні князёў Радзівілаў былі падзелены на дзве часткі. Адна з іх дасталася нашчадкам кн. Антонія Генрыка Радзівіла, а другая – нашчадкам кн. Дамініка Радзівіла па жаночай лініі: яго ўнуку кн. Пятру Вітгенштэйну і ўнучцы княгіні Марыі Гагенлоэ (народжанай князёўне Вітгенштэйн). Гэта была адна з самых багатых сем'яў на тэрыторыі Беларусі, якая валодала звыш 180 маёнткамі, некалькімі прыватнымі гарадамі. Пасля продажу маёнткаў у канцы XIX ст. дакументы захоўваліся ў палацы Шылінгсфюрст (Германія), потым былі перададзены на захаванне ў Кобленц.

У 2005 г. дырэктар Нацыянальнага гістарычнага архіва Беларусі (далей – НГАБ) А. К. Галубовіч наведала Федэральны архіў г. Кобленца (Германія), дзе пазнаёмілася з матэрыяламі прыватнага архіва роду князёў Гагенлоэ, у якім захоўваецца шмат дакументаў па гісторыі Беларусі XIX ст. Некалькі яе артыкулаў з апісаннем таго, што яна там убачыла, былі надрукаваны «па слядах» гэтай паездкі [2, с. 13].

А. К. Галубовіч належыць заслуга адкрыцця архіва князёў Гагенлоэ для беларускіх даследчыкаў. Аднак у большай ступені яе цікавілі дакументы, што маюць дачыненне да гісторыі роду Радзівілаў, а не Вітгенштэйнаў ці Гагенлоэ. Гэта была тэма, якая набірала папулярнасць, патрабавала асаблівай увагі. Дырэктару архіва ўдалося атрымаць копію справы, якая змяшчала спіс партрэтаў з галерэі Нясвіжскага замка (затым яна была ўключана ў фонды НГАБ). Спісам актыўна карысталіся даследчыкі гісторыі роду Радзівілаў.

Працуючы дырэктарам музея «Замкавы комплекс "Мір"», я сутыкнулася з праблемай неабходнасці пошуку партрэта Стэфаніі Радзівіл. Не было вядома, як яна выглядала, а яе партрэт павінен быў дапоўніць экспазіцыю «Залы Вітгенштэйнаў» у Мірскім замку. Гэта ключавая фігура ў гісторыі пераходу Мірскага замка з рук Радзівілаў да Вітгенштэйнаў. Спадзяючыся знайсці звесткі пра Стэфанію ў архіве яе нашчадкаў, мы вырашылі даследаваць дакументы князёў Гагенлоэ.

У лютым 2016 г. я каля тыдня працавала ў Федэральным архіве г. Кобленца, што дазволіла бліжэй пазнаёміцца з матэрыяламі, якія тычацца гісторыі Беларусі. Фонд не ўключаны ў электроннае апісанне архіва. Спачатку мне сказалі, што я памыляюся, і такіх дакументаў наогул няма. Толькі калі праглядзелі асабістую справу А. К. Галубовіч, змаглі высветліць, які нумар фонду маюць гэтыя дакументы, і дзе яны размяшчаюцца.

Дакументы падзелены на дзве часткі. Першая частка знаходзіцца ў асабістым фондзе кн. Хлодвіга Гагенлоэ, які мае нумар 1007 і называецца «Nachlass Hohenlohe, Chlodwig» («Спадчына Хлодвіга Гагенлоэ») [4]. Фонд налічвае 1861 справу, асноўная частка дакументаў тычыцца жыцця і палітычнай кар'еры кн. Хлодвіга. Аднак у некаторыя з перыядаў свайго жыцця князь быў цесна звязаны з маёнткамі Вітгенштэйнаў. Такія дакументы адклаліся ў асабістым архіве: замежныя пашпарты яго і членаў сям'і, перапіска з цесцем і кіраўнікамі маёнткаў і інш. [5; 6]. Напрыклад, у гэтым фондзе захаваліся і лісты кн. Багуслава Радзівіла да кн. Хлодвіга за 1852 г., якія тычыліся арэнды Вітгенштэйнамі Нясвіжскай ардынацыі і ўзаемаразлікаў паміж імі [7].

Адным з самых цікавых дакументаў таго часу з'яўляецца «Дзённік паляўнічай паездкі па Літве» за 1852 г. Гэты рукапіс ніколі не быў апублікаваны цалкам, хоць матэрыялы з яго выкарыстоўваліся пры падрыхтоўцы найбольш поўнага, англамоўнага выдання мемуараў кн. Хлодвіга. Беларускім і літоўскім даследчыкам рукапіс не быў вядомы. Мяркуючы па подпісах у гэтым дзённіку, паляванні праходзілі ў лясах беларускіх маёнткаў Вітгенштэйнаў. Аналіз рукапісу кн. Хлодвіга можа даць многа цікавых звестак пра маёнткі яго цесця ў сярэдзіне XIX ст. і арганізацыю паляванняў.

Другая частка дакументаў захоўвалася ў фондах Федэральнага архіва г. Кобленца пад сігнатурай OST II IV і налічвае 1432 справы. Вопіс гэтага фонду ў 1946 г. быў складзены гісторыкам В. Момзенам, у яго ўвайшлі дакументы Радзівілаў і Вітгенштэйнаў, якія захоўваліся ў Шылінгсфюрсце. Момзен назваў гэты фонд «Княжацкі Радзівілаўскі архіў у Нясвіжы». Аналізуючы склад архіва, ён прыйшоў да высновы, што *«дакументы маёнткаў Радзівілаў і Вітгенштэйнаў, што знаходзяцца ў Шылінгсфюрсце, не павінны заставацца ў Германіі»* [1]. Сапраўды, гэтыя дакументы не маюць дачынення да Германіі і яе гісторыі, аднак і назва, дадзеная Момзенам, не зусім адпавядае

рэчаіснасці. А. К. Галубовіч у сваім артыкуле называла збор «Фондам князёў Радзівілаў і князёў Вітгенштэйнаў», аднак у ім пераважаюць дакументы часоў Вітгенштэйнаў.

Блытаніна з назвамі прывяла да таго, што дакументы ў Кобленцы на працягу больш за паўстагоддзя былі не запатрабаваны беларускімі, літоўскімі і польскімі даследчыкамі. Працу з дакументамі гэтага фонду ўскладняе той факт, што справы не падшыты, старонкі не пранумараваны, а гэта не дазваляе ў спасылках удакладніць месца размяшчэння дакумента ў справе.

У фондзе кн. Хлодвіга Гагенлоэ знаходзіцца вопіс фонду OST II IV, складзены В. Момзенам, – рукапіс на нямецкай, польскай і рускай мовах – архіўная справа № 1825а [8]. А. К. Галубовіч зрабіла копію гэтай справы, якая стала дасягальнай для даследчыкаў у НГАБ. Але пасля паездкі А. К. Галубовіч у Кобленц беларускія даследчыкі ў ім не працавалі.

Прааналізуем склад фонду OST II IV. Дакументы, вывезеныя ў Германію, членамі сям'і Гагенлоэ адбіраліся старанна і вельмі прадумана. З аднаго боку, яны адлюстроўваюць усе асноўныя аспекты функцыянавання сістэмы кіравання маёнткамі, з іншага боку, усё лішняе і прыватнае ў гэты вузкі набор не ўвайшло.

Дакументы XVII–XVIII стст. у гэтым фондзе адзінкавыя, невялікая іх колькасць мае дачыненне да Радзівілаў. Мы не згодны з меркаваннем А. К. Галубовіч, што збор дакументаў у Кобленцы раней з'яўляўся часткай Нясвіжскага архіва Радзівілаў [1]. Як паказаў аналіз вопісу, сярод іх зусім няшмат тых, што маглі ў свой час захоўвацца ў Нясвіжы і трапіць пазней у рукі Вітгенштэйнаў. Адзначым некалькі папер часоў кн. Караля Станіслава Радзівіла «Пане Каханку» (канец XVIII ст.), а таксама невялікія справы, прысвечаныя судовым разбіральніцтвам маёра Мікалая Мышкоўскага з кн. Дамінікам Радзівілам (пачатак XIX ст.) [9]. Пераважная большасць дакументаў створана служачымі Вітгенштэйнаў пасля поўнага падзелу ўладанняў кн. Дамініка на дзве часткі і ніколі ў Нясвіжскі архіў не ўваходзіла.

Значная частка фонду мае дачыненне да гісторыі вялікіх маёнткаў Вітгенштэйнаў – Замір'я (з Мірскім замкам) [10], Налібоцкай паляўнічай дачы, Любчы [11], Капыля. Гэтыя дакументы дазваляюць прасачыць гісторыю развіцця маёнткаў на працягу XIX ст., іх продаж у канцы стагоддзя. Рэдкім дакументам з'яўляецца інвентар Любчанскага палаца, пра які ў іншых архівах звестак не было [11].

З улікам таго, што сам будынак палаца захаваўся, ёсць планы па яго аднаўленні і пераўтварэнні ў музей, гэты дакумент мае выключнае значэнне.

Дакументы архіва ў Кобленцы адлюстроўваюць прынцыпы арганізацыі гаспадаркі ў паляўнічай рэзідэнцыі Налібокі, прозвішчы і функцыі служачых, структуру даходаў і выдаткаў.

Асобную групу крыніц па гісторыі Беларусі ў Федэральным архіве г. Кобленца ствараюць карты і планы ўладанняў Вітгенштэйнаў і Гагенлоэ, якія знаходзіліся на тэрыторыі сучаснай Беларусі і Літвы. Карты рознага памеру, выкананы асобнымі землямерамі, падпісаны на рускай, польскай і нямецкай мовах. Калекцыя карт беларускіх маёнткаў налічвае звыш 40 экзэмпляраў, усе яны адносяцца да 1830–1890 гг.

Галоўным упрыгожваннем гэтай калекцыі з'яўляецца карта ўладанняў князёў Вітгенштэйнаў на 1887 г. Цікавасць прадстаўляюць план Веркаўскага палацавага і гаспадарчага комплекса пад Вільняй, чатыры карты Міра і яго ваколіц, план мястэчка Капыль, Налібоцкай лясной дачы, маёнтка Некрашы ў Слуцкім павеце і многія іншыя [13, 14, 15].

Мы ўпэўнены, што дакументы Вітгенштэйнаў і Гагенлоэ даюць вялікія магчымасці для даследаванняў і прынясуць яшчэ шмат цікавых адкрыццяў. Знаходка А. К. Галубовіч матэрыялаў у г. Кобленцы дае магчымасць падрабязна вывучыць многія пытанні існавання латыфундыі роду Вітгенштэйнаў. Аднак выклікае непакой стан самога архіва, яго неапрацаванасць.

Пасля нашага візіту ў Кобленц у лютым 2016 г. мы звярнуліся да кіраўніцтва Федэральнага архіва з лістом, у якім хацелі прыцягнуць увагу да фонду OST II IV (апрацаваць яго, сшыць справы, паставіць нумары аркушаў і г. д.). Важным нам падалося перайменаваць фонд, каб новая назва адлюстроўвала яго змест. Мы прапанавалі надаць фонду імя князёў Вітгенштэйнаў. Назва «Спадчына князёў Гагенлоэ», па нашым меркаванні, стварала даследчыкам праблему падчас пошуку неабходных матэрыялаў. У адказ быў атрыманы ліст, у якім паведамлялася, што фонд атрымаў іншую назву – «Nachlass Radziwill Familie» («Спадчына сям'і Радзівілаў») і парадкавы нумар 1834. Пры прыняцці рашэння супрацоўнікі архіва абапіраліся на пазіцыю В. Момзена, які яшчэ ў 1946 г. апісваў фонд князёў Гагенлоэ. Ён меркаваў, што дакументы тычацца Радзівілаў. Нам было таксама паведамлена, што ў блі-

жэйшыя гады ўпарадкаванне гэтага фонду не запланавана, таму што дакументы знаходзяцца на часовым захоўванні.

Дакументы з Федэральнага архіва г. Кобленца, якія маюць дачыненне да маёнткаў Вітгенштэйнаў, актыўна ўводзяцца ў навуковы абарот. Супрацоўнікі музея «Замкавы комплекс "Мір"» апрацавалі частку дакументаў, якія тычацца маёнткаў Замір'е, Любча, Налібокі. Вынікі гэтай працы будуць прадстаўлены ў калектыўнай манаграфіі «Князья Витгенштейны и их владения в Российской империи в XIX веке», якая рыхтуецца да друку музеем. У гэтай працы мы прадставім і падрабязны аналіз саміх фондаў. Вынікі даследавання планаў і карт мястэчка Мір, маёнтка Замір'е і яго ваколіц надрукаваны намі ў «Беларускім гістарычным часопісе» [3].

Актыўнае супрацоўніцтва з установамі, якія размяшчаюцца зараз у будынках колішняй «сталіцы» ўладанняў князёў Вітгенштэйнаў – Веркаўскім палацава-паркавым комплексе, – падштурхнула нас да ідэі падзяліцца з літоўскімі калегамі нашымі знаходкамі. У кастрычніку 2016 г. падчас урачыстай цырымоніі ў фонды Нацыянальнага гістарычнага архіва Літвы намі былі перададзены копій 10 спраў з Федэральнага архіва г. Кобленца, якія тычацца маёнтка Веркі і адносяцца да XVII – пачатку XX ст.

У Кобленцы таксама захоўваюцца дакументы ведамства Розэнберга, дзе могуць быць і спісы трафеяў выяўленчага мастацтва, якія вывозіліся з музеяў БССР у Германію, а потым маглі асесці ў РСФСР. З улікам таго, што далёка не ўсе яны вярнуліся ў Беларусь, гэтыя дакументы могуць быць надзвычай важнымі для высвятлення лёсу вывезеных каштоўнасцей, што, сярод іншага, дазволіць сфарміраваць доказную базу для рэстытуцыі культурных каштоўнасцей.

Яшчэ адным невядомым для беларускіх, расійскіх і літоўскіх даследчыкаў сховішчам дакументаў і матэрыялаў па гісторыі роду Вітгенштэйнаў і іх уладанняў з'яўляецца Цэнтральны архіў (роду) Гагенлоэ ў г. Нойнштайне (Германія). Гэта адзін з найбуйнейшых прыватных архіваў у Германіі. Тут знаходзіцца фонд «Спадчына княгіні Марыі, народжанай Сайн-Вітгенштэйн» (сігнатура Sf 90), у якім утрымліваецца 318 спраў. Гэта не толькі асабістыя дакументы Марыі Гагенлоэ (лісты яе бабулі Антуанеты Вітгенштэйн, бацькі, мачахі, братоў і мужа, лісты Марыі да брата кн. Пятра, штодзённы каляндар за многія гады, дакументы, складзеныя асабістым сакратаром княгіні Гіршоўскім), але і маёмасныя дакументы па маёнтках, атрыманых

у спадчыну ад бацькі і брата, перапіска з банкамі і Галоўным упраўленнем у Верках па выплаце рэнты, пакладзенай княгіні Марыі з беларускіх маёнткаў. Прыкладам могуць служыць архіўныя дакументы, якія тычацца маёнтка Дамачава ў Гродзенскай губерні (зараз Брэсцкі раён) [16].

Асаблівую цікавасць уяўляе справа, што змяшчае прыватную перапіску з рознымі асобамі з Пецярбурга, якая тычыцца атрымання ў спадчыну маёнткаў у заходніх губернях Расійскай імперыі пасля смерці брата [17], а таксама патэнты і дыпломы кн. Пятра на чыны і ордэны [18]. У іншых фондах архіва ўтрымліваюцца дакументы, звязаныя са спадчынай княгіні Леанілы, дзяцей, нявестак і іншых сваякоў Марыі Гагенлоэ. Вопіс гэтага фонду быў складзены ў 1947 г. нямецкім гісторыкам В. Момзенам, які апісваў і справы, якія пазней апынуліся ў Кобленцы. Відавочна, што структуры гэтых фондаў вельмі падобны. Не атрымалася высветліць, па якой прычыне дакументы Вітгенштэйнаў і Гагенлоэ былі падзелены на дзве часткі і апынуліся ў двух розных архівах.

Перапіска з кіраўніцтвам Федэральнага архіва г. Кобленца паказала, што ёсць перспектывы атрымання архіва ў Беларусь. На сённяшні дзень архіў князёў Вітгенштэйнаў пад назвай «Спадчына сям'і князёў Радзівілаў» мае статус дакументаў на часовым захоўванні.

Глыбокае даследаванне архіва Вітгенштэйнаў і Гагенлоэ ў Кобленцы і Нойнштайне дазволіць адказаць на шэраг цікавых пытанняў, якія займаюць беларускіх гісторыкаў, – лёс Слуцкай мануфактуры па вытворчасці пасаў і абставіны яе закрыцця ў XIX ст., функцыянаванне «імперыі Вітгенштэйнаў», звесткі па генеалогіі насельніцтва вітгенштэйнаўскіх уладанняў, фарміраванне мастацкіх калекцый роду.

Крыніцы і літаратура

1. Голубович, А. К. Архив Радзивиллов-Витгенштейнов в Бундесархиве, Германия // Национальный исторический архив Беларуси [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://niab.by/stat/arh_radz/ю. – Дата доступа : 18.01.2016.
2. Голубович, А. «Портреты во весь рост – 76 наименований» // Советская Белоруссия. – 2006. – 6 июня. – С. 13.
3. Папко, В. М. Мірскі замак і яго ваколіцы на картах і планах XIX стагоддзя // Беларускі гістарычны часопіс. – 2016. – № 11. – С. 27–33.
4. Bundesarchiv Koblenz. – Nachlass Hohenlohe, Chlodwig. – № 1007.

5. Bundesarchiv Koblenz. – Nachlass Hohenlohe, Chlodwig. – № 1007/1169. – Korrespondenzen und Aktenstücke betr. die Verwaltung der Güter des Schwigervaters Fürsten Wittgenstein.
6. Bundesarchiv Koblenz. – Nachlass Hohenlohe, Chlodwig. – № 1007/1170. – Verwaltung von Werki, Fortsachen und Eisenwerk Naliboki.
7. Bundesarchiv Koblenz. – Nachlass Hohenlohe, Chlodwig. – № 1007/1171. – Verwaltung von Werki. Ordinatienguter und Korrespondenzen mit dem Fürsten Radziwill (1852).
8. Bundesarchiv Koblenz. – Nachlass Hohenlohe, Chlodwig. – № 1007/1825a. – Verzeichnis der russischen und polnischen Akten des Fűrstlichen Archivs zu Hohenlohe-Schillingsfűrst.
9. Bundesarchiv Koblenz. – Nachlass Radziwill-Familie. – № 1834/903.
10. Bundesarchiv Koblenz. – Nachlass Radziwill-Familie. – № 1834/1183. – Дело о залоге имения Мир или Замирье с фольварками в Виленском земельном банке. 1876–1878 гг.
11. Bundesarchiv Koblenz. – Nachlass Radziwill-Familie. – № 1834/1262. – Дело о продаже имения Любча и Налибоки Фальц-Фейнам.
12. Bundesarchiv Koblenz. – Nachlass Radziwill-Familie. – № 1834/1268. – Оценочная ведомость строениям, находящимся в Налибокском железоделательном и Руднянском чугунно-плавильном заводах.
13. Bundesarchiv Koblenz. – Nachlass Radziwill-Familie. – № 1834/1410.
14. Bundesarchiv Koblenz. – Nachlass Radziwill-Familie. – № 1834/1411.
15. Bundesarchiv Koblenz. – Nachlass Radziwill-Familie. – № 1834/1428.
16. Hohenlohe-Zentralarchiv Neuenstein. – Sf 45. – Bü 924. – Erwerb des Wittgensteinschen Guts Domaczewo im Gouvernement Grodno durch Fürstin Marie zu Hohenlohe-Schillingsfürst. 1881–1883.
17. Hohenlohe-Zentralarchiv Neuenstein. – Sf 90. – Bü 157. – Privatkorrespondenz mit Petersburg wegen der russischen Güter. 1893.
18. Hohenlohe-Zentralarchiv Neuenstein. – Sf 90. – Bü 299. – Diplomi na tzini i ordeni (Les brevets et diplômes pour le rang et les décorations); auch Korrespondenzen mit Fürst Peter Wittgenstein und Fürst und Fürstin Hohenlohe. 1880, 1887–1893.

А. М. Сцебурака

ПАДЗЕІ 1812 г. У БЕЛАРУСІ Ў СВЯТЛЕ ФРАНЦУЗСКІХ ДАКУМЕНТАЎ ДЗЯРЖАЎНАГА ІМПЕРАТАРСКАГА САКРАТАРЫЯТА:

ЧАКАННІ І РЭЧАІСНАСЦЬ

Усталяванне аб'ектыўнага погляду на вайну 1812 г. даецца беларускаму грамадству з цяжкасцямі. Вялікі ўплыў на нас мае даўно сфарміраваная пазіцыя суседніх краін. У такіх варунках зварот да крыніц, а не да апалагетычных тэкстаў мае прынцыповае значэнне. Якой была наша зямля ў той лёсавырашальны час, што рабілі і да чаго імкнуліся самі жыхары Беларусі ў 1812 г.?

Пашукаем адказ на гэтыя пытанні сярод дакументаў Нацыянальнага архіва Францыі. У прыватнасці, звернемся да фонду Дзяржаўнага Імператарскага сакратарыята. Дзякуючы грунтоўнаму інвентару з геаграфічным і імянным паказальнікамі, падрыхтаванаму яшчэ ў канцы 1980-х гг., нам добра вядома пра асноўны змест гэтай крыніцы [1]. Так, апісанне фондаў за 1812 г. падаецца стракатым ад назваў беларускіх мясцін, шматабяцальных загалоўкаў рапартаў пра стан спраў у Менску, Віцебску, Ашмянах, Вільні і іншых гарадах; дакладаў пра хваляванні і сялянскія выступленні на акупіраванай тэрыторыі. Таму чаканне знаёмства са зместам гэтай калекцыі здавалася вельмі інтрыгуючым.

Перш чым перайсці да канкрэтных прыкладаў, варта прыгадаць некалькі дэталяў пра фондаўтваральніка. Гэта «Дзяржаўны імператарскі сакратарыят» («La secrétairerie d'Etat impériale»), які існаваў у Францыі як частка выканаўчай улады. Ён быў створаны Напалеонам у 1799 г. Праз сакратарыят праходзіла ліставанне паміж Банапартам і рознымі міністэрствамі, рыхтаваліся справаздачы, ажыццяўляўся кантроль выканання загадаў, праходзіла і капіравалася карэспандэнцыя і г. д. Яго кіраўнікі адыгрывалі значную палітычную ролю, што павялічвала значэнне інстытуцыі. У 1800–1811 гг. дзяржаўным сакратаром быў Юг-Бернар Марэ, а ў 1811–1813 гг. – П'ер Дару. На працягу дзесяцігоддзяў працы сакратарыят назапасіў велізарны архіў, бо адной з яго функцый было захаванне дзяржаўных актаў у арыгінальнай форме. З сакратарыята рассылаліся шматлікія копіі па міністэрствах, а аўтэнтыкі пакідаліся на сталае захаванне.

Спачатку гэты фонд фігураваў пад назвай «Луўрскі архіў», укамплектаваны справамі выканаўчай улады за 1789–1815 гг. Назва паходзіла ад месца захавання дакументаў – антрэсоляў першага паверха галерэі Луўра. Паводле загаду 1848 г., збор пераехаў у гатэль Субіз і атрымаў найменне «Імператарскага архіва», а ў пачатку XXI ст. ён перажыў яшчэ адно перамяшчэнне – гэты раз на поўнач Парыжа ў новы будынак Нацыянальнага архіва Францыі.

Сёння фонд уяўляе сабой велізарны масіў дакументаў, куды ўвайшлі матэрыялы з самых разнастайных крыніц. Што тычыцца цікавай для нас часткі архіва – Фонд AF IV (1590–1670) – яна склалася з дакументаў ваеннага міністэрства («міністэрства Вайны»). Праўда, частка з іх загінула яшчэ ў 1812 г. падчас адступлення французаў з Расійскай імперыі. Так, у лістападзе 1812 г. Напалеон загадаў спаліць архіў Дзяржаўнага сакратарыята, частку перапіскі з маршаламі і інш. Вышэйзгаданы П'ер Дару назваў гэту падзею як *«вялікае спаленне ў Оршы»*. Пазней ён адзначаў: *«Дакументы, якіх не хапае ў гэтых справах, было загадана знішчыць Яго Вялікасцю»*. Як вынік – не хапае часткі перапіскі выведкі і рапартаў Удзіно, Мюрата, Рэнье і інш. Найбольш значныя лакуны прыпадаюць на перыяд са жніўня па снежань 1812 г. Зрэшты, захавалася перапіска імператара Францыі з тагачасным міністрам замежных спраў Марэ, які размяшчаўся ў Вільні. Гэта акалічнасць сведчыць пра тое, што не ўсе дакументы былі знішчаны і што камунікацыі «Вялікага войска» не перарываліся і ў самыя горшыя для яго часы. Дарэчы, да Марэ ў Вільню сцякаліся дакументы ад ураднікаў Польшчы і Літвы, губернатара Мінска, шпіёнаў і агентаў. У гэты перыяд Марэ выконваў ужо значна шырэйшыя функцыі, чым міністр замежных спраў, бо кантраляваў літаральна ўсё.

Не меншую цікавасць для беларускага даследчыка маюць дакументы з канцылярыі славутага Луі Бярцье, кіраўніка штаба Напалеона. На некаторых дакументах ёсць рэзалюцыі знакамітых асоб. У прыватнасці, на лісце да Марэ ад 1 снежня 1812 г. Напалеон пакінуў уласнаручную рэмарку: *«Смешна прасіць маёй рэзалюцыі на такія дзеянні. Жыхары краіны павінны былі рабіць іх з першага дня! Але лепей позна, чым ніколі»*. Размова ідзе пра шляхецкае рушэнне (мабілізацыю) у падтрымку французскага войска, якое шырока абмяркоўвалася ў імператарскай карэспандэнцыі ў пачатку снежня 1812 г. [1, с. 12; 2, с. 1288–1292].

Пры ўсім багацці матэрыялаў дадзенага фонду даследчыка чакаюць і пэўныя расчараванні. Пры сшыванні ў справы адзін дакумент

мог быць падзелены і трапіць у розныя тамы. Аўтарства, паслядоўнасць і храналогія тут вельмі ўмоўныя. Да таго ж, даследчык вымушаны карыстацца не арыгіналамі, а старымі мікрафільмамі 1970–1980-х гг.

Раздзел фонду за 1812 г. складаецца з 13 частак. Уражвае разнастайнасць дакументаў: ад рапартаў генералаў да шматлікіх данясенняў Марэ па другарадных пытаннях. Сярод гэтых дакументаў трапляюцца сапраўды цікавыя для беларускага чытача.

Напрыклад, актуальнае пытанне партызанскай барацьбы ў Беларусі ў 1812 г. можа ўзбагаціцца тут шэрагам важных акалічнасцей. Праўда, у не зусім звыклым для нашай гістарыяграфіі ракурсе. Бо сёння частка гісторыкаў па інерцыі паўтарае міф пра ўсенародную партызанскую барацьбу супраць французаў, а другая частка слушна не пагаджаецца з гэтым і тым самым адмаўляе факт партызанскага супраціўлення ў Беларусі ў 1812 г. Паводле французскіх крыніц, партызанская барацьба ўсё ж такі існавала. Але ў іншым фармаце. Звернемся да рапартаў з фонду AF IV. Яны красамоўна сведчаць пра шматлікія сялянскія паўстанні, але не супраць французаў, а супраць уласных памешчыкаў. У канцы ліпеня 1812 г. Удзіно паведамляў пра хваляванні і рабаванні на Полаччыне: *«Свецкія і царкоўныя ўласнікі гэтага рэгіёна патрабуюць абароны ад сваіх сялян, якія паўсталі супраць іх і сталі марадзёрамі»* [3]. Маршала цікавіла, якія захады трэба зрабіць і як рэагаваць на такія свавольныя паводзіны сялян. Не менш цікавыя звесткі ў рапартах Каленкура, які апісваў аналагічныя падзеі ў наваколлі Віцебска (падпал сядзіб, знішчэнне і рабаванне маёмасці). Прадстаўнікі шляхецкіх сем'яў Патоцкіх, Агінскіх, Жабаў, Забаўскіх мусілі неадкладна кінуць родавыя котлішчы і схавацца ў Віцебску, каб не трапіць у рукі атрадам марадзёраў. У іншых дакументах зафіксавана пазіцыя саміх сялян, якія разглядалі з'яўленне французаў, як сігнал да дзеяння. Паводле сведчанняў французскіх афіцэраў, жыхары вёсак успрынялі прыход «Вялікага войска» як доўгачаканае вызваленне ад прыгону [1, с. 12].

Некаторыя дакументы раскрываюць этнічныя асаблівасці насельніцтва Беларусі. Гэтыя дакументы знаходзяцца ў адной справе з вядомым «Мемарыялам Нарбона» (№ 33). Як вядома, дыпламат Луі Нарбон-Лара быў накіраваны Напалеонам у канцы мая 1812 г. у Вільню, дзе ў той час знаходзіўся расійскі імператар. Нарбон-Лара сустрэўся з Аляксандрам I, наведаў ваенныя агляды, сустракаўся з

мясцовымі дваранамі (у тым ліку з Тышкевічам). У архіве захоўваецца «Мемарыял» з уласным подпісам дыпламата, дзе ён апісвае найперш палітычныя асаблівасці краю і спецыфіку арганізацыі рускай адміністрацыі. Па меркаванні польскага гісторыка Дарыюша Наўрата, гэты дакумент прадвызначыў сістэму кіравання былым ВКЛ падчас французскай акупацыі ў 1812 г. [4, с. 130–131; 5].

У сваю чаргу, спынімся на ананімным творы «Назіранні аб Белай Русі» («Observations sur la Russie Blanche») (№ 34), які мае дастаткова інтрыгуючы змест. Гэта не апісанне геаграфічных ці палітычных характарыстык краю, а найперш рэфлексія пра жыхароў усходняй часткі нашай краіны (рэгіёна, занятага Расійскай імперыяй у 1772 г.). Верагодна, яго аўтарам быў хтосьці мясцовы, бо ён не аддзяляе сябе ад прадмета апісання (ужываючы не «яны», а «мы») [1]. Поўны пераклад тэксту «Назіранняў…» і яго аналіз будзе прадметам асобнай публікацыі. А зараз абмяжуемся адной цытатай з пачатку дакумента, якая дае ўяўленне пра гэту гістарычную крыніцу.

> *«Беларусь нават у часы існавання Польшчы разглядалася як правінцыя, якой суседства з Расіяй псавала характар. Праніклівыя і дасціпныя, але вераломныя. Яны былі і зараз застаюцца ў большай ступені схільнымі да сварак і не вельмі далікатныя па сваёй прыродзе. Сорак гадоў рускага кіравання, які нам чыніў крыўды ды пакуты, не прынёс дабрачыннасці ў гэты край. Аддаленне і гвалтоўнае аддзяленне ад Варшавы – былой сталіцы, сваім наступствам мела складанасці з выхаваннем дзяцей, што прывяло да рэгрэсу ў гэтай краіне. З таго часу як Вільня трапіла пад той жа ўрад, моладзь пачала ехаць туды вучыцца і ўспрымаць там больш шляхетныя ідэі. Але ўсе тыя, хто іншага ўзросту, маюць кепскія перакананні выключна ў палітычным сэнсе. Яны карыстаюцца такімі прывілеямі, якія фактычна забіваюць земляробаў. З прыгоннымі сялянамі тут абыходзяцца як з рабамі. Яны бедныя, пітушчыя, схільныя красці і без разваг паўставаць супраць сваіх гаспадароў. Таму было б добра ад самага пачатку ўсталяваць юрыдычны парадак ва ўзаемаадносінах паміж дваранамі і сялянамі. Каб пад вяршэнствам закона палепшыць лёс народу. Каб дазволіць сялянам змяняць месца жыхарства адразу, як будзе ўсталяваны польскі ўрад. Гэта ўсцешыць набілітэт і супакоіць народ. Езуіты, якія маюць*

[1] Непасрэднае суседства ў адной справе «Мемарыяла Нарбона» (№ 33) і «Назіранняў аб Белай Русі» (№ 34) можа сведчыць як пра агульны час з'яўлення і крыніцу паходжання дакумента, так і тлумачыцца іх простай тэматычнай блізкасцю.

тут у сваім распараджэнні грамадскую адукацыю, разглядаюць гэту зямлю як плацдарм, адкуль яны зноў змогуць навадніць Еўропу разам з рускім войскам» [6, с. 960–961].

Цікавасць беларускіх даследчыкаў да дакументаў Дзяржаўнага Імператарскага сакратарыята заключаецца не столькі ў звестках аб дэталях ваенных аперацый і іх вынікаў (бо яны і так ужо выдатна вывучаны), а ў тым, што яны дапамагаюць заўважыць больш тонкія адценні ў палітычных, дыпламатычных, эканамічных і сацыяльных працэсах і падзеях вайны 1812 г.

Крыніцы і літаратура

1. Archives de la Secrétairerie d'État imperial : administration de la Guerre (1800–1814) / Archives nationales ; réd. par N. Gotteri. – Paris : Archives nationales, 1988. – 344 p.
2. Correspondance générale de Napoléon Bonaparte. – T. XII : La campagne de Russie 1812. – Paris : Fayard, 2012. – 1529 p.
3. Archives nationales de France. – AF IV 1644. – Pl. 2/I. – P. 32.
4. Nawrot, D. Litwa i Napoleon w 1812 roku. – Katowice : Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 2008. – 792 s.
5. Archives nationales de France. – AF IV 1646. – Pl. 7. – №. 33. – P. 954–959.
6. Archives nationales de France. – AF IV 1646. – Pl. 7. – №. 34. – P. 960–968.

Ю. М. Снапкоўскі

СЯМЕЙНЫ АРХІЎ МІНСКАГА ГУБЕРНАТАРА ВАЛЕРЫЯ ЧАРЫКАВА Ў ЦЭНТРАЛЬНЫМ ДЗЯРЖАЎНЫМ АРХІВЕ САМАРСКАЙ ВОБЛАСЦІ

Выяўленне ў архівах блізкага і далёкага замежжа дакументальнай спадчыны, якая прама ці ўскосна датычыцца гісторыі Беларусі, падаецца нам важным і перспектыўным накірункам архіўнай эўрыстыкі. Акрамя архіўных фондаў дзяржаўных, грамадскіх і канфесійных устаноў, значны пласт такіх дакументаў утрымліваюць архівы асабістага паходжання, якія таксама знаходзяцца на дзяржаўным архіўным захоўванні.

Падчас працы над планавай навуковай тэмай Нацыянальнага гістарычнага архіва Беларусі «Чыноўнікі беларускіх губерняў перыяду Расійскай імперыі (1772–1917)» і падрыхтоўкі ў яе межах біяграфічнага даведніка па персаналіях вышэйшай адміністрацыі Мінскай губерні [2] мы атрымалі магчымасць азнаёміцца з дакументальнай спадчынай фамільнага фонду Чарыкавых, які захоўваецца ў Цэнтральным дзяржаўным архіве Самарскай вобласці і знаходзіцца на ўліку пад назвай «Чарыкавы – памешчыкі сяла Багданаўкі Самарскага павета і губерні» [6]. Пра тое, чым для беларускіх даследчыкаў можа быць карысны гэты фонд і якога характару дакументы ён утрымлівае, мы хацелі б распавесці ў дадзенай публікацыі.

Заснавальнік самарскай галіны старадаўняга рускага дваранскага рода Чарыкавых – тайны саветнік і кавалер шматлікіх ордэнаў Валерый Іванавіч Чарыкаў (1818–1884) – пакінуў даволі яскравы след і ў гісторыі Беларусі. Больш за тры з паловай гады (са студзеня 1876 г. да верасня 1879 г.) ён займаў пасаду мінскага губернатара. Перыяд кіраўніцтва Чарыкавым Мінскай губерняй прыпаў на хвалю бурлівага парэформеннага развіцця краіны, і дзейнасць гэтага адоранага адміністратара прыкметна і адчувальна вылучалася з агульнага механізма імперскага бюракратычнага апарата. Сярод калег ён меў рэпутацыю чалавека «багатага душою і розумам» [22, арк. 23].

Адзначаная ордэнам Белага Арла служба на пасадзе губернатара ў Мінску стала гучным завяршальным акордам саракагадовай кар'еры Валерыя Чарыкава, пасля чаго ён *«з прычыны сапсаванага здароўя»* быў вымушаны сысці ў адстаўку і выехаць на лячэнне ў Крым. Хоць яму на момант прызначэння ў Мінск (быў пераведзены сюды з Вяткі) ішоў ужо 58-мы год, а за плячыма ён меў даволі ўнушальны багаж службовых дасягненняў і самых розных узнагарод, Чарыкаў зусім не быў падобны на тую катэгорыю царскіх бюракратаў, якім проста хацелася бесклапотна «дасядзець» да пенсіі. Мудры, вопытны і вельмі адукаваны чыноўнік імкнуўся ператварыць у рэальнасць самыя лепшыя свае мары на карысць прагрэсіўнага развіцця тагачаснага грамадства. Невыпадкова, яго сын Мікалай у сваім артыкуле пра бацьку для «Русского биографического словаря» пісаў: *«У Валерыі Іванавічы рана абазначыліся адметныя рысы, якія характарызуюць усю яго дзейнасць: няспынная праца, накіраваная да самаадукацыі і азнаямлення з заходнееўрапейскім жыццём, і імкненне ўвесці ў Расіі тыя, пераважна тэхнічныя, культурныя ўдасканаленні, якія ім назіраліся на захадзе»*

Іл. 1. Валерый Чарыкаў. Фота (аверс і рэверс).
1873 г. (Цэнтральны дзяржаўны архіў Самарскай вобласці. Фонд дарэвалюцыйных фатаграфій. П-568)

[4, с. 59]. Усё гэта ў той ці іншай меры праявілася падчас кіравання Чарыкавым Мінскай губерняй. Увядзенне рухомых лазарэтаў, будаўніцтва вялікай колькасці лазняў у сельскай мясцовасці, адкрыццё рамесных класаў пры сельскіх школах, Мар'іна-Горскага земляробчага вучылішча, Мінскага вольна-пажарнага таварыства, узвядзенне новага будынка Вучылішча арганістаў пры Мінскім касцёле Св. Троіцы, узбуйненне музея пры Мінскім губернскім статыстычным камітэце, арганізацыя выдання фундаментальнага даведніка «Список землевладельцев Минской губернии за 1876 год» [5], які да нашых дзён карыстаецца шырокай папулярнасцю сярод беларускіх гісторыкаў, архівістаў і генеалогаў, – вось далёка не поўны пералік заслуг губернатара.

Энцыклапедычна вычарпальны адказ на пытанне аб паходжанні і службовай біяграфіі Валерыя Чарыкава мы не так даўно ўжо паспрабавалі даць у нашым біяграфічным даведніку [2, с. 261–269]. Таму зараз толькі адзначым, што, акрамя чыноўніцкай сферы, ён праявіў сябе ў працы на карысць органаў земства ў Самарскім павеце, дзе ў 1860-я гг. ім быў адкрыты першы ў гісторыі Расійскай імперыі земскі сход. Як сведчыць у сваіх успамінах сын Чарыкава, Мікалай Валер'евіч, яго адукаваны бацька лічыў земствы «маленькімі рускімі парламентамі» [29, p. 68–69]. Будучы вядомым прагрэсістам, Чарыкаў таксама стаяў ля вытокаў акцыянернага таварыства «Гарадскі Гаспадар» («Городской Хозяин»), створанага спецыяльна з мэтай уладкавання водаправодаў, газавага асвятлення і добрых маставых у 26 ключавых гарадах імперыі [4, с. 60]. Вылучаўся ён і вялікай цікавасцю да замежных падарожжаў, якія на працягу жыцця здзейсніў у самыя розныя куткі свету: Германію, Францыю, Англію, Аўстрыю, Італію, Іспанію, Мексіку, Злучаныя Штаты Паўночнай Амерыкі, Персію, Алжыр, Егіпет, Іерусалім.

Да нядаўняга часу звесткі аб жыцці і дзейнасці Валерыя Чарыкава былі прадстаўлены шырокаму колу чытачоў у адзінкавых публікацыях даведачнага і навукова-папулярнага характару. Дакументы непасрэдна фамільнага фонду Чарыкавых яшчэ не зведалі маштабнага навуковага асваення. Беларускі гісторык А. М. Лукашэвіч у сваім біяграфічным нарысе пра губернатара Чарыкава толькі ўзгадвае (паводле старога даведачнага артыкула [4, с. 59–62]) пра існаванне дзённіка, які Валерый Іванавіч вёў на працягу жыцця і які *«з'яўляецца адной з лепшых крыніц для характарыстыкі многіх дзеячаў эпохі 1840–1880 гг.»* [1]. Гэтая інтрыгуючая згадка пра губернатарскі дзённік і прывяла нас у свой час да дакументальных збораў Цэнтральнага дзяржаўнага архіва Самарскай вобласці. Але ў выніку мы сутыкнуліся адначасова і з расчараваннем, і з радасцю новых адкрыццяў.

Дзённік Валерыя Чарыкава сапраўды маецца ў складзе дакументаў згаданага фонду. Аднак ён не ўяўляе сабой адзіную цэласную крыніцу. Больш за тое, фонд утрымлівае толькі фрагменты дзённіка за непрацяглыя храналагічныя адрэзкі. Таму больш дакладна будзе казаць пра асобныя дзённікі канкрэтных перыядаў. Магчыма, у самым пачатку XX ст., калі сын мінскага губернатара Мікалай пісаў пра свайго бацьку артыкул для «Русского биографического словаря» і першы ўзгадваў пра яго *«ўцалелы амаль цалкам»* дзённік як гіста-

рычную крыніцу, усе часткі дзённіка захоўваліся ў самарскім маёнтку Чарыкавых як адно цэлае. Ці, што даволі верагодна, большая частка бацькавага дзённіка магла знаходзіцца на руках у Мікалая Валер'евіча Чарыкава, які з пачаткам Грамадзянскай вайны, відаць, ужо не меў фізічнага доступу да свайго фамільнага архіва ў Самарскай губерні, бо працаваў ва ўрадавых установах Белага руху на тэрыторыі Крыма і ў 1920 г. эмігрыраваў у Турцыю. Дарэчы, сам родавы архіў Чарыкавах трапіў на дзяржаўнае архіўнае захоўванне ў 1919 г. і таму стаў адным з фондаўтваральнікаў цяперашняга Цэнтральнага дзяржаўнага архіва Самарскай вобласці.

Якія ж фрагменты дзённіка, ці дзённікі, Валерыя Іванавіча дайшлі да нашага часу? Пералічым іх у храналагічнай паслядоўнасці:

1. дзённік за перыяд з 1 лютага да [31 снежня] 1863 г., ведзены ў Багданаўскім маёнтку [14];
2. дарожны дзённік па Сірыі [18];
3. дарожны журнал-дзённік за 1876–1879 гг. [19];
4. дзённік за перыяд з 1 студзеня да 31 кастрычніка 1882 г. [15, арк. 2–21 адв., 53–157 адв.];
5. дзённік за перыяд з 1 лістапада да [31 снежня] 1882 г. [16];
6. дзённік хваробы за перыяд з 30 снежня 1883 г. да 6 лютага 1884 г., ведзены ў г. Курску (скончаны за 17 дзён да смерці) [15, арк. 158 адв.–160 адв.].

Ёсць у фондзе Чарыкавых дзённікавыя запісы і іншых асоб – блізкіх сваякоў губернатара: яго цешчы (маці першай жонкі) Ларысы Воінаўны Пуцілавай: за 1829 г. [20] і яго малалетняй дачкі Адэлаіды (Дэлі) Валер'еўны: за 1868 г. [17]

Аднак дзённікі мінскага губернатара і яго сваякоў – гэта толькі малая частка фамільнага фонду Чарыкавых. Сам фонд, храналагічна абмежаваны перыядам з 1675 да 1887 гг., налічвае 94 адзінкі захоўвання, пераважная большасць якіх уяўляе сабой эпісталярную спадчыну. Дзясяткі спраў у фондзе прадстаўлены перапіскай паміж самымі рознымі асобамі, але ў асноўным з роду Чарыкавых. Нават цяжка з дакладнасцю вызначыць працэнтнае суаднясенне лістоў самога мінскага губернатара, бо падшыўкі большасці лістоў за пэўныя гады згрупаваны ў асобныя справы паводле храналагічнага прынцыпу і не маюць строгай размеркаванасці па пэўных персаналіях адрасатаў і адрасантаў, ці па адрасатах і адрасантах увогуле, ці нават па

разнавіднасцях перапіскі – асабістай і службовай. Перапіска Валерыя Іванавіча з рознымі асобамі ахоплівае толькі некалькі, умоўна намі вылучаных перыядаў яго жыцця – «міністэрскі» (1850-я) [6, спр. 73; 21], «самарскі» (1861–1866) [6, спр. 29–31, 74, 77], «губернатарскі» (1867–1879) [6, спр. 32–62, 74, 90–92] і «пенсіённы» (1879–1884) [6, спр. 62–72, 93, 94].

Значны сегмент эпісталярнага комплексу таксама ўтвараюць лісты Мікалая Валер'евіча Чарыкава да бацькоў і сясцёр, пачынаючы з часоў яго навучання ў Каралеўскай вышэйшай школе Эдынбурга (другая палова 1860-х гг.) да 1883 г. уключна [6, спр. 75–82, 84, 85], і іншая яго перапіска службовага і прыватнага характару за 1880-я гг. [6, спр. 25, 26, 95]. Асобныя справы ўтрымліваюць перапіску іншых прадстаўнікоў роду Чарыкавых і іх сваякоў: лісты да Івана Андрэевіча і Варвары Іванаўны Чарыкавых (бацькоў мінскага губернатара) за 1829–1834 гг. [11, арк. 1–6 адв.], лісты да Ганны Емяльянаўны Еналеевай (сястры дзеда мінскага губернатара) за 1759–1803 гг. [12], лісты да Дзмітрыя Азар'евіча Пуцілава (цесця мінскага губернатара) [20; 21], лісты ад Надзеі Валер'еўны Міхайлоўскай (дачкі мінскага губернатара) і яе мужа Мікалая Георгіевіча Міхайлоўскага (будучага пісьменніка, вядомага пад псеўданімамі «Гарин Н.» і «Гарин-Михайловский») за 1879 г. [27], лісты ад Кацярыны Валер'еўны Чарыкавай-Шошынай (дачкі мінскага губернатара) і яе мужа Міхаіла Міхайлавіча Шошына за 1873–1876 і 1879–1881 гг. [6, спр. 86–88], розную іншую перапіску за XVIII і XIX стст. [6, спр. 10–12, 14, 89].

Яшчэ адным складнікам архіўнага фонду Чарыкавых з'яўляюцца наступныя комплексы дакументаў: арыгіналы і копіі царскіх дароўных грамат на зямлю, тытулы і службу за XVII–XVIII стст. [7; 9]; службовая і маёмасная дакументацыя (фармулярныя спісы, атэстаты, пасведчанні, патэнты, купчыя крэпасці і інш.) прадстаўнікоў родаў Чарыкавых і Пуцілавых за XIX ст. [8; 11, арк. 7–7 адв.; 20]; матэрыялы па вотчыннай гаспадарцы за другую палову XIX ст. [6, спр. 11, 12]; адзінкавыя справы з тыпаграфскім экзэмплярам родавага герба Чарыкавых і яго апісаннем [10, арк. 1–1 адв.], рукапісам Адэлаіды Дзмітрыеўны Чарыкавай (жонкі мінскага губернатара, вельмі пабожнай жанчыны) пад назвай «Поучение к братии преподобного Феодосия Великого» за 1858 г. [6, спр. 22] і некаторыя інш. [6, спр. 21, 24, 96–98]. Захаваўся таксама тастамент губернатара Чарыкава за 1875 г., заве-

раны вяцкім натарыусам, дзе вычарпальна падрабязна распісаны ўвесь яго маёмасны стан [8, арк. 31–34 адв.].

Для даследчыкаў гісторыі Беларусі цікавай з'яўляецца перш за ўсё тая частка фонду Чарыкавых, якая адносіцца да перыяду губернатарства Валерыя Іванавіча ў Мінску (1876–1879). Гэтыя дакументы дазваляюць не толькі ў пэўнай ступені пранікнуць ва ўнутраны свет губернатара і яго акружэння, але і лепш зразумець кантэкст, у якім адбываліся важныя пераўтварэнні ў гісторыі нашага краю. Тут мы маем па сутнасці два блокі крыніц – эпісталярны і дзённікавы. Перапіска Валерыя Чарыкава за «мінскі» перыяд, размеркаваная па 23 адзінках захоўвання (сярэдні аб'ём кожнай з іх вагаецца прыкладна ад 200 да 300 аркушаў), прадстаўлена пераважна ўваходнай карэспандэнцыяй розных службовых асоб і яго блізкіх сваякоў [6, спр. 49–62, 79–83, 87, 88], а таксама яго лістамі да сына Мікалая за 1876–1877 гг. [6, спр. 90, 91]. Дарожны журнал-дзённік мінскага губернатара за 1876–1879 гг., пра які мы ўжо згадвалі вышэй, захоўваецца ў выглядзе асобнай справы і багата насычаны цікавымі падрабязнасцямі і ўнікальнымі звесткамі [19].

Акрамя блізкіх сваякоў, якія пісалі Валерыю Чарыкаву і яго жонцы Марыі Дзмітрыеўне па розных сямейна-бытавых пытаннях, да Чарыкава звярталася ў рэчышчы вырашэння пытанняў унутранай палітыкі і асабістых цэлае кола службовых асоб Мінскай губерні, сярод якіх у перапісцы найчасцей фігуруюць віцэ-губернатар Іпаліт Пятровіч Альбядзінскі [22, арк. 114–118 адв.; 24, арк. 265–266, 267–270 адв., 275–276 адв., 279–280 адв., 289–291 адв., 297–299; 25, арк. 368–369 адв.; 26, арк. 90–91, 123–124 адв.], пінскі павятовы прадвадзіцель дваранства барон Мікалай Аляксандравіч Вітэ [22, арк. 139–140 адв., 143–144 адв., 166–169 адв., 221–222 адв.; 23, арк. 29–30 адв.], ігуменскі павятовы прадвадзіцель дваранства Віктар Аляксандравіч фон Гойер [23, арк. 24–25, 261–262 адв.], малодшы чыноўнік асобых даручэнняў пры губернатары Міхаіл Мікалаевіч Бераснёў [26, арк. 47–51 адв., 55–58, 72–80, 95–95 адв., 102–102 адв., 113–114 адв., 119–120], мінскі паліцмайстар Эдуард Хрысціянавіч Капгер [26, арк. 53–54 адв., 59–60 адв., 87–88 адв., 100–101, 115–118 адв.], малодшы памочнік правіцеля канцылярыі губернатара Пётр Іванавіч Жэрдзеў [26, арк. 61–62, 108–108 адв.], неадменны член Мінскага прыказа грамадскай апекі Іван Пятровіч Баршчэўскі [26, арк. 93–94 адв., 121–122 адв.] і інш. Але не забываюць яго і калегі па былым месцы службы ў Вяц-

кай губерні, адкуль яму шмат пішуць па самых розных пытаннях віцэ-губернатар Фёдар Мікалаевіч Дамелунксен [22, арк. 50–52 адв., 227–228, 274–275; 23, арк. 39–40 адв., 75–75 адв., 240–241 адв.; 26, арк. 37–37 адв., 39–39 адв.], правіцель канцылярыі губернатара Васілій Аляксандравіч Шубін [22, арк. 76–79; 23, арк. 2–3, 11–12 адв., 17–18 адв., 85–86], упраўляючы казённай палаты Аляксандр Пятровіч Васкрасенскі [22, арк. 223–226 адв., 248–249 адв.; 23, арк. 58–58 адв.], старшы саветнік губернскага праўлення Антон Антонавіч Плансон [23, арк. 44–49, 222–223 адв.], рэдактар «Вятских губернских ведомостей» Павел Максімавіч Залескі [23, арк. 139–139 адв.]. *«Хай узнагародзіць Вас Гасподзь за ўсю карысць, якую Вы прыносілі і прыносіце дарагой айчыне нашай і грамадству...»* [23, арк. 44], – такімі вось цёплымі словамі рэзюмавалі свае адносіны да былога начальніка ўдзячныя вяцкія чыноўнікі.

Шмат асабістых лістоў, але па службовых пытаннях (у тым ліку «зусім сакрэтных») Чарыкаў атрымліваў з Санкт-Пецярбурга ад таварыша міністра ўнутранных спраў Льва Савіча Макава [22, арк. 64–65, 106, 146–147, 154–154 адв., 179–180, 232–233, 260–260 адв.; 23, арк. 31–32, 76, 111–112 адв., 179–183 адв., 189–190 адв., 205–208, 268–269 адв.]. Сярод іншых высокіх чыноўнікаў яму часта пісалі ўпраўляючы Часовага аддзялення па пазямельным уладкаванні дзяржаўных сялян Міністэрства дзяржаўных маёмасцяў Фёдар Дзмітрыевіч Клімаў [22, арк. 214–215; 23, арк. 178–178 адв., 219–220 адв.; 26, арк. 7–8 адв.], дырэктар Маскоўскага галоўнага архіва Міністэрства замежных спраў Фёдар Андрэевіч Бюлер [22, арк. 151–152], дырэктар Дэпартамента агульных спраў Міністэрства ўнутраных спраў Мікалай Паўлавіч Мансураў [23, арк. 59] і інш. Пісала яму і шмат даўніх знаёмых [26, арк. 41–42 адв., 69–70 адв., 133–134 адв., 190].

Захаваліся ў перапісцы Чарыкава чарнавікі яго асабістых лістоў да дырэктара Дэпартамента дзяржаўнага казначэйства Міністэрства фінансаў Адольфа Якаўлевіча Гюбенета (даўняга знаёмага Чарыкава) [22, арк. 142–142 адв.], міністра дзяржаўных маёмасцяў Пятра Аляксандравіча Валуева [22, арк. 209–209 адв.], ужо згаданых намі Фёдара Андрэевіча Бюлера [22, арк. 155–156], Фёдара Дзмітрыевіча Клімава [22, арк. 170–170 адв.], Льва Савіча Макава [23, арк. 221; 24, арк. 186–187] і да некаторых іншых службовых асоб і знаёмых [22, арк. 134–135; 23, арк. 104–105, 191–194].

Часта да Чарыкава звярталіся розныя асобы з просьбамі аб пратэкцыі і матэрыяльнай падтрымцы [22, арк. 60, 132–133, 176–176 адв., 184–185 адв., 210–210 адв., 220, 236–236 адв., 239–240 адв.; 23, арк. 66–67, 95–98, 163–164, 172–173 адв., 232–232 адв.; 25, арк. 103, 138–138 адв.]. Паказальнай у гэтым плане з'яўляецца яго перапіска аб прызначэнні адстаўнога палкоўніка Васілія Іванавіча Паўлава на пасаду мінскага губернскага прадвадзіцеля дваранства (фактычна другая асоба пасля губернатара ў іерархіі губернскай улады) [22, арк. 201–202, 268–268 адв.; 23, арк. 93–93 адв., 111, 116–118 адв., 170–171, 189–190 адв.], якую Паўлаў потым займаў бесперапынна на працягу амаль 20 гадоў (з красавіка 1877 г. да студзеня 1897 г.). Са зместу гэтай перапіскі становіцца зразумелым, хто зрабіў Паўлаву пратэкцыю. Вось што ён, між іншым, пісаў губернатару Чарыкаву ў сваіх сакавіцкіх лістах за 1877 г.: *«Я вырашаюся прыняць гэтую пасаду, вельмі цяжкую ў выніку выключнага становішча дваранства Мінскай губерні, толькі таму, што гэта было жаданне Вашага Правасхадзіцельства, і я палічу за шчасце служыць разам з Вамі і пад Вашым дасведчаным кіраўніцтвам…»* [23, арк. 116 адв.]; *«…учора ўвечары* (28 сакавіка 1877 г. – *Ю. С.*) *атрымаў я дэпешы аб сваім прызначэнні губернскім прадвадзіцелем і неадкладна паслаў падзячныя дэпешы Льву Савічу Макаву* (міністру ўнутраных спраў. – Ю. С.) *і Вашаму Правасхадзіцельству як асобам, якім я абавязаны, што мяне, вясковага жыхара, выцягнулі ізноў на дзяржаўную службу…»* [23, арк. 170].

Спагадлівасць губернатара да больш простых людзей яскрава прасочваецца на прыкладзе двух лістоў Чарыкаву з Сімферопаля ад яго «старога таварыша аднакашніка» – Адрыяна Аляксандравіча Сонцава [23, арк. 232–232 адв., 263–263 адв.], былога віцебскага (з 1857 да 1862 гг.) і таўрычаскага (з 1862 да 1873 гг.) віцэ-губернатара. У іх адрасант хадайнічае за былога аканома Стара-Барысаўскага маёнтка вялікага князя Мікалая Мікалаевіча – Георгія Францавіча Міхайлоўскага, які жадаў вярнуцца з Крыма на радзіму ў Мінскую губерню і ўладкавацца там на працу, і дае яму наступную характарыстыку: *«Чалавек вельмі добры, працавіты, але да крайнасці бедны, які не можа тут, на чужыне, пракарміць свайго сямейства»* [23, арк. 232]. Чарыкаў адрэагаваў станоўча на просьбу свайго даўняга таварыша і праз паўтары месяцы, у канцы чэрвеня 1877 г., прызначыў Міхайлоўскага на пасаду памочніка прыстава 2-й часткі г. Мінска [3, арк. 1].

Шэраг лістоў сведчыць аб пэўных заслугах Чарыкава перад дзяржавай і грамадствам. Як вядома, ён вельмі клапаціўся пра ахову здароўя ў пародненым яму самарскім краі. Таму Чарыкаў праз калегу свайго ўзроўню – самарскага губернатара П. А. Більбасава – падняў пытанне аб стварэнні там сельскіх рухомых лазарэтаў пры губернскім земстве і ваенных рухомых лазарэтаў пры мясцовым упраўленні Таварыства апекі аб параненых і хворых воінах, для чаго нават склаў і прыслаў у Самару праекты спецыяльных інструкцый лекарам і фельчарам [22, арк. 6–7, 212–212 адв.]. *«Наш з Вамі клопат,* – пісаў мінскі губернатар самарскаму ў кастрычніку 1876 г., – *каб цалкам вывярнуць цяперашнюю сістэму абслугоўвання хворых сялян медыцынай; цяпер хворыя ходзяць шукаць лекара, а трэба, каб лекар і фельчар ездзілі – шукалі хворага ў яго хаце ў яго на палацях, чаго магчыма дасягнуць толькі рухомым сельскім лазарэтам, ад увядзення якога вялізная будзе эканомія ў земскіх выдатках, а для хворых сялян зменшацца іх пакуты і мардаванні ад дарогі. <...> За вайсковы лазарэт Вас узнагародзілі [бы] Яго Імператарская Вялікасць, а за сельскія – дзясяткі тысяч народу, у якім Вы гэтай установай зменшыце працэнт смяротнасці і папярэдзіце развіццё хвароб»* [22, арк. 6 адв.–7]. Дзейнасць аналагічных лазарэтаў Чарыкаў наладзіў і ў Мінскай губерні.

Удзячны водгук за клапатлівае кіраўніцтва Чарыкава таксама выклікала сярод чатырох з паловай соцень службовых асоб і грамадзян Вяцкай губерні, якія ў памяць аб гэтым у 1876 г. сабралі па падпісцы капітал у 2100 руб., а на працэнты з яго вырашылі ўвесці две стыпендыі «імя тайнага саветніка Чарыкава»: адну – у Вяцкай губернскай гімназіі, а другую – у сіроцкім аддзяленні Вяцкага дзіцячага прытулку [22, арк. 34–46].

Змест асобных падзячных лістоў да мінскага губернатара яскрава выдзяляе дабрачынны аспект яго дзейнасці. Так, у ліпені 1877 г. Чарыкаў ахвяраваў 500 руб. на добраўпарадкаванне дамавой царквы Маскоўскага галоўнага архіва Міністэрства замежных спраў [24, арк. 192–193; 25, арк. 183–185], а праз год – 300 руб. на ўтрыманне Слуцкага жаночага пансіёна Марыі Адамовіч [25, арк. 21, 23–23 адв.]. У лістападзе 1878 г. ён таксама хутка адгукнуўся на патрэбу Свята-Мікалаеўскай рускай пустыні на Афоне ў набыцці Св. Чашы-Паціра ці Св. Даразахавальніцы, ахвяраваўшы 25 руб. [25, арк. 171–173; 26, арк. 188–188 адв.]. Адначасова ён вырашыў ахвяраваць 1000 руб. на карысць прытулку для апекі сірот ніжніх чыноў гвардзейскай ар-

тылерыі – у гонар памяці аб сваім браце Андрэі Іванавічы Чарыкаве (1812–1842), капітане 1-й гвардзейскай артылерыйскай брыгады [25, арк. 227–227 адв.; 26, арк. 83–83 адв., 86–86 адв., 160–160 адв., 177–177 адв.].

Падчас руска-турэцкай вайны 1877–1878 гг., якая прыпала на перыяд губернатарства Чарыкава ў Мінску, ён атрымаў шчырую ўдзячнасць ад многіх камандзіраў часцей за садзейнічанне ў перамяшчэнні войск праз падначаленую яму губерню. Перапіска сведчыць, што за некалькі месяцаў да пачатку баявых дзеянняў, калі войскі толькі рыхтаваліся да вайны і рухаліся праз тэрыторыю Мінскай губерні, Чарыкаў ужо клапаціўся аб забеспячэнні іх гарбатай, за што атрымаў падзяку ад імператрыцы [22, арк. 213–213 адв.].

Розныя службовыя асобы з гарадоў Пензы, Коўна і інш. пісалі мінскаму губернатару лісты з удзячнымі водгукамі за дасланыя экзэмпляры яго «тварэння» – «Списка землевладельцев Минской губернии за 1876 год» [23, арк. 230–231, 234–234 адв., 237–238 адв.]. Гэтае выданне яны лічылі канцэптуальна ўзорным.

Сустракаюцца сярод уваходнай карэспандэнцыі Чарыкава лісты ад беларускіх памешчыкаў з гучнымі прозвішчамі. Так, напрыклад, 21 кастрычніка 1876 г. князь Радзівіл (верагодна, Леан-Геранім Людвігавіч, 68-гадовы адстаўны генерал ад кавалерыі) пісаў яму з маёнтка Радзівілімонты Слуцкага павета аб сваім гарачым жаданні пазнаёміцца з ім у Нясвіжы, куды губернатар меў намер прыехаць, але з прычыны працяглага дрэннага самаадчування князь не быў здольны нікуды рухацца і таму запрашаў Чарыкава да сябе ў маёнтак: *«...пасылаючы Вам прывітанне, прашу Вас зрабіць мне задавальненне наведваннем старога і хворага жаўнера ў яго Радзівілмонцкай бярлозе»* [22, арк. 74–74 адв.]. Другі Радзівіл, відаць, прадстаўнік прускай лініі гэтага роду, некалькі разоў – 27 студзеня 1877 г. з Нясвіжа і 20 мая 1877 г. з Берліна – пісаў Чарыкаву лісты ўжо па-французску [23, арк. 41–41 адв., 211–212]. З лістоў ад уладальніка маёнтка Парэчча Пінскага павета Аляксандра Аляксандравіча Скірмунта (1830–1909), бацькі вядомага беларускага грамадска-палітычнага дзеяча Рамана Скірмунта (1868–1939), вынікае што ён у 1876 г. забяспечваў губернатара Чарыкава добрым віном: адзін раз даслаў яму ў Мінск бочкі з папулярнымі ў Расіі рэйнскімі вінамі: «Іяганісбергер», «Гохгеймер» і з «Крымскім Такаем» [22, арк. 3–4], а другі – 24 бутэлькі венгерскага віна (па

1 руб. 25 кап. за бутэльку), якое Чарыкаў раней піў у маёнтку Скірмунта [22, арк. 141, 173].

Перапіска мінскага губернатара ўтрымлівае таксама звесткі, якія характарызуюць яго ўнутраны і знешні стан, матывы і нават знешнасць. Так, у лісце правіцеля Канцылярыі вяцкага губернатара Васілія Аляксандравіча Шубіна ад 30 студзеня 1876 г. прасочваецца першапачатковае ўражанне Валерыя Чарыкава ад губернскага Мінска: *«...тут* (у Вятцы. – *Ю. С.*) *распаўсюдзілася чутка, што Ваша Правасхадзіцельства не маеце намеру доўга служыць у Мінску і што Вам там не падабаецца»* [23, арк. 18 адв.]. Магчыма, такі настрой Чарыкава быў звязаны не столькі з Мінскам, колькі з яго фізічным здароўем. У сакавіку 1877 г. ён пісаў аднаму свайму даўняму таварышу: *«Я, відаць, старэю і ад мноства службовых спраў моцна стамляюся»* [23, арк. 105]. А ў ліпені 1878 г. ён, хворы на катар страўніка, ужо прасіў міністра ўнутраных спраў аб доўгатэрміновым адпачынку: *«...лячэнне і адпачынак мне неабходныя для аднаўлення сіл, якія мардуюцца ўзмоцненымі працамі па кіраванні разлеглай Мінскай губерняй»* [24, арк. 186–187]. Крыху незвычайнай і вясёлай з'яўляецца канцоўка ліста да Чарыкава ад віленскага асобнага цэнзара па ўнутранай цэнзуры Паўла Іванавіча Нябольсіна (відаць, яго даўняга знаёмага): *«Дык вось, няхай жа жывем мы абодва – Вы са сваёй кіслай мінай і незадавальненнем губернатарскімі нязручнасцямі, а я з нязменнымі сваімі дзіўнасцямі і вельмі злоснай пысішчай з гузам, які моцна расце на ілбе. // Гіп-гіп-гіп урррра!!»* [23, арк. 84].

Скажам цяпер больш падрабязна пра дарожны журнал-дзённік Валерыя Чарыкава за 1876–1879 гг. – крыніцу, аналаг якой цяжка было б знайсці. Гэта фактычна свядомая дакументальная мемарыялізацыя свайго жыцця і сацыяльнага асяроддзя. Дзённік уяўляе сабой спецыяльна распрацаваны Чарыкавым сшытак на тыпаграфскіх бланках для запаўнення і складаецца з трох блокаў (пры гэтым запоўнены ён прыгожым і разборлівым почыркам, але не рукой самога Чарыкава!):

1. Маршруты [19, арк. 27 адв.–28, 29 адв.–30, 31 адв.–32, 33 адв.–34, 35 адв.–36, 37 адв.–38, 39 адв.–40, 41 адв.–42, 43 адв.–44, 45 адв.–46, 47 адв.–48, 49 адв.–50, 51 адв.–52, 53 адв.–54, 55 адв.–56, 57 адв.–58, 59 адв.–60, 61 адв.–62, 63 адв.–64, 65 адв.–66, 67 адв.–68, 69 адв.–70, 83 адв.–84, 85 адв., 95 адв.–96, 97 адв.–98, 99 адв.–100, 113 адв.–114, 115 адв., 117 адв., 119 адв., 121 адв.–

122, 123 адв., 131 адв.–132, 141 адв.–142, 143 адв., 155 адв.–156]: пазначаюцца назвы населеных месцаў (транзітных і пунктаў назначэння), дзень месяца і час прыезду і выезду, сродкі зносін (паштовыя ці земскія коні, чыгунка), адлегласць у вёрстах, клас месца, кошт месцаў у рублях і капейках, колькасць праведзеных дзён і гадзін, падзённая і агульная плата за кватэру ў рублях і капейках, падзённае і агульнае забеспячэнне ў рублях і капейках, экстраардынарны расход у рублях і капейках, агульная затрачаная сума ў рублях і капейках, заўвагі.

2. «*Сустрэчы са старымі і новымі знаёмымі*» [19, арк. 49, 51, 53, 55, 59, 71, 73, 75, 85, 87, 89, 97, 99, 101, 103, 105, 133, 135, 143, 145, 157, 159]: пералічваюцца сваякі, знаёмыя і таварышы па службе з пазначэннем іх імя, імя па бацьку, прозвішча, часу і месца сустрэчы з імі, прыводзіцца кароткая характарыстыка іх асобы і стану.
3. «*Кароткія дарожныя нататкі*» [19, арк. 68 адв., 70 адв., 72 адв., 74 адв., 76 адв., 78 адв., 80 адв., 82 адв., 84 адв., 86 адв., 88 адв., 90 адв., 92 адв., 94 адв., 96 адв., 98 адв., 100 адв., 102 адв., 104 адв., 106 адв., 108 адв., 110 адв., 112 адв., 132 адв., 134 адв., 136 адв., 138 адв., 140 адв., 142 адв., 144 адв., 146 адв., 148 адв., 150 адв., 152 адв., 154 адв., 156 адв., 158, 160 адв.–161]: фіксуюцца розныя назіранні падчас рэвізій і падарожжаў, адзначаюцца стан насельніцтва і ступень добраўпарадкаванасці ў гарадах і сельскай мясцовасці. Вось, для прыкладу, некалькі такіх запісаў: *«Да Лагойска даехалі добра. Дарога гарыстая, але папраўлена. Пад горы хадзілі пяшком <...>. Як воласць, так і яўрэі паднеслі хлеб-соль. <...> У народным вучылішчы 2 вучні не маглі адказаць на пытанне Яго Правасхадзіцельства, як імя Яго Вялікасці Гасудара Імператара»* [19, арк. 68 адв., 70 адв.]; *«Пры ўездзе ў Докшыцы сустрэла цэлая дэпутацыя чалавек 50 яўрэяў. Па горадзе прыметна было вялікае ажыўленне: усе вуліцы перапоўнены жыхарамі. Горад размешчаны ў нізкім месцы, пабудовы дрэнныя, а гасцінец цалкам у разбураным выглядзе, увогуле горад стварае благое ўражанне»* [19, арк. 74 адв.]; *«З Койданава выехаў у 2½ гадзіны дня. <...> Прыехаў у маёнтак Прусінава памешчыка А. Р. Машэўскага а 4 г. дня <...>. Пасля абеду аглядаў сад і аранжарэю. Гаспадарка вядзецца добра. Усё ўладкавана капітальна і прыгожа. Маёнтак Прусінава цікавы сваімі аранжарэямі, у якіх растуць ананасы, пальмы, вінаград і шмат іншых рэдкасцяў, якія не сустракаюцца як у Мінскай,*

так і ў навакольных губернях. Усяго ананасаў 2000 штук» [19, арк. 134 адв., 136 адв.].

Маршруты ў дзённіку, у сваю чаргу, можна ўмоўна падзяліць на вандроўныя і службовыя. Напрыклад, там маюцца маршруты пад такімі загалоўкамі: *«Падарожжа ў Крым, Германію і Францыю. З 7-га ліпеня да 1-га кастрычніка 1876 года»* [19, арк. 49 адв.–50], *«Паездка з г. Мінска ў Пецярбург і назад у г. Мінск з 1-га да 12 лістапада 1876 г.»* [19, арк. 63 адв.–64], *«1878 г. паездка на рэвізію па Мінскай губер[ні] з 27 ліпеня да 2-га жніўня ў Ігуменскі і Рэчыцкі паветы»* [19, арк. 95 адв.–96], *«Паездка за мяжу з 12-га жніўня да 7-га лістапада 1878 г. у Берлін, Астандэ, Парыж, Рым, Неапаль і Вену»* [19, арк. 113 адв.–114]. Запоўненыя маршрутныя бланкі з'яўляюцца даволі інфарматыўнай крыніцай, бо ўтрымліваюць унікальныя і падрабязныя звесткі пра чыноўніцкія будні губернатара і яго асяроддзе. Для прыкладу, падчас рэвізіі Мінскай губерні ў сакавіку 1876 г. Чарыкаў адзначае, што ён са сваімі суправаджальнікамі ў Мар'інай Горцы мелі начлег на чыгуначнай станцыі, у Горках яны *«закусвалі»*, у Слуцку спыніліся на начлег *«у доме сямейных вечароў»*, а ў Нясвіжы – *«у замку князя Радзівіла»* [19, арк. 31 адв.–32, 33 адв.–34]. Рэвізуючы ў чэрвені 1876 г. Навагрудскі павет, Чарыкаў у Карэлічах *«сустрэў прадвадзіцеля дваранства Селіверстава і разам з ім паехаў да графа Храптовіча»* ў Шчорсы, дзе *«на абедзе быў князь Антон Радзівіл»*, пры гэтым губернатар заўважае: «*Дом як замак*» [19, арк. 41 адв.–42]. Наведваючы ў той жа час Пінскі павет, Чарыкаў ацаніў свой начлег у Целяханскім валасным праўленні *«добра»*, начлег і абед у пінскага павятовага прадвадзіцеля дваранства барона М. А. Вітэ – *«вельмі добра»*, а ў маёнтку Парэчча ўжо вышэйзгаданага памешчыка А. А. Скірмунта было *«ўсё цудоўна»* [19, арк. 43 адв.–44]. Падчас падарожжа ў Крым Валерыем Іванавічам *«куплена 500 бутэлек віна – вельмі добрае»*, а ў Штутгарт ён *«узяў з сабою дачку Надзю»* [19, арк. 55 адв.–56, 59 адв.–60]. Рухаючыся ў канцы сакавіка 1879 г. на цягніку з Мінска да Масквы, Чарыкаў зафіксаваў у дарожным дзённіку насупраць Гжацка і Мажайска трагічнае здарэнне: *«З прычыны няшчасця, якое здарылася з сустрэчным цягнікам з Масквы, разбіта 12 вагонаў, забіта 38 чалавек і паранена да 80 чалавек»* [19, арк. 121 адв.–122].

Для даследчыкаў персаналій чыноўнікаў беларускіх губерняў і мясцовых памешчыкаў запісы губернатара Чарыкава пра яго «сустрэчы са старымі і новымі знаёмымі» ўяўляюць сабой ледзь не

самую цікавую крыніцу з усяго комплексу дакументаў фамільнага архіва. Вось як мінскі губернатар характарызуе некаторых асоб: міравы пасрэднік 2-га ўчастка Бабруйскага павета карнет Васілій Аляксандравіч Назімаў – *«добры чалавек, старанны на службе»*, памешчык Эдуард Адамавіч Якса-Быкоўскі – *«чалавек цікаўны, які няспынна падарожнічае за мяжу і ў асаблівасці ў Амерыку»*, слуцкі павятовы прадвадзіцель дваранства Аляксей Уладзіміравіч Данэнштэрн і яго жонка Юлія Багданаўна – *«раней знаёмыя і вядомыя з самага лепшага боку, добрыя, гасцінныя»* [19, арк. 85], наглядчык Слуцкага духоўнага вучылішча Іосіф Іванавіч Пігулеўскі – *«чалавек цікаўны, які займаецца гісторыяй і старажытнасцямі г. Слуцка»*, памешчык Слуцкага павета Эдуард Адамавіч Вайніловіч (вядомы беларускі грамадска-палітычны дзеяч) – *«асоба, здаецца, добрая, мяркуючы паводле водгукаў аб ім тых, якія з ім знаёмыя»* [19, арк. 87], пінскі павятовы прадвадзіцель дваранства барон Мікалай Андрэевіч Вітэ – *«асоба, вядомая з самага лепшага боку»* [19, арк. 89], ігуменскі павятовы прадвадзіцель дваранства Віктар Аляксандравіч фон Гойер – *«даўно знаёмы і за мілыя яго якасці шанаваны»*, мінскі губернскі воінскі начальнік генерал-маёр Васілій Іванавіч Сахараў – *«даўно знаёмы і за мілыя яго якасці шанаваны»*, былы мінскі губернатар генерал-маёр Павел Нікаравіч Шалгуноў – *«асоба, якая пакінула пасля сябе ў Мінску добрую памяць і агульную павагу, добры сельскі гаспадар»* [19, арк. 97]. Цікавую, а часам і даволі непрывабную характарыстыку Чарыкаў дае некаторым іншым сваім знаёмым: жонка яго арандатара Ларыса Рыгораўна Ільіна – *«жудасна тоўстая, ледзьве ходзіць»* [19, арк. 53], доктар Мікалай Уладзіміравіч Пляшкоў – *«ілгун, выхваляка і гаварун»*, уладальнік Новарасійскай гасцініцы Канстанцін Іванавіч Кутукоў – *«хачу з ім гандляваць соллю»* [19, арк. 55], земскі доктар барон Крюднэр – *«няспынна п'яны»* [19, арк. 49].

За два гады да смерці адстаўны мінскі губернатар пачаў пісьмова падводзіць вынікі свайго жыцця. Так, на старонках аднаго з яго дзённікавых сшыткаў з'явілася сямейная хроніка Чарыкавых, у склад якой увайшлі падрабязная аўтабіяграфія Валерыя Іванавіча на 20 старонках, біяграфічныя замалёўкі пра яго дзяцей Кацярыну, Мікалая, Адэлаіду, Надзею і Вольгу [15, арк. 22–52]. У аўтабіяграфіі, сярод іншага, Чарыкаў апісвае цяжкія абставіны свайго нараджэння, якое магло не адбыцца з-за пагрозы выкідыша ў яго маці, узгадвае цікавыя падрабязнасці з асабістага жыцця, напрыклад, аб тым, што

пасля свайго прызначэння ад'ютантам да віленскага генерал-губернатара Ф. Я. Міркавіча ў 1842 г. ён *«закахаўся ў замужнюю яго дачку Марыю Фёдараўну Дзямідаву»* [15, арк. 22–23].

Заўважым, што мемуарна-аўтабіяграфічныя памкненні мінскага губернатара перадаліся яго сыну Мікалаю Валер'евічу Чарыкаву (1855–1930), выбітнаму расійскаму дыпламату і гісторыку, тайнаму саветніку і сенатару, які незадоўга да сваёй смерці ў эміграцыі скончыў напісанне вялікай аўтабіяграфічнай хронікі на англійскай мове. Яго кніга пад назвай «Беглы агляд высокай палітыкі: праз вайну і мір, 1855–1929» убачыла свет ужо пасмяротна ў Лондане [29], а ў 2016 г. у Маскве быў выдадзены яе рускі пераклад [28]. У гэтых успамінах ёсць адзін цікавы эпізод, звязаны з візітам Мікалая Валер'евіча да свайго бацькі ў Мінск пасля сканчэння руска-турэцкай вайны 1877–1878 гг., на якую ён трапіў добраахвотнікам: *«Увайшоўшы ў цудоўны губернатарскі асабняк, я зняў свой плашч і сядзеў, размаўляючы з бацькам і мачахай у гасцёўні, тады мой бацька спытаў мяне: «Табе халодна, што ты не здымаеш сваю аўчыну?». Толькі тады я ўспомніў, што існуюць жа і цёплыя пакоі ў свеце, якога не было ў мяне так доўга»* [29, p. 141–142].

Такім чынам, фамільны фонд Чарыкавых у Цэнтральным дзяржаўным архіве Самарскай вобласці з'яўляецца грунтоўнай крыніцавай базай не толькі па гісторыі ўласна гэтага роду, але і па самых розных аспектах гісторыі Мінскай губерні другой паловы 1870-х гг. У прыватнасці, шырокае кола дакументаў фонду пралівае святло на чыноўніцкае асяроддзе мінскага губернатара, раскрывае падаплёку шэрагу кіраўніцкіх рашэнняў, а таксама адлюстроўвае грамадска-палітычныя стасункі парэформеннага часу ў нашым краі.

Крыніцы і літаратура

1. Бригадин, П. И. Минские губернаторы: история власти / П. И. Бригадин, А. М. Лукашевич. – Минск : ГУИСТ БГУ, 2009. – 352 с.
2. Минские губернаторы, вице-губернаторы и губернские предводители дворянства (1793–1917): Биографический справочник / сост. Ю. Н. Снапковский; редкол.: В. И. Адамушко [и др.]. – Минск : Беларусь, 2016. – 398 с.
3. Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі. – Ф. 299 (Мінскае губернскае праўленне). – Воп. 7. – Д. 322. – Справа аб службе наглядчыка Барысаўскай гарадской бальніцы Г. Ф. Міхайлоўскага. 30.06.1877–31.05.1879. – 73 арк.

4. Русский биографический словарь. [Т. XXII]: Чаадаев – Швитков / под наблюд. А. А. Половцова. – Санкт-Петербург : Типография И. Н. Скороходова, 1905. – 644 с.
5. Список землевладельцев Минской губернии за 1876 год. – Минск : Типография губернского правления, 1877. – 214 с.
6. Цэнтральны дзяржаўны архіў Самарскай вобласці (далей – ЦДАСВ). – Ф. 143 (Чарыкавы – памешчыкі сяла Багданаўкі Самарскага павета і губерні). – Воп. 1.
7. ЦДАСВ. – Ф. 143. – Воп. 1. – Спр. 1. – Дакументы XVII–XVIII стст. – 32 арк.
8. ЦДАСВ. – Ф. 143. – Воп. 1. – Спр. 3. – Дакументы XIX ст. з тастаментам В. І. Чарыкава. – 35 арк.
9. ЦДАСВ. – Ф. 143. – Воп. 1. – Спр. 4. – Розныя дакументы XVIII ст. – 20 арк.
10. ЦДАСВ. – Ф. 143. – Воп. 1. – Спр. 5. – Герб рода Чарыкавых (адбітак). – 3 арк.
11. ЦДАСВ. – Ф. 143. – Воп. 1. – Спр. 8. Лісты да І. А. Чарыкава і В. І. Чарыкавай за 1829–1834 гг.; медыцынскі агляд І. А. Чарыкава за 1823 г. – 7 арк.
12. ЦДАСВ. – Ф. 143. – Воп. 1. – Спр. 9. – Лісты да Г. Е. Еналеевай за 1759–1803 гг. – 19 арк.
13. ЦДАСВ. – Ф. 143. – Воп. 1. – Спр. 10. – Розныя лісты за XVIII–XIX стст. – 14 арк.
14. ЦДАСВ. – Ф. 143. – Воп. 1. – Спр. 15. – Дзённік за 1863 г. (з 1 лютага, с. Багданаўка). – 183 арк.
15. ЦДАСВ. – Ф. 143. – Воп. 1. – Спр. 16. – Дзённік з 1 студзеня да 31 кастрычніка 1882 г.; дзённік хваробы з 30 снежня 1883 г. да 6 лютага 1884 г. – 164 арк.
16. ЦДАСВ. – Ф. 143. – Воп. 1. – Спр. 17. – Дзённік за 1882 г. (з 1 лістапада). – 143 арк.
17. ЦДАСВ. – Ф. 143. – Воп. 1. – Спр. 18. – Дзённік Дэлі Чарыкавай. Т. 1 (1 чэрвеня 1868 г., Самара).
18. ЦДАСВ. – Ф. 143. – Воп. 1. – Спр. 19. – Дарожны дзённік па Сірыі. – 36 арк.
19. ЦДАСВ. – Ф. 143. – Воп. 1. – Спр. 20. – Дарожны журнал № 2 сапраўднага стацкага саветніка В. І. Чарыкава за 1875–1876 гг. – 161 арк.
20. ЦДАСВ. – Ф. 143. – Воп. 1. – Спр. 27. – Перапіска Д. А. Пуцілава з рознымі асобамі, дзённік яго жонкі за 1829 г. і дзелавая перапіска пасля яго смерці адносна спадчыны (з каментарамі В. І. Чарыкава).
21. ЦДАСВ. – Ф. 143. – Воп. 1. – Спр. 28. – Лісты В. І. Чарыкава і яго жонкі А. Д. Чарыкавай да Д. А. Пуцілава.
22. ЦДАСВ. – Ф. 143. – Воп. 1. – Спр. 52. – Лісты з 1 кастрычніка 1876 г. да 6 студзеня 1877 г. (Санкт-Пецярбург, Мінск і інш.). – 275 арк.

23. ЦДАСВ. – Ф. 143. – Воп. 1. – Спр. 53. – Лісты з 28 студзеня 1876 г. да 16 чэрвеня 1877 г (Вятка, Мінск і інш.). – 277 арк.
24. ЦДАСВ. – Ф. 143. – Воп. 1. – Спр. 57. – Лісты да В. І. Чарыкава са студзеня да 1 лістапада 1878 г. (Мінск). – 301 арк.
25. ЦДАСВ. – Ф. 143. – Воп. 1. – Спр. 58. – Лісты з 15 чэрвеня 1878 г. да 1 студзеня 1879 г. (Мінск). – 369 арк.
26. ЦДАСВ. – Ф. 143. – Воп. 1. – Спр. 59. – Лісты з 1 студзеня да 1 сакавіка 1879 г. (Мінск). – 248 арк.
27. ЦДАСВ. – Ф. 143. – Воп. 1. – Спр. 83. – Лісты Н. В. Міхайлоўскай і яе мужа М. Г. Міхайлоўскага за 1879 г.
28. Чарыков, Н. В. Беглый взгляд на высокую политику / Н. В. Чарыков; пер. с англ. яз. Л. А. Пуховой. – Москва : ВИКМО-М ; Русский путь, 2016. – 416 с.
29. Glimpses of High Politics: Through War & Peace 1855–1929. The Authobiography of N. V. Tcharykow, Serf-Owner, Ambassador, Exile. – London : George Allen & Unwin Ltd, 1931. – 330 p.

Г. С. Жолнеркевич

РАСШИРЕНИЕ ДОСТУПА К ДОКУМЕНТАМ ГОСУДАРСТВЕННЫХ АРХИВОВ РЕСПУБЛИКИ БЕЛАРУСЬ: ПРОБЛЕМЫ И ПУТИ РЕШЕНИЯ

С момента обретения Республикой Беларусь независимости государственные архивы нашей страны являются открытыми для широкого и всеобъемлющего использования своих информационных ресурсов. Обеспечение доступа пользователей к архивным документам рассматривается в числе приоритетных задач, стоящих перед органами архивного дела и делопроизводства, государственными архивными учреждениями Беларуси. По своей сути проблема доступа остается ключевым моментом во всей сфере использования архивных документов.

В архивной системе Республики Беларусь существует три основные группы архивов: архивы государственных органов, иных организаций; территориальные (городские или районные) архивы местных исполнительных и распорядительных органов; государственные архивы. Последняя группа обеспечивает постоянное (бессрочное) хранение документов Национального архивного фонда Республики Беларусь. Исходя из этого, в нашей стране данный вид хранения документов рассматривается как одно из условий их потенциальной общедоступности. В этой связи основное внимание в вопросах доступа к архивным документам уделяется именно государственным архивам.

Базовый принцип, согласно которому пользователи архивных документов имеют право доступа к ним для получения и использования содержащейся в документах информации, определен основ-

ным актом законодательства в сфере деятельности государственных архивов – **Законом Республики Беларусь от 25 ноября 2011 года «Об архивном деле и делопроизводстве в Республике Беларусь»**. Опираясь на данный принцип, в нашей стране осуществляется деятельность по обеспечению максимально свободного доступа пользователей к архивным документам.

В Республике Беларусь вопросы доступа к информационным ресурсам государственных архивов рассматриваются как в широком, так и в более конкретном смысле.

В первом случае пользователи могут знакомиться и работать с архивными документами в читальных залах архивов, получать сведения из информационных документов – архивных справок, архивных копий и архивных выписок, посещать выставки документов, использовать необходимую для себя информацию из архивных публикаций, включая сборники документов, справочную литературу и др.

Применительно к непосредственному доступу пользователей к архивным документам основной его формой является работа в читальных залах архивных учреждений. Незначительную долю при прямом доступе к документальной информации составляет изучение документов, выданных архивом физическим либо юридическим лицам во **временное пользование**.

Основной проблемой в обеспечении максимального доступа к архивным источникам является наличие в государственных архивах документов, доступ к которым по различным причинам ограничивается. Данная категория документов, безусловно, составляет меньшинство в общем массиве документальной информации, однако сам факт их наличия является своеобразным препятствием на пути к достижению максимально свободного доступа к информационным ресурсам государственных архивов.

В целом, основания по ограничению доступа к архивным документам лежат в двух плоскостях: физическом состоянии архивных документов и характере информации, в них содержащейся.

В государственных архивах Республики Беларусь для использования не выдаются документы в ветхом состоянии, а также находящиеся в расшитом виде. Эта в значительной мере объективная причина ограничения доступа к архивным документам на первый взгляд не является серьезной проблемой в ее преодолении. Представляется

необходимым лишь осуществление технических работ, включая реставрационные, в отношении указанных выше документов. Вместе с тем нахождение на хранении в государственных архивах Республики Беларусь сотен тысяч архивных дел, а также определенные проблемы в плане технической оснащенности, не могут привести к одномоментному восстановлению всех документов, находящихся в плохом физическом состоянии. Все необходимые работы проходят в плановом порядке и потому занимают значительные временные периоды. В этой связи часть соответствующих документов может быть малодоступной либо вовсе недоступной для пользователей на протяжении нескольких лет.

В то же время гораздо более серьезной проблемой в обеспечении доступа к архивным документам является ограничение в использовании материалов архивов в связи с содержанием информации, находящейся в них.

Максимальная степень ограничения в доступе относится к документам, содержащим грифы «Секретно» и «Совершенно секретно», которые находятся на хранении в государственных архивах. **Закон Республики Беларусь «Об архивном деле и делопроизводстве в Республике Беларусь»** не содержит норм, ставящих запрет на поступление и хранение в государственных архивах документов данной категории. **Правила работы государственных архивов Республики Беларусь**, утвержденные постановлением Комитета по архивам и делопроизводству при Совете Министров Республики Беларусь от 25 ноября 2005 г. № 7, прямо указывают на то, что подобные документы хранятся в государственных архивах. В результате документы, содержащие государственные секреты и не прошедшие процедуры рассекречивания, попадают на постоянное хранение в государственные архивы. В дальнейшем государственные архивы будут не только испытывать трудности в использовании документов данной группы, но и дополнительно возложат на себя обязанность подготовки их рассекречивания. В сложившихся условиях Департаментом по архивам и делопроизводству Министерства юстиции Республики Беларусь, структурными подразделениями по архивам и делопроизводству главных управлений юстиции областных исполнительных комитетов вырабатываются определенные меры, направленные на комплектование государственных архивов документами с грифами секретности уже прошедшими процедуру рассекречивания, либо, по

крайней мере, на существенную минимизацию поступления в архивы секретных документов. В выработке соответствующих практических мер призваны оказать помощь определенные нормы, заложенные в **Законе Республики Беларусь «О государственных секретах».** В частности, процедура рассекречивания, в соответствии с которой обязанность принятия решений о рассекречивании сведений возлагается на государственные органы и иные организации, наделенные полномочием по отнесению данных сведений к государственным секретам. Государственные архивы Республики Беларусь указанными выше полномочиями не наделены. Опираясь на приведенные положения **Закона Республики Беларусь «О государственных секретах»**, государственные архивы разъясняют государственным органам, иным организациям целесообразность осуществления в соответствии с законодательством рассекречивания документов при их передаче на постоянное хранение.

Еще одной группой документальных материалов, хранящихся в государственных архивах, доступ к которым ограничивается, являются документы, содержащие сведения, относящиеся к личной тайне граждан. Данное понятие установлено **Законом Республики Беларусь «Об архивном деле и делопроизводстве в Республике Беларусь».** Порядок доступа к этим документам определен соответствующей инструкцией, утвержденной **постановлением Министерства юстиции Республики Беларусь от 24 мая 2012 г. № 132**. В отличие от документов, находящихся на секретном хранении, данная группа не нуждается в специальной процедуре снятия ограничений в доступе. По окончании установленного 75-летнего ограничительного срока, который отсчитывается со дня создания документов, они становятся доступными без ограничений. Определенные трудности в использовании документов, содержащих сведения, относящиеся к личной тайне граждан, имеют место при отнесении данных документов к категории ограниченного доступа при обращении к ним со стороны пользователей. Согласно упоминаемой выше инструкции право принимать соответствующие решения возложено на руководителей государственных архивов. В указанных действиях может усматриваться элемент субъективности, различия в подходах при оценке характера информации, содержащейся в архивных документах.

Приказом директора Департамента по архивам и делопроизводству от 28 декабря 2015 г. № 50 были утверждены **Методические**

рекомендации по работе с архивными документами, содержащими сведения, относящиеся к личной тайне граждан. В указанном методическом документе установлены критерии, определяющие принадлежность той или иной архивной информации к личной тайне граждан.

Последней группой архивных документов, доступ к которым может быть ограничен, являются материалы, относящиеся к негосударственной части Национального архивного фонда Республики Беларусь, переданные в государственный архив отдельными гражданами. В данном случае использование указанных документов зависит преимущественно от конкретных решений, принимаемых физическими лицами. В частности, сроки ограничения в доступе к конкретным документам могут быть оговорены заинтересованными гражданами перед передачей документов на постоянное хранение в государственный архив.

Проблема расширения доступа к архивным документам в контексте обозначенных вопросов представляется крайне насущной. При этом сам процесс подразумевает движение в нескольких направлениях.

Приведенная информация свидетельствует о том, что процедура снятия ограничений на использование документов находится вне компетенции государственных архивов либо зависит от временного фактора. Таким образом, в сложившихся условиях основной упор в процессе расширения доступа к архивным документам видится в поступательном увеличении объема представления этих документов в различных видах и формах.

К одному из основных действий, способствующих повышению уровня доступности архивных документов, относится **информационное обеспечение пользователей**. Государственные архивы Республики Беларусь в рамках данного вида деятельности исполняют генеалогические, тематические (включая биографические запросы как разновидность тематических) и запросы социально-правового характера. В среднем, ежегодно архивными учреждениями рассматривается около 300 генеалогических, более 3 000 тематических, около 13 000 биографических запросов и около 30 000 запросов социально-правового характера. Некоторые недостатки данного направления в общем процессе расширения доступа к архивным документам заключаются в индивидуальной направленности поступления

архивной информации, которая зачастую остается только у конкретного гражданина либо небольшой группы лиц.

Из числа традиционных и в то же время наиболее эффективных методов презентации архивных документов необходимо выделить **публикационную деятельность**. На протяжении целого ряда лет государственные архивы выпускают в свет сборники документов, справочники, сборники воспоминаний, аналитические и периодические издания. За последние пять лет (с 2013 г.) государственные архивные учреждения выпустили в свет около 60 изданий, представленных в различных формах. В числе наиболее важных архивных изданий выделяются сборники, посвященные истории Великой Отечественной войны («“Зимнее волшебство”. Нацистская карательная операция в белорусско-латвийском пограничье, февраль–март 1943 г.», 2013 г., «Хатынский некрополь», 2014 г., «Памятники Великой Отечественной войны в Беларуси. 1942–1991 гг.», 2015 г., «Брест в 1941–1944 гг. Оккупация», 2016 г., «Тростенец: трагедия народов Европы, память в Беларуси», 2016 г., «Белорусский штаб партизанского движения Беларуси. Сентябрь–декабрь 1942 года», 2017 г. и др.), Первой мировой войны («Беларусь в годы Первой мировой войны (1914–1918)», 2014 г., «Последний приют солдата», 2014 г.), восстанию 1863–1864 гг. («Паўстанне 1863–1864 гадоў у Віцебскай, Магілёўскай і Мінскай губернях», 2014 г., «Удзельнікі паўстання 1863–1864 гадоў: Біяграфічны слоўнік (паводле матэрыялаў Нацыянальнага гістарычнага архіва Беларусі)», 2016 г.), религиозной истории Беларуси («Конфессии на Гомельщине (20–30-е годы XX века)», 2013 г., «Гродненская православная епархия (1921–1939)», 2015 г., «Святар у беларускім соцыуме: прасапаграфія ўніяцкага духавенства 1596–1839 гг.», 2015 г., «Религиозная жизнь на Минщине (1918–1941)», 2015 г., «Старообрядцы на Гомельщине (1918–1991 годы)», 2017 г.).

За последнее пятилетие Национальным историческим архивом Беларуси было выпущено три тома «Гербоўніка беларускай шляхты» (на буквы В, Г и Д).

Среди периодических изданий, публикующих на своих страницах архивные документы, необходимо упомянуть «Беларускі археаграфічны штогоднік» и «Архіварыус», издаваемые соотвественно Археографической комиссией при Департаменте по архивам и делопроизводству Министерства юстиции Республики Беларусь и Национальным историческим архивом Беларуси.

Процессу расширения доступа к архивным документам способствует также и **организация выставок**. Вместе с тем, нельзя не признать, что данное направление в силу разных причин является менее эффективным в общем контексте повышения степени открытости информационной базы государственных архивов. В этой связи большое значение приобретает **реализация интернет-проектов**, часто именуемых **виртуальными выставками**. Большинство данных проектов размещается в виде специальных рубрик на сайте «Архивы Беларуси» (http://www.archives.gov.by). Интернет-проекты, посвященные юбилейным датам белорусской и мировой истории, реализуются с 2005 г. и на сегодняшний день их насчитывается 14.

Среди наиболее значимых интернет-проектов хотелось бы упомянуть следующие: «Класік беларускай літаратуры У. С. Караткевіч. Да 80-годдзя з дня нараджэння» (2010 г.); «Класік беларускай літаратуры Максім Багдановіч. Да 120-годдзя з дня нараджэння» (2011 г.); «К 200-летию войны 1812 г.» (2012 г.); «К 150-летию начала национально-освободительного восстания в Беларуси, Польше и Литве (1863–1864 гг.)» (2013 г.); «К 100-летию начала Первой мировой войны» (2014 г.), «Выдающийся исследователь белорусской этнографии Е. Карский» (2015 г.); «Выдающийся исследователь белорусской истории М. В. Довнар-Запольский» (2016 г.), «Белорусская государственность в 1918–1920-х годах» (2017 г.). Роль интернет-проектов в расширении доступа к архивным документам заключается в широкой презентации указанных документов в сети интернет в рамках заявленной специальной рубрики.

В 2014 г. архивная отрасль Республики Беларусь сделала еще один шаг в направлении повышения степени открытости фондов государственных архивов. Была введена в действие «Система открытого доступа к документам Национального архивного фонда Республики Беларусь». В настоящее время во всемирной сети создан сайт http://www.archives-online.becloud.by, на котором размещена данная система. На первом этапе в системе планируется размещение описей документов в электронном виде, в последующем электронные копии архивных документов.

Г. А. Сівохін, К. І. Мяцеліца

МЕТАДАЛАГІЧНЫЯ АСПЕКТЫ РЭАЛІЗАЦЫІ ДРУГОЙ СТУПЕНІ СІСТЭМЫ АДКРЫТАГА ДОСТУПУ ДА ДАКУМЕНТАЎ НАЦЫЯНАЛЬНАГА АРХІЎНАГА ФОНДУ РЭСПУБЛІКІ БЕЛАРУСЬ

Адной з галоўных задач органаў архіўнай справы і справаводства, дзяржаўных архіўных устаноў Рэспублікі Беларусь з'яўляецца рэалізацыя правоў грамадзян на атрыманне інфармацыі, якая ўтрымліваецца ў дакументах Нацыянальнага архіўнага фонду Рэспублікі Беларусь (далей – НАФ). Для выканання гэтай задачы ў апошнія гады з'явілася шмат новых магчымасцей, звязаных з паскораным развіццём інфармацыйных тэхналогій, у тым ліку глабальнай камп'ютарнай сеткі Інтэрнэт. Інтэрнэт адкрывае шырокія перспектывы для азнаямлення карыстальнікаў з дакументальнай спадчынай краіны, а таксама служыць сродкам фарміравання ў грамадскай свядомасці разумення значнасці дзяржаўных архіваў Рэспублікі Беларусь як цэнтраў, якія захоўваюць і апрацоўваюць каштоўную рэтраспектыўную інфармацыю і забяспечваюць доступ да інфармацыйных масіваў.

Першая чарга Сістэмы адкрытага доступу да дакументаў Нацыянальнага архіўнага фонду (далей – САДД НАФ) уведзена ў прамысловую эксплуатацыю ў 2016 г. Яна дазваляе фарміраваць архіўныя апісанні для аб'ектаў усіх узроўняў (ад архіва да дакумента) і забяспечваць доступ да іх для ўсіх катэгорый карыстальнікаў, але бесперашкодны доступ да файлаў лічбавых аб'ектаў (адсканіраваных вобразаў старонак), уключаючы іх запампоўку на камп'ютар карыстальніка, рэалізаваны толькі на ўзроўні вопісаў. Доступ да зместу дакументаў у адпаведнасці з патрабаваннямі такіх метадычных дакументаў па архіўнай справе і справаводстве, як «Правила работы государственных архивов Республики Беларусь» (далей – Правілы), ажыццяўляецца толькі аўтарызаваным карыстальнікам. Задача рэалізацыі магчымасці арганізацыі другой ступені доступу да САДД НАФ – аўтарызацыі – пастаўлена ў другой чарзе САДД НАФ.

На цяперашні час у Інтэрнэце па адрасе http://archives-online.becloud.by/ размешчана падсістэма «Вывад» САДД НАФ. Яна дазваляе праглядаць апісанні фондаў, вопісаў, спраў і, у некаторых выпадках, асобных дакументаў з дзяржаўных архіваў Беларусі. Пры далейшым развіцці САДД НАФ неабходна пачаць размяшчэнне ў Інтэрнэце фай-

лаў лічбавых аб'ектаў (дакументаў у электронным выглядзе і лічбавыя копіі папяровых дакументаў).

Не выклікае сумнення, што забеспячэнне карыстальнікам адкрытага доступу праз Інтэрнэт да лічбавых копій архіўных дакументаў будзе запатрабавана грамадствам. Развіццё САДД НАФ накіравана на пашырэнне інфармацыйна-пошукавых магчымасцей і сродкаў доступу да інфармацыйных рэсурсаў, якія захоўваюцца ў дзяржаўных архівах, і з'яўляецца адной з важных задач дзейнасці дзяржаўных архіўных устаноў Рэспублікі Беларусь на сучасным этапе. Хуткасць аўтаматызаванага пошуку, а таксама яго эфектыўнасць з'яўляецца відавочнай перавагай прадстаўлення архіваў у электронным выглядзе над архівамі на папяровым носьбіце. Аблічбаваныя матэрыялы пашыраюць колькасць карыстальнікаў архіўнай інфармацыі. Даныя ў электронным выглядзе становяцца даступнымі карыстальнікам незалежна ад іх месца знаходжання, што значна павялічвае выніковасць даследаванняў.

Акрамя гэтага, выкарыстанне электронных копій архіўных дакументаў мае перавагі перад выкарыстаннем арыгіналаў дакументаў на папяровым носьбіце:

- забяспечваецца захаванасць дакументаў на папяровым носьбіце;
- забяспечваецца магчымасць шматразовага капіравання без страты якасці;
- колькасць выдач карыстальнікам дакументаў на папяровым носьбіце скарачаецца, зніжаецца нагрузка на чытальныя залы архіваў;
- электронная копія дакумента можа быць аператыўна перададзена на любыя адлегласці;
- доступ да лічбавай копіі архіўнага дакумента можа быць забяспечаны ў любы час.

Аблічбаванне архіўных дакументаў мае сваёй мэтай скіраванае фарміраванне банка даных з лічбавымі копіямі дакументаў дзяржаўных архіваў з забеспячэннем магчымасці адкрытага доступу карыстальнікаў да іх праз Інтэрнэт.

У выніку перад Беларускім навукова-даследчым цэнтрам электроннай дакументацыі была пастаўлена задача распрацоўкі і рэалізацыі навукова-даследчай работы «Разработать принципы развития Системы открытого доступа к документам Национального

архивного фонда Республики Беларусь» (далей – НДР). У рамках работы была вызначана мэта – выпрацаваць асноўныя функцыянальныя патрабаванні да механізму ўзаемадзеяння карыстальнікаў з архівамі пры атрыманні аддаленага доступу да зместу дакументаў, а таксама пры прадстаўленні іншых відаў электронных паслуг дзяржаўных архіваў.

Асноўнымі задачамі НДР з'яўляюцца:

- аналіз вопыту архіўных службаў іншых дзяржаў па рэалізацыі правоў грамадзян на доступ да архіўнай інфармацыі;
- вызначэнне варыянтаў прадстаўлення аддаленага доступу да зместу архіўных дакументаў, якія ў найбольшай ступені адказваюць інтарэсам як архівістаў, так і спажыўцоў інфармацыі;
- вызначэнне агульных прынцыпаў узаемадзеяння архіваў з грамадзянамі ў сучасных умовах з выкарыстаннем найноўшых інфармацыйных тэхналогій.

У якасці асноўных метадаў даследавання ўжываюцца метады сістэмнага і параўнальнага аналізу. Акрамя таго, выкарыстаны эксперыментальны метад для апрабацыі прапанаваных тэхнічных рашэнняў.

У выніку выканання НДР сфармуляваны тэхнічныя і арганізацыйныя патрабаванні да сістэмы, якія дазваляюць забяспечыць:

- два ўзроўні доступу для карыстальнікаў САДД НАФ — ананімны і аўтарызаваны;
- магчымасць пераходу аўтарызаваных карыстальнікаў у рэжым, які дазваляе ім праглядаць або спампоўваць файлы лічбавых аб'ектаў (дакументы ў электронным выглядзе і лічбавыя копіі папяровых дакументаў) на ўмовах, вызначаных у рамках дадзенай НДР;
- магчымасць прадстаўлення іншых відаў электронных паслуг дзяржаўных архіваў, вызначаных у рамках дадзенай НДР.

У ходзе рэалізацыі НДР вызначаны агульныя прынцыпы ўзаемадзеяння архіваў з грамадзянамі ў сучасных умовах, з выкарыстаннем найноўшых інфармацыйных тэхналогій. Вынікі НДР выкарыстаны пры распрацоўцы тэхнічнага задання на другую чаргу САДД НАФ, пры ацэнцы прапаноў патэнцыйных выканаўцаў і прыёмцы гатовага прадукту.

Згодна з каляндарным планам работы на 2017 г., тэхнічнае заданне на выкананне НДР было разлічана на адзін год у адзін этап, з паквартальнай разбіўкай падэтапаў работы на раздзелы: першы і другі кварталы — «Анализ отечественной нормативной базы и опыта архивных служб других государств по реализации прав граждан на доступ к архивной информации» і «Определение оптимального варианта предоставления удаленного доступа к содержанию архивных документов» адпаведна. На трэці квартал, згодна з каляндарным планам работы, была вызначана падтэма «Предварительное формулирование технических и организационных требований ко второй очереди СОДД НАФ».

У першых двух раздзелах у рамках НДР былі распрацаваны агульнаметадалагічныя асновы НДР і прапанаваны прынцыпы да падыходу рэалізацыі НДР і пачатку працы другога этапу САДД НАФ.

На першым падэтапе распрацоўкі тэмы былі вызначаны наступныя магчымыя шляхі развіцця САДД НАФ: арганізацыя дзейнасці САДД НАФ па прынцыпе электроннай (віртуальнай) чытальнай залы (далей – ЭЧ) альбо праз электронную публікацыю лічбавых вобразаў архіўных дакументаў НАФ. Таксама было вызначана, што ў большасці краін свету доступ да электронных копій архіўных дакументаў праз Інтэрнэт даецца бясплатна. Гэта адпавядае беларускаму заканадаўству, згодна з якім асноўная частка фінансавага цяжару па ўтрыманні дзяржаўных архіваў ляжыць на бюджэце Рэспублікі Беларусь. Разам з тым, да развіцця САДД НАФ можна часткова прыцягнуць сродкі з пазабюджэтных крыніц. Другая частка справаздачы прысвечана вызначэнню такіх крыніц і парадку прыцягнення сродкаў.

У трэцім квартале разгледжаны механізмы ўвядзення ў дзеянне САДД НАФ для шырокага выкарыстання, фіналізацыя канцэпцыі прынцыпаў пабудовы архітэктуры праграмнага забеспячэння САДД НАФ і архітэктонікі САДД НАФ у форме арганізацыі яе работы ў выглядзе ЭЧ архіўнай установы як найбольш адпаведнай мэце і задачам НДП, а таксама прапановы па рэалізацыі і папулярызацыі САДД НАФ і інтэгравання яе ў міжнароднае архіўнае сеціва.

Чацвёрты – завяршальны – падэтап прадугледжваў дапрацоўку тэхнічных і арганізацыйных патрабаванняў да другой чаргі САДД НАФ, што і было выканана.

У выніку правядзення НДР па распрацоўцы прынцыпаў развіцця Сістэмы адкрытага доступу да дакументаў НАФ мы можам канста-

таваць, што САДД НАФ мусіць будавацца на прынцыпах рэалізацыі бясплатнай некамерцыйнай сістэмы дэпанавання дзяржаўных і навуковых даных, аналагічных свабоднай ліцэнзіі. Дадзеная сістэма вызначаецца адкрытасцю, пры якой забяспечваецца пастаянная дыстанцыйная паўнатэкставая даступнасць для машыначытабельнага выкарыстання з далейшай магчымасцю рэпублікацыі архіўных дакументаў НАФ у рамках дзеючага заканадаўства Рэспублікі Беларусь.

У выніку на падставах аналізу папярэдніх падэтапаў НДР, якія ўключалі разгляд нарматыўнай базы і досведу працы архіўных службаў Беларусі і іншых краін у галіне адкрытага доступу грамадзян да архіўнай інфармацыі, а таксама грунтуючыся на праведзеным даследаванні розных варыянтаў выканання задач, пастаўленых у НДР для рэалізацыі другой чаргі САДД НАФ, былі абраны і прапанаваны формы працы сістэмы ў якасці ЭЧ з аддаленым доступам да яе сродкамі Інтэрнэт. Так, рэалізацыя другой чаргі САДД НАФ у адпаведнасці з дзеючым заканадаўствам можа быць праведзена ў двух розных выглядах: у форме электроннай публікацыі альбо ў форме арганізацыі работы ЭЧ. Метадалагічна-арганізацыйныя прынцыпы вырашэння САДД НАФ і тэхнічнае заданне прадугледжваюць рэалізацыю магчымасці аддаленага бесперашкоднага доступу да зместу архіўных дакументаў і файлаў іх лічбавых вобразаў (адсканаваных вобразаў старонак), уключаючы іх запампоўванне на камп'ютар карыстальніка, і прадстаўленне тым іншых відаў электронных паслуг дзяржаўных архіваў менавіта для аўтарызаваных карыстальнікаў.

Зыходзячы з гэтага, найбольш мэтазгодным уяўляецца рэалізацыя другой чаргі САДД НАФ па гібрыдным прынцыпе, які ўключае ў сябе спалучэнне электроннай публікацыі — для навукова-даведачнага апарату, а таксама дапаможнай і інфармацыйнай базы архіваў, — а для ўласна поўнага доступу да файлаў лічбавых вобразаў (адсканаваных вобразаў старонак) архіўных дакументаў і прадстаўлення электронных паслуг — арганізацыя работы ЭЧ.

Другі ўзровень доступу прадугледжвае рэгістрацыю карыстальніка на сайце ў асабістым электронным кабінеце і далейшую яго аўтарызацыю пры рабоце з САДД НАФ для атрымання поўнага доступу да функцыянальных магчымасцей САДД НАФ, выканання замоў і атрымання шэрагу паслуг, у тым ліку і на платнай аснове. Да таго ж, у адпаведнасці з Правіламі электронны кабінет будзе выконваць функцыі асабістай справы карыстальніка чытальнай залы, якая будзе вес-

ціся ў аўтаматычным рэжыме. У асабістым электронным кабінеце, апрача анкетных даных, будуць фіксавацца журнал рэгістрацыі дакументаў, з якімі працаваў карыстальнік, магчыма арганізацыі зводных статыстычных і іншых справаздач аб рабоце карыстальнікаў і/ці САДД НАФ і г. д.

Больш за тое, арганізацыя выканання платных паслуг такім чынам дазволіць пашырыць карыстанне фондамі не толькі буйных цэнтральных, але і рэгіянальных, г. зн. занальных, дзяржаўных архіваў, якія часта застаюцца па-за ўвагай даследчыкаў праз сваю фізічную аддаленасць. Выкананне платных паслуг на базе САДД НАФ, у тым ліку будзе садзейнічаць паляпшэнню іх матэрыяльнай базы.

Такім чынам, прадугледжваецца два ўзроўні карыстальніцкага доступу да САДД НАФ. На першым узроўні рэгістрацыя і аўтарызацыя карыстальнікаў не прадугледжана. Таксама работа на дадзенай ступені доступу дазваляе інтэграваць САДД НАФ у шэраг міжнародных архіўных праектаў, напрыклад, у такую агульную пошукавую базу, як Архіўны партал Еўропы (www.archivesportaleurope.net/).

Інтэграцыя САДД НАФ у агульную пошукавую базу Архіўнага партала Еўропы будзе з'яўляцца вельмі важным крокам на шляху развіцця архіўнай справы ў Беларусі. Геаграфічны ахоп праекта будзе спрыяць наладжванню сувязяў паміж даследчыкамі і архівістамі з Беларусі і іншых краін Еўропы. Чым больш устаноў будзе ўдзельнічаць у падтрымцы Архіўнага партала Еўропы, тым больш будзе пашырацца дыверсіфікаваны лічбавы ландшафт еўрапейскіх архіваў і тым большы кантэнт стане даступным для карыстальнікаў партала. Пашыранае супрацоўніцтва з еўрапейскімі ўстановамі станоўча паўплывае на развіццё дзяржаўных архіваў Беларусі, якія змогуць адыгрываць у праекце самастойную ролю (удзельнічаць у асобных міжнародных праектах, атрымліваць гранты і г. д.).

Першым крокам на шляху інтэграцыі САДД НАФ у пошукавую базу Архіўнага партала Еўропы павінен стаць абмен візітамі беларускіх і еўрапейскіх архіўных служб. На дадзены момант ва ўмовах вельмі абмежаванага фінансавання ледзь не адзіным даступным інструментам для падобнага абмену з'яўляецца праграма MOST.

Можна канстатаваць, што не толькі юрыдычна не ўяўляецца дапушчальным, але і метадалагічна – немэтазгодным з'яўляецца ўвядзенне аплаты за карыстанне САДД НАФ. Айчынная нарматыўная база паказвае, што асноўная частка фінансавага цяжару па ўтры-

манні дзяржаўных архіваў, а г. зн. і на рэалізацыю праекта САДД НАФ, ляжыць на бюджэце Рэспублікі Беларусь. Выкананне платных паслуг архіўнай установай, якая будзе суправаджаць вядзенне САДД НАФ, не зможа ў значнай ступені кампенсаваць выдаткі на функцыянаванне сістэмы. Аднак з іншага боку, не толькі пажаданай, але і абавязковай умовай будзе арганізацыя выканання дадатковых платных паслуг у рамках рэалізацыі САДД НАФ, а таксама прыцягненне фінансавых сродкаў праз краўдфандынгавыя праекты, партнёрскія і грантавыя праграмы, магчымую перадачу часткі работ вонкаваму партнёру і г. д.

У выніку аналізу досведу архіўных службаў і грамадскіх арганізацый розных дзяржаў па рэалізацыі правоў грамадзян на доступ да архіўнай інфармацыі было выяўлена, што большасць сайтаў архіваў даюць доступ да электронных копій архіўных дакументаў без папярэдняй рэгістрацыі. На тых сайтах, дзе для доступу да копій дакументаў патрабуецца рэгістрацыя, як правіла, парадак рэгістрацыі спрошчаны. У пераважнай большасці выпадкаў доступ да архіўных дакументаў даецца грамадзянам бясплатна.

Сярод іншага, немагчыма не адзначыць пэўныя аспекты работы сістэмы, на якія ў далейшым падчас дапрацоўкі і/альбо распрацоўкі трэцяй чаргі сістэмы варта звярнуць увагу. Так, згодна з Рэгламентам, для файлаў, якія размяшчаюцца ў сістэме САДД НАФ і якія не з'яўляюцца графічнымі, напрыклад, файлы з такімі пашырэннямі, як *pdf, doc, docx, xls, xlsx* і г. д., рэалізавана функцыя загрузкі загадзя падрыхтаванай выявы.

Уяўляецца мэтазгодным пры далейшай дапрацоўцы САДД НАФ на файлы, якія не з'яўляюцца графічнымі, распрацаваць/укараніць сістэму аўтаматычнага фарміравання файлаў прэв'ю для далейшага прагляду першай старонкі без загрузкі ўсяго файла цалкам на камп'ютар, аналагічную сістэме загрузкі прэв'ю графічных файлаў кшталту *tif, djvu, jpg, jpeg, png, gif* і г. д.

Таксама пэўнай дапрацоўкі, магчыма, вымагаюць моманты, звязаныя з арганізацыяй пошуку, асабліва з наладкамі пашыранага пошуку, і некаторымі іншымі аспектамі: агульная навігацыя інтэрнэт-партала не адразу і не зусім можа быць зразумелай, бо шэраг карыстальнікаў не маюць спецыяльнай падрыхтоўкі і прызвычаены да іншых алгарытмаў арганізацыі навігацыі сайта.

Не менш важным момантам у працы інтэрнэт-партала САДД НАФ з'яўляецца аспект аператыўнага і рэгулярнага абнаўлення такіх яго

раздзелаў, як «Новости», «О портале», «Как искать?», «Исследуйте», «Контакты», «Помощь», слайды, банары і г. д. Не вымагаючы капіталаўкладанняў на праграмную і інфармацыйную распрацоўку і далейшую падтрымку ў рамках работы сістэмы, гэтыя раздзелы, аднак, патрабуюць наяўнасці адказнай асобы, якая б на пастаяннай аснове сачыла за іх напаўненнем актуальным кантэнтам.

Канцэптуальнага і прынцыповага рашэння патрабуе пытанне мовы, на якой вядзецца дзейнасць інтэрнэт-партала САДД НАФ. Сам сайт мае ў сваёй арганізацыі толькі рускамоўную старонку, аднак кантэнт архіўных апісанняў прадстаўляецца і на рускай, і на беларускай мовах. Натуральна, гэтае пытанне не можа быць вырашана выключна ў рамках дзейнасці САДД НАФ, паколькі закранае шэраг аспектаў як работы іншых архіўных устаноў Рэспублікі Беларусь, так і ўласна метадычных падыходаў да дзейнасці САДД НАФ як самастойнага партала: стварэнне адпаведных дубляў архіўных апісанняў і на беларускай, і на рускай мовах пацягне за сабой не толькі дадатковыя капіталаўкладанні, але і значна замарудзіць працу архіўных устаноў па напаўненні САДД НАФ, якая ў сілу аб'ектыўных прычын і так пакідае жадаць лепшага.

Асобным пытаннем павінна стаць стварэнне англамоўнай версіі сайта, асабліва ў кантэксце прапанаваным у астатнім раздзеле дадзенай работы варыянце інтэграцыі ў міжнароднае архіўнае сеціва. Прэзентацыя дзейнасці САДД НАФ на англійскай мове, натуральна, не толькі справа прэстыжу і міжнароднай навуковай камунікацыі і афіляцыі беларускай архіўнай справы з міжнароднымі архіўнымі структурамі, але і магчымасць пашырыць рынак аказання платных паслуг. Аднак пры стварэнні англамоўнай версіі інтэрнэт-партала САДД НАФ, верагодна, апрача інфармацыйна-даведачнай структуры сайта і агульна-апісальных палёў сістэмы, уласна архіўныя апісанні падвяргаць перакладу немэтазгодна, перш за ўсё з эканамічных прычын (якасны прафесійны пераклад будзе патрабаваць значных капіталаўкладанняў, а праца з архіўнымі дакументамі ў любым разе азначае валоданне даследчыкам мовай дакумента).

А. М. Белявский, С. А. Захаркевич

ПО ТУ СТОРОНУ ЖИЗНИ:
АНТРОПОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ПРОСТРАНСТВЕННОЙ СЕМАНТИКИ ПОНЯТИЯ «АРХИВ»

«Древность – в историю!
Дряхлость – в архивах пылиться!»
(В. Высоцкий. «Марш физиков»)

Одной из важнейших онтологических и физических категорий мира является категория пространства. Наряду со временем, движением и информацией оно представляет собой одно из основных свойств материи, позволяющих фиксировать положение физических (шире – любых, в том числе символических) объектов относительно друг друга. Для исследователя из области социальных и гуманитарных наук в данном случае большой интерес представляет то, каким образом означивается эта относительная физически, но крайне значимая символически стратификация. Пространственные представления характеризуются мировоззренческой наполненностью и культурной обусловленностью, переносятся в другие концептуальные области, в частности, в сферу временных и иерархических отношений. Лингвисты отмечают, что концептуализация пространства может осуществляться с помощью существительных с пространственной семантикой. Одной из самых распространенных моделей метафорического переноса является перенос пространственных характеристик в сферу социальных категорий и, чаще всего, с отрицательной коннотацией. Все живые существа, в том числе и люди, создают собственные миры обитания, осваивая пространство и преобразовывая его в соответствии со своими потребностями. В данном случае мы – архивист и антрополог – попытались взглянуть с такой точки зрения на понятие, связанное с одной из основных потребностей общества, социальной памятью: **архив**. В классическом определении нации одной из важнейших характеристик являются «общие представления о прошлом» и «имеющая собственное государство». Таким образом, в XIX в. вместе с концепцией национального государства начали в новом ключе развиваться учреждения и отрасли знания, обеспечивающие его атрибутивные признаки, – исторические архивы и историческая наука.

Одно из первых в русском языке определений понятия «архив» появляется в словаре Даля: *«Место хранения старых письменных дел и бумаг» <выделения подчеркиванием в цитатах наши. – А. Б., С. З.>*. Толковый словарь Ожегова дает такое определение архива: *«Учреждение для хранения старых, старинных документов. Сдать в архив (также переносное значение: упразднить, признать устаревшим, негодным)»* [1, с. 31]. Характерно, что в этом примере использования слова у Ожегова дается именно негативная, отрицательная коннотация – и в итоге место памяти, учреждение, созданное для *сохранения*, получает значение *упразднения*; место хранения *ценных* документов производит коннотацию *негодности*. Негативные коннотации архива, вероятно, заимствуются из сферы временных отношений через значения старости, используя в качестве семантического основания «архэ» в значении «древность», а не «власть», вместо «архонт», «чиновник» (на что обращал внимание Ж. Деррида в своей работе «Архивная лихорадка» [2, p. 9]). Метафорически (и практически) это значение отделения от реальной, настоящей жизни переносится в пространственную сферу – место архиву отводится за пределами центра активной деятельности, на периферию. То же самое происходит с характеристиками образа архивиста, на которого переносятся все негативные коннотации архива – старость, отделенность от активной жизни и даже актуальных моральных принципов. Примеры можно найти в русской и белорусской литературах, начиная с первых декад XX в., и в окружающей нас повседневной реальности, что мы попытаемся продемонстрировать ниже. Возможно, они помогут найти ответ на вопрос о столь странной деградации атрибутивно важного государственного символа. Любопытно, что еще в начале XIX в. термин «архив» в большей степени вызывал ассоциацию со словосочетанием «архивные юноши» (с легкой руки С. А. Соболевского) – гораздо более позитивная метафора – но здесь речь шла не об историческом, а о министерском архиве, еще не настолько явно исключенном из «активной жизни».

Один из первых подходящих примеров, т. е. литературных произведений, тематически посвященных архиву или архивисту, является рассказ Алексея Михайловича Ремизова «Жизнь несмертельная» (написан в 1917 г., впервые опубликован в 1921 г. в сборнике «Шумы города»). Его центральный персонаж – своеобразный «протоархивист» Иона Петрович Боголепов. Несмотря на то что его прообраз – реаль-

ный Иона – Иона Дмитриевич Преображенский, ученый-археолог из Костромы, само это имя может по антитезе связываться с ветхозаветным пророком, представлявшим по словарю Брокгауза и Ефрона «силу нравственную» (ослабшего Израильского царства в противостоянии с могущественной Ассирийской монархией). Параллель напрямую проводит сам автор, заключая Иону-архивиста в финале рассказа в корзины как «тезоименитого» Иону-пророка «во чреве китовом». Вахтер Дворянского собрания в отместку закрывает пьяного Иону, заснувшего в одной из корзин, в которых перетаскивали вещи собрания, второй корзиной и связывает их. Образ заживо погребенных покойников использует здесь и сам Ремизов: *«Значит, смерть заживо… И ясно представилось ему <Ионе>, как обкусает он себе руки от жажды, перевернется вниз лицом и умрет: покойники, заживо погребенные, всегда так перекувыркивались»* [3, с. 404].

«Могильную бесконечную ночь провел Иона в корзине». Так же, как и с пророком после/во время заключения, с Ионой Петровичем происходит моральный надлом, раскаяние. До того случая Иона в гротескной форме демонстрирует качества, которые, возможно, могут быть интерпретированы как демонстрация результатов отрицания этической основы индивидуальных действий, которое Достоевский в «Братьях Карамазовых» приписывает влиянию идей Просвещения, западному индивидуализму, отрицанию наукой духовности. Иона снабжен полным набором негативных качеств, возникающих от этого: эгоизм, похоть, зависть, нечистоплотность (моральная и для наглядности физическая – *см. цитату ниже*), вороватость (*«он мог на глазах владельца изъять документ или даже небольшую книгу»*) и в конце жизни – как результат – моральное и физическое одиночество: *«Невелика птичка, с лица черен и даже черномаз, бородка клочьями, на лбу волосы прилипли, водкой на семь шагов разит. А пальто со следовательского плеча широко и рукава длинны. Карманы набиты каменным да бронзовым веком – в разговоре вынимает то одну, то другую вещь и на ладонь себе: гляди и поучайся! А из боковых карманов торчат книжки, рукописи, столбцы, – у него все есть»* [3, с. 389].

Символичны характеристики, которые дает автор Ионе, приписывая ему в гротескной форме божественные качества: *«При первом же нашем разговоре поразил меня Иона Петрович свойствами нечеловеческими, а исключительно принадлежащими единому всемогущему Господу Богу <…> вездесущием <…> всезнанием <…>. Все знал Иона*

и не только о прошлом и самом деберьном, а и грядущее не было от него скрыто <…>. В людях шла молва, будто свиток – столбец такой – отыскал Иона длины непомерной, обвился весь, как плащаницой, и носит на себе, двадцать лет читает, дочитать не может, а написано в том свитке, как нашему русскому царству быть» [3, с. 391].

Место жительства Ионы – пусть и не архив, но обитель архивиста – тоже характерно: *«около церкви Стефана Сурожского»* [3, с. 389], к тому же он – сын протопопа. Архив также недалеко: *«Рядом со сводчатой канцелярией в кирпичной палатке помещался Дворянский архив. А правее в пустых комнатах для депутатов были сложены старые книги, рукописи и старинные вещи, занимавшие три комнаты»* [3, с. 394]. Описание архива в точности по словарю Даля. Впрочем, «основное» место работы Ионы тоже типично – канцелярия Дворянского благородного собрания, помещенная «за лестницей». Кстати, образ лестницы использовал Ремизов и при описании предсмертного видения Ионы – оскорбленной им девушки: *«А она сбоку так взглянула на него – нет, не узнает! – и пошла. И он вдогонку. Вбежала на лестницу. И он за ней... Лестница темная, скользкая. На самый верх взлетели. Дальше нет хода»* [3, с. 409]. Лестница выступает символом отделения/перехода между местом работы архивиста и Дворянским собранием, и между жизнью и смертью.

Таким образом, можно выделить ключевые понятия, связываемые здесь с архивом и архивистом: **нечеловеческие свойства, церковь, смерть, с лица черен, лестница, закрытость** (в корзинах как в чреве кита).

Следующее произведение, в котором напрямую затрагивается архивная тематика, – «Архивное дело» Ивана Алексеевича Бунина (рассказ впервые напечатан в газете «Русское слово» в 1914 г.). Здесь выразительно просматривается достигаемая различными изобразительными средствами ассоциация архива с царством мертвых. Прямо с первых строк: *«Секретарь, бывший семинарист, недаром называл Фисуна Хароном. Фисун, как я уже сказал, был убежденнейший архивариус <…>. Он был очень мал ростом, круто гнул свою сухую спинку, носил престранный костюм: длинный базарный пиджак из чего-то серого и громадные солдатские сапоги, в прямые и широкие голенища которых выше колен уходили его тонкие, на ходу качавшиеся ножки. Он очень плохо слышал <…>, он тряс от старости головой, голос имел могильный, рот впалый, и ничего, кроме великой усталости и*

тупой тоски, не выражали его выцветшие глаза. Прибавьте к этому еще и облезлую смушковую шапку, которую Фисун натягивал на голову ниже ушей, боясь, что в них надует и уж совсем лишит его слуха, прибавьте толстые морщины на сапогах, – фигура-то получится и впрямь потешная» [4, с. 288].

Подчеркивание маргинальности, «пограничности» Фисуна, его отделенности от «живого» мира через потешность – фамилии (с теми же фоносемантическими признаками: трусливый, маленький, плохой, низменный, печальный, слабый, пассивный, темный, медленный [5]) и внешности, характера, привычек, биографии, через плохой слух. Даже его жилье вынесено на периферию, за город. Башлык и «болотные сапоги» противопоставляются солнцу, нагревающему тенистые сады.

Расположение архива под лестницей – под залом губернской земской управы – повторяет мотив из Ремизова и еще более четко указывает на вертикальную разделенность мира живых и хтонического мира архива: *«глубокая отчужденность архива от всех прочих отделений управы: твердо держались эти архивные кроты, – и Фисун, конечно, особенно твердо, – того убеждения, что низ и верх суть два совершенно разных мира»*, – попутно это и метафора разделенности старого и нового мира, прошлого и будущего: *«Знать не хотел Фисун того нового мира, в который попал он, старозаветный человек»*, *«смешон и странен был в нашем мире этот выходец из мира опекунских советов»*, и, конечно, метафора социальной иерархии: *«Я в ту пору тоже находился внизу, но я уже был на пороге, на выходе из своего подземелья, и не куда-нибудь, а в статистику»*, *«досадно и смешно было мне, подымавшемуся в этот мир и на обратном пути проходившему под лестницей, глядеть на своих столь архаических сослуживцев»* [4, с. 289].

«Темная архивная юдоль» противопоставляется *«горним высотам»*, где обитает власть, *«две совершенно разные жизни»*. Как выходец из мира мертвых, Фисун немедленно погибает, соприкоснувшись с «миром живых» (однажды на волне «весенних мечтаний» осмелившись подняться наверх, в управу, и посетить господскую уборную). Погибает тоже трагикомическим образом, в точности, как аналогичные гоголевский и чеховский персонажи. Литературоведы отмечают интертекстуальность произведения Бунина со «Смертью чиновника» Чехова и «Шинелью» Гоголя [6, с. 80, 84]. Для нас это интересно

тем, что указывает на объект сатиры – определенный социальный типаж, а не архив. Таким образом, архив служит лишь выразительным средством, что показывает ассоциации, вызываемые этим образом настолько устойчиво, что он был выбран писателем для своих целей. Ключевые слова: **Харон, старость, могильность, отчужденность, лестница, низ, темнота, кроты, уборная, смерть**.

Необходимо упомянуть и бессмертное творение Ильфа и Петрова «Двенадцать стульев» с персонажем Варфоломея Коробейникова – там тоже старик, жульничество, окраина города, *«полный архив на дому»* как хранилище старой, умершей после революции жизни. Останавливаться подробнее на нем, в силу его популярности, нет необходимости, большинство ключевых цитат уже давно стали крылатыми фразами.

Не так широко известен другой советский приключенческий роман, в котором также фигурирует архив, – «Исполнение желаний» Вениамина Александровича Каверина (впервые опубликован в 1934 г. в журнале «Литературный современник»). Здесь историк Бауэр и его ученик студент Трубачевский разбирают бумаги декабриста Охотникова, которые *«какие-то архивные крысы перепутали»* – метафора, в которой архив/архивисты отделяют историка от истины. Крысы – образ, который, также как и «кроты», указывает на отнесенность архива к хтоническому миру. Коннотации образа архивиста снова негативные – он препятствует достижению историком истины. Причем образ крыс, теперь уже в прямом значении, настойчиво повторяется при описании архива, в сочетании с образом старости: *«Самое слово «архив» вызывает представление о высоких старинных залах, в которых хранятся полусъеденные крысами документы, о стареньких архивариусах, которые горбятся за столами и переписывают отношения, с большим трудом заставляя себя вместо «милостивый государь мой» написать «дорогой товарищ». Все это, разумеется, вздор!»* [7, с. 136]. Отрицание, разумеется, только подчеркивает типичность образа. Любопытно и прозвище одного из отрицательных персонажей романа, старого антиквара, охотящегося за архивными документами, – Кладбище Книг. Отметим и здесь ключевые определения: **крысы, запутанность, старость, кладбище.**

Братья Вайнеры в романе «Гонки по вертикали» (впервые полностью опубликован в 1974 г. в журнале «Искатель») обыграли образ архивиста «от противного», но от этого, в принципе, ничего не

меняется. Следователь в романе после телефонного разговора представляет себе архивистку Людмилу Михайловну Рознину *«серенькой канцелярской мышкой, покрытой пылью времени, которое архивисты консервируют в толстых папках на бесконечных стеллажах и в сейфах»*. При личной встрече *«серая мышка оказалась очень элегантной и смешливой девушкой»* [8, с. 80], однако, это только подчеркивает типичность негативных ассоциаций, вызываемых архивом: хтоничность **(мышка, серый цвет, пыль, архив как мир безвременья), старость, бесконечность стеллажей** (кстати, бесконечность регулярно встречается как одна из характеристик мира мертвых в литературе, например, у ирландского писателя Флэнна О'Брайена) как препятствие искателю.

Не остались в стороне от темы архива и белорусские авторы. У Ивана Шамякина в романе «Сердце на ладони» (впервые опубликован в 1963 г. в журнале «Полымя») один из героев, корреспондент Кирилл Шикович, отправляется в архив за материалами для книги о подполье в годы Великой Отечественной войны. *«А материалов в архиве – непочатый край. Интереснейшие документы. За шестнадцать лет не все даже систематизированы»* [9, с. 104]. Композиционно архив и здесь выступает как символическая бесконечная преграда на пути исследователя к истине. Начальник архива – «старый коммунист», «маленький седой старичок», «старик-архивист», «в прошлом директор музея» Мина Азарович Сыроквашка, который больше интересуется «эпохой гражданской войны», временем своей молодости. «*Шикович работал в хранилище, которое помещалось в подвалах бывшего банка. Просторные, сухие подвалы. В первый послевоенный год комсомольцы разбирали развалины и из старого кирпича на месте трехэтажного дома построили небольшой одноэтажный особняк. Реконструкция города не коснулась его, так как расположен он был в глубине двора, в середине квартала. Впереди вырос четырехэтажный дом. А этот белый особнячок стоял, окруженный тополями»* [9, с. 106]. Снова видим знаковые признаки «мира мертвых»: **старость, подвалы, развалины, глубина, отделенность, закрытость, окруженность, бесконечность**.

Владимир Короткевич в «Черном замке Ольшанском» (впервые опубликован в 1979–1980 гг. в журнале «Маладосць») тоже выводит образ архивиста (а главный персонаж, Антон Космич, натурально, историк). Марьян Пташинский – *«"ларник ученый" <…> один из луч-*

ших в стране знатоков архивного дела, более известный, правда, как коллекционер-любитель». Вот его портрет: *«На площадке стояла, переминаясь на длинных, как у журавля, ногах, худая, тонкая фигура в темно-сером пальто, домотканом клетчатом шарфе, толстом, словно одеяло, и в бобровой шапке»*, *«худые длинные пальцы»*, *«коллекционер, почти до невероятия сведущий, вооруженный глубочайшими знаниями, безошибочным вкусом, собачьим нюхом на фальшивое и подлинное, стальной интуицией и чувством на подделки»*, *«у него было лицо, которое в плохих романах называют «артистичным»: прямой нос, темные волосы, глубоко посаженные большие глаза»* [10, с. 10–11]. Кое-что перекликается с Ионой Боголеповым – коллекционерство, невероятные знания. Уже в самом начале романа Пташинский находится на пороге смерти – и по состоянию здоровья, и потому, что его хотят убить. Он называет себя *«человеком, который сам отправляется в путь»*. Его бывшая жена также при смерти – от рака. Он вспоминает, как собирал свою коллекцию, которую готовится отдать музею после смерти: *«Ты помнишь, как я собирал. Как в Воронке под руины монастыря в замаскированный тайник на брюхе лазил, как от селедки на базаре спасал книги, как мне мой Микола, на котором дрова кололи, достался, как меня под Слонимом в кремневой шахте завалило, как я все это реставрировал, пылью дышал, от химикатов кашлял <…>. Все это добро от смерти спасено. Вот полюбуюсь до лета и отдам. Опустеет хата. И не сюда отдам, чтоб пылилось в запаснике, а в свой Руцк. Там они царями стоять будут. Опустеет хата <…>. Ну, да это скоро <…>. Теперь уже скоро»* [10, с. 14]. Опять же, архивные артефакты извлекаются из-под руин, из шахты, спасаются от смерти – достаточно явные хтонические маркеры.

Дом, в котором живет главный персонаж (тоже имеющий отношение к архивам), расположен на окраине, возле рынка, описан как переходная зона между городом и деревней: *«Хороший уголок! Жаль, если рынок куда-нибудь перенесут. И, главное, в двух шагах от «деревни», от этого уголка, занесенного из иной жизни на мостовую, идет улочка, дальше бульвар и — шумный большой город. И дома, и замужем»* [10, с. 18]. У улицы, судя по всему, есть «деревенская» сторона и «городская».

Если жилье историка Космича размещено «на границе» между двумя мирами, то дом и квартира Пташинского занимают уже вполне определенное место в одном из них: *«черт знает что, только*

не квартира. Старая, профессорская, отцовская, чудом уцелевшая в этом почти дотла уничтоженном во время войны городе.

На окнах узорчатые решетки: библиотека папаши была едва не самой богатой частной библиотекой края (не считая, конечно, магнатских). Чудом уцелела в войну и библиотека, но сынок спустил из нее все, что не касалось истории, – государству, чтоб освободить место своим любимым готическим и барочным монстрам <…> здесь хватает места для его кукол, хотя квартира и неудобная: бывший загородный дом, к которому сейчас подползает город. Четыре огромные комнаты с потолками под небо. А за окнами пустырь: дно бывших огромных, давно спущенных прудов и берег с редкими купами деревьев, за которыми еле просматриваются строения парникового хозяйства.

С другой стороны к дому примыкает заброшенное кладбище. Когда подходишь к дому наполовину вырубленной аллеей высоченных лип, видны его ворота в стиле позднего барокко» [10, с. 26–27].

Словом, полный набор хтонических признаков: **окраина, старость, пустырь** (да еще на берегу осушенных прудов), **решетки** и, конечно, **заброшенное кладбище**. И все это вводится в текст оборотом речи с упоминанием распространенного обитателя ада.

Таким образом, практически во всех упомянутых литературных произведениях устойчиво присутствует метафорическое уподобление архива кладбищу, миру мертвых. Также нужно отметить и повторяющиеся образы, маркирующие архивиста как «связующее звено» с потусторонним миром – *лестница*, *Харон*. Подобное сравнение в отношении архива как собрания документов, встречается и в западной культуре, например, в творчестве французского историка XIX в. Ж. Мишле. Показательно даже то, как его цитаты вводил в свою работу другой выдающийся француз, уже в XX в., Ж. Ле Гофф: «*Знаменитые страницы, посвященные Национальным архивам, свидетельствуют о той роли поэтического стимулятора, которую он <Мишле> отводил документу, действие которого начинается прежде того, как текст прочитан, с творческого влияния священного пространства хранилища архивов. Власть атмосферы захватывает историка. Это не просто огромные кладбища истории, но прежде всего места, где оживает прошлое. Известность этих страниц могла бы ослабить упомянутую власть. Однако они проистекают из источника более глубокого, чем дар создания литературных образов. Мишле – некро-*

мант: “Я полюбил смерть...” Но он бродит по некрополям прошлого, как по аллеям кладбища Пер-Лашез, чтобы в прямом смысле слова вырвать мертвых из забытья, чтобы “разбудить” и “оживить” их. Средневековье, донесшее до нашего времени на фресках, в тимпанах церквей трубный глас Страшного суда, в коем прежде всего слышится призыв “Восстаньте!”, обрело в Мишле того, кто лучше других сумел озвучить безмолвие: “В пустынных переходах Архивов, где я двадцать лет бродил в мертвой тишине, мой слух улавливал, однако, какой-то шепот...». И в длинном предисловии ко второму тому “Истории Франции”: “Большую часть того, что написано в этом томе, я извлек из Национальных архивов. В тиши переходов я вскоре стал улавливать некое дуновение, ропот, и это не был голос смерти. <...> Все живы и небессловесны. <...> И по мере того как я сдувал с них пыль, я видел, как они поднимались. Из гробниц тянулись их руки, головы, как в “Страшном суде” Микеланджело или “Пляске смерти»...” Да, Мишле более чем некромант. Согласно удачно придуманному им для себя неологизму, который после него не осмеливались применять, он – “воскреситель”» [11, с. 13–14]. Напрашивается сравнение с Марьяном Пташинским у Короткевича, спасавшим от смерти, словно людей, древние книги.

Буквально вторит французским историкам, уже в XXI в., авторитетный южноафриканский архивист Верне Харрис (с 1993 по 2001 гг. был заместителем директора Национальных архивов Южной Африки): *«Согласитесь ли вы, если я скажу, что архив в самой своей основе призрачен? Доводилось ли вам испытывать чувство присутствия теней, идя между рядами стеллажей и коробок с ярлыками? Такое чувство, словно это морг? Морг, наполненный останками. Останками людей, процессов. Они все не на своем месте. Они были в самых разных местах, где что-то создавалось, где люди жили и действовали, и вот теперь они здесь, в этих рядах, словно в гробах»* [12].

Упоминание Ле Гоффом кладбища Пер-Лашез указывает на важный элемент этой метафоры. Практически в любой культуре кладбище – это не просто место захоронения, территория, где умерших «складывают». Это место памяти, символической коммуникации с прошлым, окруженное особыми правилами, ритуалами, иерархией и табу – как в смысле пространственного расположения, так и в смысле совершаемых там действий. В любой стране мы можем наблюдать иерархию кладбищ, тесно связанную с социальной и культурной стратификацией общества. И в этом, также как и в архивах разных

уровней (республиканские, областные, районные, личные и т. д.), легко увидеть политику социальной и культурной памяти.

В приведенных литературных примерах видно, как сравнение кладбища с документальным собранием переносится и на пространственное расположение архивов. Чего здесь больше – писательской фантазии или реальности – можно проверить, обратившись к нашей сегодняшней действительности.

Символическое освоение пространства является неотъемлемой характеристикой человеческой культуры. Человеку всю свою историю было свойственно занимать и осуществлять контроль над конкретной территорией. Антропологические исследования этого феномена привели к выделению четырех основных форм отношения человека к пространству: персональное пространство; индивидуальная дистанция; территориальность и персонализация среды [13, с. 36]. Для нас интерес представляют последние две.

Территориальность представляет собой стремление человека воспринимать некоторую часть окружающего пространства как принадлежащую только ему. В человеческом поведении территориальность может наблюдаться в том, что при длительных занятиях в одном и том же помещении сотрудник начинает занимать одно и то же место (если оно не определено заранее), например, при длительной работе в библиотеках, некоторые читатели начинают рассматривать определенное место в качестве своего. В семье устойчиво воспроизводится рассаживание за обеденным столом, у каждого есть свое место на диване, свое место для тапочек и т. п. У человека, как и у животных, может быть только один хозяин территории. Из-за чего, среди прочего, не может быть двух равноправных хозяек на одной кухне или двух водителей у одной автомашины.

Этот инстинкт территориальности опирается на целую систему поведенческих механизмов своей реализации. Сюда относится, например, инстинктивное повышение внутривидовой агрессивности, когда на некоторой территории количество особей данного вида становится больше критического уровня. В такой ситуации работники архивов (выполняющие больше функций, чем простое обслуживание посетителей) могут негативно оценивать читателей [14, с. 121].

Персонализация, как форма отношения к пространству, является процессом создания «своей» территории, символического освоения, «доместикации», «одомашнивания», «присвоения» пространства.

Территория становится «своей», когда окружающие могут воспринять ее границы, а некоторые элементы территории точно указывают на конкретного хозяина.

Примерами персонализации территории в архиве (как и в других пространствах) могут служить таблички «Служебное помещение», «Посторонним вход воспрещен», а также множество закрытых на ключ дверей. Усилению эффекта персонализации служат многочисленные процедуры формализации доступа как в сам архив (как учреждение), так и к документам. Примером этому может служить знаменитая форма обращения, в которой руководство некоего учреждения просит руководство архива разрешить доступ к документам по такой-то теме в связи с (причина необходимости работы с документами должна быть указана четко) определенными обстоятельствами. Сюда же можно отнести обязательность отметки о пользовании в конкретном деле, выписку, фото, сканер или копию, из которого в реальности можно получить из третьих рук, что минимизирует рациональность этой процедуры, но вследствие увеличивает символическое ее значение.

Персонализации архива архивными работниками как пространства также служит своеобразная «лабиринтизация» помещений. Одним из основных символических смыслов лабиринта является охранительная функция. Усложненность доступа, таким образом, защищает архив от случайных (и поэтому «чужих/опасных») посетителей. Наиболее ярко это проявляется при посещении Национального архива Республики Беларусь, где для того, чтобы попасть в читальный зал необходимо пройти три закрытых двери с камерами, а затем еще и пост милиционера. Причем общее количество дверей на маленьком пространстве достигает десятка. В других архивах Минска (Национальный исторический архив Беларуси, Белорусский государственный архив-музей литературы и искусства и т. д.) наоборот, «зоны дискомфорта» (читальные залы) организованы на входе, чтобы минимизировать «беспорядок» архива от посетителей.

С другой стороны немаловажно «инициативное» значение «лабиринта» архива – преодолевающий все его сложности получает звание «настоящего историка». Несмотря на законодательно закрепленную открытость и доступность для граждан, большинство центральных государственных архивов в нашей столице реально или условно «спрятаны», смещены на периферию – будь то бывшие здания церк-

вей, скрытые от досужего любопытства новой застройкой, или торцевые части комплексных зданий, или верхние этажи броского архитектурного шедевра, занимаемого другим учреждением, или просто ничем не приметные строения на окраине города. Также обстоит дело и с проникновением внутрь «святая святых». Контроль над пространством – жизненно важная характеристика, и его разделение по системе «свой – чужой», крайнюю степень зонированности и сегрегации мы легко обнаружим в любом архиве (разумеется, не только белорусском). Документальное разрешение на проход дальше поста охраны (сравнить с разрешением на захоронение), сам вход, который иногда могут найти только посвященные, многочисленные обычные и цифровые замки, решетки, специальные контролируемые помещения для работы с документами, работающие по графику, – все это привычные (и потому иногда незаметные) элементы исследовательской жизни любого историка. Иногда встречаются примеры бунта: в виде «попытки чтения вслух» в листе использования архивного дела.

В итоге приходим к следующим тезисам:

- архив имеет глубинную символическую природу, вписанную в современную культуру;
- рост символизма обусловлен постепенной утратой рациональных функций (кроме мест памяти);
- несмотря на важность выполняемых функций в современном государстве и обществе, архивы традиционно сокрыты как формально, так и символически;
- пространство архива крайне сегментировано и поставлено под контроль;
- этот контроль во многом обусловлен территориальными инстинктами и персонализацией пространства;
- архив семантически встраивается в ассоциативный ряд «церковь – кладбище – хтонический мир – прошлое – пограничность – вынесение на периферию», и это выявляется даже в физическом пространственном расположении и структурировании;
- это показывает, что архив является способом осуществления власти над памятью, прошлым и через это – над будущим (тезис, который не мы придумали, но которому предлагаем здесь новые доказательства).

Источники и литература

1. Ожегов, С. И. Словарь русского языка. – Москва : Советская энциклопедия, 1973. – 846 с.
2. Derrida, J. Archive Fever : A Freudian Impression / J. Derrida, E. Prenowitz // Diacritics – Vol. 25. – No. 2 – Summer, 1995. – P. 9–63.
3. Ремизов, А. М. Жизнь несмертельная // Собрание сочинений : в 10 т. – Москва : Русская книга, 2000. – Т. 3 : Оказион. – С. 388–409.
4. Бунин, И. А. Архивное дело // Собрание сочинений : в 9 т. – Москва : Художественная литература, 1965. – Т. 4 : Повести и рассказы 1912–1916. – С. 288–297.
5. Фоносемантический анализ фамилии Фисун // Анализ фамилии. Веб-сайт [Электронный документ]. – Режим доступа : https://www.analizfamilii.ru/Fisun/fonosemanticheskiy-analiz.html. – Дата доступа : 05.06.2018.
6. Клягина, Л. Р. «Классический текст» рассказа И. А. Бунина «Архивное дело» / Л. Р. Клягина, Н. В. Прощерук // Дергачевские чтения – 2014. Русская литература : типы художественного сознания и диалог культурно-национальных традиций: материалы XI Всероссийской научной конференции с международным участием, Екатеринбург, 6–7 октября 2014 г. – Екатеринбург : Издательство Уральского университета, 2015. – С. 78–86.
7. Каверин, В. А. Исполнение желаний // Собрание сочинений : в 8 т. – Москва : Худож. лит., 1981. – Т. 2 : Художник неизвестен ; Исполнение желаний ; Ночной сторож. – С. 109–382.
8. Вайнер, А. А. Гонки по вертикали ; Ощупью в полдень / А. А. Вайнер, Г. А. Вайнер. – Москва : А/О Международная книга, West-EastPresscommunication, Inc, N-Y, 1993. – 429 с.
9. Шамякин, И. Сердце на ладони // Собрание сочинений : в 6 т. – Ленинград : Худож. лит., 1987. – Т. 3 : Сердце на ладони ; Первый генерал / пер. с белорус. – 560 с.
10. Короткевич, В. Черный замок Ольшанский ; Дикая охота короля Стаха / авториз. перевод с белорус. В. Щедриной. – Минск : Мастацкая літаратура, 1992. – 605 с.
11. Ле Гофф, Ж. Другое Средневековье: Время, труд и культура Запада / пер. с франц. С. В. Чистяковой и Н. В. Шевченко ; под ред. В. А. Бабинцева. – Екатеринбург : Изд-во Урал. ун-та, 2002. – 328 с.
12. Harris, V. Archive Banditry and the Ghosts of Zapiro and Derrida. Kenneth Karmiole Lecture in Archival Studies 2015, UCLA Information Studies Department // YouTube. Web-site [Electronic Document]. – Mode of access : https://www.youtube.com/watch?v=LuDrOIs6So8&t=665s. – Date of access : 05.06.2018.
13. Hall, E. T. The Silent Language. – Fawcett, 1968. – 230 p.

14. Филимоненко, Ю. И. Отношение к пространству как функция подсознания // Психологические проблемы самореализации личности. – Вып. 2 / Под ред. А. А. Реана, Л. А. Коростылевой. – Санкт-Петербург, 1998. – С. 119–135.

В. С. Іванова

ВУСНЫЯ ЎСПАМІНЫ ЖЫХАРОЎ БЕЛАРУСКАЙ ВЁСКІ АБ ПАДЗЕЯХ ДРУГОЙ ПАЛОВЫ XIX – ПАЧАТКУ XX ст.

За некалькі дзесяцігоддзяў працы вусных гісторыкаў, этнографаў, журналістаў у Беларусі назапасіўся даволі значны комплекс вуснагістарычных крыніц. Адны з іх з'яўляюцца часткай асабістых архіваў, другія – архіваў грамадскіх і навуковых інстытуцый, а таксама онлайн сховішчаў. Сярод апошніх вылучаецца Беларускі архіў вуснай гісторыі (БАВГ, nashapamiac.org), які пачаў сваю працу ў 2011 г. На сярэдзіну 2018 г. у ім захоўвалася больш за 1350 успамінаў, запісаных як у межах вуснагістарычных экспедыцый, праведзеных непасрэдна камандай архіва, так і перададзеных даследчыкамі-інтэрв'юерамі. Большасць калекцый сабрана ў сельскай мясцовасці і ўключае ўспаміны асоб пераважна 1920–1930-х гг. нараджэння. Сярод іх дамінуюць жанчыны праваслаўнага веравызнання, беларускай нацыянальнасці, якія атрымалі толькі пачатковую адукацыю. Такая спецыфіка складу рэспандэнтаў дазваляе сканцэнтравацца на вывучэнні асаблівасцей калектыўнай памяці [1] гэтай сацыяльнай групы.

Аналіз вусных успамінаў, як правіла, зыходзіць з класічных пытанняў, сфармуляваных амерыканскім даследчыкам Майклам Фрышам: *хто гаворыць? пра што гаворыць? чаму гаворыць?* [1, с. 61–62]. Пошук адказаў на іх праходзіць праз рэканструкцыю сувязей, эпізодаў, узаемаадносін у межах канкрэтнага наратыва. Ён скіраваны на

[1] Калектыўная (сацыяльная) памяць (М. Хальбвакс) – памяць пра мінулае асобнай групы людзей, якая падкрэслівае асаблівасці гэтай групы, адрозніваe яе ад іншых. Яна ўключае ў сябе падзеі мінулага, не звязаныя з непасрэдным досведам канкрэтнага чалавека, але вядомыя яму дзякуючы пераказам іншых. Калектыўная памяць фарміруе індывідуальную, пашырае яе і прадстаўляе дамінуючую версію мінулага.

пераадоленне разарванасці розных пакаленняў і сацыяльных груп, стварэнне выспаў калектыўнай памяці, аднаўленне індывідуальнай і калектыўнай ідэнтычнасці.

На працягу апошніх дзесяцігоддзяў на постсавецкай прасторы адбываўся пошук шляхоў пераадолення пэўнага скепсісу ў дачыненні да магчымасцей выкарыстання вусных успамінаў у гістарычных даследчых практыках [2, с. 81]. Асноўным полем для гэтага стала сацыяльная гісторыя і іншыя гістарыяграфічныя накірункі, якія ставілі ў цэнтр сваёй увагі Чалавека з уласцівай яму суб'ектыўнасцю і асаблівасцямі індывідуальнай памяці (гл., напрыклад, [3]). Сутнасць прапаноў зводзілася да разгляду вусных успамінаў як аднаго з відаў крыніц асабістага паходжання ці больш вузка – аўтабіяграфічных крыніц. Расійскі гісторык Віталь Бязрогаў у сваіх працах прапанаваў метад супастаўлення індывідуальнай і калектыўнай памяці, які дае магчымасці выяўлення групавых патэрнаў досведу, рэпрэзентацыі, сацыяльнага ўзаемадзеяння [4, с. 532].

Развіццё вуснай гісторыі як навуковай дысцыпліны ў Беларусі ўжо прайшло некалькі этапаў: ад пошуку новых, альтэрнатыўных традыцыйным, гістарычных крыніц, да іх сістэматычнага збірання, аналізу і спроб грунтоўнай інтэрпрэтацыі. Пералік тэм, якія распрацоўваліся метадам вуснай гісторыі, з-за недахопу ці з-за недаступнасці іншых крыніц, пачынаючы з 1990-х гг., з аднаго боку, з'яўляецца дастаткова шырокім, з іншага – традыцыйным. Гэта тэма савецкіх рэпрэсій, штодзённага жыцця ў Заходняй Беларусі, Другой сусветнай вайны, прымусовай працы, Халакоста, Чарнобыльскай катастрофы, гісторыі мясцовасцей, арганізацый, розных сацыяльных, этнічных і рэлігійных груп, гісторыі пасляваеннай штодзённасці і інш. Адной з найбольш грунтоўных прац з выкарыстаннем метаду вуснай гісторыі стала манаграфія І. Раманавай і І. Махоўскай «Мір: гісторыя мястэчка, што расказалі яго жыхары» [5].

Ва ўспамінах рэспандэнтаў 1920–1930-х гг. нараджэння, акрамя пералічаных тэм, можна сустрэць і сюжэты, якія закранаюць падзеі, пачынаючы з сярэдзіны XIX ст. Яны сустракаюцца не настолькі часта і выступаюць выключна ў форме постпамяці, гэта значыць, пераказваюцца са слоў іншых, рэканструюцца на падставе рознага кшталту сведчанняў, крыніц і ўласных разважанняў. Гэтыя падзеі ў аўтабіяграфічных наратывах знаходзяцца ў рэчышчы пераходу камунікатыўнай памяці ў памяць культур-

ную і гістарычную [2]. Яе значнасць ацэньваецца сведкамі з пункту гледжання гістарычнай памяці, пошукаў уласнай нацыянальнай і рэлігійнай ідэнтычнасці, а таксама каранёў нацыянальнага змагання ў XX ст. і інш.

Да сярэдзіны XIX ст. па вусных успамінах можна прасачыць і вытокі лакальнай ці сямейнай ідэнтычнасці, пераказаную памяць пра падзеі з жыцця вёскі. Так, напрыклад, жыхары в. Новы Двор (цяпер Ваўкавыскі р-н) памятаюць пра падзеі паўстання 1863–1864 гг. Адна з жыхарак вёскі Вера Іванаўна Грушэўская (1931 г. н.) прыгадала, што яе мама Ганна Грушэўская, якая пражыла 99 гадоў, пераказвала ўспаміны старэйшых людзей пра павешаную паўстанцамі Клару Радкевіч. Ганна Грушэўская параўноўвала часы паўстання з падзеямі Другой сусветнай вайны, паўстанцаў з партызанамі, чые начныя наведванні пакінулі цяжкія ўспаміны. Паводле дакументаў, 20 ліпеня 1863 г. у в. Новы Двор было забіта 6 чалавек: настаўнік, святар, селянін, ляснік, адстаўны афіцэр і жонка адстаўнога салдата Восіпа Радкевіча, якога не аказалася дома, Клара. Апошняя была адзінай жанчынай у спісе, магчыма, таму яе смерць стала часткай камунікатыўнай памяці жыхароў вёскі [6, с. 47].

Вельмі важным сюжэтам падзеі 1863–1864 гг. з'яўляюцца для аўтабіяграфічнай гісторыі Сяргея Пятровіча Яноўскага (1925–2010). Карані сваёй рэлігійнай і нацыянальнай ідэнтычнасці ён выводзіць з тых падзей:

> *«Мой прадзед быў удзельнікам паўстання 1863 года і загінуў у гэтым паўстанні. Гэта там, на маёй радзіме. А я радзіўся каля Іллі, Вілейскі раён. Каля этай Ільі пахаранілі паўстанцаў. У <вёсцы> Владыкі. Калі прадзед згінуў, у той час Мураўёў быў. Жосткі рэжым. Усіх уніятаў перавялі ў праваслаўе. Гэтаксама і нашую сям'ю перавялі. Ад нас дзяцей скрывалі эта. А мы калі ў Іллю ў школу хадзілі, мы часта хадзілі к этаму памятніку. На выцечку. Знаў, што там загінулі паўстанцы.*

[2] Камунікатыўная памяць (Я. Асман) – форма калектыўнай памяці, якая ахоплівае ўспаміны, звязаныя з недалёкім мінулым і перадаецца на працягу 3–4 пакаленняў. Гістарычная памяць (гісторыя) (М. Хальбвакс) – форма калектыўнай памяці, якая прапануе набор найбольш значных фактаў, якія прайшлі адбор і сістэматызацыю і занялі пэўнае месца ў свядомасці людзей. Культурная памяць (Я. Асман) – форма калектыўнай памяці, якая замацоўвае асобныя моманты мінулага. Мінулае паўстае тут праз сімвалічныя фігуры, да якіх прымацоўваецца ўспамін (помнікі культуры, сацыяльныя традыцыі, міфы).

Іл. 1. Вучні Іллянскай польскай гімназіі каля помніка паўстанцам 1863–1864 гг. *1935 г. (З архіва Сяргея Яноўскага // БАВГ. 27(1) – 69 – 1666)*

А што там быў і мой прадзед – аб гэтым не знаў. Но якіясьці імпульсы, гены, ілі як хочаце называйце, небачныя токі ад прадзеда <майму> пакаленню перадаліс. Штосьці закралася ў душу, і яно жыло і жыло» [7].

Пытанне, наколькі вусны ўспамін суадносіцца з афіцыйнымі звесткамі аб загінуўшых каля в. Уладыкі паўстанцах атрада Козел-Паклеўскага, патрабуе дадатковага даследавання.

Сямейныя гісторыі часта прыгадваюць лёсы дзядоў, прадзедаў у гэты перыяд. Такая памяць паўстае ў вельмі ўрывачнай, недэталёвай, а часам і міфалагізаванай форме. Напрыклад, а. Георгій Сапун (1924–2015) выводзіць сваё прозвішча ад Сапун-гары пад Севастопалем і звязвае памяць аб сваіх продках з Крымскай вайной 1853–1856 гг., а канкрэтна з абаронай Севастопаля 1854–1855 гг.

«Отец мой был сирота. Воспитывался в Пинске в монастыре. Там Сапуноу было много. Говорят такую легенду, что есть такая Сапун-гора, возле Севастополя. Там было большое сражение в царское время. Солдаты где кто был и жив остался <получили такую фамилию>» [8].

Да праяў працэсу перадачы культурнай памяці можна аднесці і ўспамін Ядвігі Календы [3] пра перабудову заснаванага ў 1799 г. Дамінікам Радзівілам касцёла св. Антонія ў царкву ў мястэчку Рубяжэвічы ў 1866 г. Новы касцёл св. Язэпа быў пабудаваны ў 1907–1911 гг. у псеўдагатычным стылі па ініцыятыве мешчаніна Антонія Тура, які пісаў і тройчы ўласнаручна насіў заявы цару ў Пецярбург з просьбай дазволіць пабудову. Фундатарам стала Алена Лэнская з Сулы, якая выдаткавала на яго будаўніцтва 15 тыс. рублёў. Будаўніцтвам кіраваў кс. Юзаф Скакоўскі.

«У нас тут 1866 року сталі забіраць касцёлы і передзелываць на цэркві. І наш касцёл гэты фундацыі Радзівілоўскай быў дзеравянны. Перарабілі на цэркавь. Людзі в шоку. А патом прыязджалі казакі, білі <людзей>. В доме майго дзядка. Ён радам з касцёлам жыў. У краві людзі стаялі. Дзядка тры разы білі [4]. Патом Тур решіл заняцца эцім. Ён адзеў лапці і пашоў па ўчреждзеніям. Да Мінска з'ездзіў. Ніхто не разрышает пабудаваць. Тады ён пешком пайшоў в Санкт-Пецербург да цара. Цар кажа: "Ну, што ты в лапціках прышол, дзядзька?" В обшчым – не пазволіў. Ён прыйшоў, пасабіраў па вёсках подпісі. Сабраў многа подпісаў. І пайшоў другі раз. Цераз нескалька лет. Ён жыў радам з сястрой майго атца і расказваў. Я гаваріт, ішоў на каленях да цара <...> І эты, тожа не пазволіў. Прыехаў, адразу выбіў камень. Камень стоі пры касцеле. Ён выбраў то места і напісаў літарамі, што тут застане пабудаваны косцёл» [9].

Значна больш згадак пра падзеі пачатку XX ст., у прыватнасці, пра выезды на заробкі ў Амерыку ці ў глыб Расіі. Як правіла, адзначаецца, што гэтыя выезды змаглі паправіць матэрыяльны дабрабыт выехаўшых, а часам і сваякоў, якія засталіся на радзіме:

«<Дзяды мае> ў Вераскаве жылі. Дзед Адам Пракоф'евіч. Было пару палосак зямлі. Было ў іх 5 дзяцей. Мадэст – гэта бацька мой, Аляксандр, Нікалай, Стэфка і Юлька. <Стэфка> яшчэ дзяўчынаю ў 1911 годзе паехала ў Амэрыку на зарабаткі. Нашла яна там пінчука – Зубко Міхаіла. Там яны і асталіся, назад не вярнуліся» [10].

---

[3] Ядвіга Календа з'яўляецца заснавальнікам і першым старшынёй Саюза палякаў у Рубяжэвічах, усё жыццё працавала настаўніцай. Больш падрабязна пра асаблівасці гэтага ўспаміну гл.: Іванова, В. Прамоўленая гісторыя. XX ст. у памяці жыхароў беларускай вёскі. – Мінск : Зміцер Колас, 2018. – С. 184–202.

[4] У 1867 г. Аляксандр II падараваў царкве ікону Казанскай Божай Маці. Царква зруйнавана ў 1972 г.

Іл. 2. Каляндар, падараваны Міхаілу Лосіку падчас яго службы ў войску ў гады Першай сусветнай вайны *(З архіва Міхаіла Лосіка // БАВГ. 40(1) – 590 – 1857)*

«Маміной сестры мужык буў 10 год у Амэрыцы. <…> Прышоў з Амэрыкі да надто мніго ў яго грошай. Да купіў поле мніго» [11].

Магчымасць кантактаў з выехаўшымі ў Амерыку заставалася і ў міжваеннай Заходняй Беларусі, але была цалкам страчана тымі, хто пасля 1921 г. апынуўся па савецкі бок Рыжскай мяжы. Эміграцыя пачатку XX ст. стала першым этапам трагічнай падзеленасці многіх беларускіх сем'яў.

Да пачатку стагоддзя адносяцца і кароткія згадкі пра дзейнасць мясцовых землеўладальнікаў: «добрых прамыслоўцаў» Скірмунтаў у Парэччы, гаспадарку Брахоцкіх у Вераскаве і шэрагу іншых. Гэтыя сведчанні, як правіла, апісваюць штодзённае жыццё тых панскіх сем'яў, якія захавалі свой статус і ў міжваенны перыяд.

Іл. 3. Іван Капцюк разам з сябрам падчас службы ў войску ў перыяд Першай сусветнай вайны. 1914–1916 гг. *(З архіва Марыі Іванаўны Лапцік (Капцюк) // БАВГ. 56(1) – 1349 – 7152)*

«<Бабушка> говорыла, што Скірмунт быў харошы промышленнік. У него была фабрыка суконная[5]*. Все порычане прыехалі туды на роботу. У Порэччы землі очэнь мало было. Вся эта земля была Скірмунтова. Там самы чудзесны парк Скірмунтаў»* [12].

«Памешчык Брахоцкі імеў маёнтак у Вераскаве. Меў спіртзавод, сыраварэнны заводзік, 2 фермы. Адну ў Вераскаве, другую у Кальчычах. Лес быў. Такой был харошы» [10].

Першая сусветная вайна найбольш часта паўстае ў згадках пра ўдзел у ёй сваякоў рэспандэнтаў. Іншыя сюжэты перыяду Першай сусветнай вайны звязаны са стратай блізкіх, хваробамі.

«<Бацьку> не бралі тады. А так яго брат служыў мараком. Але сам <пайшоў>. "Што я, – кажа, – баба. Чаго я буду сядзець" <смяецца>. І пайшоў. А ён недзе тутака сразу быў. Быў у разведцы, і ў Балгарыі. Эта пры цары. Шчэ і каляндарчык есць, што яму цар даў» [13].

«Брат майго папы пагіб на той Мікалаеўскай вайне. А папа мой выжыў. Быў бальны, задышку прынёс з арміі» [14].

Найбольш яркія карціны тых падзей паўстаюць у аповедах рэспандэнтаў, якія былі іх непасрэднымі сведкамі. Бацькі Міхаіла Выдрыцкага (1911 г. н.) не паехалі ў бежанства, баючыся пакінуць гаспадар-

[5] У XIX ст. маёнтак Парэчча Скірмунтаў быў знакаміты не толькі сваёй суконнай фабрыкай (вядомай з 1836 г.), але і цукроўняй, крухмальным заводам, броварам і інш. Пад сямейную рэзідэнцыю быў прыстасаваны адзін з фабрычных будынкаў.

ку. Іх хата знаходзілася ў прыфрантавой паласе, усюды былі вайскоўцы з розных куткоў тагачаснай Расійскай імперыі. У дзіцячай памяці засталіся пахі салдацкай кухні і словы малітваў перад сняданкам [15]. Феафанія Насыр (1907 г. н.) пабывала ў бежанстве ў Латвіі і спазнала ўсе цяжкасці такога стану: беднасць, жабрацтва, хваробы, страту блізкіх. Бежанства было фактычна адзіным выпадкам за ўсё стогадовае жыццё рэспандэнткі, калі яна надоўга пакідала сваю вёску [16].

Іл. 4. Пашпарт Алаізія Ушакевіча, выдадены нямецкімі акупацыйнымі ўладамі. *1917 г. (З архіва Станіслава Ушакевіча // БАВГ. 54(1) – 1110 – 5200)*

Масавыя выезды ў Расію часоў Першай сусветнай вайны былі выкліканы ўплывам прапаганды аб жорсткасці магчымай нямецкай акупацыі. Працяглы побыт беларускіх праваслаўных вяскоўцаў у глыбі Расіі стварыў дастаткова пазітыўны вобраз рускіх, якія былі заможнымі і заўсёды гатовымі дапамагчы. Гэты вобраз надоўга захаваўся сярод тых, хто з пачаткам Грамадзянскай вайны ў Расіі вырашыў вярнуцца на радзіму, і распаўсюдзіўся на значную частку жыхароў Заходняй Беларусі ў міжваенны час (падрабязней пытанне адлюстравання бежанства падчас Першай сусветнай вайны ва ўспамінах рэспандэнтаў папярэдняга пакалення (1900–1910 гг. нараджэння) гл.: [17]).

N-rus cur. 53

Catharina Ussakiewicz alias Kacarzycka,
anno 1897 die 15 mensis augusti nata, admissa est ad noviciatum Tertii Ordinis S. Francisci in Congr. ad ecclesiam SS. Ap. Petri et Pauli loci Trakiny dioecesis Vilnensis sub nomine Olga die 19 mensis mai anno 1918 In quorum fidem etc.

SIGILLUM ECCLESIAE PAROCH. LAZDUNENSIS

Director localis
Secretarius

Іл. 5. Фотакопія даведкі аб нараджэнні, выдадзенай Кацярыне Ушакевіч 18 мая 1918 г. *(З архіва Станіслава Ушакевіча // БАВГ. 54(1) – 1110 – 5203)*

Працягам сусветнай вайны для жыхароў Беларусі стала вайна савецка-польская, якая падзяліла іх на прыхільнікаў польскай ці савецкай улады, прымусіла шукаць магчымасцей выжывання незалежна ад улады.

«Дзядзьку Аляксандра дзед у 1914 гаду адвёз у Ліду, у царскую армію. Падчас вайны бацька быў мабілізаваны. А кагда пачалася рэвалюцыя, яны перайшлі на сторану савецкай арміі. У 20-м годзе, ці ў 19-м у Магілёве яны сустрэліся. Бацька папаў в армію Тухачэўскага – і на Варшаву. Бацька быў не камуніст. А дзядзька – камуніст з 20-га года. Ён папаў у армію Будзённага. Палітруком. Бацька мой дашоў да Варшавы. А там Пілсудскі іх разбіў. Возле Ліды папаў у плен, польскі плен. Быў у лагеры. У Першую вайну <сям'я маці> паехала ў бежанцы, штоб не папасці ў акупацыю. Яна была аж на Урале. До вайны кончыла в Рыге курсы фельдшэраў-акушэраў. Там Чапаеў па Уралу гуляў. Узналі, што яна фельдшэр-акушэр, прызвалі яе в армію. Ана тада з баямі прашла всю вайну ў Чапаева. А гдзе бацькі былі не знала. Но рэшыла вярнуцца дахаты, у Навагрудак. Перайшла граніцу каля Стаўбцоў» [10].

«Бацька ў Краснай арміі быў. А после яго ў Мінске палякі ўзялі ў плен. Саветы расстралялі б <... > І ён уцёк ад палякаў. Прыйшоў дадому. Хаваўся недзе <...> Потым выйшаў <...>» [18].

Вяртанне да мірнага жыцця абцяжарвалася побытавымі праблемамі, звязанымі са знішчэннем хат і гаспадарак, эпідэміямі тыфу і іншых хвароб, ад якіх паміралі блізкія.

«Падчас первой войны дом в Соколоўке разобралі немцы на бліндажы. Ім некуда было вернуцца» [12].

«Побыў немец у селі трохі. І за тэе врэмя – дві недзілы – маміных всі шэсцеро дзецей умерлы» [11].

Іл. 6. Бежанцы Першай сусветнай вайны ва Украіне. *1916 г. (З архіва Яўгеніі Чаплінскай // БАВГ. 56(1) – 1319 – 6937)*

«Мая мама памерла ў тое врэмя плахое ў 21-м гаду. Была разрушаная вайною хата. Новую ставілі <... > Яна ляжала на сырой зямлі і забалела» [15].

Такім чынам, успаміны пра падзеі да 1921 г., як правіла, адносяцца да катэгорыі перададзенай памяці, важнай для канструявання сямейнай і індывідуальнай ідэнтычнасці. І толькі дзіцячая памяць рэспандэнтаў 1908 і 1911 гг. нараджэння захавала жывыя вобразы некаторых падзей. Да асноўных сюжэтаў гэтага перыяду, якія раскрываюцца ў вусных успамінах праз сямейныя і лакальныя гісторыі адносяцца: падзеі паўстання 1863–1864 гг., выезды на заробкі ў Амерыку ў пачатку XX ст., штодзённасць вясковага жыцця пачатку стагоддзя, мабілізацыя і служба ў войску падчас Першай сусветнай вайны, жыццё пад нямецкай акупацыяй, бежанства, савецка-польская вайна, вяртанне да мірнага жыцця. Гэтыя сюжэты адлюстраваны таксама ў фотаздымках і дакументах асабістых архіваў рэспандэнтаў. Што тычыцца індывідуальнай памяці тых, хто нарадзіўся ў 1920-я гг., то яна

зразумела, пачынаецца з 1930-х гг. Можна зрабіць выснову, што для ўспамінаў, запісаных у 2007–2015 гг., падзеі 10–20-х гг. XX ст. паўстаюць па большасці як дрэйфуючая лакуна [6] паміж калектыўнай (гістарычнай) і непасрэдна камунікатыўнай памяццю. Гэты прабел запаўняецца фрагментарнымі звесткамі аб падзеях, што мелі ў наступным непасрэднае ўздзеянне на жыццёвы шлях наратараў.

Крыніцы і літаратура

1. Фриш, М. Устная история и книга Стадса Теркеля «Тяжелые времена» // Хрестоматия по устной истории / Перевод, составление и введение М. В. Лоскутовой. – Санкт-Петербург, 2003. – С. 52–66.
2. Черепанова, Р. С. О некоторых проблемах и приемах работы с текстами устной истории // Вестник Южно-Уральского государственного университета. Серия: Социально-гуманитарные науки. – 2013. – Т. 13. – № 1. – С. 81–86.
3. Репина, Л. П. Персональные тексты и «новая биографическая история» : от индивидуального опыта к социальной памяти // Сотворение Истории : Человек–Память–Текст. – 2001 – С. 344–360.
4. Безрогов, В. Г. Автобиография и социальный опыт // Социальная история. Ежегодник, 2001/2002. – Москва : РОССПЭН, 2004. – С. 529–551.
5. Smaliančuk, A. ; Ivanova, V. ; Kasataja, T. Oral History in Belarus. Stand und Entwicklungsperspektiven // BIOS. Zeitschrift für Biographieforschung, Oral History und Lebensverlaufsanalysen. Inhalt Heft 1 und 2. – 2014 (27. Jahrgang) – S. 258–293; Грінченко, Г. ; Реброва, І. ; Романова, І. Усна історія в пострадянських дослідницьких практиках [Электронны рэсурс]. – Рэжым доступу : http://uamoderna.com/md/grinchenko-rebrova-romanova-oh. – Дата доступу : 15.06.2017; Романова, И. Адаптация репрессированных к жизни в обществе после возвращения из мест заключения и ссылки (по материалам интервью) // Устная история в Карелии. – Вып. IV. – Карелия и Беларусь: повседневная жизнь и культурные практики населения в 30–50-е гг. – Петрозаводск, 2007. – С. 31–51; Парламент памяці : гісторыі беларускіх «остарбайтараў» / аўт.-уклад. А. Белановіч, Г. Верамейчык; на беларус., рус. і ням. мовах. – Мінск : Прапілеі, 2011. – 79 с.; Розенблат, Е. ; Еленская, И. Память о Холокосте в Запа-

[6] «Дрэйфуючая лакуна» памяці (Я. Асман, Я. Вансіна) – прабел калектыўнай памяці аб пэўным перыядзе часу. Аб недалёкім мінулым маецца мноства звестак, якіх становіцца ўсё менш з паглыбленнем у мінулае (камунікатыўная памяць). Адбіткі далёкага мінулага можна знайсці ў культурнай памяці. А паміж імі знаходзіцца той самы прабел, лакуна.

дных областях Белоруссии // История – миф – фольклор в еврейской и славянской культурной традиции. Сборник статей. – Вып. 24. – Москва, 2009. – С. 153–179; Чарнобыльская аварыя і грамадства : 30 гадоў пасля катастрофы. – Мінск, 2017. – 383 с.; Kashtalian, I. The Repressive Factors of the USSR's Internal Policy and Everyday Life of the Belarusian Society (1944–1953) – Wiesbaden, 2016 – 345 s.; Раманава, І. ; Махоўская, І. Мір : гісторыя мястэчка, што расказалі яго жыхары. – Вільня : ЕГУ, 2009. – 247 с.

6. Смалянчук, А. Радкевіч versus Каліноўскі? // Беларуская гісторыя: знайсці чалавека. – Мінск : Выдавец І. П. Логвінаў, 2013. – С. 32–73.
7. Яноўскі Сяргей Пятровіч, 1925 г. н., г. Мінск (нар. у г. п. Ілля, Вілейскі р-н) // БАВГ. 2(2) – 69 – 209, 210. 05:26:51.
8. Сапун Георгій Савіч, 1924 г. н., в. Пачапава, Баранавіцкі р-н // БАВГ. 27(1) – 576 – 2618. 1694–1698, 2617–2618. 09:01:16.
9. Календа (Багданкевіч) Ядвіга Уладзіміраўна, 1928 г. н., в. Рубяжэвічы, Стаўбцоўскі р-н // БАВГ. 40(1) – 605 – 1900. 01:54:38.
10. Норык Раман Мадэставіч, 1927 г. н., г. Навагрудак (нар. у в. Вераскава, Навагрудскі р-н) // БАВГ. 1(1) – 26 – 78. 02:19:12.
11. Мельнік Улляна Кірылаўна, 1923 г. н., в. Чамярын, Пінскі р-н // БАВГ. 21 – 356 – 915, 1124, 1125; 44 – 356 – 2706-2710. 04:00:53.
12. Цэван (Гладун) Ганна Васільеўна, 1928 г. н., в. Валішча, Пінскі р-н // БАВГ. 50(1) – 1006 – 4636, 4637. 03:27:56.
13. Лосік Міхаіл Міхайлавіч, 1920 г. н., в. Міхайлаўшчына, Стаўбцоўскі р-н // БАВГ. 40(1) – 590 – 1855. 01:49:13.
14. Каланда Антаніна Раманаўна, 1934 г. н., в. Сяльцо, Полацкі р-н // БАВГ. 46 – 854 – 3507. 02:02:25.
15. Выдрыцкі Міхаіл Антонавіч, 1911 г. н., в. Турэц, Карэліцкі р-н // БАВГ. 1(1) – 9 – 31. 01:35:06.
16. Насыр (Лаўрыновіч) Феафанія Пятроўна, 1908 г. н., в. Бокава, Браслаўскі р-н // БАВГ. 4(3) – 122 – 401, 402. 01:48:03.
17. Бежанства 1915 года / рэд. В. Луба; прадм. Я. Мірановіч. – Беласток, 2000. – 416 с.
18. Новік (Грыцкевіч) Алена Паўлаўна, 1927 г. н., г. п. Любча, Навагрудскі р-н // БАВГ. 1(1) – 207 – 647. 04:14:17.

Н. С. Гардзіенка

ДА ПЫТАННЯ ЭКСПЕРТЫЗЫ КАШТОЎНАСЦІ ДАКУМЕНТАЎ БЕЛАРУСКАЙ ЭМІГРАЦЫІ Ў ФОНДАХ БЕЛАРУСКАГА ДЗЯРЖАЎНАГА АРХІВА-МУЗЕЯ ЛІТАРАТУРЫ І МАСТАЦТВА

Агульным плане паняцце каштоўнасці дакумента можна разглядаць у двух аспектах: грамадска-культурным (значнасць, каштоўнасць) і фінансавым (кошт). Пры гэтым грашовая вартасць дакумента з'яўляецца вытворнай ад яго гістарычнага, культурнага, навуковага і інш. значэння. І хоць на рэальны кошт уплываюць таксама адметнасці рынку, наяўнасць ці адсутнасць попыту на канкрэтны дакумент, вызначэнне грамадска-культурнай значнасці застаецца найважнейшым. Яно ж з'яўляецца адной з базавых архіўных функцый.

Экспертыза каштоўнасці – вызначэнне навукова-гістарычнай, сацыяльна-культурнай каштоўнасці і практычнай значнасці дакументаў з мэтай устанаўлення тэрмінаў іх захоўвання і адбору для захоўвання на аснове прынятых крытэрыяў [1]. Зразумела, што зафіксаваныя ў афіцыйных дакументах (інструкцыях, рэкамендацыях і г. д.) крытэрыі каштоўнасці адлюстроўваюць уяўленні менавіта архіваў пра тыя ўласцівасці дакументаў, што маюць найвялікшае значэнне для навукі, грамадства, культуры і г. д. Пакідаючы ўбаку аналіз саміх крытэрыяў, засяродзімся на некаторых практычных аспектах іх выкарыстання.

У заканадаўстве вызначана пэўная ўніверсальнасць паняцця «архіўны дакумент» як «дакумента з зафіксаванай на ім інфармацыяй незалежна ад віда яе носьбіта, што захоўваецца ў архіве з прычыны яго значнасці для грамадзян, грамадства і дзяржавы» [2]. Пры гэтым у метадычных рэкамендацыях можна заўважыць некаторыя асаблівасці ў вызначэнні крытэрыяў каштоўнасці дакументаў асабістых архіваў і дакументаў арганізацый. У якасці крытэрыяў каштоўнасці дакументаў асабістага архіва выступаюць: 1) значэнне дзяржаўнай, грамадска-палітычнай, навуковай, творчай і іншай дзейнасці аўтара / фондаўтваральніка; 2) час і гістарычныя ўмовы стварэння дакумента; 3) значнасць яго зместу, інфармацыйная, гістарычная, навуковая, мастацкая каштоўнасць; 4) фізічныя асаблівасці; 5) унутрыфондавыя і міжфондавыя ўзаемасувязі дакумента [3, с. 17–18].

У дачыненні да дакументаў арганізацый вызначаюць тры групы крытэрыяў:

1. крытэрыі паходжання: роля і месца арганізацыі ў сістэме дзяржаўнага кіравання і (ці) функцыянавання канкрэтнай галіны, яе функцыянальнае значэнне; роля ці значэнне грамадзяніна ў дзяржаўнай дзейнасці, развіцці навукі, культуры, другіх галінах грамадскага жыцця; час і месца стварэння дакумента;
2. крытэрыі зместу: значнасць падзеі, адлюстраванай у дакуменце, значнасць інфармацыі, што ўтрымліваецца ў змесце, паўторнасць інфармацыі дакумента ў іншых дакументах, від дакумента;
3. крытэрыі знешніх асаблівасцяў: сапраўднасць дакумента, юрыдычная верагоднасць (наяўнасць подпісаў, пячатак), наяўнасць рэзалюцый, пазнак, асаблівасці перадачы тэксту, адметнасці матэрыяльнай асновы, фізічны стан [4, с. 44–45].

Як бачым, крытэрыі блізкія, крыху па-рознаму сфармуляваны і структураваны, але паўсюль на першым месцы стаіць фактар паходжання дакументаў.

Дакументы і архіўныя зборы беларускай эміграцыі маюць выразную спецыфіку ў параўнанні са створанымі ў Беларусі. Безумоўна, важна ўсведамляць, што замежныя беларусы з'яўляюцца натуральнай часткай беларускай нацыі, а іх дзейнасць, іх даробак – неад'емная частка агульнай нацыянальнай спадчыны, якая да пэўнага часу не была ўключана ні ў гістарычныя даследаванні, ні ў архіўныя фонды. Аднак варта падкрэсліць адмысловую для вызначэння каштоўнасці эміграцыйных дакументаў «сістэму каардынат», у якой немагчыма казаць пра дзяржаўную значнасць асобы ці месца арганізацыі ў сістэме кіравання, а замест таго варта звяртацца да месца арганізацыі ці асобы ў гісторыі і культуры беларускай эміграцыі ці (і) агульнанацыянальнай гісторыі і культуры.

Яшчэ адна важная акалічнасць каштоўнасці эміграцыйных дакументаў вынікае з іх доўгачасовай недасяжнасці і наогул «закрытасці» тэмы эміграцыі ў метрапольнай Беларусі. Паколькі сістэматычнага збірання сведчанняў беларускай актыўнасці ў свеце ні ў БССР, ні ў Рэспубліцы Беларусь не было, дакументы эміграцыйных дзеячаў і арганізацый сёння маюць для метрапольных архіваў (і даследчыкаў) надзвычайную важнасць.

Адметнасці правядзення экспертызы каштоўнасці дакументаў эміграцыі і вызначэння крытэрыяў можна прасачыць на прыкладзе збораў Беларускага інстытута навукі і мастацтва ў Нью-Ёрку (далей –

БІНіМ), што былі перададзены ў Беларускі дзяржаўны архіў-музей літаратуры і мастацтва (далей – БДАМЛМ).

БІНіМ быў заснаваны ў Нью-Ёрку ў 1951 г. прадстаўнікамі эміграцыйнай інтэлектуальнай эліты з мэтай падтрымання беларускай творчай інтэлігенцыі на Захадзе. У інстытуце захоўваецца не толькі дакументацыя яго ўласнай дзейнасці (пратаколы пасяджэнняў, спісы сябраў, матэрыялы канферэнцый і выданняў, падрыхтаваных інстытутам, карэспандэнцыя), але і асабістыя фонды эміграцыйных дзеячаў. БІНіМ ад пачатку выконваў адначасова функцыю навуковага цэнтра і архіва, акумулюючы не толькі дакументы сваіх сябраў, але і сведчанні беларускай прысутнасці на Захадзе наогул. Не маючы прыдатных умоў для захавання, а таксама ўсведамляючы важнасць уключэння дакументаў замежжа ў агульнанацыянальную культурную спадчыну, кіраўніцтва БІНіМ ад сярэдзіны 1990-х гг. стала паступова перасылаць назапашаныя дакументы ў БДАМЛМ. Вялікая частка калекцый (сярод якіх зборы марак, паштовак, улётак, запрашэнняў, візітовак, значкоў, рэчаў, а таксама багатая карэспандэнцыя эміграцыйных дзеячаў) была перададзена ў красавіку 2014 г., але і пасля гэтага дакументы з інстытута працягваюць паступаць у Беларусь.

Асаблівасці фарміравання збораў БІНіМ не дазваляюць падыходзіць да яго дакументаў (і да вызначэння іх каштоўнасці) як да класічнага архіва арганізацыі. На падставе перададзенага ствараюцца не толькі ўласна фонд інстытута, але і асабістыя фонды Вітаўта Тумаша, Антона Адамовіча, Юркі Віцьбіча, Юльяны Вітан-Дубейкаўскай, Алеся Салаўя, Міхася Кавыля, Уладзіміра Дудзіцкага і інш., а таксама сямейныя фонды Кіпеляў–Савёнкаў і Наталлі Арсенневай і Францішка Кушаля.

Паспрабуем прыкласці да спадчыны БІНіМ згаданыя вышэй крытэрыі вызначэння каштоўнасці дакументаў, засяродзіўшыся на самым першым аспекце, звязаным з іх паходжаннем.

1. Значэнне грамадска-палітычнай, навуковай, творчай і іншай дзейнасці арганізацыі / аўтара.

У зборах БІНіМ захоўваюцца дакументы, створаныя рознымі беларускімі грамадскімі, культурнымі, асветнымі, палітычнымі, навуковымі і іншымі структурамі і асобнымі дзеячамі на Захадзе. Пры гэтым ступень адлюстраванасці дзейнасці гэтых арганізацый і асоб у сучаснай навуковай літаратуры даволі розная. У абагульняльных

працах, прысвечаных беларускім дыяспарам у ЗША, Канадзе, Аўстраліі і Вялікабрытаніі, прадстаўлена большасць створаных на Захадзе беларускіх арганізацый, але найбольш вывучаныя на сёння наступныя: Беларуская гімназія імя Янкі Купалы, Беларускі кангрэсавы камітэт Амерыкі, Згуртаванне беларусаў у Вялікабрытаніі, Англа-беларускае таварыства. Іншыя заснаваныя эмігрантамі структуры сёння даследаваны слаба, патрабуюць удакладнення і храналогія, і сяброўскі склад, і ўласна змест дзейнасці.

Гісторыя самога БІНіМ – цэнтральнай навуковай эміграцыйнай інстытуцыі – сёння яшчэ таксама патрабуе пільнай увагі. З гэтай прычыны перададзеныя ў БДАМЛМ дакументы (карэспандэнцыя, інфармацыйныя матэрыялы, анкеты сябраў і інш.) маюць вялікую каштоўнасць. Гэтыя дакументы важныя не толькі для навукоўцаў, што даследуюць функцыянаванне арганізацыйных структур беларускай эміграцыі ці навуковай супольнасці, але і для разумення кірункаў навуковай працы, яе ўмоў, кантэксту.

Акрамя дакументаў уласна БІНіМ, у перададзеным можна вылучыць дакументы дзейнасці беларускіх арганізацый у пасляваеннай Германіі, найперш студэнцкіх і скаўцкіх, а таксама Беларускага цэнтральнага прадстаўніцтва (у архіве ёсць лісты, спісы і каля сотні запоўненых беларусамі анкет-апытальнікаў). Дзейнасць гэтых арганізацый вельмі слаба адлюстравана ў гістарыяграфіі, хоць яе значэнне для гісторыі пасляваеннай беларускай эміграцыі надзвычай вялікае.

Асаблівую каштоўнасць маюць дакументы беларускіх навучальных устаноў у лагерах Ды-Пі ў другой палове 1940-х гг. Даволі шырокая адукацыйная дзейнасць беларускіх эмігрантаў таго часу прадстаўлена сёння толькі ў манаграфіі Яна Максімюка і зборнай працы Алеся Вініцкага. Захаваныя ў зборы БІНіМ дакументы, відавочна, былі сабраны апошнім для сваёй кнігі. Сярод іх можна знайсці:

- матэрыялы дзейнасці беларускай пачатковай школы і гімназіі ў Остэргофене: карткі паспяховасці і паводзін вучняў пачатковай школы (1946–1947), ведамасці паспяховасці вучняў школы і гімназіі за 1947–1948 гг., кніга паспяховасці вучняў гімназіі (1948–1949), ведамасці паспяховасці вучняў пачатковай школы (1948–1949), «класны дзённік» для I і II класаў пачатковай школы (1948–1949), пратаколы пасяджэнняў Педагагічнай рады школы і гімназіі (1948–1949);

- класныя журналы і дакументы ўліку паспяховасці вучняў беларускіх пачатковых школ у Менхегофе, Міхельсдорфе, Віндзішбергердорфе;
- дублікаты пасведчанняў сталасці, атэстаты вучняў Беларускай гімназіі імя Я. Купалы ў Рэгенсбургу, Віндзішбергердорфе, Розенгайме;
- пісьмовыя працы па беларускай, англійскай, лацінскай, нямецкай мовах і матэматыцы выпускнікоў і вучняў Беларускай гімназіі імя Я. Купалы ў Віндзішбергердорфе і Розенгайме;
- ведамасці аплаты працы настаўнікаў у беларускіх школах у Германіі;
- іншыя матэрыялы па гісторыі беларускіх пачатковых школ у Германіі і Аўстрыі, сабраныя А. Вініцкім: выпісы, лісты А. Каханоўскага, Г. Паланевіча, Ф. Родзькі, Я. Скурата, А. Яцэвіча, М. Нікана, В. Стомы, В. Літаровіча, Я. Гладкага, І. Любачкі, Б. Лішчонка, А. Кудасава, Р. Жук-Грышкевіч і інш.

Далёка не ўсе згаданыя матэрыялы былі выкарыстаны Алесем Вініцкім, а таму захаваныя ў БІНіМ дакументы маюць вялікую цікавасць як для даследчыкаў гісторыі адукацыі, так і для вывучэння гісторыі штодзённасці пасляваеннай эміграцыі ў Германіі.

Асобныя групы дакументаў у зборах БІНіМ паходзяць з дзейнасці Беларускага аб'яднання ў Аўстраліі, Беларускага вызвольнага руху ў Аўстраліі, Беларускага цэнтральнага камітэта ў Вікторыі, Беларускага студэнцкага згуртавання ў Лювэне, Беларускага акадэмічнага каталіцкага аб'яднання «Рунь» (Лондан), Дэтройцкага, Кліўлендскага, Нью-Ёркскага і іншых аддзелаў Беларуска-Амерыканскага задзіночання, Беларускага кангрэсавага камітэта Амерыкі, Згуртавання беларусаў Канады і іншых арганізацый. Іх дзейнасць у дакументах іншых беларускіх архіваў фактычна не адлюстравана.

Найбуйнейшыя з асабістых архіваў дзеячаў эміграцыі, што захаваліся ў зборах БІНіМ, належаць найбольш вядомым пісьменнікам, навукоўцам, чые імёны маюць значэнне для агульнай беларускай культуры і навукі. Сярод іх колішнія ўдзельнікі «Узвышша» Антон Адамовіч і Юрка Віцьбіч, паэты Наталля Арсеннева, Уладзімір Дудзіцкі, Алесь Салавей, Міхась Кавыль і інш. Дакументы згаданых дзеячаў, што таксама амаль не прадстаўлены ў айчынных архівах, маюць надзвычайную каштоўнасць. Разам з тым, у фондзе БІНіМ ёсць дакументальныя сведчанні дзейнасці менш вядомых ці амаль невя-

домых у Беларусі эміграцыйных творцаў: Язэпа Гладкага, Часлава Будзькі, Васіля Стомы, Пётры Татарыновіча і інш. І гэтыя дакументы праз сваю рэдкасць каштоўнасцю могуць супернічаць з дакументамі больш вядомых дзеячаў.

2. Час, месца і гістарычныя ўмовы стварэння дакументаў.

Дакументы ў зборах БІНіМ пераважна датычаць перыяду дзейнасці пасляваеннай эміграцыі (ад другой паловы 1940-х да канца 1990-х гг.). Найбольш раннія паходзяць не з эміграцыі, а з Беларусі і датуюцца першай паловай ХХ ст. Пераважна гэта матэрыялы з сямейных архіваў дзеячаў, паштоўкі, маркі, асабістыя дакументы (сярод якіх, напрыклад, замежныя пашпарты беларусаў 1911 і 1913 гг., шмат пасведчанняў, даведак і г. д. дзеячаў беларускай культуры і навукі 1920-х – 1930-х гг.). Напэўна, найбольш каштоўнымі раннімі метрапольнымі дакументамі з'яўляюцца аўтографы Янкі Купалы і Уладзіміра Жылкі, уратаваныя і захаваныя сем'ямі Кіпеляў і Савёнкаў і вернутыя сёння на радзіму. Значную цікавасць таксама выклікаюць дакументы часоў Другой сусветнай вайны, напрыклад, пратаколы Другога Усебеларускага кангрэса, пасяджэнняў мовазнаўчай канферэнцыі і інш.).

З уласна дакументаў эміграцыі найбольш раннія датычаць 1930-х гг. Гэта квіткі на беларускае мерапрыемства ў Чыкага (1930), сяброўскія пасведчанні ўдзельнікаў «Хаўруса» з перадваеннай Францыі і некаторыя інш.

Натуральнай ёсць шырокая геаграфія эміграцыйных дакументаў. Беларускія асяродкі цягам ХХ ст. былі створаны ў Германіі, Францыі, Бельгіі, Вялікабрытаніі, Аўстраліі, Аргентыне, ЗША, Канадзе і іншых краінах. Пераважная большасць дакументаў у зборы БІНіМ датычыць найбольш колькасных беларускіх грамад. Аднак ці не найвялікшую каштоўнасць сёння маюць дакументальныя сведчанні з невялікіх асяродкаў ці асобных груп беларусаў, дзе не стваралісяўласныя архівы. Надзвычай рэдкія сёння дакументы беларускіх арганізацый ці асобных дзеячаў са Швецыі, Даніі, Аргентыны, Бразіліі, якія можна знайсці ў фондзе БІНіМ.

З увагі на ўмовы стварэння, асаблівую каштоўнасць маюць дакументальныя сведчанні беларускай прысутнасці ў лагерах Ды-Пі ў пасляваеннай Германіі. Створаныя пераважна на паперы нізкай якасці, захаваныя праз пераезды з лагера ў лагер і клопаты ўладкавання на сталае жыццё ў далёкіх краінах, аўтографы і машынапісы, лісты

і пратаколы, разнастайныя перыядычныя выданні другой паловы 1940-х гг. – адносна колькасныя і вельмі каштоўныя адзінкі захоўвання ў фондзе БІНіМ.

Такім чынам, паходжанне эміграцыйных дакументаў, шмат у чым адметнае ў параўнанні з метрапольнымі, сапраўды з'яўляецца надзвычай важным, хоць і, зразумела, не адзіным фактарам пры правядзенні экспертызы іх каштоўнасці. Яго ўлік дапамагае не толькі ў ацэнцы дакументаў, але і ў працэсе сістэматызацыі іх у межах фондаў.

Крыніцы і літаратура

1. Делопроизводство и документоведение: Краткий словарь современной терминологии / Гос. ком. по арх. и делопроизводству Респ. Беларусь. БелНИИДАД. – Минск : БелНИИДАД, 2001 – 76 с.
2. Закон Республики Беларусь «Об архивном деле и делопроизводстве в Республике Беларусь» № 323-З от 25.11.2011.
3. Метадычныя рэкамендацыі па рабоце архіваў з дакументамі асабістага паходжання / Аўт.-склад. Г. В. Запартыка; навук. рэд. С. У. Жумар. – Мінск : БелНДІДАС, 2005. – 199 с.
4. Правила работы архивов государственных органов и иных организаций с комментарием / Департамент по архивам и делопроизводству Министерства юстиции Республики Беларусь, Белорусский научно-исследовательский институт документоведения и архивного дела. – Минск : БелНИИДАД, 2012. – 253 с.

В. В. Боровик

МУЗЕЙ-АРХИВ НАРОДНОЙ КУЛЬТУРЫ УКРАИНСКОГО ПОЛЕСЬЯ:

ОСОБЕННОСТИ ФОРМИРОВАНИЯ АРХИВНОГО ФОНДА ДОКУМЕНТОВ, НАЙДЕННЫХ В БРОШЕННЫХ НАСЕЛЕННЫХ ПУНКТАХ ЗОНЫ ОТЧУЖДЕНИЯ

Сегодня, спустя 32 года после Чернобыльской катастрофы, проблема сохранения культурного наследия жителей пострадавших районов Украинского Полесья не только остается актуальной, но и приобретает еще большую остроту, поскольку наступило

критическое время, когда отходят последние носители традиционной культуры, разрушаются последние давние дома, зарастают лесом заброшенные села. Под угрозой потери находилось также документальное наследие этого региона – та его часть, которая оставалась в заброшенных производственных и жилых помещениях зоны отчуждения.

Ведущую роль в решении проблемы спасения и сохранения культурного наследия населения пострадавших районов начиная с 1994 г. играли Историко-культурологические экспедиции – Минчернобыля Украины, а с 2001 г. – Государственного научно-производственного предприятия «Центр защиты культурного наследия от чрезвычайных ситуаций» и его правопреемника Государственного научного центра защиты культурного наследия от техногенных катастроф МЧС Украины (далее – ГНЦЗКНТК). Для научно-методического обеспечения их работы были разработаны и введены в практику концептуальные основы спасения и сохранения этнокультурного наследия пострадавших территорий Полесья, а также методологические подходы и научно обоснованные методики комплекса исследований, направленных на системно-целостную фиксацию, сохранение и воспроизведение всех составляющих этнокультурного комплекса, в том числе документального наследия [2; 3]. В результате многолетней экспедиционной работы было собрано большое количество музейных предметов и значительный массив документов на бумажной основе, оставленных жителями покинутых населенных пунктов. Уже в самом начале деятельности экспедиций встала задача выбора оптимальной организации хранения и использования спасенных музейно-архивных ресурсов.

Классической формой совместного хранения и использования музейных и архивных ценностей является музей-архив. В случае, когда музейные предметы и архивные документы по своему происхождению относятся к определенному региону, историческому периоду и тематически связаны между собой, целесообразным будет организовать их хранение и обработку в пределах одного научного учреждения, распределив соответственно между музейным и архивным подразделениями, каждое из которых применяет соответствующие методы учета, обработки и контроля состояния объектов хранения. Это также целесообразно, если учесть, что довольно часто архивный документ может выступать как музейный экспонат, а музейный предмет или коллекция исторически и тематически могут быть связаны с определенным документальным комплексом.

В нашем конкретном случае очень важно также избежать распыления музейных и архивных ресурсов между различными учреждениями и организациями, поскольку это затрудняет дальнейший комплексный научный анализ находок с целью выявления взаимосвязей между элементами музейных и архивных собраний, принципиально необходимых для создания целостной информационной модели историко-культурного региона, который исчезает. Более того, как показывает опыт, такое распыление может привести к нечеткому и неполному учету и потере части объектов хранения.

С целью сохранения культурных ценностей, спасенных экспедициями на территориях, пострадавших вследствие аварии на Чернобыльской АЭС, в 2011 г. в соответствии с Постановлением Верховной Рады Украины был создан музей-архив народной культуры Украинского Полесья на правах структурного подразделения Государственного научного центра защиты культурного наследия от техногенных катастроф (далее – МАНКУП ГНЦЗКНТК). Он также является организационной основой создаваемого Чернобыльского научно-информационного фонда этнокультурного наследия (ЧНИФ), который должен реализовать эффективную систему накопления, сохранения и использования всего комплекса элементов материального и нематериального культурного наследия пострадавших районов Полесья. Фонд объединит музейные и архивные ресурсы, образуя широкую источниковую базу для многодисциплинарных исследований утраченного культурно-исторического ареала, который играл важную роль в формировании многих славянских народов. МАНКУП здесь выступает главным хранителем музейных и архивных ресурсов ЧНИФ, которые также позволят сформировать информационную базу для создания компьютерной системы учета и описания объектов материальной и духовной культуры пострадавших районов Украинского Полесья [1].

Основная часть официальной документации была эвакуирована из зоны отчуждения Чернобыльской АЭС усилиями работников государственных архивов в период 1986–1990 гг. Исходя из сообщений работников Государственной архивной службы Украины, 86% архивов предприятий, учреждений и организаций, существовавших на исследуемых территориях до катастрофы, были эвакуированы в 1986–1990 гг. [6]. Но на местах все же осталось значительное количество документов, которые принадлежали ведомственным архивам этих юридических лиц. Количество документов, оставленных на мес-

тах эвакуированными жителями, вообще оценить трудно. В такой ситуации, как справедливо отмечала Л. Скрицкая [8], спасение и исследование брошенного в зоне отчуждения массива документов приобретает принципиальное значение, поскольку он содержит важную и разностороннюю информацию о местном населении и обстоятельствах его этнического бытия до катастрофы.

В течение 1994–2013 гг. вышеупомянутыми экспедициями в зонах радиоактивного загрязнения (преимущественно на отселенных территориях) был собран значительный массив документов как официального, так и личного происхождения, который после дозиметрического контроля и соответствующей обработки был эвакуирован и теперь сохраняется в МАНКУП ГНЦЗКНТК.

Решением комплекса задач архивного хранения и обработки документов, касающихся различных аспектов традиционной материальной и духовной культуры бывших жителей отселенных сел, занимается отдел научно-архивных фондов МАНКУП. Важной составляющей этих фондов является упомянутый выше массив документов с бумажной основой.

Конечно, методы комплектования и научно-технической обработки спасенного документационного фонда, определенные действующими нормативными документами архивной системы Украины [5; 7], в значительной степени нуждались в коррективах из-за особенностей работы в условиях чрезвычайной ситуации и ввиду технического состояния находившихся там документов.

Кроме того, во время полевых исследований были применены нестандартные критерии предварительного отбора самих документов, вытекающие из потребностей комплексного исследования историко-культурного наследия пораженного катастрофой региона. Исследователи, которые прибыли в зону отчуждения, столкнулись с ситуацией, которая напоминает археологические раскопки следов погибшей цивилизации, когда необходимо все время иметь в виду, что каждый найденный черепок может быть фрагментом ценной находки, но окончательно принять или отвергнуть эту гипотезу можно только после дальнейшего камерального изучения всего массива собранных полевых материалов. Также в большинстве случаев информационная ценность найденных документов раскрывалась лишь после сопоставления их с другими находками и не только документальными, но и вещественными (см. ил. 1).

Ил. 1. Россыпь документов в помещении Новошепеличской школы-интерната осматривают директор ГНЦЗКНТК Р. А. Омеляшко и архивист Х. Ю. Чучман.
С. Новошепеличи Чернобыльского района Киевской области. 2013 г. (Фото М. И. Семинога, экспедиция «Зона-2013»)

Действующие с 2004 г. «Основные правила архивной работы государственных архивов Украины» [5, с. 81–94] так же, как и введенные в 2013 г. «Правила работы архивных учреждений Украины» [7, с. 36–45], ориентируют на взаимодействие архивов с соответствующими подразделениями функционирующих предприятий, учреждений и организаций, которые готовят всю документацию, согласно утвержденной номенклатуре дел, к проведению экспертной оценки и передаче в государственные архивы. Архивные учреждения принимают от предприятий, учреждений и организаций комплексы документов, упорядоченных в соответствии с утвержденной номенклатурой дел. Подготовленный документный фонд анализирует экспертная комиссия, члены которой должны оценивать документы по действующим на время выполнения экспертизы критериям и отбирать их для хранения и обработки в архивных учреждениях.

По подобной схеме (определенной «Основными правилами работы государственных архивов СССР» (1983 г.) и «Правилами работы ведомственных архивов СССР» (1985 г.)) государственные архивные организации осуществляли в период 1986–1990 гг. работы по эвакуации и передаче в государственные архивы документов, находившихся в соответствующих подразделениях юридических лиц, которые существовали на пораженных территориях на момент аварии.

Заметим, что критерии отбора документов в то время не были ориентированы на нужды спасения культурно-исторического наследия населения пострадавших территорий, а тем более на то, чтобы образованный в дальнейшем архивный фонд служил ключевой базой культурологических, этнографических, социологических и других исследований.

В условиях полевой работы экспедиций источником комплектования были россыпи документов в заброшенных помещениях предприятий, учреждений и организаций, а также в частных домах. При этом, разумеется, контакт с бывшими образователями и владельцами документов был невозможен. Сравним стандартный порядок создания архивного фонда и соответствующие этапы формирования архива документального наследия зоны отчуждения.

В обычных условиях комплектации архивов:

- источниками комплектования являются юридические и физические лица, с которыми, как правило, имеется непосредственный контакт;
- комплектование проводится во взаимодействии с соответствующими подразделениями предприятий, учреждений и организаций или с физическими лицами – владельцами документального наследия;
- архив осуществляет управление и оказывает помощь владельцам документов;
- техническое состояние документов в основном удовлетворительное.

Что касается порядка проведения предварительной экспертизы информационной ценности документов (до рассмотрения их экспертной комиссией), то в соответствии с действующими правилами [6, с. 65]:

- основными уровнями экспертизы ценности документов (до включения их в архивный фонд) являются типологические документные комплексы и виды документов;
- местом проведения этих экспертиз являются службы делопроизводства и архивные подразделения юридических лиц;
- целью экспертизы полагается выявление структуры документационного фонда и источников комплектования архива;

- результатом является составление номенклатур дел и схем упорядочения документов.

Таким образом, в обычных условиях до принятия экспертной комиссией решения о передаче документов в архивные фонды проводится предварительное изучение источниковой базы и структуры документационного фонда в зоне комплектования с фиксацией ее в номенклатуре дел и схеме составления документов. Силами фондообразователей проводится предварительное упорядочение документационного массива до передачи в архивное учреждение. Схему формирования архивного фонда комплектования в этом случае отражает таблица 1.

Таблица 1. Обычный порядок комплектования архивных фондов

Название этапа	Изучение источников комплектования. Составление номенклатур дел	Прием документов на хранение	Экспертиза ценности документов
Объект	Документальные комплексы, образованные в процессе деятельности юридических и физических лиц	Комплексы дел, образованные в соответствии с номенклатурой дел	Документы, переданные в архив в результате работы с архивными подразделениями юридических лиц и физическими лицами
Содержание работ	Определение состава документов, подлежащих хранению	Передача документного фонда в архивное учреждение	Включение документов в архив по их информационной ценности и состоянию сохранности

В отношении неупорядоченных документов личного происхождения, документов общественных организаций применяется первичная разборка, которая проводится в архиве на этапе составления

или как самостоятельный вид работы (целевая экспертиза), результатом которой должна быть опись первичной разборки документов.

Именно последний случай первичной разборки документов схож с порядком первичной обработки документного массива, обнаруженного в зоне отчуждения. Но методика работы с неупорядоченными документами, наряду с полевыми особенностями, имеет также свои специфические отличия.

В условиях экспедиции в зону чрезвычайной ситуации:

- зоной комплектования являются заброшенные помещения предприятий, учреждений, организаций и частных домов;
- источник комплектования – россыпи документов в заброшенных помещениях;
- контакт с образователями документов (первичными фондообразователями) невозможен;
- техническое состояние документов: все документы нуждаются в радиационном контроле и специальной обработке.

В условиях поисково-спасательных экспедиций необходимо проводить контроль радиоактивного загрязнения с привлечением специалистов дозиметрической службы. Специальная обработка и предварительное упорядочение документационного фонда проводится силами участников экспедиций и работников архивного подразделения ГНЦЗКНТК.

Что касается отбора и упорядочения документов, обнаруженных в зоне отчуждения:

- первая оценка уровня сохранности и информационной пригодности документов проводится участниками экспедиций во время их обнаружения, в полевых условиях, и на ее основании осуществляется предварительный отбор;
- оценка возможности включения в документационный фонд по уровню радиоактивного загрязнения проводится службой радиологического контроля в г. Чернобыль;
- массив документов изучается, упорядочивается и структурируется по экспедициям, обследованным населенным пунктам и адресам приобретения, что обусловлено организацией полевой работы экспедиций;
- результатом работ на данном этапе является составление первичного реестра и создание аналитического обзора собранного документационного фонда.

Собранный экспедицией массив документов, до принятия окончательного решения экспертной комиссией, требует предварительной камеральной обработки, изучения и систематизации. Образованная структура документационного фонда фиксируется в первичном реестре, без которого дальнейшая работа экспертной комиссии была бы невозможна.

Как показывает проведенный сравнительный анализ, методика и порядок формирования архивного фонда документального наследия населения, проживавшего в зоне катастрофы, имеют определенные отличия от устоявшихся нормативов. Они заключаются в наличии этапов полевых исследований и предварительной камеральной обработки собранного документационного фонда, предшествующих экспертизе ценности документов.

Последовательность этапов формирования научно-архивного фонда документов на бумажной основе, собранных в зоне катастрофы, отражена в таблице 2.

Таблица 2. Порядок комплектования архивных фондов в условиях чрезвычайной ситуации

Название этапа	Полевые исследования	Камеральная обработка комплексов документов	Экспертиза ценности документов
Объект	Россыпи документов в зоне отчуждения	Коллекции документов, собранных экспедициями	Документы, собранные экспедициями
Содержание работ	Комплектование документного фонда	Составление и систематизация документационного фонда; образования условных дел	Экспертиза ценности, пополнение архивного фонда

Действующие нормативные документы не содержат рекомендаций относительно методов работы по спасению архивного наследия в условиях техногенных чрезвычайных ситуаций. Предлагаемая

схема формирования архивного фонда в дальнейшем может быть использована для создания методики архивной работы в условиях техногенных чрезвычайных ситуаций, потребность в которой существует вследствие насыщенности современного мира потенциально опасными техногенными объектами.

Источники и литература

1. Боровик, В. В. ; Омеляшко Р. А. Використання інформаційних технологій при формуванні Чорнобильського науково-інформаційного фонду // Актуальні проблеми економіки. – 2013. – № 11. – С. 180–188.
2. Концептуальні засади врятування і збереження етнокультурної спадщини територій Українського Полісся, що постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи // Збірник наукових праць Державного наукового центру захисту культурної спадщини від техногенних катастроф. – Вип. 1. – Київ, 2012. – С. 12–16.
3. Омеляшко, Р. А. Історико-етнографічні дослідження в зоні Чорнобильської катастрофи (науково-організаційні та методологічні аспекти) // Матеріали до української етнології : зб. наук. пр. – Київ : Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського, Асоціація етнологів України, 2003. – Вип. 3 (6). – С. 81–84.
4. Омеляшко, Р. А. Концептуальні засади та організація врятування і збереження етнокультурної спадщини Полісся // Полісся : мова, культура, історія. Матеріали міжнародної конференції. – Київ, 1996. – С. 9–27.
5. Основні правила роботи державних архівів України / [Г. В. Боряк, О. П. Володіна, Л. О. Драгомирова та ін.]. – Київ : Державний комітет архівів України, Український науково-дослідний інститут архівної справи та документознавства, 2004. – 334 с.
6. Портнов, Г. В. До питання про збереження документальної спадщини установ та громадян потерпілих районів від аварії на ЧАЕС // Матеріали наук.-практ. конф. з питань виявлення, збереження та охорони історико-культурної спадщини населення, що потерпіло від аварії на Чорнобильській АЕС (м. Рівне, 15–16 травня 1992 р.). – Львів, 1996. – С. 114.
7. Правила роботи архівних установ України / М-во юстиції України, Держ. архів. служба України, Укр. наук.-дослід. ін-т архів. справи та документознавства ; упоряд. : Л. А. Кисельова, Ю. А. Прилепішева, Т. П. Прись, С. В. Сельченкова ; за заг. ред. Н. М. Христової. – Київ, 2013. – 243 с.
8. Скрицька, Л. О. Чи потрібні Україні «радіоактивні» архіви? (До проблеми виявлення і відбору документальних пам’яток в Чорнобильській зоні відчуження) // Студії з архівної справи та документознавства. – 2000. – Т. 6. – С. 29–31.

В. В. Боровик, Г. А. Шамонин

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ АРХИВНОГО ОПИСАНИЯ ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКИХ СОБРАНИЙ ЭТНОГРАФИЧЕСКИХ АУДИОДОКУМЕНТОВ И СОЗДАНИЯ НАУЧНО-СПРАВОЧНОГО АППАРАТА К НИМ

Для решения проблемы сохранения достояний народной культуры населения, пострадавшего от Чернобыльской катастрофы, исключительное значение имеет организация упорядоченного хранения и обеспечения интеллектуального доступа к полевым этнографическим материалам, собранным историко-культурологическими экспедициями в радиоактивно загрязненных районах Украинского Полесья, начиная с зоны отчуждения и заканчивая 4-й зоной загрязнения. Деятельность этих экспедиций по выявлению и спасению наследия традиционной народной культуры населения, пострадавшего от аварии на ЧАЭС, ведется в Украине с 1994 г. Было проведено более 40 комплексных и более 100 специализированных историко-этнографических экспедиций, создававшихся последовательно под эгидой Минчернобыля Украины (1994–1996 гг.), Министерства чрезвычайных ситуаций Украины (1996–2001 гг.), Государственного научно-производственного предприятия «Центр защиты культурного наследия от чрезвычайных ситуаций» МЧС (2001–2007 гг.) и Государственного научного центра защиты культурного наследия от техногенных катастроф МЧС (с 2007 г.), который в 2011 г. был переподчинен Государственному агентству по управлению зоной отчуждения Министерства экологии и природных ресурсов Украины. При этом повсюду, где присутствовали местные жители или переселенцы из зоны обязательного и безусловного отселения, исследователями осуществлялась аудиозапись этнографических интервью. К 2014 г. было создано более пяти тысяч часов аудиозаписей, которые содержат первичную научную информацию, касающуюся практически всех направлений полевых этнографических исследований.

Ценность этих записей не исчерпывается их ролью источниковой базы этнографических, фольклорных, музыкологических и других исследований, но определяется также тем, что они содержат элементы устной истории – воспоминания простых людей, которые пережили крупнейшую техногенную катастрофу XX века, их непосредственное восприятие этого события и его последствий.

Основная часть экспедиционных аудиоматериалов хранится в Музее-архиве народной культуры Украинского Полесья Государственного научного центра защиты культурного наследия от техногенных катастроф (далее – МАНКУП ГНЦЗКНТК). Мы полагаем, что эффективно решать задачи их сохранения, мониторинга и использования возможно, лишь используя методологическую и методическую базу архивистики, разработанную как в Украине, так и в других странах.

С другой стороны, мы учитываем, что конкретные формы и методы систематизации, хранения и использования научных аудиовизуальных документов определяются также практическими потребностями этнографических, фольклорных и других исследований. Непосредственное применение к научным коллекциям аудиозаписей методик, нормативов, а также использование рекомендованных форм учетных документов, установленных для архивов общего назначения, не всегда соответствует реалиям и нуждам процесса этнографических исследований. В частности:

- формы книг регистрации поступлений и описей аудиодокументов требуют более подробного описания их расположения на носителях, содержания и технических характеристик;
- для современных цифровых записей и копий страхового фонда и фонда пользования требуются дополнительные, не предусмотренные нормативами учетные документы;
- некоторые задачи архивной обработки записей выполняются самими авторами вне архива.

Тем не менее, четкая и понятная пользователю-неархивисту и в основном соответствующая нормативам архивная организация аудиодокументов, содержащих научную этнографическую информацию, способствует их сохранению и эффективному использованию, а также открывает перспективу их представления в Национальном архивном фонде Украины как важной части культурного наследия народа.

В соответствии с действующими Правилами работы архивных учреждений Украины [1], в государственных архивах аудиовизуальные документы принимают, учитывают и хранят по нефондовым комплексам.

Аудиозаписи, созданные исследователями во время историко-этнографических экспедиций, сформированы по признаку способа

кодирования информации в два нефондовых комплекса: нефондовый комплекс аналоговых аудиозаписей на кассетах и нефондовый комплекс цифровых аудиозаписей без постоянных носителей, хранящийся на компьютерном дисковом массиве.

Схемы систематизации этнографических аналоговых и цифровых аудиодокументов в составе указанных нефондовых комплексов одинаковы. Минимальной единицей учета определен сеанс – аудиозапись интервью, проведенного в определенном месте, в стабильной, контролируемой ситуации, с одним и тем же информантом или группой информантов. Все записи сеансов, созданные одним автором (интервьюером), объединены в авторское собрание.

Встречаются изредка случаи, когда интервью было проведено группой исследователей. Рассмотрение вопросов, насколько это корректно с точки зрения методики полевого этнографического исследования и как определять авторство такого аудиодокумента, важно, но выходит за тематические рамки этой публикации.

Есть различия в методике доархивной лабораторной обработки аналоговых и цифровых записей авторами-исследователями. Распространенная практика такова, что единицей описания выступает либо серия аналоговых записей на единичной аудиокассете, либо серия цифровых записей (файлов), созданных автором в течение одного рабочего дня экспедиции.

Тем не менее, используемая схема систематизации отражает логику процесса создания документных массивов полевых аудиозаписей, а структуры сформированных нефондовых комплексов формально идентичны.

В качестве единицы хранения в нефондовом комплексе аналоговых аудиодокументов была принята кассета, а в комплексе цифровых записей мы в качестве единицы хранения условно приняли единицу измерения количества аудиодокументов – серию записей, созданных одним автором в течение одного дня работы экспедиции.

Схема систематизации закрепляется в описях аудиодокументов, которые создаются на каждый нефондовый комплекс в отдельности. Учетные записи (описательные статьи) аудиодокументов одного автора, образующих авторское собрание, составляют раздел архивной описи. Разделы объединяются в тома по принадлежности аудиодокументов к одной экспедиции. Таким образом, структура описи отражает структуру нефондового комплекса.

Архивная опись аудиодокументов является основным учетным документом и в то же время это один из основных элементов системы справочников нефондового комплекса. Разработаны структура и состав научно-справочного аппарата аудиодокументов, учитывающие общие методические рекомендации архивной системы Украины и приспособленные к потребностям процесса исследований народной культуры.

Заметим, что на уровне архива создается обобщающий справочник – путеводитель по аудиовизуальным документам всех видов, имеющихся в архиве.

Каждый из двух нефондовых комплексов аудиодокументов имеет свою систему справочников аудиовизуальных документов, которая содержит группы основных и дополнительных справочников. К основным справочникам относятся опись аудиодокументов НФК, внутренняя структура которой уже была рассмотрена выше, путеводитель по нефондовому комплексу, комплекс каталогов различных видов: тематических, предметных и др. Кроме того, основные справочники имеют собственный справочный аппарат, состоящий из указателей экспедиций, авторов, обследованных населенных пунктов, информантов, зафиксированных объектов и явлений и т. п.

Группа дополнительных справочников включает обзоры аудиодокументов, составленные на нефондовый комплекс в целом и на каждое экспедиционное и авторское собрание. Обзоры содержат систематизированную обобщенную информацию о комплексах аудиодокументов на соответствующих уровнях систематизации и описания. Система указателей облегчает пользование основными справочниками, но они могут быть использованы самостоятельно.

Таким образом, здесь присутствуют все основные виды справочников, используемые в архивной системе Украины. При этом каждый нефондовый комплекс имеет свой комплект основных и дополнительных справочников, общие характеристики и функции которых соответствуют определениям, данным в нормативных и методических рекомендациях Укргосархива [2; 5].

Описанной системы архивных справочников достаточно для обеспечения поиска аудиодокументов или их комплексов, а также информации в самих аудиодокументах этнографического направления. Основную нагрузку в поиске документной информации несут каталоги, а в поиске документов и их собраний – опись аудиодокументов соответствующих нефондовых комплексов.

Можно выделить три группы информационных источников формирования научно-справочного аппарата:

- научно-техническая документация, созданная при выполнении научно-исследовательских тем: научные отчеты учреждения и авторов аудиозаписей;
- сопровождающие текстовые документы, созданные исследователями – этнографами, фольклористами, музыкологами и другими при обработке собственных полевых аудиоматериалов: реестры аудиосюжета и расшифровки (стенограммы) интервью; эти последние источники являются основными при создании описательных статей единиц учета и вспомогательными при создании каталогов, путеводителей и обзоров;
- внешние источники: публикации в научных изданиях, в том числе сетевых.

Поскольку элементы научно-справочного аппарата фиксируют результаты описания аудиодокументов, важно определить, какому уровню описания (объекту описания) соответствует информация, подаваемая в каждом справочнике.

Приведенная ниже схема (см. рис. 1) отражает соответствие справочников различным уровням описания и некоторые их информационные связи.

Требования к архивному описанию определены Правилами описания архивных документов (ISAD (G):1999, NEQ) : ДСТУ 4331:2004 [5], которые являются национальным эквивалентом международного стандарта ISAD (G). Отличия в применении этих стандартов для описания научных этнографических аудиодокументов оказались несущественными, поэтому мы осуществили привязку элементов описаний аудиодокументов к структурным элементам описания, соответствующим ISAD (G).

Представленная далее таблица 1 иллюстрирует конкретизацию рекомендаций стандарта описания для всех уровней и единиц описания нефондовых комплексов аудиодокументов.

Таблица составлена для первых двух блоков описания: идентификационного и контекста. Здесь представлены заголовки соответствующих элементов справочников на всех уровнях архивного описания этнографических аудиодокументов – от нефондового комплекса до единицы учета. Мы видим, что практически все эле-

менты имеют индивидуальную реализацию на каждом уровне описания.

Архивист, осуществляющий научно-техническую обработку документов, должен учитывать рекомендации стандарта относительно порядка многоуровневого описания. В настоящее время в МАНКУП ГНЦЗКНТК разрабатываются соответствующие методические рекомендации для архивного описания всех видов этнографических аудиовизуальных документов.

В заключение отметим, что применение архивных подходов к организации и описанию научных этнографических аудиодокументов, хранящихся в научных учреждениях, вполне возможно. Использование нормативно обоснованных архивной организации и системы учета (при некоторой их адаптации) обеспечивает гарантированную сохранность документальных комплексов научных АВД.

Использование нормативной базы при создании архивного научно-справочного аппарата аудиоархива предоставляет исследователям народной культуры лучшие условия доступа к научной документной информации.

Изложенные подходы были разработаны в ходе выполнения научно-исследовательской работы «Разработка концепции Чернобыльского научно-информационного фонда этнокультурного наследия и создание прототипа информационно-поисковой системы архива аудиовизуальных документов (руководитель НИР Заслуженный работник культуры Украины Р. А. Омеляшко) для архивной работы со всеми видами этнографических аудиовизуальных документов: видео-, фото-, аудиодокументов, составляющих информационную документальную базу формирования фонда, и в настоящее время внедряются в МАНКУП ГНЦЗКНТК.

Источники и литература

1. Облік документів у державних архівах України : Інструкція / Укрдержархів ; УНДІАСД. – Київ, 2014. – 171 с.
2. Омеляшко, Р. Концептуальні засади та організація врятування і збереження етнокультурної спадщини Полісся // Полісся : мова, культура, історія. Матеріали міжнародної конференції. – Київ, 1996. – С. 9–27.
3. Правила роботи архівних установ України / М-во юстиції України, Держ. архів. служба України, Укр. наук.-дослід. ін-т архів. справи та докумен-

тознавства ; упоряд. : Л. А. Кисельова, Ю. А. Прилепішева, Т. П. Прись, С. В. Сельченкова ; за заг. ред. Н. М. Христової. – Київ, 2013. – 243 с.

4. Правила описування архівних документів (ISAD (G):1999, NEQ) : ДСТУ 4331:2004 / розробники: Н. Христова (кер.), Л. Драгомірова, С. Лозова. Чин. від 01.07.2005. – Київ : Держспоживстандарт України, 2005. – 15 с. (Національний стандарт України).
5. Створення та ведення каталогів у державних архівах України : метод. рекомендації / Держ. архів. служба України, УНДІАСД ; уклад. : Н. М. Христова. – Київ, 2014. – 87 с.

Рисунок 1. Схема размещения элементов научно-справочного аппарата по уровням описания и некоторые их информационные связи

Таблица 1. Элементы архивного описания аудиодокументов, соответствующие ISAD (G) для всех уровней систематизации и описания (составлена для блоков идентификации и контекста)

Названия блоков	**Код элемента в ISAD(G)**	**Названия элементов описания в ISAD(G)**	**Названия элементов обзора нефондового комплекса (НФК)**	**Названия элементов обзора экспедиционного собрания**	**Названия элементов обзора авторского собрания**	**Названия элементов описательной статьи архивной описи**
Идентификационный блок	**1.1**	Шифр(ы)	Шифр НФК	Шифр экспедиционного собрания	Шифр авторского собрания	Шифр ед. учета
	1.2	Заголовок(и)	Название НФК	Название экспедиционного собрания	Название авторского собрания	Заголовок документа
	1.3	Дата(ы)	Даты: начальная – конечная	Даты: начальная – конечная	Даты: начальная – конечная	Дата записи
	1.4	Уровень описания	Уровень описания	Уровень описания	Уровень описания	–

	1.5	Содержание и носитель ед. описания (количество, объем или размер)	Количество носителей, серий записей, время звучания	Количество носителей, серий записей, время звучания	Количество записей, время звучания	Физические пределы ед. учета на носителе
Блок контекста	**2.1**	Название создателя	Перечень юр. лиц – источников комплектования	Название экспедиции, перечень авторов	Автор, ФИО, ученое звание, степень, должность	Автор, ФИО
	2.2	История устройства/ биография создателя	История создателя – юр. лица	Историческая справка об экспедиции, краткая	Биографические данные об авторе	–
	2.3	Архивная история	История создания и хранения НФК	Характеристика экспедиционного собрания	Характеристика авторского собрания	–
	2.4	Непосредственный источник поступления (передачи)	Перечень экспедиций	Авторы, список	Лицо, предоставившее аудиодокумент	ФИО автора или лица, предоставившего аудиодокумент

О. В. Березовская

ОСОБЕННОСТИ ОПИСАНИЯ АРХИВНОЙ КОЛЛЕКЦИИ ДОКУМЕНТОВ ПОТЕРЯННЫХ ТЕРРИТОРИЙ ЧЕРНОБЫЛЬСКОЙ ЗОНЫ ОТЧУЖДЕНИЯ

В последнее время в украинском обществе все большую актуальность приобретают вопросы сохранения и защиты культурного наследия, среди которых культурное наследие Чернобыльской зоны отчуждения (далее – ЧЗО) занимает особое место. Ведь это одна из аккумуляций памяти о населении Украинского Полесья – тех территорий, которые пострадали от аварии на ЧАЭС и были частично или полностью отселены. После аварии на ЧАЭС перед украинским государством наряду с другими проблемами остро встал вопрос обеспечения сохранности культурных ценностей ЧЗО, а затем – сохранение исторической памяти об утраченных территориях и населенных пунктах, населении, которое испокон веков проживало на этих территориях и было творцом, носителем аутентичной культуры полесского региона.

Целью данной статьи является исследование особенностей научно-технической обработки и архивного описания важной части спасенного чернобыльского культурного наследия – документов на бумажной основе, выявленных и собранных украинскими учеными, архивистами во время историко-культурологических экспедиций в ЧЗО.

Первыми экспедициями, обследовавшими села 10-километровой зоны, были выявлены брошенные на произвол судьбы сотни ценных памятников истории, монументального искусства, традиционной архитектуры и быта, производственные объекты и т. п. [1, с. 337]. Поэтому в дальнейшем встал вопрос о создании специализированного учреждения, которое занималось бы организацией спасения и сохранения памятников культуры зоны техногенных катастроф, а также «обработкой и систематизацией всего массива собранных материалов» [5, с. 272].

Таким образом, в 2001 г. в составе МЧС Украины было создано Государственное предприятие «Центр защиты культурного наследия от чрезвычайных ситуаций», которое в 2007 г. было реорганизовано в Государственный научный центр защиты культурного наследия от техногенных катастроф Государственного агентства Украины по

управлению зоной отчуждения (далее – ГНЦЗКНТК), где сосредоточена совместная деятельность этнографов, фольклористов, музееведов, архивистов, археологов. Данное учреждение продолжило деятельность историко-культурологических экспедиций, которые с начала 1990-х гг. работали в ЧЗО над спасением культурного наследия многих поколений полешуков, проживавших на этой территории и отселенных в результате аварии на ЧАЭС. Согласно Постановлению Кабинета Министров Украины № 534 от 19.04.2006 «Вопросы Государственного научного центра защиты культурного наследия от техногенных катастроф» основными направлениями деятельности ГНЦЗКНТК являются: обеспечение сохранности культурных, исторических и архивных ценностей в условиях возникновения чрезвычайных ситуаций и катастроф, проведение научных исследований в этой сфере; создание и хранение архивно-музейного фонда этнокультурного наследия территории Полесья, подвергшейся радиоактивному загрязнению вследствие Чернобыльской катастрофы, введение его в научный оборот; формирование научно-информационной базы данных о национальных, культурных и исторических ценностях, спасенных в зонах чрезвычайных ситуаций и катастроф. Собранные во время экспедиций материалы приобщаются к музейным и архивным фондам Музея-архива народной культуры Украинского Полесья (далее – МАНКУП) ГНЦЗКНТК, который является структурным подразделением центра и создан в 2011 г. с целью обеспечения сохранения для научных исследований и общественно-просветительского использования материального и документального архивного наследия уникального культурного пласта полесских регионов Украины, а также воссоздания целостного этнокультурного ареала, исчезнувшего в результате Чернобыльской катастрофы.

В течение 1994–2017 гг. участниками экспедиций собран и эвакуирован из ЧЗО значительный массив документов административного, управленческого характера зоны отчуждения и семейных архивов полешуков, переселенных после аварии на ЧАЭС. В МАНКУП хранится около 20 тыс. архивных документов на бумажной основе, собранных участниками историко-культурологических экспедиций в ЧЗО, которые организовывались и проводились под руководством заслуженного работника культуры Украины директора ГНЦЗКНТК Р. А. Омеляшко. Эти документы могут дать расширенное представление об условиях повседневной жизни и деятельности жителей сред-

неполесского этнокультурного региона, что будет способствовать решению проблемы воссоздания его уникального исторического этнокультурного образа.

За 24 года поисково-спасательной деятельности научными экспедициями было обследовано большинство из 76 населенных пунктов, отнесенных к ЧЗО, из которых были отселены более 90 тыс. жителей Киевской (Полесский и Чернобыльский районы) и Житомирской (Бердичевский и Овручский районы) областей [3, с. 91].

В данное время отделом научно-архивных фондов МАНКУП проводится научно-техническая обработка и архивное описание документов юридических и физических лиц, выявленных в заброшенных строениях на территории пораженных радиацией районов Украинского Полесья. Была осуществлена первичная обработка выявленных и отобранных документов, проведен предварительный анализ их информационной ценности, сформированы условные дела, подготовлены соответствующие аннотированные перечни. На этой основе в дальнейшем строилась работа экспертной комиссии по выявлению и приему на постоянное хранение информационно ценных документов.

Одной из первых задач, решаемых архивистами на этом этапе, является разработка основных принципов упорядочения документного массива и описания архивных документов, что позволило бы провести их идентификацию и систематизацию, внедрить четкую систему учета, чтобы впоследствии обеспечить доступ пользователей к документам и к информации, содержащейся в них [6; 7]. Архивистам необходимо выработать приемлемую, достаточно точную и понятную для пользователей систему организации документов, обеспечивающую хранение и дальнейшее использование весьма разнообразных по своему происхождению, значению, содержанию, первоначально представленных в большей мере случайными россыпями различных видов документов.

В результате анализа состава документного массива были выявлены устойчивые характеристики основных видов документов и определено, что отобранный документный массив целесообразно изучать и структурировать по экспедициям, обследованным населенным пунктам и адресам обнаружения документов.

Единицей учета и единицей описания архивных документов является дело. В нашем случае это комплекс документов, собранных

в каждом взятом в отдельности месте проживания физических лиц (частном доме, квартире) или, соответственно, в служебных помещениях каждого юридического лица (учреждения, предприятия и т. п.).

Заголовком дела является название, обозначение (адрес) идентифицированного местожительства физических лиц или размещения учреждений – органов местного самоуправления (поселковых, сельских советов), учебно-образовательных учреждений (школы, детские сады, учреждения детского досуга, оздоровления и отдыха, библиотеки), медицинских учреждений (фельдшерские, фельдшерско-акушерские пункты, медпункты), сельскохозяйственных предприятий (совхозы, колхозы).

В качестве классификационных признаков для составления схемы систематизации дел были выбраны (в порядке возрастания уровня иерархии): географический (название населенного пункта), хронологический (название экспедиции с указанием даты), происхождение (документы личные и официальные).

Дела группируются согласно схеме систематизации в коллекции документов, найденных в определенных населенных пунктах, далее в экспедиционные коллекции. Они образуют объединенный фонд документов на бумажной основе, найденных в обследованных районах Украинского Полесья, который включает фонд документов официального происхождения и фонд документов личного происхождения.

Принятая схема систематизации закрепляется в описях документов, составленных на каждый из указанных фондов документов, собранных во время историко-этнографических экспедиций.

Структурно опись документов каждого фонда делится на тома, которые, в свою очередь, складываются из разделов.

Том описи соответствует экспедиционной коллекции, представленной документами, обнаруженными и собранными во время полевой работы определенной экспедиции. Заглавием тома описи служит полное название экспедиции с указанием крайних дат ее работы в соответствии с административным документом о ее проведении. Тома в описи расположены в хронологическом порядке начала работы экспедиций.

Раздел тома описи посвящен комплексу документов, найденных в определенном населенном пункте. Названием раздела тома служит название населенного пункта с указанием его места в системе административно-территориального устройства Украины на момент ра-

боты экспедиции. Разделы в томе расположены в хронологическом порядке обследования брошенных населенных пунктов экспедицией.

Дела в описи размещаются по мере их формирования с присвоением им порядковых номеров на момент поступления и регистрации в разделе описи.

При описании и идентификации документов устанавливаются точные названия документов и их датировки. Если точную датировку установить невозможно, датировка, особенно фотографий, устанавливается по особенностям одежды, внешнего вида, местонахождения и т. д. людей, событий, явлений, изображенных на фотографиях, или по особенностям изготовления самих фотодокументов. В таком случае датировка устанавливается примерно и размещается в квадратных скобках, например: [1950-е гг.], [1960–1970-е гг.], [не позднее 1940-х гг.], [не ранее 1940-х гг.] [не позднее 1986 г.], [вторая половина XX в.] и т. п. В алфавитном порядке фамилий размещаются документы одного вида, касающиеся лиц, проживавших в пределах одного населенного пункта (например, анкеты опроса жителей сел Зимовище и Кривая Гора по вопросам жилищных и бытовых условий; читательские формуляры библиотек; семейные картотеки пользователей библиотек и т. д.). В алфавитном порядке фамилий размещаются также фотографии лиц, участвовавших во Второй мировой войне или погибших во время боевых действий. В хронологическом порядке формируются многочисленные почетные грамоты и дипломы, которыми были отмечены коллективы или частные лица. Значительное количество школьной документации имеет алфавитно-хронологический порядок формирования, в частности, табели успеваемости учащихся школ. В дела также включаются почтовые конверты и открытки, присланные жителям усадеб, из которых отобраны документы. Они позволяют провести идентификацию фамилий и имен лиц, проживавших на определенной территории, установить адреса их проживания. В случае невозможности установления датировки данных документов, датировка устанавливается примерно, по году выпуска конверта или открытки и в квадратных скобках, например, [не ранее 1983 г.]. Документы на бумажной основе, которые имеют четкие установленные датировки, размещаются в деле в хронологической последовательности. В крайних случаях, когда датировки невозможно установить даже приблизительно, устанавливается отметка «б/д» («без даты») в квадратных скобках: [б/д].

Среди документов, обнаруженных в отселенных населенных пунктах ЧЗО, встречаются документы воинских частей, личный состав которых базировался в заброшенных школах, пионерских лагерях и т. д. и выполнял задачи, связанные с ликвидацией последствий аварии на ЧАЭС, или участвовал в обеспечении охраны брошенных зданий. Так, во время работы экспедиции «Зона-IV-2002» в апреле 2002 г. на территории восьмилетней школы с. Ладыжичи Чернобыльского района среди школьной документации был обнаружен список личного состава воинской части ликвидаторов, датированный 29 мая 1987 г. В экспедиции «Зона-(XI-XII)-2008» на территории пионерского лагеря «Сказочный» вблизи с. Иловница в 22 км от ЧАЭС, который стал первым лагерем для пребывания эвакуированных из ЧАЭС работников и ликвидаторов, обнаружено около 70 документов периода 1986–1988 гг. (приказы и распоряжения, акты о радиационном загрязнении, переписка, справки, списки работников, графики работы персонала и др.), в с. Терехи – документы размещенных там воинских частей ликвидаторов. Такие документы, учитывая их значимость, формируются в отдельные дела. Данные документы имеют значительную информативную ценность как источник по истории ликвидации последствий аварии на ЧАЭС, могут служить основанием для решения вопросов по определению статуса лиц, принимавших участие в проведении работ по эвакуации людей и имущества из зоны отчуждения, по установлению факта участия граждан в ликвидации, определения или подтверждения статуса участника ликвидации последствий аварии на ЧАЭС. Актуальным этот вопрос остается и в наше время. Так, в частности, только в августе 2018 г. на заседании комиссии при Киевской областной государственной администрации рассмотрено 41 дело граждан по вопросам определения или подтверждения статуса участника ликвидации последствий аварии на Чернобыльской АЭС и статуса лиц, эвакуированных из зоны отчуждения в 1986 г. Ведь как отметила известная украинская исследовательница Н. П. Барановская: *«Большой проблемой для многих <…> стала необходимость доказывать свою принадлежность к ликвидаторам или пострадавшим. На начальном этапе минимизации последствий аварии об определении статуса ликвидатора или пострадавшего населения вообще речи не было. <…> Часто работники, направленные из предприятий или учреждений, даже не задумывались о необходимости документального под-*

тверждения своего пребывания там, из-за чего позже имели большие проблемы» [2, с. 135].

Особенности формирования описи и дел описываются в предисловии к описи и отображаются при подготовке исторической справки к фонду. В предисловии к описи указывается количество дел, документов в делах и крайние даты документов; описываются разновидности документов, их видовое разнообразие и информативное наполнение. Дается характеристика структуры описи. Указываются особенности, возникавшие при описании документов, и местонахождение данных документов. Историческая справка к фонду в информационном плане является более широким элементом научно-справочного аппарата, ведь она включает в себя не только основные информативные элементы предисловия к описи, но и содержит историю деятельности спасательных научно-поисковых экспедиций, описательную историю создания фонда, его основные характеристики, особенности и значимость в свете сохранения исторической, общественной памяти о населении утраченных территорий ЧЗО.

На каждое дело составляется внутренняя опись документов, содержащихся в деле. Это элемент научно-справочного аппарата, облегчающий поиск соответствующих документов в делах. Во внутренней описи наиболее полно отражается состав и содержание документов фонда. Информация, представленная в ней, будет внесена в электронную базу данных Чернобыльского научно-информационного фонда [4].

Документы дела формируются в папки на завязках, фотодокументы отдельно в конверты величиной, соответствующей величине фотодокументов и также вкладываются в папку с делом. При наличии в деле титульного листа папки с делами не подписываются, на них проставляется штамп «фонд, опись, дело» с соответствующими обозначениями на нем.

Особенности состава документов архива, их информационная наполненность послужат основой для разработки научно-справочного аппарата (описей, картотек, каталогов, путеводителей, электронных баз данных). В частности, географический и именной каталоги, путеводитель по архивному фонду будут обеспечивать исследователей информацией о составе и содержании фонда.

В заключение стоит отметить, что работа по архивному описанию документов, собранных на территории зоны отчуждения, доста-

точно сложная, многогранная и требует нестандартных подходов к ее решению. От уровня разработки методики описания сохраненных документов будет в дальнейшем зависеть правильное формирование архивного фонда, и в будущем возможность введения в научный оборот архивных документов, предоставление доступа к документной информации пользователям, ученым, краеведам, бывшим жителям отселенных территорий ЧЗО и их потомкам.

Источники и литература

1. Барановська, Н. Внесок України у боротьбу із наслідками Чорнобильської катастрофи // Україна XX століття : культура, ідеологія, політика. – 2017. – Вип. 22. – С. 324–341.
2. Барановська, Н. П. Вплив Чорнобильської катастрофи на трансформаційні процеси у суспільстві (до 25-річчя трагічних подій) // Український історичний журнал. – 2011. – № 2. – С. 123–142.
3. Барановська, Н. Чорнобильська трагедія. Нариси з історії / НАН України, Інститут історії України. – Київ : Інститут історії України, 2011. – 254 с.
4. Боровик, В.; Омеляшко, Р. Информационные технологии в сохранении культурного наследия населения, пострадавшего от Чернобыльской катастрофы // Tradicija ir dabartis. – 2017. – № 11. – С. 199–209.
5. Омеляшко, Р. Збереження історико-культурної спадщини Чорнобильської зони // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство: Міжвідомчий збірник наукових праць. – Вип. 6 / Редкол. : Г. В. Боряк (голова), І. Б. Матяш (заст. голови) та ін. – Київ, 2003. – С. 270–272.
6. Правила роботи архівних установ України / М-во юстиції України, Держ. архів. служба України, Укр. наук.-дослід. ін-т архів. справи та документознавства ; упоряд. : Л. А. Кисельова, Ю. А. Прилепішева, Т. П. Прись, С. В. Сельченкова; за заг. ред. Н. М. Христової. – Київ, 2013. – 243 с.
7. Складення архівних описів : метод. рекомендації / Держ. архів. служба України, УНДІАСД ; уклад. : Н. М. Христова. – Київ, 2013. – 137 с.

Ю. Б. Твердохлебова, Т. Г. Комлева

ВОСПОЛНЕНИЕ ГАЗЕТНОГО ФОНДА НАЦИОНАЛЬНОЙ БИБЛИОТЕКИ БЕЛАРУСИ КАК НЕОБХОДИМОЕ УСЛОВИЕ ОБЕСПЕЧЕНИЯ СОХРАННОСТИ ОТЕЧЕСТВЕННОГО ДОКУМЕНТНОГО НАСЛЕДИЯ

Газетный фонд Национальной библиотеки Беларуси (далее – НББ) формировался на протяжении всей истории библиотеки и является составной частью уникальной коллекции периодики Беларуси. Газеты всегда рассматривались как ценные исторические и современные источники информации, наиболее оперативно освещающие вопросы и достижения различных областей знаний и сфер деятельности. Они относятся к одному из активно востребованных сегментов в богатейшем многообразии фондов библиотеки.

Газетный фонд НББ представлен изданиями с конца XVIII в. по настоящее время. Фонд включает национальные документы, документы стран СНГ и постсоветского пространства, других стран мира. Объем газетного фонда составляет примерно 54 тыс. годовых комплектов на 25 языках мира. К особо ценной категории относится коллекция национальных газет, т. к. она является частью историко-культурного наследия белорусского народа. Коллекция составляет порядка 60 % от общего газетного фонда и включает в себя республиканские, областные, районные, городские, многотиражные газеты, а также газеты ликвидированных областей и районов. Газетный фонд занимает 10 сегментов высотного хранилища и находится в ведении отдела хранения специализированных фондов. Комплекты белорусских и российских газет за последние 3–5 лет (порядка 120 названий) общественно-политической и отраслевой тематики, а также информационно-рекламные издания за текущий год хранятся в подсобном фонде зала газет отдела обслуживания специализированными фондами. Старопечатные и наиболее ценные экземпляры газет, представляющие несомненный интерес для научно-исторических исследований, хранятся в фонде рукописей, старопечатных и редких изданий научно-исследовательского отдела книговедения. Среди них: «Kurier litewski = Литовский вестник» (1797 г.), «Виленский вестник = Kurier Wilenski» (1842 г.), «Минские губернские ведомости» (1850 г.), «Минский листок» (1887 г.) и др. Часть газетного фонда представлена на микрофишах. Это преимущественно белорус-

ские газеты 1913–1965 гг. издания. Газетные фонды НББ полностью отражены в Электронном каталоге НББ (далее – ЭК НББ).

С 2006 г. в НББ формируется база данных «Электронный архив национальной периодики», которая включает, в частности, электронные версии ведущих республиканских, региональных общественно-политических и отраслевых газет [5]. На текущий момент пользователи библиотеки имеют доступ к 126 названиям белорусских газет. Некоторые из них имеют глубокий хронологический охват. Например, газета «Літаратура і мастацтва» представлена с 1932 г.

Вместе с тем массив аутентичных газет, невзирая на значительные объемы и историческую ценность, нельзя назвать исчерпывающе полным. Отсутствие отдельных экземпляров в фонде обусловлено как событиями в истории нашего государства, так и объективными причинами, связанными с организацией хранения, а также спецификой газетной бумаги, затрудняющей их длительную физическую сохранность.

На протяжении многих лет НББ ведет планомерную работу по восполнению фонда отечественных документов (как оригиналами, так и их электронными копиями), в том числе газетного фонда. В процессе работы с библиографическими указателями, карточными и электронными каталогами, при проведении проверок фонда, рекаталогизации документов и отражении информации о них в ЭК НББ выявлялись лакуны в комплектах газет.

Для восполнения фонда библиотека взаимодействует с различными учреждениями информационной сферы как на национальном, так и международном уровнях, а также с частными лицами. Так, в 1994 г. дублетные экземпляры газет (23 названия) получены в дар в фонд библиотеки из Национального архива Республики Беларусь (далее – НАРБ). В рамках сотрудничества НББ и Российской национальной библиотеки (далее – РНБ) в 1999 г. в фонды НББ на безвозмездной основе было передано 107 годовых комплектов довоенных белорусских газет, основная часть которых отсутствовала в библиотеке. По договоренности с российским представительством американской компании «East view» для библиотеки были микрофильмированы газеты «Свобода», «Биржи и банки», «Голас Радзімы» с 1993 по 1996 гг. [3]. Из библиотек частных лиц в 2000-е гг. газетный фонд НББ пополнился районными газетами (около 25 наименований за 50–90 гг. XX в.) [2]. Восполнение фонда национальных газет осущест-

вляется также посредством традиционно сложившихся форм межбиблиотечного сотрудничества: межбиблиотечный абонемент, республиканский документообмен и перераспределение документов, международный документообмен.

В рамках плановой работы по формированию Электронной библиотеки НББ (далее – ЭБ НББ) проводится оцифровка собственных газетных фондов, а также заимствование цифровых копий из электронных библиотек других учреждений. Газетные фонды НББ в последние годы пополнились цифровыми копиями национальных документов благодаря сотрудничеству с такими учреждениями, как Фундаментальная библиотека БГУ, Центральная научная библиотека им. Якуба Коласа Национальной Академии наук Беларуси, Президентская библиотека Республики Беларусь, Гродненская областная библиотека им. Е. Ф. Карского, Белорусский государственный музей истории Великой Отечественной войны, НАРБ, Белорусский государственный архив-музей литературы и искусства, Российская государственная библиотека, РНБ, Президентская библиотека им. Б. Н. Ельцина, Библиотека Вильнюсского университета, Библиотека Академии наук Литвы им. Врублевских, Национальная библиотека Польши, Национальная библиотека Украины им. В. И. Вернадского, Литовская национальная библиотека им. Мартинаса Мажвидаса и др. Массив цифровых копий позволил выделить в ЭБ НББ регулярно пополняющиеся коллекции: «Перыядычны друк Беларусі 2-й паловы XVIII ст. – 1917 г.» и «Перыядычныя выданні Заходняй Беларусі (1921–1939 гг.)», с которыми пользователи могут ознакомиться в стенах библиотек. Для обеспечения удаленного доступа к цифровым копиям необходима программная платформа, которая позволит собрать ресурсы в единую информационную систему Национальной электронной библиотеки Беларуси. Созданный в НББ массив электронных документов может стать ее составной частью [4].

Для восполнения фондов НББ и наиболее полного представления репертуара национальной периодики в настоящее время возникла необходимость активного изучения фондов отечественных архивов и музеев. Работа по выявлению газет ведется как по электронным поисковым системам, так и по карточному справочному аппарату.

Так, в мае текущего года сотрудниками НББ велось выявление национальных периодических изданий по научному справочному аппарату Национального исторического архива Беларуси. На сегодняш-

ний день выявлено 32 названия белорусских газет, отсутствующих в НББ. В рамках сотрудничества будут созданы цифровые копии этих и, возможно, других изданий. Результатом взаимодействия также может стать совместный электронный информационный ресурс.

В процессе поиска информации о наличии газет в том или ином учреждении информационной сферы мы столкнулись с тем, что газетные фонды не отражены либо отражены частично в электронном каталоге организации.

Восполнить фонд национального документа и обеспечить доступ к нему как исследователей, так и широкого круга пользователей позволяет также участие НББ в комплексных программах и проектах по созданию электронных информационных ресурсов. Как пример, электронное издание «Подпольная и партизанская печать Беларуси» (Минск, 2015 г.) включает цифровые копии из фондов НББ, НАРБ, Белорусского государственного музея истории Великой Отечественной войны.

В настоящее время НББ совместно с НАРБ проводит подготовку электронного издания «Станаўленне беларускай дзяржаўнасці: па старонках газет 1917–1922 гг.». В результате этой работы ЭБ НББ пополнится цифровыми копиями национальных газет. На текущий момент оцифровано около 500 экземпляров (24 наименования). Для создания более полного контента данного ресурса планируется привлечение к сотрудничеству других учреждений-хранителей газетных фондов.

Газетный фонд национальных документов служит также основой для создания проектов по популяризации отечественной истории. К примеру, в настоящее время запущен новый совместный проект газеты «Советская Белоруссия: СБ: Беларусь сегодня» (далее – «СБ») и НББ под названием «Газетная эпоха: страницы времени», представляющий собой исторический экскурс по страницам белорусских газет начала XX в. Читатели могут ознакомиться на страницах «СБ», а также на портале библиотеки с материалами газет начала прошлого столетия.

Несмотря на быстрое развитие информационно-коммуникационных технологий, появление огромного массива электронных информационных ресурсов и возможности доступа к ним, печатные издания по-прежнему пользуются спросом у читателей. Например, за последние полтора года из газетного фондохранилища НББ по запросу пользователей выдано более 48 тыс. экземпляров газет. Выда-

ча национальных газет составила 86% от общей выдачи из газетного фонда. Выдача ретроспективных экземпляров составляет около 70%. Из подсобного фонда зала газет за этот же период было выдано более 320 тыс. экземпляров газет.

Работа по восполнению газетного фонда национального документа проводится структурными подразделениями НББ в комплексе мероприятий по сохранению совокупного фонда и подчинена выполнению основных задач по формированию, постоянному хранению и обеспечению доступа к наиболее полному собранию отечественных документов. Результаты этой работы найдут отражение, в частности, в сводном электронном информационном ресурсе «Национальная библиография Беларуси», который призван аккумулировать информацию обо всем видовом репертуаре национальных документов Беларуси, хранящихся в различных информационных учреждениях страны и за ее пределами [1].

Восполнение библиотечных фондов, преимущественно, национального документа – это важная задача как для отдельных учреждений-фондохранителей, так и для информационно-культурной сферы страны. Для сохранения культурного и информационного потенциала нации и обеспечения доступности общества к документному наследию необходимо ставить вопрос также и на международном уровне.

Источники и литература

1. Национальная библиография Беларуси [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://eir.nlb.by/wps/portal/eir/Home/about. – Дата доступа : 18.07.2018.
2. Нясмелава, Т. М. Раённыя газеты ў фондах НББ // Інфармацыйныя рэсурсы Нацыянальнай бібліятэкі Беларусі : праблемы фарміравання і выкарыстання : зб. арт. / Нац. б-ка Беларусі ; склад. Т. В. Кузьмініч ; рэдкал.: Л. Г. Кірухіна [і інш.]. – Мінск, 2008. – С. 75–78.
3. Олейникова, Н. П. Газетный фонд НББ: организация и использование в условиях нового здания // Інфармацыйныя рэсурсы Нацыянальнай бібліятэкі Беларусі: праблемы фарміравання і выкарыстання : зб. арт. / Нац. б-ка Беларусі ; склад. Т. В. Кузьмініч ; рэдкал.: Л. Г. Кірухіна [і інш.]. – Мінск, 2008. – С. 70–75.
4. Пшибытко, В. Электронная библиотека Национальной библиотеки Беларуси: на пути к онлайн-среде // Бібл. свет. – 2016. – № 3. – С. 28.

5. Сакович, О. В. Электронный архив национальной периодики Национальной библиотеки Беларуси : современный этап [Электронный ресурс] // Библиотеки и информационные ресурсы в современном мире науки, культуры, образования и бизнеса : материалы Девятнадцатой Междунар. конф. «Крым 2012», Судак : тема: Библиотеки в цифровую эпоху: новая парадигма и новая роль в общественном развитии / Гос. публ. науч.-техн. б-ка России. – Москва, 2012. – 1 электрон. опт. диск (CD-ROM).

Ю. І. Крыўдзюк

УЗАЕМАДЗЕЯННЕ МУЗЕЯЎ І АРХІВАЎ У ГАЛІНЕ ЗАХАВАННЯ І ПРЭЗЕНТАЦЫІ ГІСТОРЫКА-КУЛЬТУРНАЙ СПАДЧЫНЫ

Дакументальная спадчына з’яўляецца неад’емнай часткай усёй гісторыка-культурнай спадчыны. Як вядома, дакумент на паперовым носьбіце або ў электронным выглядзе з’яўляецца матэрыяльнай каштоўнасцю, а яго змест заўсёды нясе духоўную або ідэйную нагрузку.

Дакументальная спадчына – гэта дакументы розных эпох і відаў: унікальныя, асабліва каштоўныя, пастаяннага і працяглага тэрміну захоўвання, сакрэтныя і несакрэтныя, па асабістым складзе, іншыя дакументы дзяржаўных і недзяржаўных арганізацый. Архівы, музеі і бібліятэкі з’яўляюцца галоўнымі захавальнікамі дакументальнай спадчыны. Аднак неабходна не толькі захоўваць дакументальныя помнікі, але і ўмела іх прадставіць. На гэтым шляху важнай з’яўляецца сумесная праца ўсіх зацікаўленых бакоў. Разгледзім узаемадзеянне архіваў і музеяў у галіне захавання і прэзентацыі дакументальнай спадчыны. Такі від сумеснай працы мае шмат пераваг, аднак рэдка атрымліваецца пазбегнуць цяжкасцей.

Выставы архіўных дакументаў – важны складнік працы сучасных архіваў і музеяў. Такі кірунак дзейнасці з’яўляецца прэзентацыяй не проста дакументаў, але і значных намаганняў, якія былі прыкладзены для рэалізацыі такіх праектаў, штотыднёвай працы, якая стаіць за кожным дакументам, за кожнай анатацыяй. Аднак такія выставы ў архіве незаўсёды прадстаўлены шырокай публіцы з прычыны існуючых абмежаванняў для наведвання. Музеі ж арыентаваны на шырокую аўдыторыю. Часта асноўным крытэрыем для архіўных выстаў

з'яўляецца іх атрактыўнасць. І гэта з'яўляецца адной з важных характарыстык для адбору дакументаў на выставу, нароўні са ступенню інфарматыўнасці, навізной, арыгінальнасцю, фізічным станам і інш. [1, с. 13]. У дадзеным кантэксце ўяўляецца цікавым разгледзець вопыт расійскіх калег. 1 сакавіка 2018 г. у Маскоўскай дзяржаўнай выставачнай зале «Новы Манеж» адкрылася выстава «100 рарытэтаў расійскай дзяржаўнасці», прысвечаная 100-годдзю стварэння дзяржаўнай архіўнай службы Расіі.

Выстава стала адным з самых гучных архіўных праектаў за апошнія гады. На ёй былі прадстаўлены сапраўдныя дакументы, якія адлюстроўваюць найважнейшыя вехі гісторыі Расіі, а таксама Беларусі – з моманту ўваходжання нашых зямель у склад Расійскай імперыі. Большасць экспанатаў уключана ў Дзяржаўны рэестр унікальных дакументаў; многія ніколі раней не пакідалі месцаў свайго захоўвання. Некаторыя з дакументаў з'яўляюцца не проста важнымі гістарычнымі крыніцамі, але і рэліквіямі, якія маюць высокую мемарыяльную, мастацкую, духоўную каштоўнасць. Экспазіцыя пабудавана па храналагічным прынцыпе і ахоплівае амаль тысячагадовы перыяд – з XI па XXI стст. Сярод экспанатаў – найбольш старажытныя помнікі, такія як «Астрамірава Евангелле», «Саввина книга», «Аповесць мінулых гадоў», «Руская Праўда»; граматы вялікіх князёў Івана Каліты, Івана III, Васіля III, якія адлюстроўваюць этапы станаўлення Маскоўскай дзяржавы і яе сімволікі. Прадстаўлены «Судзебнік» 1497 г. і 1550 г. і «Стоглав» – сведчанні прававой культуры Маскоўскай Русі. У склад экспазіцыі ўключаны рэдкія дакументы эпохі Смуты і першых Раманавых. «Саборнае ўлажэнне» цара Аляксея Міхайлавіча экспануецца разам са срэбным каўчэгам-футаралам, зробленым паводле ўказа Кацярыны II. Не пакінуць абыякавымі наведвальнікаў раскошныя рукапісы канца XVII ст. – «Царский Титулярник» і «Радавод вялікіх князёў маскоўскіх» Л. Хурэліча. У складзе экспазіцыі – значныя дакументы пятроўскіх рэформаў – Указ аб заснаванні Сената, «Табель аб рангах», «Генеральны рэгламент», рэляцыі аб заключэнні міру са Швецыяй і прыняцці Пятром I імператарскага тытула, праект заснавання Акадэміі навук і мастацтваў. Уяўляе цікавасць запіс у паходным журнале цара аб заснаванні фартэцыі «Санкт-Питербурх».

Годнае месца ў экспазіцыі займалі сведчанні палітычнага развіцця Расіі ў першай палове XIX ст. (у тым ліку канстытуцыйныя праекты дзекабрыстаў). Маніфест імператара Аляксандра II аб адмене

прыгоннага права экспануецца разам з пяром, якім цар паставіў свой подпіс. Наведвальнікі змогуць азнаёміцца з дакументамі перыяду панавання апошняга расійскага імператара Мікалая II, пачынаючы з ліста першага ўсеагульнага перапісу насельніцтва 19 снежня 1896 г. да акта аб адрачэнні цара ад трона.

На выставе прадстаўлены найбольш знакавыя дакументы рэвалюцыйнай эпохі – аўтографы У. І. Леніна, Дэкларацыя правоў народаў Расіі з подпісамі У. І. Леніна і І. В. Сталіна, першая Канстытуцыя РСФСР, дакументы А. І. Дзянікіна і А. В. Калчака, Дэкларацыя і дагавор аб утварэнні СССР. Асобны блок дакументаў асвятляе трагічныя і гераічныя старонкі Вялікай Айчыннай вайны 1941–1945 гг. Фінальны дакумент гэтага раздзела – Акт аб ваеннай капітуляцыі Германіі – ніколі раней не экспанаваўся. Унікальныя дакументальныя сведчанні ілюструюць дасягненні савецкай дзяржавы ў другой палове XX ст.: стварэнне і выпрабаванне атамнай бомбы, запуск штучнага спадарожніка Зямлі і першы палёт чалавека ў космас. Увагу наведвальнікаў прыцягне арыгінал заявы М. С. Хрушчова аб адстаўцы. Заключны раздзел дакументальнай часткі выставы адлюстроўвае перыяд распаду СССР і станаўлення новай Расіі. Тут прадстаўлены Дэкларацыя аб дзяржаўным суверэнітэце РСФСР, Белавежскае пагадненне аб стварэнні СНД, праект Канстытуцыі Расійскай Федэрацыі 1993 г., інаўгурацыйны ліст спецыяльнага асобніка Канстытуцыі, на якім прыносяць прысягу Прэзідэнты Расіі. Спецыяльны раздзел выставы прысвечаны гісторыі, сучаснасці і перспектывам развіцця архіўнай справы ў Расіі. У экспазіцыю ўключаны інсталяцыі, якія аднаўляюць вобразы архіваў і дакументаў мінулага – з XVII да XX стст. Асаблівую цікавасць уяўляюць інтэрактыўныя зоны, створаныя на аснове сучасных мультымедыйных сродкаў. Віртуальная рэальнасць дазволіла «ажывіць» друкаваныя старонкі; гледачы змаглі «пагартаць» багата ілюстраваныя рукапісы XVII ст. Фінальная мультымедыйная інсталяцыя ўяўляе сабой вобраз архіва будучага, які выкарыстоўвае штучны інтэлект. Да пачатку працы выставы «100 рарытэтаў расійскай дзяржаўнасці» выдадзены ілюстраваны каталог з анатацыямі экспанатаў [2]. Аднак дадзены россып рарытэтаў мае свае недахопы. Не ўяўляецца магчымым транспартаваць такія выставы і прадстаўляць іх у іншых месцах з прычыны забеспячэння захаванасці. Аднак выхад быў знойдзены. Дадзены праект прадстаўлены таксама ў выглядзе віртуальнай выставы [2]. Гэта ўдалы прыклад спалучэння рэальнай

выставы і віртуальных праектаў. Сярод праектаў, якія маюць стацыянарную і перасоўную форму, трэба адзначыць і беларускі вопыт. Напрыклад, выстава «Хатынь – святыня нацыянальнай памяці», якая была адкрыта ў сакавіку 2013 г. і ў больш шырокім варыянце яшчэ ў 2018 г., мела дзве формы: стацыянарную з арыгіналаў дакументаў і перасоўную, якая складаецца з 8 банэраў. Таксама можна азнаёміцца з дакументамі на сайце Нацыянальнага архіва Рэспублікі Беларусь (далей – НАРБ).

Адкрыццё выставы было прымеркавана да гадавіны трагедыі беларускай вёскі Хатынь, спаленай разам з жыхарамі падчас Вялікай Айчыннай вайны. У Мінскім міжнародным адукацыйным цэнтры імя Ёханеса Рау адбылося адкрыццё перасоўнай выставы. А ўжо сапраўдныя дакументы былі прадстаўлены на стацыянарнай выставе ў НАРБ.

У аснову выставы пакладзены дакументы НАРБ, якія падрабязна раскрываюць злачынства супраць мірнага насельніцтва вёскі Хатынь. Гэта дакументы партызан і мясцовых жыхароў, нямецкія запыты і справаздачы пра падзеі таго дня, партызанскі друк, акты і спісы ахвяр, успаміны сведак Хатынскай трагедыі, а таксама ваенных злачынцаў, які панеслі заслужанае пакаранне ў пасляваенны перыяд. Хатынь была не адзінай вёскай, знішчанай у 1941–1944 гг. 628 беларускіх вёсак падзялілі лёс Хатыні. Аб карных аперацыях акупантаў, знішчэнні іншых беларускіх вёсак і грамадзянскага насельніцтва сведчаць акты і спісы ахвяр, прадстаўленыя на выставе.

Значнае месца на выставе адведзена працэсу ўшанавання памяці ахвяр Хатыні і іншых вёсак, ператварэння Хатыні ў святыню для беларускай нацыі. Мемарыяльны комплекс «Хатынь» – адно з самых наведвальных месцаў грамадзянамі Беларусі, а таксама гасцямі і турыстамі з розных краін свету [5]. Дзякуючы перасоўнай выставе з гэтымі дакументамі могуць пазнаёміцца шырокія колы насельніцтва, не хвалюючыся аб іх захаванасці. Забеспячэнне ўмоў захоўвання дакументаў з’яўляецца адным з найважнейшых пунктаў пры арганізацыі выстаў.

Неабходнымі ўмовамі захаванасці дакументаў на папяровай аснове і кніг з’яўляюцца кантроль рэжыму іх захоўвання, правільны дагляд за імі і беражлівае выкарыстанне. Гэта дапаможа замарудзіць працэс хімічнага разбурэння і засцерагчы ад механічных пашкоджанняў. У адпаведнасці з гэтым павінны вызначацца правілы мантажу і захоўвання дадзеных матэрыялаў на пастаяннай экспазіцыі.

Перш за ўсё, неабходна ўлічваць уласцівасці матэрыяльнай асновы дакументаў, для якіх ужываліся разнастайныя арганічныя рэчывы: папера, тканіна, скура, клей. Менавіта гэтыя арганічныя рэчывы схільны да пастаяннага натуральнага старэння. Спыніць працэс старэння немагчыма, аднак можна прыняць адпаведныя меры, каб яго запаволіць, праз стварэнне больш спрыяльных умоў захоўвання. Фізічная і хімічная стабільнасць паперы залежыць ад якасці і спосабу апрацоўкі сыравіны, які выкарыстоўваецца пры яе вырабе, ад складу чарнілаў (калі гэта рукапіс), а таксама ад дызайну і канструкцыі канчатковага прадукту. Пры мантажы папяровых і пергаментных грамат з вялікімі сургучнымі пячаткамі нельга дапускаць, каб пячаткі заставаліся на вісу. Гэта тычыцца як пераноскі дакументаў, так і іх экспанавання. Пад цяжарам вісячай пячаткі непазбежны фізіка-механічныя змены ўласцівасцей і без таго нетрывалага матэрыялу. Такім чынам, экспанаванне падобных дакументаў у вертыкальным становішчы выключаецца.

Хацелася б адзначыць, што правільна створаны музейны клімат з'яўляецца асновай доўгага жыцця музейных калекцый.

Калі ісці па шляху замены ўсіх экспанатаў муляжамі, пакідаючы арыгіналы ў запасніках, можна не турбавацца аб клімаце на экспазіцыі. Аднак калі музей ставіць перад сабой задачу экспанавання арыгіналаў, правільныя ўмовы захоўвання і мантажу павінны стаць аксіёмай для экспазіцыянераў [4, с. 105].

Прафесійныя мастакі і экспадызайнеры ў музеі імкнуцца прадставіць дакументальныя помнікі цікавымі для наведвальнікаў. Яны адказваюць за знешні выгляд і афармленне выставы, а навуковыя супрацоўнікі і архівісты займаюцца эксплікацыямі, анатацыямі і іншымі суправаджальнымі тэкстамі да экспазіцый. Дадзены від узаемнай працы ўяўляецца аптымальным. Яскравым прыкладам з'яўляецца праца па алічбоўцы дакументаў архіва Слуцкага Свята-Траецкага (Трайчанскага) мужчынскага манастыра.

Гэты манастыр з'яўляўся важным адміністрацыйным цэнтрам праваслаўнай царквы на беларускіх землях. У сувязі з гэтым пры ім меўся найбагацейшы архіў, першы акт якога датуецца 1517 г. Тры стагоддзі беларускай гісторыі адлюстраваны ў больш чым тысячы актаў, якія ўсебакова асвятляюць палітычнае, духоўнае, культурнае жыццё беларускага грамадства. Частка гэтага збору захоўваецца ў Нацыянальным гістарычным музеі Рэспублікі Беларусь і з'яўляецца адным

з найважнейшых і каштоўных комплексаў у калекцыі дакументаў. Сучасныя яго вопісы былі складзены архівістам Г. М. Брэгерам і захавальнікам калекцыі дакументаў, вядучым навуковым супрацоўнікам Нацыянальнага гістарычнага музея Л. А. Лінскай. Яны былі апублікаваны ў Беларускім археаграфічным штогодніку (выпускі 2, 5–9). Шэраг матэрыялаў архіва экспанаваўся асобным блокам у рамках вялікага міжнароднага праекта «Радзівілы. Вялікая эпоха князёў», які быў прадстаўлены ў Нацыянальным гістарычным музеі ў лютым 2015 г. У 2016 г. Нацыянальны гістарычны музей Рэспублікі Беларусь і Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі заключылі дагавор аб сумесным вывучэнні дакументаў Трайчанскага архіва. Дзякуючы высокай кваліфікацыі супрацоўнікаў архіва былі ўдакладнены апісанне дакументаў і час іх стварэння, праведзена ідэнтыфікацыя асоб складальнікаў, уніфікаваны напісанні населеных пунктаў, асабістых імёнаў. Вопіс забяспечаны асабістымі і геаграфічным паказальнікамі, што дазваляе атрымаць інфармацыю тым, хто не валодае старабеларускай і польскай мовамі. Створаны лічбавыя копіі дакументаў, што зрабіла ўнікальны збор больш даступным для даследчыкаў і ўсіх, хто цікавіцца айчыннай гісторыяй. Вынікам гэтай працы стаў выставачны праект «Дакументальная спадчына Беларусі XVI–XIX стагоддзяў: архіў Слуцкага Свята-Траецкага манастыра», які быў прадстаўлены ў красавіку 2017 г. у Нацыянальным гістарычным музеі Рэспублікі Беларусь. Выстава карысталася вялікай цікавасцю ў наведвальнікаў. Несумненна, адным з важных пунктаў развіцця праекта з'яўляецца прадстаўленне гэтага масіва дакументаў на яго радзіме, непасрэдна ў Слуцку [3, с. 250]. Наяўнасць поўнага збору лічбавых копій дазволіла ўзнавіць выставу і транспартаваць яе ў Слуцк, дзе яна выстаўлялася працяглы час, што было б немагчыма пры ўмове экспанавання арыгіналаў дакументаў.

Такім чынам, узаемадзеянне музеяў і архіваў у галіне захавання і прэзентацыі гісторыка-культурнай спадчыны і дакументальнай яе часткі – гэта шматвектарная дзейнасць інстытутаў гісторыка-культурнай памяці. Выкананне дзвюх асноўных функцый – захаваць і прэзентаваць – іх абавязак перад грамадствам. Узаемадзеянне, сумесныя праекты дапамагаюць, узбагачаюць і развіваюць працу па захаванні гісторыка-культурнай спадчыны. Страты культурных каштоўнасцей незаменныя і незваротныя. Любыя страты спадчыны непазбежна адаб'юцца на ўсіх галінах жыцця цяперашняга і будучых пакаленняў,

прывядуць да духоўнага разрыву гістарычнай памяці, збяднення грамадства ў цэлым. Яны не могуць быць кампенсаваны ні развіццём сучаснай культуры, ні стварэннем новых значных твораў.

Крыніцы і літаратура

1. Жумарь, С. В. Подготовка и проведение выставок архивных документов : методические рекомендации / Сост. С. В. Жумарь. – Минск : БелНИИДАД, 2018. – 36 с.
2. Историко-документальная выставка «100 раритетов российской государственности» [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://rusarchives.ru/vystavki/istoriko-dokumentalnaya-vystavka-100-raritetov. – Дата доступа : 20.07.2018.
3. Кривдюк, Ю. И. Музеи и архивы: совместная выставочная деятельность как основа для сохранения и популяризации документального наследия (по материалам Национального исторического музея Республики Беларусь) // Музей і культурная спадчына: гісторыя, сучаснасць, погляд у будучыню : да 25-годдзя адкрыцця спецыяльнасці «Музейная справа і ахова гісторыка-культурнай спадчыны» (па напрамках) на гістарычным факультэце БДУ : зборнік матэрыялаў міжнароднай навукова-практычнай канферэнцыі, 27–28 чэрвеня 2017 г., Мінск / БДУ, гістарычны фак., каф. этналогіі, музеялогіі і гісторыі мастацтваў; рэдкал.: А. А. Гужалоўскі [і інш.]. – Мінск : БДУ, 2017. – С. 246–253.
4. Мелихова, И. А. Монтаж и хранение документов на бумажной основе и книг // Монтаж и сохранность музейных предметов в экспозиции. Методическое пособие. – Труды ГИМ. – Вып. 168 / Отв. редактор О. Б. Лантратова. – Москва, 2007. – С. 103–112.
5. Хатынь – святыня национальной памяти [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://narb.by/rus/details/hatyn/. – Дата доступа : 15.08.2018.

Секцыя VI АРХІЎНЫЯ ДАКУМЕНТЫ І СПЕЦЫЯЛЬНЫЯ ГІСТАРЫЧНЫЯ ДЫСЦЫПЛІНЫ

Ю. М. Лаўрык

ТЭКСТАВЫ СКЛАД ЗБОРНІКА КП 447 СА ЗБОРАЎ НАЦЫЯНАЛЬНАГА ГІСТАРЫЧНАГА МУЗЕЯ РЭСПУБЛІКІ БЕЛАРУСЬ

У фондах Нацыянальнага гістарычнага музея Рэспублікі Беларусь пад нумарам КП 447 захоўваецца вельмі цікавы паводле тэкставага складу зборнік XVIII ст. Кадыкалагічнае апісанне зборніка прапануецца ў нашым артыкуле «Манускрыпты са слуцкімі правененцыямі ў калекцыі «Рукапісныя кнігі» Нацыянальнага гістарычнага музея Рэспублікі Беларусь», які на дадзены момант друкуецца ў зборніку навуковых артыкулаў і паведамленняў «Архіварыус»; дадзены матэрыял мае на мэце звярнуць увагу даследчыкаў на змешчаныя ў зборніку тэксты, сярод якіх прысутнічае шэраг каштоўных крыніц па гісторыі Праваслаўнай царквы ў Беларусі. Асаблівасцю тэкставага складу зборніка з'яўляецца жанравая разнароднасць змешчаных тэкстаў, сярод якіх можна вылучыць тры самастойныя групы: 1) копіі актаў, прывілеяў і гаспадарчых дакументаў XVI–XVIII стст., звязаных са Слуцкім Свята-Траецкім (Трайчанскім) манастыром і залежнымі ад яго манастырамі; 2) тэксты мірных трактатаў Рэчы Паспалітай з Расіяй; 3) царкоўна-славянскі пераклад ліста канстанцінопальскага патрыярха Фоція да Усходніх цэркваў.

Упершыню манускрыпт згадваецца ў літаратуры прадмета А. Сапуновым у 1902 г. пры апісанні архіва Свята-Духаўскага манастыра ў Мінску [2, с. 10], куды быў пераведзены архіў Трайчанскага манастыра (разам з тым яго змест падрабязна не распісаны, і таму невядома, ці ўжо на той час у склад зборніка ўваходзілі дзве апошнія групы тэкстаў). Пазней манускрыпт у складзе Трайчанскага архіва перайшоў у

зборы Мінскага царкоўнага гісторыка-археалагічнага музея (МЦГАК) [1, с. 247–248]. Пасля Кастрычніцкага перавароту 1917 г. зборнік у складзе фондаў Мінскага царкоўнага гісторыка-археалагічнага музея паступіў у Мінскі абласны музей, ператвораны ў 1923 г. у Беларускі дзяржаўны музей. Падчас Другой сусветнай вайны зборнік быў вывезены ў Германію, а ў 1948 г. вярнуўся ў Мінск у музейныя фонды.

Адмысловая тытульная старонка ў зборніку адсутнічае; уніфікаваны загаловак (пачатак XX ст.) напісаны на форзацным лісце простым алоўкам: «Акты и грамоты м[о]н[асты]рей Слуцкаго Троицкаго, Грозовскаго, Морачскаго, Заблудовскаго и другія съ XVI в.». Надпіс быў зроблены, верагодна, адным з супрацоўнікаў (подпіс неразборлівы) Мінскага царкоўна-гісторыка-археалагічнага камітэта (далей – МЦГАК). Кніжны блок складаецца з асобных частак рознага аб'ёму з самастойнай пагінацыяй або без ніякай нумарацыі. У шэрагу выпадкаў часткі аддзелены адна ад адной пустымі лістамі; некаторыя раздзельчыя (і верагодна, авантытульныя) лісты страчаны, пра што можна меркаваць з адсутнасці паловы сфальцаванага аркуша з контрамаркай або з асноўнай выявай філіграні ў сшытку. Тэкст пісаны пераважна адной рукой, але сустракаюцца запісы іншых рук. Пісьмо як лацінічных, так і кірылічных дакументаў дэманструе каліграфічны курсіў без злучэння літар. Паводле палеаграфічных прыкмет зборнік быў перапісаны ў XVIII ст.; найпазнейшы храналагічна дакумент датаваны 1739 г., што звужае часавы дыяпазон да дзвюх апошніх трэцяў XVIII ст.

Зборнік узяты ў кардонную аправу канца XIX – пачатку XX ст., зробленую паводле мадэлі паўскураной, з пакрыццём вечак сіняй паперай. Аналагічная аправа прысутнічае на Службоўніку з колішніх збораў МЦГАК (НГМ РБ: КП 533), які паступіў у названы музей з вёскі Асавец; гэта дае падставы меркаваць пра мінскае паходжанне абедзвюх апраў. Факт перашытавання зборніка пасля паступлення ў МЦГАК, пры адзначанай жанравай разнароднасці змешчаных тэкстаў, ставіць пытанне пра час далучэння дзвюх апошніх тэкставых груп.

Для вырашэння гэтага пытання, а таксама для ўдакладнення часу стварэння манускрыпта, было праведзена вывучэнне філіграняў паперы (больш падрабязна прадстаўленае ў згаданым вышэй артыкуле «Манускрыпты са слуцкімі правененцыямі… »). Філіграні дэманструюць розныя варыянты вадзянога знака «Найсвяцейшая Панна Марыя з дзіцяткам Ісусам», а таксама знак з выявай рыбы ў

дэкаратыўнай круглай рамцы пад каронай і таблічкай з літарамі «GM» у контрамарцы. Пачатак працы над першай часткай зборніка прыпадае на 40-я гг. XVIII ст. Прысутнасць у зборніку філіграні, якая сустракаецца, паводле Э. Лаўцявічуса, у дакументах 1727 і 1729 гг., гэтай даце не пярэчыць, паколькі можа быць растлумачана залегласцю паперы; згаданая філіграць сустракаецца ў далейшых, менш важных, раздзелах зборніка, большасць якіх пісалася заведама пазней за пачатковую частку. Папера раздзела з лістом Фоція дэманструе прысутнасць філіграняў, сустраканых і ў першай тэкставай частцы зборніка.

Трэба думаць, што найпазней за іншыя стваралася раздзел, які ўключае «Traktaty z Moskwą». Папера, на якой ён напісаны, змяшчае філіграць, якая сустракаецца ў дакументах 1752 г.; нельга выключаць, што гэты раздзел трапіў у склад зборніка падчас пазнейшага перашытавання. Аднак падабенства почырка асобных частак і храналагічная блізкасць часу іх перапіскі схіляе думаць, што пісанне ажыцяўлялася адной асобай менавіта з мэтай стварэння зборніка. Такім чынам, зборнік, верагодна, бытаваў у цяперашнім выглядзе з сярэдзіны XVIII ст.

Першая група тэкстаў зборніка складаецца з наступных раздзелаў: 1) [«Documenta Servientes Archimandriae Slucensi»]; 2) «Documenta Wsi Szypiłowskiej[!] Należące»; 3) «Documenta Wsi małe Jaminsko wszystkie Należące»; 4) «Document SwiętoNikolskiemu Hrozowskiemu Klasztorowi Służącyi[!]»; 5) [«Dokumenta Cerkwi Woskreseńskiey Wsi Pasice Służące»]; 6) «Documenta monasterzowi Morockiemu y Attinencyom Jego Służące»; 7) «Documenta wszystkie Puchowiczam Służące»; 8) «Documenta Klasztorowi Zabłudowskiemu Służące»; 9) «Index Documentorum Servientium Archimandriae Slucensi, copiatim in hoc Libro descriptorum»; 10) «Reiestr Dokumentow Copiatim przepisanych Monasterzowi Morockiemu Służących»; 11) «Reiestr Dokumentow Copiatim Przepisanych o Folwarku Szypiłowskim cum attinentijs Jnformuiących»; 12) «Dokumenta O Wsi Małym Jaminsku vulgo Troyczanach Archimandryi Słuckiey Służące»; 13) «Dokumenta Klasztorowi Zabłudowskiemu Służące»; 14) «Dokumenta Cerkwi Woskreseńskiey Wsi Pasice Służące».

Першы раздзел зборніка адмысловага загалоўка не мае, што, верагодна, тлумачыцца стратай першага ліста першага сшытка, які павінен быў выконваць ролю авантытула раздзела. Паколькі дзявяты раздзел зборніка, азагалоўлены як «Index Documentorum Servientium Archimandriae Slucensi, copiatim in hoc Libro descriptorum», з'яўляецца вопісам змешчаных у першым раздзеле дакументаў, рэканструіру-

ем назву першага раздзела як: «Documenta Servientes Archimandriae Slucensi». Раздзел уключае копіі 58 дакументаў з 1557 па 1736 гг. на старабеларускай і польскай мовах, якія пацвярджаюць правы і фундушы, нададзеныя як непасрэдна Слуцкаму Трайчанскаму і залежным ад яго манастырам, так і ў цэлым праваслаўным манастырам Рэчы Паспалітай.

Раздзел «Documenta Wsi Szypiłowskiej Należące» ўключае копіі 27 актавых і гаспадарчых дакументаў 1518–1712 гг. на старабеларускай і польскай мовах, якія датычаць нададзенай Алелькавічамі Трайчанскаму манастыру вёскі Шыпілавічы (сёння аднайменная вёска Сароцкага сельсавета Любанскага раёна Мінскай вобласці). Першы ліст першага сшытка страчаны, што дае падставы меркаваць пра колішнюю наяўнасць у гэтым месце авантытула раздзела.

Раздзел «Documenta Wsi małe Jaminsko wszystkie Należące» ўключае копіі 12 актавых і гаспадарчых дакументаў 1681–1727 гг. на польскай мове, якія датычаць вёскі Малое Ямінска (сёння вёска Трайчаны Асавецкага сельсавета Любанскага раёна Мінскай вобласці).

Раздзел «Document SwiętoNikolskiemu Hrozowskiemu Klasztorowi Służącyi» змяшчае датаваны 1612 г. польскамоўны фундушовы ліст Валадковічаў на Свята-Мікольскі манастыр у Грозаве са зробленай у 1673 г. прыпіскай зямельнага рэвізора пра размежаванне манастырскай і княжацкай маёмасці пад Грозавам (сёння вёска Грозаў належыць да Грозаўскага сельсавета Капыльскага раёна Мінскай вобласці).

Авантытул з загалоўкам наступнага раздзела страчаны, але змешчаныя ў раздзеле тэксты дакументаў пачынаюцца з новага аркуша і маюць асобную нумарацыю; уключаны копіі 10 польскамоўных актавых і гаспадарчых дакументаў 1583–1730 гг., звязаных з наданнямі Алелькавічаў Уваскрасенскай царкве ў Слуцку. Па аналогіі з загалоўкам вопісу гэтых дакументаў, прысутным у чатырнаццатым раздзеле зборніка, рэканструіруем назву бягучага раздзела як: «Dokumenta Cerkwi Woskreseńskiey Wsi Pasice Służące».

Раздзел «Documenta monasterzowi Morockiemu y Attinencyom Jego Służące» ўключае копіі 22 актавых і гаспадарчых дакументаў 1508–1695 гг. на старабеларускай і польскай мовах, звязаных з манастыром у Морачы (сёння вёска Морач – адміністрацыйны цэнтр Морацкага сельсавета Клецкага раёна Мінскай вобласці).

Раздзел «Documenta wszystkie Puchowiczam Służące» ўключае копіі трох дакументаў 1626–1739 гг. на старабеларускай (лацінка) і

польскай мовах, звязаных з прыналежнай да Трайчанскага манастыра вёскай Пухавічы (сёння вёска Пухавічы Чырвоненскага сельсавета Жыткавіцкага раёна Гомельскай вобласці). Першы дакумент раздзела з'яўляецца копіяй выпісу 1739 г. з гродскіх кніг Пінскага павета, які перадае лацінкай беларускамоўны акт 1609 г.

Раздзел «Dokumenta Klasztorowi Zabłudowskiemu Służące» ўключае копіі 15 актавых і гаспадарчых дакументаў 1567–1715 гг. на старабеларускай і польскай мовах, якія датычаць заснавання і функцыянавання Успенскага манастыра, а таксама прыходскай царквы Успення Богародзіцы і св. Міколы Цудатворца ў мястэчку Заблудава (сёння горад Заблудаў у Беластоцкім павеце Падляскага ваяводства Рэспублікі Польшча).

Наступныя раздзелы гэтай тэкставай часткі зборніка («Index Documentorum Servientium Archimandriae Slucensi, copiatim in hoc Libro descriptorum», «Reiestr Dokumentow Copiatim przepisanych Monasterzowi Morockiemu Służących», «Reiestr Dokumentow Copiatim Przepisanych o Folwarku Szypiłowskim cum attinentijs Jnformuiących», «Dokumenta O Wsi Małym Jaminsku vulgo Troyczanach Archimandryi Słuckiey Służące», «Dokumenta Klasztorowi Zabłudowskiemu Służące», «Dokumenta Cerkwi Woskreseńskiey Wsi Pasice Służące») уяўляюць сабой вопісы дакументаў, прадстаўленых у папярэдніх раздзелах.

Другая тэкставая група зборніка ўяўляе сабой асобны раздзел, які ўключае тэксты дзвюх дамоў паміж Рэччу Паспалітай і Расіяй, заключаных у 1686 і 1704 гг.: «Traktat z Zmoskwą [!] w Ktorym Continentur Puncta Wiecznego Pokoju y Soiuszu. *1686 года учиненный*» (вылучаны курсівам фрагмент дапісаны кірыліцай і з выкарыстаннем іншага атраманту) і «Traktat Powtorny. z Jego Carskim Weliczeństwem. W Imie Troycy Przenayswiętszey». На апошняй старонцы запіс іншай рукой: *«NB Te obadwa Traktaty wydrukowane in Volumine Legum Sexto inchoatur a pag: 146. et finiunt pag: 168»*. Паколькі першыя 6 тамоў «Volumina Legum» былі надрукаваны ў 1732–1739 гг., бачыцца верагодным, што працытаваны запіс указвае на крыніцу, з якой іх тэкст быў скапіраваны. У наш зборнік трактаты ўключаны з увагі на прысутныя ў іх пункты, якія гарантавалі праваслаўным вернікам на тэрыторыі Рэчы Паспалітай свабоду сумлення.

Трэцяя частка зборніка ўяўляе сабой царкоўна-славянскі тэкст пад загалоўкам «Ст҃ѣшаго Константинополскагѡ Патриарха Фотиѧ Посланїе второе, обще надлежащее ко Престоломъ АрхиЕп҃кпскимъ

восточнымъ, Алеѯандрꙗскомꙋ и Протчїимъ, вˈКоторомъ начлены нѣкоторыѧ сꙋмнителныѧ Представляѧетъ, и Ꙗкѡ неДостоитъ Глаголати, ѧко Дх҃ъ Ст҃ый изходитъ ѿ ѿца и Сн҃а, но ѿ ѿца Единагѡ». Гэты ліст з'яўляецца праграмным дакументам пазнейшага аддзялення Усходняй царквы ад Заходняй. Калі ў Візантыйскай імперыі ў 857 г. прыйшоў да ўлады імператар Міхаіл III, ён змясціў непрыхільнага патрыярха Ігната, і на яго месца высвяціў са свецкага стану выдатнага тагачаснага філосафа і навукоўца Фоція. Згодна са старажытнай традыцыяй, Фоцій разаслаў іншым патрыярхам і папе рымскаму сваё вызнанне веры (першы ліст). Папа, аднак, адмовіўся прызнаць Фоція законным патрыярхам з увагі на неканонічнае змяшчэнне Ігната, у выніку чаго Фоцій распачаў змаганне супраць папскага прымату перад іншымі патрыярхамі ў справах Царквы і дасягненне незалежнасці канстанцінопальскага патрыярхату ад Рыма. У кантэксце гэтай барацьбы і быў падрыхтаваны другі ліст да патрыярхаў Усходняй царквы, у якім пералічаліся «памылкі» царквы Заходняй.

Гэты дакумент закладаў ідэалагічны падмурак для раздзелу Цэркваў, які і адбыўся стагоддзем пазней; ён добра вядомы навукоўцам у сваёй грэчаскай версіі, аднак праблема яго перакладу і бытавання на царкоўна-славянскай мове дагэтуль не з'яўлялася аб'ектам увагі даследчыкаў. У сувязі з гэтым далейшае вывучэнне акалічнасцей узнікнення і распаўсюджання царкоўна-славянскай версіі ліста Фоція, змешчанай у разгляданым зборніку, бачыцца перспектыўным накірункам даследавання. У зборнік дакумент трапіў з прычыны прысутнасці ў ім спроб абгрунтаваць незалежнае ад Рыма існаванне Праваслаўнай царквы з пункту гледжання кананічнага права і традыцыі.

Такім чынам, змешчаныя ў зборніку тэксты, нягледзячы на іх жанравую разнароднасць, аб'ядноўвае тэма правоў Праваслаўнай царквы ў цэлым або асобных цэркваў і манастыроў у прыватнасці. Можна меркаваць, што зборнік складаўся для выкарыстання ў юрыдычнай практыцы, а таксама для ажыццяўлення міжканфесійнай палемікі.

Крыніцы і літаратура

1. Из жизни и деятельности Комитета // Минская старина. Труды Минского Церковного Историко-Археологического Комитета / Под завед. хранителя музея Д. Скрынченко. – Вып. 2. – Минск : Электро-типогр. С. А. Некрасова, 1911. – С. 235–249.

2. Сапунов, А. Архивы в городах Могилеве Губ[ернском] и Минске. – Москва : Печатня А. И. Снегиревой, 1902. – 14 с.
3. Laucevičius, E. Popierius Lietuvoje XV–XVIII a. : [su 2 t.]. – Vilnius : Mintis, 1961. – [T. 1–2].

В. А. Кобринец

К ВОПРОСУ О РУССКИХ МОНЕТНЫХ НОМИНАЛАХ НА ТЕРРИТОРИИ БЕЛАРУСИ В XVI–XVII вв. (ПО ДАННЫМ ПИСЬМЕННЫХ ИСТОЧНИКОВ)

Сведения о русских монетных номиналах на территории Беларуси в XVI – начале XVIII в. в письменном наследии белорусских земель распылены как по опубликованным сборникам документов, так и по архивным материалам. Наибольшее количество данных выявлено в фондах Национального исторического архива Беларуси (далее – НИАБ). Среди них наиболее обстоятельные сведения известны из сборников судебных дел Могилевского и Полоцкого магистратов (НИАБ, ф. 1817; НИАБ, ф. 1823). Кроме того, единичные случаи упоминаний русских монет в других городах Беларуси зарегистрированы в книгах Минского и Гродненского магистратов (НИАБ, ф. 1761; НИАБ, ф. 1816). Дополняют наши знания о русских монетах на территории Беларуси опубликованные в XIX – XX вв. сборники документов, часть оригиналов которых не сохранилась до настоящего времени. Из них сведения о русских монетных номиналах содержат некоторые части таких многотомных изданий, как «Акты, издаваемые Виленской Археографической комиссией» [3; 4; 5], «Акты, относящиеся к истории Западной России» [6], «Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России» [7; 8], «Беларускі архіў» [9], «Историко-юридические материалы» [15], «Сборник Русского императорского исторического общества» [31].

В историографии вопрос употребления населением белорусских земель монетных терминов в повседневной жизни ограничен небольшим количеством работ авторов XX в., лишь косвенно рассматривающих проблему (В. Н. Рябцевич, Ш. И. Бектинеев).

В конце XV – первой трети XVI в. основным монетным номиналом Русского единого государства была серебряная «проволочная» ден-

га. Ее производство было налажено на денежных дворах Новгорода, Пскова, Москвы и Твери. Кроме того, в денежном обращении участвовали монеты более раннего времени, чеканенные в русских удельных княжествах. В дипломатической переписке между виленским и московским великокняжескими дворами и судебной документации конца XV – начала XVI в. содержатся упоминания о нескольких видах русских денег: «московских», «псковских», «новгородских» и «тверских» [6, с. 172; 31, с. 3–4, 27, 44, 263, 491]. Их наиболее полный перечень содержится в посольских речах от 7 мая 1490 г. русского посла Михаила Еропкина к великому князю литовскому Казимиру IV Ягеллончику [31, с. 44]. Примечательно, что в них тверские денги охарактеризованы как «старые». Не исключено, что такое определение имеет отношение к монетам времени самостоятельного существования Великого княжества Тверского. Известно, что после его вхождения в состав Великого княжества Московского (1485 г.) весовая норма тверских денег была понижена до стандартов московской денги [26, с. 43–53; 11, с. 29].

Среди документов конца XV в., упоминающих монеты русских земель, несомненный интерес представляет копия кабальной записи жителя Вильно Онко Грицова. Она приводится в речах московских послов к великому князю литовскому Александру Казимировичу, во время посольства 1498 г. великому князю московскому Ивану III жаловался служебный князь Феодор Иванович Бельский на то, что житель Вильно Онко Грицов с женой и сыном заняли у него на кабальную запись 100 рублей *«новогородцкими денгами»* и в *«новгородское число»* [31, с. 263].

В документах Речи Посполитой последней четверти XVI в. продолжал встречаться термин «денга» или «денга московская». Случаи ее упоминания преимущественно связаны с торговлей жителей Могилева на территории Русского государства [5, с. 295; 19, л. 11 об.; 20, л. 228].

После реформы Елены Глинской (1534–1538) в денежном обращении Русского единого государства появился новый номинал – «денга копейная» или «копейка». Сложилась следующая система соотношения номиналов: копейка была самым крупным, ее фракции составляли половину (денга) и четвертую (полушка) часть. В зависимости от основного места производства в копейку и денгу в лексике Русского царства называли «новгородкой» и «московкой»

соответственно. В последней четверти XVI в. в актах Могилевского магистрата встретилось одно из этих названий – «новгородка». Единственный известный случай датируется 28 ноября 1580 г. Могилевский мещанин Богдан Васильевич дал взаймы своему земляку Ивану Семеновичу рубль денег. Тот обязался при возврате долга считать «новгородку» (т. е. копейку) по 6,5 пенязя или денария [20, л. 228]. О том, насколько жителям Могилева был известен такой термин, как «московка», судить сложно. Не исключено, что в письменных источниках его эквивалентом было понятие «денга московская» и, как следствие, отсутствовала необходимость особо использовать иной термин.

В середине XVI – XVII в. в канцелярской практике Речи Посполитой под термином «денга» могли скрываться не только одинарный, но и двойной номинал, т. е. копейка. Особенно это касается XVII в., когда объемы производства копейки заняли господствующее положение над другими видами продукции русских денежных дворов.

В начале XVII в. употребление «денги» в значении «копейка» зафиксировано как в общегосударственных документах, так и материалах судебного делопроизводства на местах. Согласно решению Варшавского сейма, в 1616 г. на территории Речи Посполитой должен быть выведен из обращения ряд неполноценных монет, за исключением пражских грошей, венгерских денариев и «денгов московских» (т. е. копеек. – В. К.) [29, с. 184; 33, s. 175]. Известны аналогичные случаи использования термина «денга» в западной и в центральной части белорусских земель. В частности, в реестре приданого дочери брестского мещанина Филиппа Буркевича от 10 ноября 1638 г. упоминаются 150 «денег» на шнуре (*«dziąg na sznurze kop półtrzeci»*), каждая из которых оценивается по 2 гроша [3, с. 316]. Кроме того, 30 «денег» называются в завещании гродненского мещанина Бартоломея Головчича [17, л. 109]. Аналогичный вывод следует из материалов Брестского магистрата за 1640 г. и 1643 г. Священник брестской Пречистенской церкви Михаил Ярошевич обвинил церковного старосту Ивана Белькевича в растрате церковного имущества. Среди исчезнувших вещей называются и «денги московские» [3, с. 371, 415]. Несомненно, о копейках идет речь в завещании минского мещанина Ахрона Дановича, составленном в Несвиже и внесенном в актовую книгу Минского магистрата 14 мая 1671 г.: *«talarmi y denhami złotych sto siedemdziesiąt reszty ni winen na ten cerograff» («талерами и денга-*

ми злотых сто семьдесят остатка не должен на этот церограф» [1]. – *В. К.*) [18, л. 667 об.].

Собственно понятие «копейка» регистрируется в ряде документов, начиная с 1620-х гг. [4, с. 136; 15, с. 360; 21, л. 254 об.; 22, л. 37–37 об., 903 об.–907; 29, с. 185, 198 и др.]. Первый известный случай упоминания «копейки» на территории Беларуси датируется 24 октября 1620 г. Магистратский суд Могилева приговорил мещанина Ивана Калачника к смертной казни – *«на шубеницу <виселицу. – В. К.> за горло обвесить»*. Основанием для этого решения послужил возбужденный райцей (членом магистрата) Ярошем Казаном иск, сводившийся к следующему: *«потаемным и злодейским способом»* Иван ограбил его лавку, из которой, помимо значительной суммы в серебряной монете, похитил *«копеек золотых чотыри»* [15, с. 360–361; 29, с. 185]. В дальнейшем копейки неоднократно упоминаются в более поздних делах могилевского магистрата. Изредка известны аналогичные случаи и в других городах Речи Посполитой. К примеру, в 1634 г. в Вильно у одного из местных евреев Марка Самуеловича виленские ремесленники на кладбище отняли, среди прочих, ценностей *«деньгами коп три и семь копеек»* [4, с. 136].

Частота и региональная практика применения термина копейка на территории Речи Посполитой позволяют по-новому взглянуть на одно из обстоятельств восстания в Пинске 1648 г. В 1847 г. А. Мошинский ввел в научный оборот памятник, известный как «О бунте города Пинска и об усмирении оного в 1648 г.» [25]. Среди прочего, в нем указывалось следующее: *«чтобы казаки до Рождества Христова не отступали из города, то горожане обещали им десять тысяч злотых и верное жалование, каждому по десяти копеек, тулупы, сапоги и шапки»* [25, с. 33]. При современном уровне знаний сложно судить насколько жители Пинска были знакомы с названным монетным номиналом Русского царства. Выявленные в настоящее время документы из Бреста, Гродно, Минска позволяют более осторожно говорить, что речь идет именно о копейках. В польской письменной традиции XVII в. рукописная форма слова «kopieiek» близка по написанию к словосочетанию «kop gr.» Не исключено, что так в XIX в. на любой из стадий подготовки документа к публикации могла произойти непредумышленная подмена понятий. Не исключено, что первона-

[1] Церограф – собственноручное письмо.

чально речь шла о 10 копах грошей литовских. К тому же не следует сбрасывать то немаловажное обстоятельство, что казаки рисковали своими жизнями, а стоимостный характер 10 коп грошей и 10 копеек существенно различался. В рассматриваемое время за 10 коп можно было приобрести коня, а за 10 копеек пару рукавиц.

Во время войны 1654–1667 гг. денежное обращение Русского царства было отмечено рядом нововведений. В 1654–1663 гг. в правление царя Алексея Михайловича (1645–1676) на непродолжительное время появился ряд новых монетных номиналов – рублевик (100 копеек), «ефимок с признаками» (64 копейки), полтинник (50 копеек), четвертина (1/4 часть рубля, 25 копеек), алтынник (3 копейки) и грошевик (2 копейки). Из них только тираж клейменных западноевропейских талеров («ефимков с признаками») составлял от 750 тыс. до 1 млн монет, у всех остальных объемы производства были невелики. В 1655–1656 гг. были открыты новые денежные дворы в Москве, Новгороде, Пскове и Кукейносе, на которых в огромных количествах чеканились медные «проволочные» монеты достоинством от денги до алтына. Из них наиболее массовым был копеечный номинал [12, с. 104; 14, с. 111; 32, с. 124–129, 132, 139–142].

Вместе с русскими войсками на белорусские земли проникали новые и старые монеты Русского царства. Названия многих из них можно почерпнуть в ряде документов местной русской администрации [1, с. 523; 2, с. 409; 7, с. 538; 9, с. 197; 10, с. 205; 28, с. 359]. Наиболее полный перечень новых русских монет дан в росписи денежной казны Полоцка, составленной в июле 1661 г.: *«ефимков с признаки и рублевиков и полтинников и четвертин и грошевиков и алтынников – на 111 рублев на 17 алтын на 2 денги»* [2, с. 409].

В магистратской книге Полоцка 1656/1657 г. обнаружено новое, неизвестное ранее в нумизматической литературе название неких крупных монет талерного типа – «талеры печатные» и его разновидности «талеры печатные государевы», «талеры битые государевы» [24, л. 109, 380 об.; 27, с. 649], а также «яфимки государевы печатные» [24, л. 120 об.; 27, с. 583]. Термин «битые» свидетельствует, что это были реальные монеты, а не счетно-денежное понятие. Известно, что в XVII в. одним из значений слова «печать» было оттиск штемпеля [13, с. 245]. И. Г. Спасский приводит выдержки из документов, где упоминаются «ефимки печатные» как полный аналог термина

«ефимки с признаками» [32, с. 110–111, 120, 137, 141, 147–148]. Все вместе взятое позволяет сделать вывод о том, что в данном источнике «ефимки с признаками» имеют наименование «талеры печатные». Дополнительно в пользу тождественности определений «ефимков с признаками» и «талеров печатных» является достаточно частое употребление термина «государевы» относительно этих монет. Поскольку Полоцк в 1656–1657 гг. входил в состав Русского государства, то единственно возможным правителем, к которому это может относиться, является русский царь Алексей Михайлович. Кроме Полоцка, термин «талер печатный» находил применение в Могилеве и Киеве [8, с. 220; 24, л. 190 об.–191].

В материалах той же актовой книги Полоцкого магистрата зафиксировано упоминание медных монет, страна происхождения которых не указана. 20 июня 1657 г. лавники Иван Микитич и Михайло Наплешич составили «рахунок» (расчет) между жителем Переяславля украинцем Сильвестром Высоцким и полоцким мещанином Михалком Титовичем. Среди товара и остатка денег украинец получил от полочанина «медяными грошми копъ две» [24, л. 447 об.; 27, с. 670]. К 1657 г. на белорусских рынках известны несколько видов медных монет – шотландские торнеры (двойные пенни) Карла I Стюарта (1625–1649), коронные медные солиды 1650 г. и медные копейки Алексея Михайловича.

Согласно исследованиям В. Н. Рябцевича, в 1630-е гг. на земли Речи Посполитой имело место единовременное и весьма ограниченное по времени поступление медных монет Шотландии. В кладах они фиксируются в виде незначительной примеси [29, с. 188–192].

Сложно судить, удалось ли ранним, чеканенным в 1650 г. медным солидам Яна II Казимира Ваза (1648–1668) закрепиться в денежном обращении оккупированных русскими войсками земель Речи Посполитой. Тиражи этих монет были невелики, и представляется сомнительным упоминание их в документе.

Производство медных копеек в России было начато еще в 1655 г. В 1657 г. на пяти денежных дворах (два в Москве и по одному в Новгороде, Пскове и Кукенойсе) в огромных количествах «наспех днем и ночью» чеканились медные монеты [16, с. 213–214]. В Беларусь и Украину они направлялись на выплату жалованья «служилым людям» [30, с. 430–433]. Поскольку известны случаи взаимозаменяемости пары понятий «гроши»-«деньги», не исключено, что названные

«медные гроши» являются медными копейками русского царя Алексея Михайловича.

Подводя предварительные итоги исследования об упоминаниях русских монетных номиналов в документальном наследии Великого Княжества Литовского и Речи Посполитой, следует признать, что на белорусских землях в XVI в. они спорадически, а в XVII в. почти постоянно фигурируют в судебных делах на востоке. Среди монетных терминов частичное применение находят некоторые черты московской денежной системы такие, как «денга», «новгородка», «копейка». Из них «денга» могла использоваться в качестве замены для номинала «копейка». Кроме того, в документах на оккупированных землях Речи Посполитой упоминаются нередко «ефимки с признаками» как «талеры печатные» и единично, предположительно, медные копейки Алексея Михайловича.

Источники и литература

1. Акты Московского государства, изданные Императорской Академией Наук (далее – АМГ) : в 3 т. / Под ред. Н. А. Попова. – Санкт-Петербург : Типография Императорской Академии Наук, 1894. – Т. 2 : Разрядный Приказ. Московский стол. 1635–1659. – 773 с.
2. АМГ : в 3 т. / Под ред. Д. Я. Самоквасова. – Санкт-Петербург : Типография Императорской Академии Наук, 1901. – Т. 3 : Разрядный Приказ. Московский стол. 1660–1664. – 674 с.
3. Акты, издаваемые Виленскою Археографической комиссией (далее – АВАК) : в 39 т. / Сост. Я. Ф. Головацкий [и др.]. – Вильно : Типография губернского правления, 1872. – Т. 6 : Акты Брестского гродского суда (поточные). Акты Брестского подкоморного суда. Акты Брестской магдебургии. Акты Кобринской магдебургии. Акты Каменецкой магдебургии. – 593 с.
4. АВАК : в 39 т. / Сост. Ю. Ф. Крачковский [и др.].– Вильно : Типография «Русский почин», 1901. – Т. 28 : Акты о евреях. – 439 с.
5. АВАК : в 39 т. / Сост. Д. И. Довгялло [и др.]. – Вильно : Типография «Русский почин», 1915. – Т. 39 : Акты Могилевского магистрата (1579–1580 гг.). – 674 с.
6. Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией : в 5 т. / Под общ. ред. И. И. Григоровича.– Санкт-Петербург : Типография II Отделения собственной Е. И. В. канцелярии, 1846. – Т. 1 : 1340–1506.– 375 с.

7. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею (далее – АЮЗР) : в 15 т. / Под ред. Н. И. Костомарова. – Санкт-Петербург : Типография П.А. Кулиша, 1861. – Т. 3 : Дополнения к Третьему тому актов для истории Южной и Западной России. – 134 с.
8. АЮЗР : в 15 т. / Под ред. Г. Ф. Карпова [и др.]. – Санкт-Петербург : Типография А. Катанского, 1892. – Т. 15 : 1658–1659. – 462 с.
9. Беларускі архіў : у 3 т. / Склад. Д. І. Даўгяла. – Менск : Беларуская Акадэмія навук, 1931. – Т. 3 : Менскія акты. Вып. 1 : XV–XVIII ст. / Дакументы сабраныя і згуртаваныя Археаграфічнай камісіяй Беларускай Акадэміі навук. –413 с.
10. Витебская старина : в 5 т. / Сост. А. П. Сапунов. – Т. 4. – Ч. 2. – Витебск : Типолитография Г. А. Малкина, 1885. – 394 с.
11. Зайцев, В. В. Монеты времени Ивана III и Василия III. – Киев : ЮНОНА-МОНЕТА, 2006. – 208 с. : ил.
12. Зверев, С. В. Изменения системы номиналов монет в период денежных реформ царя Алексея Михайловича в 1654–1663 гг. // Зубовские чтения. «Образы власти, институты и культурное пространство российского общества в XV–XVII вв., принципы научной реконструкции и музеефикации памятников и интерьеров». – Александров, 2008. – Вып. 4. – С. 103–125.
13. Зверев, С. В. К истории монетного производства в Русском государстве в XVI–XVII вв. // Нумизматика (сборник научных трудов). – Вып. 17. – Москва : Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 2005. – С. 219–252.
14. Зверев, С. В. К истории русских денежных реформ 1654–1663 гг. // Патриарх Никон и его время : Сборник научных трудов. – Москва, 2004. – Труды ГИМ. – Вып. 139. – С. 108–143.
15. Историко-юридические материалы, извлеченные из актовых книг губерний Витебской и Могилевской, хранящихся в Центральном архиве в Витебске / Под ред. А. М. Созонова. – Витебск : Типография Витебского губернского правления, 1877. – Вып. 8. – 530 с.
16. Мельникова, А. С. Русские монеты от Ивана Грозного до Петра Первого : История русской денежной системы с 1533 по 1682 год / А. С. Мельникова. – Москва : «Финансы и статистика», 1989. – 318 с.
17. НИАБ. – Ф. 1761 (Гродненский магистрат). – Оп. 1. – Д. 1. – Актовая книга Гродненского магистрата. – 1638–1644 гг. – 249 л.
18. НИАБ. – Ф. 1816 (Минский магистрат). – Оп. 1. – Д. 1. – Актовая книга Минского магистрата. – 1663–1676 гг. – 935 л.
19. НИАБ. – Ф. 1817 (Могилевский магистрат). – Оп. 1. – Д. 1. – Актовая книга Могилевского магистрата. – 18.07.1579–01.06.1580. – 443 л.

20. НИАБ. – Ф. 1817 (Могилевский магистрат). – Оп. 1. – Д. 2. – Актовая книга Могилевского магистрата. – 06.1580–07.1581. – 605 л.
21. НИАБ. – Ф. 1817 (Могилевский магистрат). – Оп. 1. – Д. 9. – Актовая книга Могилевского магистрата. 13.01.1624.–28.12.1624. – 713 л.
22. НИАБ. – Ф. 1817 (Могилевский магистрат). – Оп. 1. – Д. 13. – Актовая книга Могилевского магистрата. – 02.01.1642–31.12.1642. – 1130 л.
23. НИАБ. – Ф. 1817 (Могилевский магистрат). – Оп. 1. – Д. 23. – Актовая книга Могилевского магистрата. – 09.1656–08.1657. – 790 л.
24. НИАБ. – Ф. 1823 (Полоцкий магистрат). – Оп. 1. – Д. 1. – Актовая книга Полоцкого магистрата. – 09.1656–08.1657. – 545 л.
25. О бунте города Пинска и об усмирении оного в 1648 г. / Перевод с польского Н. Янковского // Чтения в Императорском Обществе истории и древностей российских – Кн. 5. – Москва, 1847. – С. 31–38.
26. Орешников, А. В. Русские монеты до 1547 года. – Москва : Товарищество типографии А. И. Мамонтова, 1896. – 274 с.
27. Полоцк : Полоцк и Полоцкое княжество (земля) в IX–XIII вв., летопись древнейших слоев, Полоцк и его округа в XIV–XVIII вв., ремесло, денежное обращение и торговые связи Полоцка в средневековье (по данным археологии, нумизматики и письменных источников), культура и просвещение в средневековом Полоцке / О. Н. Левко [и др.], редкол.: А. А. Коваленя (гл. ред.); науч. ред. О. Н. Левко; Нац. акад. наук Беларуси, Ин-т истории. – Минск : Беларуская навука, 2012. – 743 с.: ил. – (Древнейшие города Беларуси).
28. Русско-белорусские связи : сборник документов: (1570–1667 гг.) / Отв. ред. Л. С. Абецедарский, М. Я. Волков. – Минск : Высшая школа, 1963. – 534 с.
29. Рябцевич, В. Н. Нумизматика Беларуси. – Минск : Полымя, 1995. – 686 с.
30. Рябцевич, В. Н., Титок, В. А. Монетная медь Алексея Михайловича в кладах Белоруссии и Украины // Древности Белоруссии. Доклады к конференции по археологии Белоруссии. – Минск, 1969. – С. 427–435.
31. Сборник Императорского Русского Исторического Общества : в 148 т. / Ред. А. А. Половцов [и др.]. – Т. 35 : Памятники дипломатических сношений Московского государства с Польско-Литовским государством. – Ч. 1: 1487–1533 гг. – Санкт-Петербург : Типография Ф. Елеонского, 1882. – 948 с.
32. Спасский, И. Г. Денежное хозяйство Русского государства в середине XVII в. и реформы 1654–1663 гг. // Археографический ежегодник за 1959 год. – Москва : Издательство Академии наук СССР, 1960. – С. 103–156.
33. Szelągowski, A. Pieniądz i przewrót cen w XVI i XVII wieku w Polsce. – Lwów : Nakładem towarzystwa wydawniczego, 1902. – 317 s.

В. У. Шылай

ДА ПЫТАННЯ АТРЫБУЦЫІ І КЛАСІФІКАЦЫІ ВОКЛАДАК АКТАВЫХ КНІГ XVII ст. З ФОНДАЎ НАЦЫЯНАЛЬНАГА ГІСТАРЫЧНАГА АРХІВА БЕЛАРУСІ

Вывучэнне вокладак у сучаснай навуцы разглядаецца як раздзел гістарычнага кнігазнаўства (кадыкалогіі) і нават вылучаецца ў асобную галіну ведаў. Адасабленне падобных даследаванняў адбылося не так даўно. Першая ў Цэнтральнай і Усходняй Еўропе навуковая канферэнцыя, прысвечаная выключна вывучэнню пераплётаў, адбылася ў Польшчы ў 2014 г. У 2015 г. з друку выйшаў адпаведны зборнік навуковых артыкулаў «Tegumentologia polska dzisiaj» [1], у якім разглядаецца вялікае міждысцыплінарнае кола пытанняў: матэрыял, тэхніка, аздабленне, захаванне, рэстаўрацыя вокладак.

Выкарыстаны для назвы тэрмін «тэгументалогія» падаецца вельмі слушным. Паходзіць ён ад лацінскага слова *tegumentum (пакрывала, пакроў, вопратка)* і грэчаскага слова *logos* (веды). Сапраўды, пераплёт з'яўляецца своеасаблівай вопраткай кніжнага блока.

Як кожная вопратка, тэгументы (пераплёты) маюць патрэбу ў вонкавым апісанні. Пытанні апісання вокладак узнікаюць пры стварэнні каталогаў манастырскіх і бібліятэчных збораў, як правіла, кожная пазіцыя каталога мае сціслую інфармацыю пра аправу паасобніка (пры наяўнасці апошняй): матэрыял, характар ціснення, зашчапкі, тып карэньчыка, стан захаванасці, і яны носяць другасны характар пры апісанні кніг. У манаграфіі Юрыя Мікалаевіча Лаўрыка «Кнігі і кнігазборы куцеінскага Богаяўленскага манастыра ў сярэдзіне XVII ст.» кожная пазіцыя каталога мае сціслую інфармацыю пра аправу (пры наяўнасці апошняй) [2].

Атрыбуцыя вокладак выклікае значныя цяжкасці. Даследчыца з Цэнтральнай навуковай бібліятэкі імя Якуба Коласа Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі В. А. Губанава, якая у цяперашні час працуе над каталогам кірылічных выданняў першай чвэрці XVII ст., адзначыла шэраг з іх: 1) дата выхаду кнігі ў свет, як правіла, не супадае з датай вырабу вокладак; 2) у кнігазнаўстве адсутнічае дакладна распрацаваная методыка атрыбуцыі вокладак. Агульная выснова даследчыцы выглядае даволі песімістычна: *«На сённяшні дзень мы не маем дастатковай інфармацыі, каб лакалізаваць пераплёты, вылучыць на-*

цыянальныя асаблівасці іх афармлення» [3, с. 315]. Фактычна адзінай апорай для атрыбуцыі з'яўляецца класічны каталог Э. Лаўцявічуса, які пры ўсіх выдатных якасцях ахоплівае толькі віленскіх інтралігатараў, і таму яго матэрыял не можа быць аўтаматычна пашыраны на астатнія тэрыторыі ВКЛ.

Старшы супрацоўнік Нацыянальнага музея ў Львове імя Андрэя Шаптыцкага кандыдат гістарычных навук Святлана Уладзіміраўна Зінчанка ў артыкуле «Методические рекомендации для описания, локализации и датировки средневековых кожаных переплетов с тиснением» [4] прапануе алгарытм дзеянняў з двух крокаў: 1) вывучыць канструктыўныя асаблівасці пераплёту; 2) вызначыць імя першага ўладальніка кнігі (заказчыка пераплёту), што дае магчымасць акрэсліць дату: «не пазней» (non post). Пры вывучэнні канструктыўных асаблівасцей трэба звяртаць увагу на запісы і філіграні пераплётнай макулатуры (якую неабходна адрозніваць ад макулатуры выдавецкай і гандляроў кнігамі) [4, с. 13].

Тэгументалогія ў межах архіўнай справы выконвае дапаможныя функцыі пры вывучэнні дакументаў, пашырае спектр ведаў пра іх, удакладняе інфармацыю пра гісторыю іх стварэння і захавання.

Для больш поўнага выканання азначаных функцый неабходна правядзенне як мага больш дакладнай атрыбуцыі, што дасягаецца пры дапамозе аналізу шматбаковай інфармацыі. Менавіта на гэты аспект указваецца ў прадмове да кнігі «Кириллические издания XVI в.»: *«При атрибуции переплетов применялся комплексный анализ с учетом конструктивных и художественных особенностей переплета, а также провененций экземпляра: вкладных и владельческих записей, штампов, ярлыков»* [5, с. 27].

Упарадкаванне судовых кніг у ВКЛ у XVII ст. павінна было адбывацца ў адпаведнасці з патрабаваннямі Статута 1588 г.:

> *«А кгды трои роки отсужоны будуть, тогъды по отправенью четвертых роковъ вжо тые справы прошлых троихъ роковъ въ одны книги через писара знесены и вязани быти мають»; «А врядники земъские со въсими станы оного повету будуть винъни, яко тое схованье книгъ судовых у замку албо у дворе, такъ и тотъ домъ судовый збудовати с тыхъ пенезей, яко то особливою уфалою естъ постановено, што за моцно держано быти маеть»;*
>
> *«А кгды который воевода або староста судовый с того света зыйдет, албо если бы есмо которого зъ ихъ с того вряду на иншое*

воеводство албо староство преложили, тогды врядники их кгродъские або они сами повинъни будут тому старосте, которому оное воеводство або староство дано будеть, вси книги кгродъские в томъ же повете при въеханью его на тотъ вряд передъ шляхътою зараз в целости здати» (Статут III, арт. IV. 13).

Сам працэс захавання спраў пачынаўся як лагічны вынік упарадкавання кніг, якое адбывалася, калі напрыканцы года адсуджваліся рочкі земскага суда. Матэрыяльна адказным за пабудову судовых дамоў і захаванне кніг былі староста і ваявода. Земскія ўраднікі і саслоўі адказвалі за саму працу па пабудове. Цалкам за архіў суда, як вынікае са Статута, адказвалі ваявода і староста. На форзацах вокладак часта можна ўбачыць подпісы асоб, якія ўпарадкоўвалі і праводзілі рэвізію архіва ў XVIII–XIX стст.: *«Драбовал Кароль Сенкевич рукою власною»*, *«Драбована презе мне Ремборовича»*, *«Та хięда reparowana An(n)o 1756 [d]ie 20 jullij za mnie Karola Jeśmana Pisarza Ziem(skiego) Słonimskie(go). Regestru niema»*[6]. Як бачым, у апошнім прыкладзе гэта пісар.

У фондах Нацыянальнага гістарычнага архіва Беларусі (далей – НГАБ) на сённяшні дзень былі выяўлены наступныя скураныя вокладкі на актавых кнігах XVII ст.:

№	Фонд	Справа, даты дакументаў, колькасць аркушаў	Тып вокладкі	Атрыбуцыя (месца і час)
1	Гродзенскі войтаўска-лаўніцкі суд. Ф. 1800. Воп. 1. Спр. 1	Актавая кніга. 12.05.1659–02.10.1676. 310 арк.	канец XVII ст. пасля рэстаўрацыі XVIII ст.	Троцкае ваяводства?, XVII–XVIII стст.
2	Гродзенскі падкаморскі суд. Ф. 1839. Воп. 1. Спр. 1	Дэкрэтавая кніга. 1598–1614 гг. 182 арк.	першасная	Троцкае ваяводства?, XVII ст.
3	Пінскі гродскі суд. Ф. 1733. Воп. 1. Спр. 91	Пратакол паточны. 01.08.1645–12.05.1649. 93 арк.	першасная, другая палова XVII ст.	Пінск, другая палова XVII ст.

№	Фонд	Справа, даты дакументаў, колькасць аркушаў	Тып вокладкі	Атрыбуцыя (месца і час)
4	Пінскі гродскі суд. Ф. 1733. Воп. 1. Спр. 92	Пратакол паточны. 02.1654–10.1658. 134 арк.	першасная, другая палова XVII ст.	Пінск, другая палова XVII ст.
5	Браслаўскі земскі суд. Ф. 1747. Воп. 1. Спр. 37	Актавая кніга. 24.05.1606–13.01.1610. 324 арк.	пасля рэстаўрацыі XIX ст., першая палова XVII ст.	Віленскае ваяводства?, першая палова XVII ст.
6	Браслаўскі земскі суд. Ф. 1747. Воп. 1. Спр. 2	Актавая кніга. 29.09.1610–31.06.1614. 324 арк.	першасная, першая палова XVII ст.	Віленскае ваяводства?, першая палова XVII ст.
7	Браслаўскі земскі суд. Ф. 1747. Воп. 1. Спр. 5	Актавая кніга. 05.06.1624–06.10.1627. 394 арк.	пасля рэстаўрацыі XIX ст., першая палова XVII ст.	Віленскае ваяводства?, першая палова XVII ст.
8	Браслаўскі земскі суд. Ф. 1747. Воп. 1. Спр. 6	Актавая кніга. 10.01.1628–15.01.1632. 409 арк.	пасля рэстаўрацыі XIX ст., першая палова XVII ст.	Віленскае ваяводства?, першая палова XVII ст.
9	Слонімскі земскі суд. Ф. 1785 Воп. 1. Спр. 23	Актавая кніга. 05.10.1610–09.10.1610. 39 арк.	пасля рэстаўрацыі 2013 г., часткова аўтэнтычны, першая палова XVII ст.	Новагародскае ваяводства?, XVII ст.

№	Фонд	Справа, даты дакументаў, колькасць аркушаў	Тып вокладкі	Атрыбуцыя (месца і час)
10	Слонімскі земскі суд. Ф. 1785. Воп. 1. Спр. 27	Актавая кніга. 12.01.1618–30.06.1620. 632 арк.	першасная	Новагародскае ваяводства?, 1622 г.
11	Холмскі гродскі суд. Ф. 1740. Воп. 1. Спр. 4	Актавая кніга. 1620–1621 гг. 807 арк.	першасная	Рускае ваяводства?, XVII ст.
12	Холмскі гродскі суд. Ф. 1740. Воп. 1. Спр. 6	Актавая кніга. 1649–1650 гг. 1090 арк.	другасная	Рускае ваяводства?, XVIII ст.

Атрыбуцыя пераплётаў кніг земскіх судоў. Першы этап атрыбуцыі заключаецца ў размеркаванні вокладак па чатырох групах: 1) першасныя (аўтэнтычныя); 2) рэстаўраваныя (часткова аўтэнтычныя); 3) другасныя; 4) перастаўленыя з іншых кніг (як больш позніх, так і больш ранніх ці сучасных).

Пры пачатковай атрыбуцыі трэба ўлічваць чатыры даты:

1) час стварэння вокладкі;

2) час стварэння малюнка накаткі;

3) час стварэння пераплёту;

4) час, калі рабіліся працы па рэстаўрацыі.

Пры гэтым трэба мець на ўвазе, што тэрміны *вокладка* і *пераплёт* тоеснымі не з'яўляюцца: пераплёт уключае ў сябе момант звязкі з кніжным блокам. Абодва тэрміны аб'ядноўваюцца ў межах больш шырокага па змесце слова – *тагумент*.

На другім этапе кожная група аналізуецца па наступных параметрах:

1) канструктыўныя асаблівасці тэхнікі вырабу пераплёту;

2) сувязь з заходнееўрапейскімі стылямі аздаблення пераплёту;

3) «мясцовыя» асаблівасці аздаблення пераплёту.

Вышэй ужо былі адзначаны цяжкасці атрыбуцыі і вызначэння дакладных дат. У большасці выпадкаў на дадзены момант можна казаць

толькі пра акрэсліванне пэўных перыядаў і прамежкаў часу пераплётаў актавых кніг з фондаў НГАБ.

Гаворачы пра неабходнасць звяртаць пільную ўвагу менавіта на аздабленне вокладак пры атрыбуцыі, нельга не пагадзіцца з меркаваннем украінскай даследчыцы Алёны Міхайлаўны Гальчанка, *«что для истории украинских переплетов XVI–XVIII вв. немаловажное значение имеет не только изучение конструктивных особенностей техники изготовления, но и искусствоведческое изучение художественного украшения переплета. Исследование планировки тиснения на переплетах, композиции и рисунков на элементах тиснения, их изменение с течением времени и связь с западноевропейскими стилями оформления переплетов, наличие и особенности местных школ – вот вопросы, которые стали приоритетными на современном этапе исследований»* [7, с. 230]. Як уяўляецца, назіранні, зробленыя на матэрыяле з украінскіх зямель Рэчы Паспалітай, могуць таксама быць выкарыстаны пры апрацоўцы матэрыялу з беларускіх тэрыторый.

Аўтар разглядала вокладку адной з кніг Пінскага гродскага суда XVII ст. у сваім выступленні на 14-й кнігазнаўчай канферэнцыі ў Мінску ў 2018 г. [8]. Пры гэтым на падставе аналізу контурных сярэднікаў «Укрыжаванне з адным побач стаячым» і «Маці Божая з дзіцём» і суаднясення з каталогамі А. М. Гальчанкі і Э. Лаўцявічуса былі выяўлены наступныя характарыстыкі аздаблення разгледжанай вокладкі актавай кнігі, уласцівыя другой палове XVII ст.: прастата аздаблення, адсутнасць пазалоты і характэрнасць сюжэта. Да канструктыўных асаблівасцей пераплёту, што адпавядаюць гэтаму часу, можна аднесці і тое, што крышкі выкананы з кардона, абцягнутага скурай, яго цэласнасць, а таксама наяўнасць рэшткаў простых скураных раменьчыкаў. У той жа час была адзначана мясцовая ўнікальнасць сюжэта сярэдніка: кроплі крыві, што сцякаюць з рук Хрыста паласамі па баках ад крыжа. Час напісання актавай кнігі Пінскага гродскага суда адносіцца да сярэдзіны XVII ст. (змяшчае дакументы за перыяд ад 1 жніўня 1645 да 12 мая 1649 г.). Такім чынам, ніжняй храналагічнай мяжой вокладкі можна лічыць сярэдзіну XVII ст., а пераплёт мог быць выкананы ў другой палове XVII ст. Месца стварэння вокладкі застаецца дастаткова спрэчным, але развітасць гарбарна-кушнерскага рамяства ў рэгіёне дае падставы меркаваць, што вокладка магла быць зроблена ў майстэрні ў Пінску.

Унікальна сваім суперэкслібрысам і вокладка са светлай скуры з актавай кнігі Слонімскага земскага суда (дакументы за 10 студзеня 1618 г. – 30 чэрвеня 1620 г.). Пры аздабленні ўжываліся самыя простыя інструменты: дарожнік і водціск, які меў на канцы акруглую форму дыяметрам 2,5 мм. У цэнтры верхняй крышкі знаходзіцца рамка, зробленая двайным лінейным цісненнем. Памеры – 17×14,5 см. Усярэдзіне рамкі выціснуты арол з бачнымі лініямі выпраўленняў і прамаляваны чорным атрамантам. Галава арла павернута налева, над ёй выяўлена карона. У цэнтры тулава арла – сэрца, якое працінена. Паміж унутранай і знешняй рамкай літары: «**K. P. P. Z. S**.» (вышыня каля 1,3 см). Унізе выціснута дата з лацінскім скарачэннем Anno Domini: «**A. D. 1622».** Цэнтр ніжняй крышкі ўпрыгожаны хрыстаграмай «**IHS»** (вышыня каля 3 см) з крыжам наверсе і сэрцам, працініным трыма стрэламі. У правым ніжнім вугле бачны абрысы кірылічнай літары «**З»**, якая напісана брунатным атрамантам.

Пры вызначэнні даты стварэння дадзенага пераплёту цалкам лагічна будзе выказаць меркаванне, што ён быў зроблены ў 1622 г. і носіць «мясцовы характар». У канцы апошніх рочкаў захаваўся надпіс: *«Конец тых книг за писарством его м(и)л(о)сти князя Константого Полубиньского»* [9, арк. 632]. Цалкам верагодна, што літары з'яўляюцца ініцыяламі пісара земскага слонімскага Канстанціна Палубінскага, які знаходзіўся на пасадзе на працягу 1616–1621 гг., пасля чаго стаў маршалкам. Наяўнасць ініцыялаў цалкам укладаецца ў традыцыйны змест надпісаў, якія маглі быць размешчаны на вокладках актавых кніг (напрыклад, для кнігі Браслаўскага земскага суда разабраны ў артыкуле Д. Безмацерных [10]). Дадатковым аргументам можа быць і тое, што апісаны суперэкслібрыс з'яўляецца часткай герба князёў Палубінскіх «Арол з Ястрабам».

Адказ на пытанне, чаму наяўная ў гербе падкова з крыжам заменена на працінене сэрца і на ніжняй крышцы маецца хрыстаграма з сімвалам езуітаў, як уяўляецца, дае біяграфія земскага пісара (вучыўся ў езуіцкім калегіуме ў Браневе і Віленскай акадэміі) і яго прыхільнасці да каталіцтва (фундаваў Дзярэчынскі дамініканскі кляштар) і ўпісваецца ў традыцыю аздабленняў, якія выкарыстоўваліся ў гэты час.

Канструктыўныя асаблівасці пераплёту наступныя: тоўстая, светлая (магчыма, свіная) скура з халстом, крышкі «ўзмацняюць»

Іл. 1. Верхняя і ніжняя крышка скураной вокладкі актавай кнігі Слонімскага земскага суда за 1618–1620 гг.

тры аркушы з судовымі запісамі (адпавядаюць часу актавай кнігі) і адзін аркуш з нотамі. Магчыма, падобная канструкцыя ўказвае на мясцовыя традыцыі Новагародскага ваяводства. Падставу для гэтага нам дае яшчэ адна актавая кніга Слонімскага земскага суда з рэшткамі першаснага пераплёту, дзе таксама выкарыстоўвалася падобная канструкцыя.

Больш дэталёвы адказ на абазначаныя і іншыя пытанні атрыбуцыі пераплётаў можна будзе атрымаць пасля выяўлення ўсіх першасных вокладак у фондах НГАБ і параўнання іх з каталогамі вокладак актавых кніг іншых фондаў архіваў і бібліятэк.

Такім чынам, пры атрыбуцыі пераплётаў актавых кніг трэба ўлічваць інфармацыю пра дзейнасць судовых ураднікаў і судовай канцылярыі, пры гэтым вокладкі самі могуць утрымліваць каштоўную і прэзентатыўную інфармацыю па гэтых пытаннях.

Крыніцы і літаратура

1. Tegumentologia polska dzisiaj = Polish Bookbinding Studies Today / Pod red. A. Wagnera. – Toruń : Wydawnictwo Naukowe UMK, 2015. – 479 s.
2. Лаўрык, Ю. М. Кнігі і кнігазборы куцеінскага Богаяўленскага манастыра ў сярэдзіне XVII ст. – Мінск : Тэхналогія, 2012. – 254 с.
3. Губанава, В. А. Асаблівасці пераплётаў кірылічных выданняў першай чвэрці XVII ст. : па матэрыялах фондаў ЦНБ НАН Беларусі // Матэрыялы XIV Міжнародных кнігазнаўчых чытанняў, прымеркаваных да 400-годдзя першага «Буквара», Мінск, 26–27 красавіка 2018 г. – Мінск : НББ, 2018. – С. 315–318.
4. Зинченко, С. Методические рекомендации для описания, локализации и датирования средневековых кожаных переплётов с тиснением // Рукописная книга Древней Руси и славянских стран: от кодикологии к текстологии. – Санкт-Петербург : «Дмитрий Буланин», 2004. – С. 5–18.
5. Титовец, Е. И. ; Скурко, П. Д. Предисловие // Кириллические издания XVI в. – Минск : Беларуская навука, 2017. – С. 4–32.
6. НГАБ. – Ф. 1785. – Воп. 1. –Спр. 20. – Актавая кніга Слонімскага земскага суда. 1604 г. – 253 арк.
7. Гальченко, Е. М. Переплет украинской рукописной книги : история и перспективы изучения // Проблемы дипломатики, кодикологии и актовой археографии. Материалы XXIV Международной научной конференции, Москва, 2–3 февраля 2012 г. – Москва : РГГУ, 2012. – С. 229–231.
8. Шылай, В. У. Контурныя сярэднікі на скураной вокладцы актавай кнігі Пінскага гродскага суда сярэдзіны XVII ст. // Матэрыялы XIV Міжнародных кнігазнаўчых чытанняў, прымеркаваных да 400-годдзя першага «Буквара», Мінск, 26–27 красавіка 2018 г. – Мінск : НББ, 2018. – С. 318–322.
9. НГАБ. – Ф. 1785. – Воп. 1. – Спр. 27. – Актавая кніга Слонімскага земскага суда. 1618–1620 гг. – 632 арк.
10. Безмацерных, Д. А. Працы віленскіх інтралігатараў першай паловы XVII ст. у мастацкім аздабленні пераплётаў актавых кніг Браслаўскага земскага суда // Матэрыялы XIV Міжнародных кнігазнаўчых чытанняў, прымеркаваных да 400-годдзя першага «Буквара», Мінск, 26–27 красавіка 2018 г. – Мінск : НББ, 2018. – С. 311–314.

В. В. Урублеўскі

ЗМЕНЛІВАСЦЬ БЕЛАРУСКІХ СЯЛЯНСКІХ ПРОЗВІШЧАЎ У МІНСКАЙ ГУБЕРНІ (КАНЕЦ XVIII – ПАЧАТАК XX СТ.) [1]

Прозвішча з'яўляецца аб'ектам даследавання спецыяльнай гістарычнай дысцыпліны – антрапанімікі. У шырокім значэнні пад паняццем разумеецца раздзел анамастыкі, які займаецца тлумачэннем чалавечых уласных найменняў – імёнаў, імёнаў па бацьку, прозвішчаў, мянушак. Найбольш аб'ектыўнымі і навукова вытрыманымі публікацыямі па айчыннай антрапаніміцы адзначыліся: адзін з ідэолагаў беларускага адраджэння Янка Станкевіч і філолаг Мікалай Бірыла. Філолаг і гісторык Янка Станкевіч (1891–1976) у грунтоўным артыкуле «Нашы прозьвішчы», надрукаваным у часопісе «Беларускі Сьцяг» (№ 4, 1922), фактычна пачаў справу даследавання айчыннай антрапанімікі, упершыню класіфікаваўшы беларускія прозвішчы на пяць груп, згодна іх паходжання. Акадэмічная антрапаніміка як анамастычны накірунак развівалася ў савецкі час выключна намаганнямі Мікалая Васільевіча Бірылы (1923–1992), які ў 1960–1980-я гг. выдаў даволі значны збор манаграфій па гэтай дысцыпліне. Аднак разглядаючы антрапаніміку толькі скрозь прызму развіцця мовы, ён не браў пад увагу магчымасць аналізу эвалюцыі гістарычных формаў прозвішчаў у дачыненні да канкрэтных беларускіх родаў. Адзначаны аспект больш датычыцца гістарычнай антрапанімікі, якая на дадзены час яшчэ не атрымала свайго значнага развіцця ў межах беларускай гістарыяграфіі, калі не лічыць асобныя працы Аляксандра Рогалева [46].

Крыніцай антрапанімічнай інфармацыі з'яўляецца па-сутнасці кожны гістарычны дакумент, які змяшчае інфармацыю аб намінатыўных адзінках, што вылучаюць чалавека з ліку сабе падобных. Асноўнымі намінатыўнымі адзінкамі або элементамі ідэнтыфікацыі такім чынам выступаюць: прозвішча, імя і імя па бацьку. Кожная крыніца з генеалагічнай інфармацыяй адначасова з'яўляецца і антрапанімічнай крыніцай. Антрапанімічнымі крыніцамі варта лічыць прамыя (метрычныя кнігі, рэвізскія сказкі, інвентары, пасямейныя і прызыў-

[1] Аўтар выказвае шчырую падзяку за дапамогу ў пошуках фактаналагічнага матэрыялу Я. С. Глінскаму, Л. С. Івановай, Ю. М. Снапкоўскаму, В. У. Шылай.

ныя спісы) і ўскосныя генеалагічныя крыніцы (асабовыя спісы, судовыя справы, разнастайныя прашэнні).

Працэс усталявання прозвішчаў для насельніцтва тэрыторыі Беларусі адбываўся ў некалькі этапаў. Пры гэтым этапы носяць пэўны адбітак саслоўнай гісторыі. Так, калі прозвішчы шляхты Беларусі ўзнікалі і замацоўваліся на рубяжы XV–XVI ст., то працэс складвання сялянскіх прозвішчаў для асобных рэгіёнаў расцягнуўся ад XVI да пачатку XX ст.

Ключавымі момантамі сялянскай генеалогіі ў акрэслены межамі даследавання прамежак часу з'яўляюцца: 1) прыналежнасць да катэгорый дзяржаўных, памешчыцкіх або духоўных сялян; 2) рэгіён пражывання. Пры гэтым рэгіён пражывання прадстаўнікоў канкрэтнага роду накладае заўважны адбітак на фарміраванне іх родавага наймення, а затым паўнавартаснага прозвішча.

Сялянскія прозвішчы на тэрыторыі Цэнтральнай Беларусі пачалі фарміравацца ў канцы XVI – пачатку XVII ст., што прасочваецца на падставе захаваных інвентарных апісанняў. Фіксацыя канкрэтнай формы прозвішча ў інвентары надавала яму пэўную юрыдычную непарушнасць і калі дапускала змену, то нязначную і часовую. Такога кшталту змены маглі быць звязаны: 1) з наданнем прозвішчу, утворанаму ад апелятыўнай лексікі, канчатка (Дрозд – Драздоўскі, Мазоўка – Мазоўчыч); 2) з чаргаваннем зычных і галосных літар па прычыне моўнай эвалюцыі (Дзядзюля – Дзідзюля, Зігімонт – Жыгімонт, Лазун – Лагун, Сымановіч – Шымановіч); 3) з відавочнымі памылкамі пісараў і г. д. Першы выпадак мы можам адзначыць як варыятыўнасць прозвішча, другі і трэці як праявы вагання прозвішча.

Аднак ужо ў гэты перыяд XVII–XVIII стст. дапушчальныя, а ў перыяд Расійскай імперыі цалкам заўважныя прынцыповыя змены прозвішча на прыкладзе сялянскіх сем'яў або цэлых родаў. Такія праявы слушна кваліфікаваць як выпадкі зменлівасці прозвішча. Ніжэй мы акрэслім выпадкі дадзенай з'явы ў акрэслены храналагічнымі рамкамі даследавання прамежак часу.

Перадача прозвішча ад айчыма да пасерба (пасынка) адбывалася па выхадзе жанчыны замуж другі раз. Такі выпадак мы назіраем на прыкладзе радаводу этнографа і мовазнаўцы Адама Ягоравіча Багдановіча (1862–1940), які ў сваіх мемуарах «Я ўсё жыццё імкнуўся да святла», выдадзеных у 2012 г., згадвае рэвізскую сказку маёнтка Касарычы Бабруйскага павета за 1834 г.: «*Лук'ян – гэта мой дзед, а*

Фронка дзядзька. Сцяпан – прадзед, а Нічыпар Багдановіч, галава сям'і, продак – эпонім, што перадаў прозвішча Багдановіч свайму пасынку Сцяпану, які па бацьку мог называцца Скоклічам. Адсюль дваістасць у спавядальных ведамасцях і іншых царкоўных дакументах: то Багдановічы, то Скоклічы. Грамадзянскія дакументы гэтай блытаніны не ведаюць: там суцэльна Багдановічы» [1, с. 202]. У 2016 г. Н. М. Казапалянскай апублікаваны метрычны запіс аб смерці Сцяпана Скокліча ў 1816 г., а таксама адзначаецца, што яго дзеці засталіся жыць пры айчыме Нічыпары, з-за чаго за імі і зацвердзілася яго прозвішча Багдановіч [1, с. 203–204].

Паказальна, што ў сваіх успамінах А. Я. Багдановіч выразна сведчыць пра дзве справаводчыя плыні, якія часта па-рознаму фіксавалі прозвішчы, – царкоўную і дзяржаўную.

Перадача прозвішча ад дзеда па матчынай лініі да ўнука магла быць звязана з ранняй смерцю бацькі і вяртаннем маці ў двор сваёй радзіны. Так, у 1854 г. пасля смерці мужа Панкрата Скапца, селяніна вёскі Хімна Бабруйскага павета, яго ўдава Параскева разам з пяцігадовым сынам Сілкам вярнулася ў двор свайго брата Гаўрылы Ганчаронка [3; 37]. Выхоўваючыся ў сям'і дзядзькі, Сілка стаў спадчыннікам яго прозвішча, што пацвярджаецца пазнейшымі метрычнымі запісамі [15]. У метрычных кнігах Успенскай праваслаўнай царквы ў мястэчку Еўе Троцкага павета Віленскай губерні за 1899–1902 гг. як Ганчарэнка зафіксаваны сын Сілкі – чыгуначнік Арцём, які хрысціў тады сваіх дзяцей [20, арк. 17–20]. Аднак, што характэрна, у дакументах дзяржаўнага справаводства ён фіксаваўся са здвоеным прозвішчам як Скапец-Ганчаронак. Такім чынам, поўная замена прозвішча ў дадзеным выпадку адбылася толькі ў дачыненні да матэрыялаў царкоўнага справаводства [20].

Аналагічны выпадак прасочваецца на прыкладзе сям'і сялян вёскі Заброддзе Барысаўскага павета Івана Навумавіча і Параскевіі Якаўлеўны Сідлаў. Іх сын Андрэй, апынуўшыся сіратой у 14-гадовым узросце, стаў пражываць пад апекай дзядзькі па лініі маці Васіля Якаўлевіча Белага [30]. Паводле рэвізскай сказкі 1858 г., у пазнейшых дзяржаўна-ўліковых дакументах Андрэй Іванавіч фігураваў як Белы [17; 38], у той час як у большасці метрычных запісаў ён па-ранейшаму згадваўся па прозвішчы Сідла [13]. У выніку за яго нашчадкамі замацавалася прозвішча Белы [14]. Агей і Сцяпан Худалеі, якія нарадзіліся ў апошнія гады XVIII ст. у вёсцы Востраў Бабруйскага павета, былі

сынамі Лук'яна Худалея (каля 1775 – 1812/1813). Пасля яго ранняй смерці разам з маці Сафіяй яны пражывалі ў вёсцы Красны Бераг у сям'і яе братоў Мікіты і Івана Паўлавічаў Логвінчыкаў, што паўплывала на змену прозвішча на Логвінчык [27].

Другая тэндэнцыя акрэсленай з'явы звязана з пераходам зяця ў двор цесця. Так, Еўдакім Дарашоў з вёскі Буднеў Бабруйскага павета паміж 1816 і 1834 гг. перасяліўся ў двор, з якога паходзіла яго жонка Аўгіння [32]. Дзякуючы гэтаму ў пазнейшы перыяд сям'я пачала фігураваць з родавай мянушкай родзічаў Аўгінні – Хейдары ці Фейдары (ад формы імя яе дзеда Фёдара) [12; 23].

Трэцяй падставай для ўзнікнення дадзенага феномена з'яўляецца факт пазашлюбнага нараджэння. Так, у 1833 г. 19-гадовая Арына Васільеўна Нябышынец, сялянка вёскі Навасёлкі маёнтка Глівін Барысаўскага павета, пазашлюбна нарадзіла сына Тамаша [9]. Разам з сынам яна працягвала пражываць у двары бацькі Васіля Антонавіча Нябышынца, што паспрыяла замацаванню ў пазнейшых рэвізіях за яе сынам імя па бацьку і прозвішча яго дзеда [34]. Так, у рэвізіі 1850 г. 17-гадовы Тамаш ужо згадваецца як Тамаш Васільеў Нябышынец [31]. Па вяртанні з бягоў у 1855 і 1862 гг. ён пазіцыянуе сябе менавіта такім чынам, з чаго складваецца ўражанне, што ён сын Васіля Нябышынца, а не яго ўнук, народжаны па-за шлюбам [35]. Увогуле, пазашлюбныя дзеці ў большасці выпадкаў насілі дзявочае прозвішча маці. Так, мінскія мяшчане Іван і Аляксандр Сушкевічы, пазашлюбныя дзеці Кацярыны Сушкевіч, карысталіся яе дзявочым прозвішчам. Пэўнай асаблівасцю дадзенага выпадку з'яўляецца тое, што імя па бацьку яны ўспрынялі ад імя яе брата Пятра. Так, у пасямейным спісе за 01.01.1913 г. Аляксандр Сушкевіч адзначаны як «*Пятроў па дзядзьку*» [18].

Замена прозвішча родавай мянушкай і наданне ёй статуса прозвішча. Такі феномен асабліва прасочваецца на прыкладзе Рэчыцкага павета, дзе ў XVIII–XIX стст. выразна адбываўся працэс адпаведнай замены. Так, нашчадкі Кліма Цімохава Дарошкі, селяніна вёскі Кротава Капліцкай уніяцкай парафіі Рэчыцкага павета, які пражываў у сярэдзіне XVIII ст., у першай палове XIX ст. пісаліся ў метрыках і рэвізіях як Цімохавы і Клімкавы [6; 29], але ў 1850-я гг. ужо фігуруюць у метрыках як Пазнякі [10; 11]. На канчатковую форму прозвішча паўплывала рэвізская сказка 1858 г., дзе сын і ўнукі Кліма згадваюцца як Цімашэнкі [39].

Сяляне Міхалёнкі з мястэчка Нароўля Рэчыцкага павета з 1863 г. у матэрыялах дзяржаўнага гаспадарчага апісання і судовага ўліку пачалі пісацца пад прозвішчам Філонаў [44], якое, верагодна, пайшло ад іх агульнага продка дзеда Філіпа Ігнатава Міхалёнка (1760?–1817) [28].

Ужо згаданыя вышэй Агей і Сцяпан Худалеі з Бабруйскага павета, якія сталі Логвінчыкамі, з часам зноў змянілі сваё прозвішча. Яшчэ ў 1807 г. брат іх маці Макей згадваецца як Ерашонак [4]. Верагодна, Ярашам зваўся прадзед або прапрадзед братоў па лініі маці. У 1830-я гг. Сцяпан пачынае пісацца ў метрычных кнігах менавіта як Яраш або Ярашаў [7; 8]. У пазнейшы час у дакументах прозвішча ўжывалася выключна ў такіх формах. У дачыненні да гэтага выпадку генеалог Я. С. Глінскі выказвае думку, што замацаванае ў рэвізскіх сказках прозвішча Логвінчык проста не прымянялася самімі сялянамі і таму з часам было заменена на больш старажытнае, якое знаходзілася ў бытаванні.

У асобных выпадках прозвішча XVIII ст. не адзначалася ў пісьмовых дакументах увогуле, па прычыне чаго замена адбывалася ў невыразнай форме і характарызавалася тым, што займеннікам вусна бытуючага родавага прозвішча, адсутнага ў дакументах, стала родавая мянушка – ад асабістага імя ці асабістай мянушкі заснавальніка. Такі працэс быў заўважаны намі ў межах Бабруйскага павета. Сяляне вёскі Хімы, якая размяшчалася ў межах гэтай тэрытарыяльнай адзінкі, набылі прозвішчы ў сваіх сучасных формах толькі напрыканцы XIX – пачатку XX ст. Пры гэтым асновай для прозвішча паслужыла імя ці мянушка дзеда. Так, у перапісе 1916 г. браты Давід, Фама і Дзям'ян, сыны Кузьмы Яфімавіча, адзначаны па прозвішчы Яфімаў. Іх чацвераюрадныя браты з вёскі Даўгарожская слабада Арцемій і Міхаіл, сыны Мікіты Маркавіча, адзначаны як Марчанкі. Дваюрадныя браты Яфіма і Марка – Іван і Тамаш – як спадчыну атрымалі ад свайго айчыма Ціта Іванавіча Казлова Балды (1775?–1835) яго асабістую мянушку, ад чаго пісаліся Балдзёнкамі [24]. Пры гэтым варта адзначыць, што ўсе акрэсленыя асобы (акрамя Ціта) паходзілі ад агульнага мужчынскага продка – селяніна Нічыпара (каля 1740 – да 1795) з вёскі Хімы [26]. Як падкрэслівае выпадак Ціта Казлова, прозвішчы ці родавыя найменні меліся ў сялян дадзенага рэгіёна, а значыць нельга выключаць верагоднасць прысутнасці такога наймення і ў самога Нічыпара.

Адметны прыклад з вылучэннем новага прозвішча і захаваннем старога магчыма прасачыць на прыкладзе роду сялян з вёскі Брылі Барысаўскага павета, чыім родапачынальнікам быў Хама Дарафеевіч Сямёнаў (1775? –1826) [33]. Яго ўнукі ў метрычных кнігах Бытчанскай царквы 1830–1860 гг. часта пішуцца як Хаміны [2; 19, арк. 5]. У 1880-я гг. у матэрыялах дзяржаўнага справаводства дамінуе прозвішча Дарафееў [19]. У выніку перапіс 1925 г. замацоўвае за рознымі галінамі роду прозвішчы Дарафееў і Сямёнаў [45].

Пры гэтым варта падкрэсліць, што ў метрыках, інвентарах і іншых генеалагічных дакументах нароўні з асноўнымі прозвішчамі могуць фіксавацца родавыя мянушкі, якія ў выніку так і не сталі прозвішчамі. Так, родавай мянушкай адной з ліній роду Крывашыя з вёскі Скрыль Ігуменскага павета была форма Конанчык [16]. Насуперак царкоўным і прыватнаўласніцкім дакументам рэвізскія сказкі непарушна захавалі старажытнае прозвішча Крывашыя, з якім прадстаўнікі роду былі вядомы і ў 1916 г. [25].

Замена прозвішча пад уплывам культурнага асяродку рэгіёна пражывання магла мець месца як у рэгіёне пастаяннага пражывання сям'і, так і ў рэгіёне перасялення. Прыкладам з'яўляецца выпадак змянення прозвішча Верабей на Урублеўскі ў дачынненні да сялян з вёскі Слабада маёнтка Міхалова Ігуменскага павета. У метрычнай кнізе Шацкай уніяцкай царквы за 1798 г. сям'я згадваецца пад прозвішчам Верабей [5], якое ў іншых відах дакументаў за пазнейшы перыяд набывае выразнае паланічнае гучанне Уроблеўскі («Вроблевский», рэвізская сказка за 1834 г.) [36], затым Урублеўскі («Врублевский», спавядальная ведамасць за 1844 г.) [42] і, нарэшце, Рублеўскі («Рублевский», шлюбны экзамен за 1847 г.) [40]. Да перыяду адмены прыгоннага права ў дакументах фігуруюць усе тры формы, затым жа прозвішча Урублеўскі выціскае ўсе астатнія варыянты і становіцца дамінантным (матэрыялы адмены прыгоннага права за 1862–1864 гг. [43], шлюбны экзамен за 1890 г. [41]).

Аднак існуе шэраг выпадкаў, калі прозвішчы змяняліся на новы лад па прычыне перамяшчэння канкрэтнай сям'і з адной мясцовасці ў другую. У пачатку XIX ст. селянін Мацвей Ігнатаў Карп з в. Слабада Навагрудскага павета быў пераселены ў в. Цялякава Ігуменскага павета. У дадзенай мясцовасці найбольш пашыранымі з'яўляліся патранімічныя прозвішчы на –іч. Прозвішча, такім чынам, пад уплывам знешніх абставін было зменена ў далейшым на Карповіч [47, с. 159–160].

Да дадзенай катэгорыі магчыма аднесці выпадкі змены прозвішча прадстаўнікамі першага пакалення дробнага чыноўніцтва і інтэлігенцыі, выхадцамі з сялянскай масы. Так, настаўнік Карэліцкай народнай вучэльні Міхаіл Іванавіч Шут у 1900 г. падаў прашэнне на імя імператара аб замене свайго прозвішча на «Дабраслаўцаў». У сваім рапарце на імя мінскага губеранатара навагрудскі павятовы спраўнік даў Міхаілу Шуту, выхадцу з сялян Жухавіцкай воласці, добрую характарыстыку і адзначыў, што перашкод да перамены прозвішча ён не бачыць [22].

Замена прозвішча пад уплывам палітычных абставін была дастаткова рэдкай з'явай і часцей сыходзіла ад жадання канкрэтнай асобы, чым органаў мясцовай улады. Найбольш выбітным выпадкам масавай замены канкрэтнага прозвішча на іншае з'яўляецца выпадак з сялянамі Палякамі з аднайменнай вёскі Бабруйскага павета, што меў месца ў 1864–1865 гг. Пратакол Новадарожскага сельскага сходу сведчыць аб тым, што ініцыятыва перайменавання сыходзіла непасрэдна ад сялян і была звязана з іх адмаўленнем мець хоць нешта агульнае з *«польскімі панамі»* або *«палякамі»*. Праваслаўнае веравызнанне пры гэтым адзначаецца як важны аргумент прыхільнасці да рускага самадзяржаўя і асабіста да асобы імператара: «*…цяперашні бунт палякаў, вераломства і зверства, выказанае польскімі панамі ў гэтым бунце, а таксама іх адступніцтва ад вернасці рускаму прастолу і ад горача шануемага намі гасудара імператара выклікалі ў нас пачуццё старажытнай нянавісці да ўсяго польскага і мы грэбуючы і саромячыся свайго прозвішча паляк на гэтым сходзе ўсе адзінагалосна прысудзілі: перайменаваць нашу вёску замест Палякі Аляксандраўкаю, а прозвішча сваё замест Паляк Аляксандраў»* [21, арк. 2–3]. Мінская казённая палата па разглядзе паведамлення Мінскай губернскай па сялянскіх справах прысутнасці ад 12 лістапада 1864 г. сваёй пастановай ад 7 мая 1865 г. цалкам задаволіла іх прашэнне [21, арк. 14–14 адв.].

Перадача прозвішча ад прыёмнага бацькі да прыёмнага сына. Такія выпадкі не былі зафіксаваны намі падчас правядзення даследавання, але ступень верагоднасці акрэсленай з'явы дастаткова высокая.

Як паказала даследаванне, фарміраванне сялянскіх прозвішчаў у іх сучасным выглядзе было складаным працэсам не толькі ў Віцебскай або Магілёўскай губернях, але і ў Мінскай губерні. Асаблівай антрапанімічнай рухавасцю адзначаюцца Бабруйскі і Рэчыцкі па-

веты, дзе прозвішчы не мелі статычнасці і змяняліся праз адно або два пакаленні. У перыяд Расійскай імперыі пры фарміраванні прозвішчаў у іх сучасным выглядзе сутыкаліся царкоўная і дзяржаўная справаводчыя нормы, вусна-рэгіянальныя і пісьмова-канцылярскія традыцыі. Адзначым, што самі сяляне ў большасці выпадкаў не маглі ўплываць на практыку пісьмаводства, якая вялася царкоўным прычтам, маянтковым пісарам або канцылярскім службоўцам. Адпаведна змена прозвішча з большага залежыла менавіта ад памянёных асоб. Паколькі згаданы артыкул з'яўляецца пачаткам у асваенні складанай маладаследаванай тэмы, то і высновы больш грунтоўнага парадку з'яўляюцца справай будучыні.

Крыніцы і літаратура

1. Казаполянская, Н. М. Новые материалы к родословной Максима Богдановича // Нёман. – 2016. – № 12. – С. 202–204.
2. Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі (далей – НГАБ). – Ф. 103. – Воп. 1. – Спр. 28. – Арк. 37. – Спавядальныя ведамасці Бытчанскай Троіцкай царквы за 1863 г. (сям'я Антона Яўстаф'ева Хаміна, брата Кірылы).
3. НГАБ. – Ф. 136. – Воп. 13. – Спр. 289. – Арк. 1003 адв.–1004. – Метрычны запіс аб смерці Панкрата Малахава Скапца, селяніна в. Хімна Бабруйскага пав., за 12.01.1854.
4. НГАБ. – Ф. 136. – Воп. 13. – Спр. 709. – Арк. 519. – Метрычны запіс Побалаўскай уніяцкай царквы Бабруйскага пав. аб хрышчэнні 01.01.1807 дачкі Яўгеніі ў сялян Макея і Хадосі Ерашонкаў.
5. НГАБ. – Ф. 136. – Воп. 13. – Спр. 1174. – Арк. 30 адв. – Метрычны запіс Шацкай Іллінскай царквы аб хрышчэнні Яхіма, сына Мікалая і Усціны Верабеевых, за 12.09.1798.
6. НГАБ. – Ф. 136. – Воп. 13. – Спр. 1526. – Арк. 159. – Метрычны запіс Капліцкай уніяцкай царквы Рэчыцкага пав. аб нараджэнні 15.02.1829 дачкі Хатым'і ў сялян Грыгорыя і яго жонкі Таццяны Цімохавых.
7. НГАБ. – Ф. 136. – Воп. 13. – Спр. 1531. – Арк. 59 адв. – Метрычны запіс Побалаўскай уніяцкай царквы Бабруйскага пав. аб вянчанні сялян вёскі Красны Бераг Сцяпана Іванавіча Яраша і Юліі Кандратавай.
8. НГАБ. – Ф. 136. – Воп. 13. – Спр. 1532. – Арк. 721. – Метрычны запіс Побалаўскай уніяцкай царквы Бабруйскага пав. аб хрышчэнні 09.04.1831 сына Герасіма ў сялян Сцяпана і Улляны Ярашавых.
9. НГАБ. – Ф. 136. – Воп. 13. – Спр. 1536. – Арк. 845 адв. – Метрычны запіс Глівінскай уніяцкай царквы Барысаўскага пав. аб нараджэнні 04.10.1833 сына Тамаша ў сялянкі вёскі Навасёлкі Арыны Васільеўны Нябышынец.

10. НГАБ. – Ф. 136. – Воп. 14. – Спр. 405. – Арк. 941 адв.–942. – Метрычны запіс Капліцкай уніяцкай царквы Рэчыцкага пав. аб нараджэнні 12.05.1852 дачкі Пелагіі ў сялян Гаўрылы Грыгор'ева і Сафіі Карпавай Пазнякоў.
11. НГАБ. – Ф. 136. – Воп. 14. – Спр. 437. – Т. 1. – Арк. 664 адв. – 665. – Метрычны запіс Капліцкай уніяцкай царквы Рэчыцкага пав. аб нараджэнні 12.10.1856 дачкі Параскевіі ў сялян Гаўрылы Грыгор'ева і Сафіі Карпавай Пазнякоў.
12. НГАБ. – Ф. 136. – Воп. 20. – Спр. 22. – Арк. 112 адв.–113. – Метрычны запіс Нясяцкай царквы Бабруйскага пав. аб нараджэнні 23.07.1894 сына Рамана ў сялян вёскі Буднеў Цімафея Іванавіча Хейдара і яго жонкі Марфы Станіславаўны.
13. НГАБ. – Ф. 136. – Воп. 22. – Спр. 76. – Арк. 226 адв.–227. – Метрычны запіс Сморкаўскай царквы Барысаўскага пав. аб нараджэнні 05.11.1879 дачкі Стафаніды ў сялян сяла Сморкі Андрэя Іванавіча Сідлы і яго жонкі Пелагеі Іванаўны.
14. НГАБ. – Ф. 136. – Воп. 34. – Спр. 193. – Арк. 96 адв.– 97. – Метрычны запіс Сморкаўскай царквы Барысаўскага пав. аб нараджэнні 02.04.1915 сына Мяфодзія ў сялян сяла Сморкі Мяфодзія Андрэевіча Белага і яго жонкі Марыі Мінаўны.
15. НГАБ. – Ф. 136. – Воп. 52. – Спр. 151. – Арк. 20 адв.–21. – Метрычны запіс Халуйскай царквы Ігуменскага пав. аб нараджэнні 20.10.1870 сына Арцемія ў сялян вёскі Хімнае Сілкі Панкратавіча Ганчаронка і яго жонкі Паладдзі Пархомаўны.
16. НГАБ. – Ф. 142. – Воп. 1. – Спр. 658. – Арк. 1 адв.–2. – Інвентар маёнтка Скрыль Ігуменскага пав. за 24.11.1844.
17. НГАБ. – Ф. 183. – Воп. 2. – Спр. 5341. – Справа па абвінавачанні Андрэя Іванавіча Белага, селяніна сяла Сморкі Вяляціцкай воласці Барысаўскага павета, у крадзяжы, за 13.10.1890. – 25 арк.
18. НГАБ. – Ф. 183. – Воп. 2. – Спр. 23872. – Справа па абвінавачанні 25-гадовага Аляксандра Сушкевіча (пазашлюбнага), мінскага мешчаніна з м. Койданава Мінскага пав., у нанясенні пабояў сялянам Сільвестру Францаву Марашку, Рамуальду Пятрову Давідовічу і Юзэфе Сільвестравай Давідовіч у маёнтку Шыкатовічы Станькаўскай вол. Мінскага пав. 1911–1912. – 119 арк.
19. НГАБ. – Ф. 183. – Воп. 3. – Спр. 369. – Справа па іску 47-гадовага Фёдара Кірылава Дарафеева, селяніна в. Брылёва Бытчанскай вол. Барысаўскага пав., да брата адстаўнога салдата Лук'яна аб пазбаўленні яго правам валодання надзелам зямлі, завешчаным Фёдару бацькам. 1884–1885. – 53 арк. (Арк. 5. – Метрычны запіс Зембінскай царквы аб нараджэнні 09.09.1837 сына Фёдара ў сялян Кірылы і Ксеніі Асташкавых Хаміных).

20. НГАБ. – Ф. 183. – Воп. 3. – Спр. 5685. – Справа па іску чыгуначнага рабочага і старшага стрэлачніка Арцемія Сілава Скапца-Ганчарэнка да ўпраўлення Лібава-Роменскай чыгункі аб выдачы яму пасобія за атрыманае на службе ўвечча. 1904–1907. – 29 арк. (Арк. 17–18. – Метрычны запіс Еўеўскай царквы Троцкага пав. аб нараджэнні 08.03.1902 дачкі Вольгі ў сялян вёскі Хімнае Арцемія Сіліча Ганчарэнкі і яго жонкі Феадоры Раманаўны; арк. 19–20. – Метрычны запіс Еўеўскай царквы Троцкага пав. аб нараджэнні 01.01.1899 дачкі Пелагеі ў сялян вёскі Хімнае Арцемія Сіліча Ганчарэнкі і яго жонкі Феадоры Раманаўны).
21. НГАБ. – Ф. 242. – Воп. 1. – Спр. 208. – Справа па адносінах міравога пасрэдніка 2-га ўчастка Бабруйскага пав. аб перайменаванні вёскі Палякі Новадарожскай волу Аляксандраўку (1864–1865). – 16 арк. (Арк. 2–3. – Прыгавор Новадарожскага сельскага сходу аб рашэнні сялян вёскі Палякі Бабруйскага павета перайменаваць сваю вёску ў Аляксандраўку, а прозвішча Паляк у Аляксандраў (15.08.1864); арк. 14–14 адв. – Пастанова Мінскай казённай палаты аб перайменаванні вёскі Палякі ў Аляксандраўку, а прозвішча Паляк у Аляксандраў (07.05.1865)).
22. НГАБ. – Ф. 295. – Воп. 1. – Спр. 6826. – Справа па прашэнні Міхаіла Іванава Шута, настаўніка Карэліцкай народнай вучэльні з сялян Жухавіцкай воласці Навагрудскага павета, аб перамене прозвішча на Дабраслаўцаў. – 8 арк.
23. НГАБ. – Ф. 325. – Воп. 2. – Спр. 5. – Арк. 36 адв. – Матэрыялы Усерасійскага сельскагаспадарчага перапісу па вёсцы Буднеў Бацэвіцкай вол. Бабруйскага пав. за 1916.
24. НГАБ. – Ф. 325. – Воп. 2. – Спр. 10. – Арк. 18 адв.–20. – Матэрыялы сельскагаспадарчага перапісу па вёсках Хімы і Даўгарожская слабада Бортнікаўскай вол. Бабруйскага пав. за 1916.
25. НГАБ. – Ф. 325. – Воп. 2. – Спр. 239. – Арк. 22–22 адв. – Матэрыялы сельскагаспадарчага перапісу па вёсцы Скрыль Цітвянскай вол. Ігуменскага пав. за 1916.
26. НГАБ. – Ф. 333. – Воп. 9. – Спр. 16. – Арк. 53 адв. – Рэвізская сказка вёскі Хімы Бабруйскага пав. за 20.08.1795.
27. НГАБ. – Ф. 333. – Воп. 9. – Спр. 95. – Арк. 955 адв.–956. – Рэвізская сказка вёскі Красны Бераг Бабруйскага пав. за 05.08.1816.
28. НГАБ. – Ф. 333. – Воп. 9. – Спр. 242. – Арк. 524 адв.–525. – Рэвізская сказка мястэчка Нароўля памешчыка фон Гольста за 10.08.1916.
29. НГАБ. – Ф. 333. – Воп. 9. – Спр. 347. – Арк. 1382 адв.–1383. – Рэвізская сказка вёскі Кротава Рэчыцкага пав. за 19.04.1834.
30. НГАБ. – Ф. 333. – Воп. 9. – Спр. 408. – Арк. 41 адв.–42. – Рэвізская сказка вёскі Заброддзе маёнтка Сморкі Барысаўскага пав. за 12.10.1850.

31. НГАБ. – Ф. 333. – Воп. 9. – Спр. 408. – Арк. 1018 адв.–1019. – Рэвізская сказка вёскі Навасёлкі маёнтка Краснае Барысаўскага пав. за 15.10.1850.
32. НГАБ. – Ф. 333. – Воп. 9. – Спр. 517. – Арк. 1174 адв.–1175. – Рэвізская сказка вёскі Буднеў Бабруйскага пав. за красавік 1834.
33. НГАБ. – Ф. 333. – Воп. 9. – Спр. 537. – Арк. 681 адв.–682. – Рэвізская сказка вёскі Брылі Барысаўскага пав. за 05.03.1834.
34. НГАБ. – Ф. 333. – Воп. 9. – Спр. 542. – Арк. 548 адв.–549. – Рэвізская сказка вёскі Навасёлкі маёнтка Глівін Барысаўскага пав. за 30.04.1834.
35. НГАБ. – Ф. 333. – Воп. 9. – Спр. 855. – Арк. 227 адв.–228. – Дадатковая рэвізская сказка Барысаўскага пав. за 1862 г.
36. НГАБ. – Ф. 333. – Воп. 9. – Спр. 989. – Арк. 1132 адв.–1133. – Рэвізская сказка вёскі Слабодка маёнтка Вяркалы Ігуменскага пав. за 28.04.1834.
37. НГАБ. – Ф. 333. – Воп. 9. – Спр. 1017. – Арк. 359 адв.–360. – Рэвізская сказка вёскі Хімна маёнтка Жорнаўка Ігуменскага пав. за 14.10.1850.
38. НГАБ. – Ф. 333. – Воп. 9. – Спр. 1090. – Арк. 249 адв.–250. – Рэвізская сказка сяла Сморкі маёнтка Вяляцічы-Сморкі Барысаўскага пав. за 19.03.1858.
39. НГАБ. – Ф. 333. – Воп. 9. – Спр. 1151. – Арк. 558 адв.–559. – Рэвізская сказка вёскі Кротава Рэчыцкага пав. за 07.05.1858.
40. НГАБ. – Ф. 1389. – Воп. 1. – Спр. 2. – Арк. 142–142 адв. – Шлюбны экзамен, праведзены ў Шацкай Іллінскай царкве перад заключэннем шлюбу Міхаіла Мацвеева Рублеўскага і Агафіі Андрэевай Кульпановічавай за 26.01.1847.
41. НГАБ. – Ф. 1389. – Воп. 1. – Спр. 4. – Арк. 357–357 адв. – Шлюбны экзамен, праведзены ў Шацкай Іллінскай царкве перад заключэннем шлюбу Грыгорыя Міхайлава Урублеўскага і Ірыны Лукіной Кульпановіч за 22.10.1890.
42. НГАБ. – Ф. 1389. – Воп. 1. – Спр. 8. – Арк. 79 адв. – Спавядальная ведамасць Шацкай Іллінскай царквы за 1844 г.
43. НГАБ. – Ф. 1595. – Воп. 2. – Спр. 1509. – Справа Мінскага губернскага праўлення аб выкупе сялянамі Ігуменскага павета Мінскай губерні земляў з маёнтка Міхалова памешчыкаў Грушвіцкіх за 1867–1910 гг. (Арк. 65. – Падрабязны спіс уладальнікаў зямельных надзелаў у в. Слабада за 1864 г.; арк. 109 адв.–110. – Імянны спіс сялян вёскі Слабада, дадатак да ўстаўной граматы, за 1862 г.).
44. НГАБ. – Ф. 1595. – Воп. 2. – Спр. 2328. – Справа Мінскага губернскага праўлення аб выкупе сялянамі Рэчыцкага павета Мінскай губерні земляў з маёнтка Нароўля памешчыка Горвата за 1866–1913 гг. (Арк. 12. – Спіс уладальнікаў сельскіх надзелаў па Нараўлянскім сельскім таварыстве за 1863 г.).
45. Нацыянальны архіў Рэспублікі Беларусь. – Ф. 30. – Воп. 2. – Спр. 1447. – Арк. 207–208 адв. – Матэрыялы ўсесаюзнага сельскагаспадарчага пера-

пісу па вёсцы Брылі Вяліка-Стахаўскага с/с Барысаўскага р-на Барысаўскай акругі.
46. Рогалев, А. Ф. Историческая антропонимия Гомеля и окрестностей. – Гомель : Барк, 2009. – 152 с.
47. Урублеўскі, В. В. Выкарыстанне дадзеных анамастыкі пры мікрагістарычным даследаванні (па матэрыялах НГАБ) // Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі: гісторыя і сучаснасць : матэрыялы юбілейн. навук.-практ. канф., прысвеч. 70-годдзю Нац. гіст. архіва Беларусі (Мінск, 8 ліп. 2008 г.). – Мінск : НГАБ, 2008. – С. 154–162.

І. Н. Колабава

МАТЭРЫЯЛЫ НАЦЫЯНАЛЬНАГА ГІСТАРЫЧНАГА АРХІВА БЕЛАРУСІ ЯК КРЫНІЦА ПА ГІСТОРЫІ ФАЛЬШЫВАМАНЕТНІЦТВА

Віцебскае, Магілёўскае, Смаленскае і Калужскае генерал-губернатарства (скарочаны варыянт – Віцебскае генерал-губернатарства) дзейнічала з 1823 па 1856 г. Фонд яго канцылярыі (ф. 1297 Нацыянальнага гістарычнага архіва Беларусі) (далей – НГАБ) змяшчае велізарны (больш за 26 тыс. адзінак захоўвання) масіў звестак па самых розных пытаннях жыцця тагачаснага грамадства на беларускіх землях.

Звяртаючыся да праблемы фальшываманетніцва, неабходна адзначыць, што адпаведныя справы разглядаемага фонду ствараюць магчымасць папоўніць новымі фактамі гісторыю падробкі грошай на беларускіх і сумежных землях. Прыкладам гэтага могуць служыць некалькі спраў.

Так, 26 сакавіка 1842 г. генерал-губернатару П. М. Дзьякаву паступіў рапарт беліцкага гараднічага пра затрыманага ў Рагачове дэзерціра Замосцкага егерскага палка Міхаіла Аленікава, які даў паказанні, што *«он, бежав из полка и шатаясь по разным местам, прибыл, наконец, в 1839 году Белицкого уезда в Спасову слободу, где познакомился с дезертиром же Феодосиевского полка Алексеем – называемым просто Саша, и когда Алексей этот выучил Аленикова делать фальшивую монету (целковые и разную мелочь), то они начали делать таковую в бане жителя Спасовой слободы Антипа Богомолова»*. Апошні жа ра-

зам з жыхаром той жа слабады Іванам Кавалёвым пускалі падробкі ў грашовае абарачэнне. У 1841 г. падчас Траецкага кірмашу ў мястэчку Ветка А. Багамолаў і яго паплечнік Кавалёў адвезлі туды да мясцовага купца Пухціна 400 падробных рублёў [1, арк. 1–1 адв.].

Маштабы дзейнасці згаданых дэзерціраў уражваюць. У тым жа 1841 г. для рэалізацыі 1000 фальшывых цалковых рублёў Міхаіл і Аляксей у Раство і Маслянічны тыдзень здзейснілі дзве паездкі ў пасад Лужкі Чарнігаўскай губерні, дзе спыняліся ў доме цесця Аляксея. Партыя падробак была перададзена даверанай асобе – яўрэю Лейкіну [1, арк. 1 адв.–2]. Міхаіл Аленікаў паведамляў, што *«всего же сделано ими и выпущено в оборот до 15000 руб. серебром»* [1, арк. 2]. У справе таксама паведамляецца аб праведзеных вышуках і затрыманнях узгаданых асоб.

Да гэтай справы следчыя аднеслі і наступны эпізод, тэрытарыяльна таксама звязаны з Рагачовам. 6 красавіка 1842 г. у канцылярыю генерал-губернатара паступіла паведамленне ад магілёўскага цывільнага губернатара аб тым, што падчас правядзення інспекцыі рагачоўскай вязніцы *«арестант Николай Дробышевский объявил, <…> что арестанты того же острога: Гаврила Иванов и Василий Иванов Орловы делают фальшивую монету 15-ти и 30-ти копеечного серебром клейма»* [1, арк. 4–4 адв.]. На допыце гэтыя арыштанты *«подтвердили справедливость показаний Дробышевского и представили <…> две формы, в которых они отливали из олова эту монету»* [1, арк. 4 адв.]. Акрамя правядзення стандартных у дадзеным выпадку мерапрыемстваў, перад следчымі была пастаўлена задача высвятлення магчымай сувязі гэтых фальшываманетчыкаў з узгаданымі вышэй вытворцамі падробнай манеты – Міхаілам Аленікавым і Аляксеем. Больш за тое, было пастаўлена пытанне аб пільнасці дагляду за зняволенымі з боку наглядчыка астрога Дамарацкага, *«так как допущение делать в остроге фальшивую монету – должно отнести к совершенному недосмотрению его за арестантами или к участию с ними»* [1, арк. 5].

Перапіска звольненага наглядчыка гарадской вязніцы калежскага рэгістратара Дамарацкага з рознымі адміністрацыйнымі ўстановамі займае ў гэтай справе значнае месца. Ён прасіў аб аднаўленні на службе ці прызначэнні хаця б паловы аклада да завяршэння судовай справы. Аб вяртанні Дамарацкаму пасады наглядчыка хадайнічаў перад генерал-губернатарам нават магілёўскі цывільны губернатар, які пісаў, што ў здарэнні вінаваты *«военные чины, караул содержавшие*

при этом остроге, <…> и принимая во уважение как бедное состояние означенного Доморацкого, так и то, что он, находясь в военной службе ранен, <…> имею честь покорнейше просить <…> о допущении его Доморацкого к вакантной ныне должности смотрителя Быховского тюремного замка» [1, арк. 24 адв.–25]. Але канчатковае рашэнне па гэтым пытанні было не на карысць звольненага наглядчыка, ён *«был удалён от должности за беспорядки»* [1, арк. 93 адв.].

З Рагачовам звязана яшчэ адна справа аб фальшывай манеце. 12 лютага 1847 г. у канцылярыю паступіў рапарт Рагачоўскага земскага суда, у якім паведамлялася аб пададзенай у суд дваранінам Уладзімірам Жураўскім фальшывай пераламанай алавянай манеце ў 25 капеек срэбрам, якую ён атрымаў ад арандатара карчмы Міхайлы Дземянкова. У далейшым, у сувязі з невыяўленнем вінаватых у падробцы, справа была закрыта [4, арк. 1–4 адв.].

Вельмі каларытная гісторыя, звязаная з дзейнасцю фальшываманетчыкаў, адбылася на тэрыторыі Смаленскай губерні. 28 лютага 1844 г. да віцебскага генерал-губернатара ад смаленскага цывільнага губернатара паступіла паведамленне, што *«по появившимся в Смоленской губернии слухам между людей низшего класа, как то извозчиков, торговцев и торговок, о появлении фальшивых монет, раздаваемых им неизвестным человеком, одетым в плащ [и в] белой фуражке»* [2, арк. 1–1 адв.].

У выніку пошукавых мерапрыемстваў было высветлена, што гэтым чалавекам з'яўляўся няслужачы дваранін Краснінскага павета Васіль Ялдашаў. Пасля доўгіх допытаў ён *«объявил, что в настоящем году на масленой неделе он играл в карты (преферанс) с приехавшими в Смоленск дворянами Краснинского уезда Николаем и его братом поручиком Воеводскими и выиграл у них 12 р. 10 к. асс[игнациями], получивши же от них фальшивыми 1 полтинник и 13 четвериков и двугривенных, и не знал, что это деньги фальшивые, он в тот же день отправился к торговке купить пирога и когда он отдавал ей двугривенный, то торговка заметила, что он оловянный и возвратила ему»*. У далейшым Ялдашаў, нібыта разглядзеўшы астатнія манеты, сам пабачыў іх несапраўднасць. Калі ён вярнуўся да Ваяводскіх, каб аддаць ім фальшывыя грошы, то ўбачыў, што браты ўжо ад'язджаюць. Пры гэтым яны, *«махнув рукой, сказали: "сбудешь!"»*. Ялдашаў таксама паведаміў, што *«у Воеводского он видел в кошельке значительное количество подобных монет»* [2, арк. 1 адв.–2].

Следчыя мерапрыемствы, праведзеныя ў доме Ваяводскіх, далі адмоўны вынік – *«фальшивых монет и форм, служащих к деланию оных не найдено»*, а сам Мікалай Ваяводскі патлумачыў, што хаця і гуляў з Ялдашавым у карты, фальшывых грошай яму не даваў і нават не прайграваў [2, арк. 2]. У выніку Васіль Ялдашаў і яго дваравы чалавек Прохараў (які таксама праходзіў па справе) былі ўзяты пад варту.

У хуткім часе з'явілася новая і вельмі значная інфармацыя. 25 красавіка 1844 г. у смаленскую паліцыю звярнуўся муж калежскай асэсаркі Аўсянікавай, у доме якой кватараваў пісар Смаленскага павятовага суда Мікалай Ялдашаў разам з братам Васілем і яго дваравым Прохаравым. Калі яны з'ехалі з дому, гаспадары ў двары і садзе, пасля сыходу снегу, знайшлі *«фальшивые оловянные две монеты по 25 коп. сереб., а на грядах огорода в разных местах четыре деревянные коробочки, имевшие в себе какую-то белую мазь»* [2, арк. 5]. У выніку ў паліцыю былі прадстаўлены *«упомянутые четвертаки, один обделанный, а у второго края были ещё не обрезаны, две деревянные формы в четырёх половинках, налитые внутри известью и небольшой кусок олова, найденный там же на дворе. Формы эти продолговатые, внутри выдолбленные, а для удобного сжимания их сделаны тиски. По таковым обстоятельствам <…> оказывается, что упомянутые деньги отливались в сей форме в квартире Елдашевых»* [2, арк. 5 адв.].

Васіль Ялдашаў і Прохараў *«в делании монеты и форм сознания не сделали»*. Яго ж брат Мікалай Ялдашаў з жонкай паведамілі, што *«во время квартирования вместе с ними он, Елдашев, и Прохоров, когда бывали вместе в кухне, между собой шептали, но о чём не знают, и что Прохоров, часто отлучавшись из дома, не ночевал»* [2, арк. 5 адв.–6]. У выніку сабраныя падчас расследвання матэрыялы былі перададзены ў Смаленскі павятовы суд.

Яшчэ адзін выпадак падробкі манет здарыўся ў Рэжыцкім павеце Віцебскай губерні. 26 мая 1847 г. ад Рэжыцкага земскага суда да генерал-губернатара паступіў рапарт аб тым, што мешчанін Ягор Грыгор'еў Тарасаў, які працаваў цесляром у маёнтку Шпелі памешчыка Длужнеўскага, *«не имея для пьянства денег, с обдуманным намерением, посредством двух кусков мыла и согнутой в трубку жести, по образцу настоящего двугривенного, с 30 апреля на 1 мая ночью, в господской конюшне отлил двенадцать фальшивых монет и три из них пустил в курс»* [3, арк. 1]. Выяўленыя падробныя манеты разам з

матэрыялам, прыладамі і формамі былі ў адпаведнасці з заканадаўствам адпраўлены для знішчэння ў Санкт-Пецярбург у Дэпартамент горных і саляных спраў.

Прыведзеныя дакументы дазваляюць не толькі папоўніць агульную карціну дзейнасці фальшываманетчыкаў на тэрыторыі Беларусі, але і пазнаёміцца з рэальнымі эпізодамі штодзённага жыцця мясцовага насельніцтва ў сярэдзіне XIX ст.

Крыніцы і літаратура

1. НГАБ. – Ф. 1297. – Воп. 1. – Спр. 13537. – Дело по донесению могилевского гражданского губернатора о делании дезертиром Алениковым фальшивой монеты, а также арестантами в Рогачёвском остроге. 26.03.1842–07.03.1844. – 96 л.
2. НГАБ. – Ф. 1297. – Воп. 1. – Спр. 14665. – Дело по представлению смоленского губернатора о появившихся фальшивых монетах. 06.03.1844–09.02.1845. – 17 л.
3. НГАБ. – Ф. 1297. – Воп. 1. – Спр. 18485. – Дело по рапорту Режицкого земского суда о подделке мещанином Тарасовым фальшивых монет. 26.05.1847–28.06.1847. – 6 л.
4. НГАБ. – Ф. 1297. – Воп. 1. – Спр. 18887. – Дело по рапорту Рогачевского земского суда о представленной в оный фальшивой оловянной монете в 25 копеек серебром, отобранной дворянином Журавским у арендатора корчмы Демянкова. 12.02.1847–27.03.1847. – 5 л.

С. А. Рыбчонак

МАТЭРЫЯЛЫ З КАЛЕКЦЫІ ГРАФА КАНСТАНЦІНА АЖАРОЎСКАГА Ў НЯСВІЖСКІХ ЗБОРАХ КНЯЗЁЎ РАДЗІВІЛАЎ

У 2013 г. нам ужо давялося звяртацца да постаці выдатнага даследчыка генеалогіі князёў і шляхты ВКЛ графа Канстанціна Францавіча Ажароўскага (1823–1893) [23; 24]. Пра яго навуковыя працы, на нашу думку, надрукаваныя пад імем Юзафа Вольфа, гаворка пойдзе ў іншым артыкуле. Гэты матэрыял прысвяцім лёсу яго збораў. Асабліва нас будзе цікавіць склад калекцыі: што было, што захавалася?

Коратка нагадаем жыццёвы шлях графа. Ён быў сынам Францішка Пятровіча Ажароўскага (†1841) і Пелагеі Валовіч (†1831), дачкі слонімскага харужага Ігнацыя Валовіча [32, s. 112–113]. Ігнацы Валовіч быў сынам Міхала Вінцэнта Валовіча і Петранэлі Свянціцкай і паходзіў ад Аляксандра Самуэлевіча Валовіча, наваградскага земскага пісара, віленскага харужага (†1660) з лініі наваградскага кашталяна Грыгорыя Грынькавіча Валовіча [1, с. 141–142; 31, s. 268–269]. Як будзе паказана далей, граф К. Ажароўскі вельмі цікавіўся генеалогіяй роду сваёй маці і збіраў адпаведныя дакументы і матэрыялы.

На К. Ажароўскага захаваўся фармулярны спіс аб службе, які датаваны 1887 г. і змяшчае падрабязныя звесткі практычна пра ўсё яго жыццё [20, арк. 13–41]. Пасля гімназіі граф вучыўся на юрыдычным факультэце Санкт-Пецярбургскага ўніверсітэта (спыніў навучанне на 3-м курсе ў 1844 г.), службу пачаў у канцылярыі кобрынскага павятовага маршалка (1854). З 1860 г. знаходзіўся ў штаце віленскага ваеннага губернатара У. І. Назімава: камер-юнкер (1861), чыноўнік па асобых даручэннях (1862), калежскі асэсар (1864, па прадстаўленні М. М. Мураўёва), надворны радца (1869), калежскі радца (1871), ганаровы міравы суддзя Кобрынскага з'езда міравых пасрэднікаў (1872).

З 1873 г. граф быў сябрам-супрацоўнікам Паўночна-Заходняга аддзела Рускага імператарскага геаграфічнага таварыства. У 1876 г. Ажароўскі выйшаў у адстаўку і быў залічаны ў штат Міністэрства ўнутраных спраў. У 1877 г. ён быў камандзіраваны ў Санкт-Пецярбург у камітэт замежнай цэнзуры [1] і апошнія гады жыцця пражыў у сталіцы Расійскай імперыі. У 1878 г. граф стаў сапраўдным стацкім радцам, з'яўляўся сябрам капітулы расійскіх ордэнаў (1880–1883), з 6 мая 1884 г. – гофмайстар Імператарскага двара, звольнены са службы 6 жніўня 1887 г. 1 студзеня 1889 г. зноў пажалаваны ў гофмайстары, і, здаецца, быў ім да смерці. Цэнзарам па польскіх выданнях і рукапісах і ўвогуле па замежным друку граф працаваў яшчэ ў 1892 г. [21]. Да гэтага дададзім, што К. Ажароўскі падчас знаходжання на службе атрымаў шэраг ордэнаў. Нарэшце, варта адзначыць, што паўстанне 1863–1864 гг. граф не падтрымаў.

---

[1] Цэнзарам граф падпрацоўваў яшчэ ў Вільні (з 1871 г. дапамагаў віленскаму цэнзару з польскімі выданнямі). Як сведчаць крыніцы, К. Ажароўскі добра ведаў французскую і польскую мовы.

Пасля смерці К. Ажароўскага яго зборы набылі князі Радзівілы, пра што ўжо даволі падрабязна напісана [2, с. 63–64]. Як сур'ёзныя пакупнікі, Радзівілы папярэдне паспрабавалі высветліць іх каштоўнасць. Так, 15 сакавіка 1893 г. радзівілаўскі архівіст Антоні Валіцкі пісаў князю Антонію Вільгельму Радзівілу, што ўдакладніў пра паперы К. Ажароўскага, пагаварыў з вядомым гісторыкам Станіславам Пташыцкім, які паведаміў, што галоўная каштоўнасць у іх – выпісы з кніг Літоўскай Метрыкі (далей – ЛМ), якія тычацца значных родаў, матэрыял пра якія ўпарадкаваны, да яго маецца алфавітны паказальнік. Асобна А. Валіцкі заўважыў, што арыгінальныя дакументы ў калекцыі тычацца толькі Валовічаў [19, арк. 74–75 адв.]. Між іншым, згаданы С. Пташыцкі вельмі хацеў, каб калекцыю набылі князі Чартарыйскія.

Больш падрабязнае апісанне калекцыі даў Вінцэнт Чарапавецкі ў сакавіку 1894 г. (ён ездзіў з Нясвіжа ў Вільню, каб аглядзець дакументы). Ён паведамляў, што арыгіналаў, якія б тычыліся Радзівілаў, у калекцыі няма, маюцца толькі рукапісныя і друкаваныя радаводныя схемы князёў Радзівілаў і некалькіх дзясяткаў вядомых родаў (у т. л. Іллінічаў, Валовічаў, Пацаў). Таксама ёсць звесткі аб маёнтках, якімі яны валодалі. Гэта звесткі з ЛМ, а таксама з іншых старажытных актаў архіваў Пецярбурга. В. Чарапавецкі адзначаў, што пра Радзівілаў падобныя дакументы ёсць у Нясвіжы, але іншыя трэба набыць для Нясвіжскага архіва, бо сярод іх сустракаюцца арыгінальныя лісты і розныя дакументы многіх родаў, якія могуць быць карысны архівістам для ўпарадкавання і апісання дакументаў Нясвіжскага архіва, а таксама добрым матэрыялам для даследчыка-гісторыка. Апрача таго, В. Чарапавецкі згадаў два творы на французскай мове пра паўстанне 1863 г. [2] [19, арк. 114–115].

Пасля непрацяглага гандлю князі Радзівілы (дарэчы, іх канкурэнтам удава графа называла вядомага даследчыка З. Радзімінскага [3]) заплацілі 400 руб. золатам, і 3 мая 1894 г. пак з паперамі вагой 8 пудоў 36 фунтаў быў высланы з Вільні ў Нясвіж [19, арк. 108–108 адв.]. Як вядома, Радзівілы ў 1920-я гг. падзялілі свой архіў на дзве часткі, адну (больш каштоўныя, у т. л. гістарычныя дакументы) адвезлі ў Варшаву, другая (пераважна гаспадарчыя і маёмасныя паперы) за-

[2] На нашу думку, гэта былі зробленыя графам пераклады на французскую мову вядомых работ В. Ратча.

[3] Магчыма, прадстаўляў інтарэсы князёў Сангушкаў.

сталася ў Нясвіжы. Пасля Другой сусветнай вайны згаданыя часткі сталі асновай адпаведна двух вялікіх збораў – «Архіва Радзівілаў» у Галоўным архіве старажытных актаў у Варшаве (Archiwum Główne Akt Dawnych, далей – AGAD) і фонду 694 «Радзівілы, князі» ў Нацыянальным гістарычным архіве Беларусі (далей – НГАБ). Таму зборы К. Ажароўскага могуць сёння знаходзіцца ў гэтых двух месцах.

Аналіз дакументаў фонду 694 «Радзівілы, князі» паказаў, што некаторыя матэрыялы з калекцыі графа адклаліся ў ім. Вось, напрыклад, наш падрабязны загаловак да адной справы (ф. 694, воп. 1, спр. 10): «Матэрыялы да гісторыі і генеалогіі князёў Радзівілаў, Сангушак, Валовічаў. Выпісы з актавых кніг Галоўнага Трыбунала ВКЛ, розных гродскіх і земскіх судоў (з Віленскага архіва старажытных актаў, родавых архіваў, апублікаваных крыніц), выпісы з метрычных кніг розных касцёлаў аб нараджэнні, шлюбе, смерці прадстаўнікоў згаданых родаў, генеалагічная табліца роду князёў Сангушкаў і інш. (са збораў гр. Ажароўскага). Другая палова XIX ст.» [5]. У іншай падобнай справе (ф. 694, воп. 1, спр. 35) захаваліся запісы па такіх родах (тут згадаем толькі найбольш значныя нататкі) – Радзівілы, Валовічы, Вішнявецкія, Галоўчынскія, Гальшанскія, Глінскія, Осцікі, Патоцкія, Сапегі, Хадкевічы, Чартарыйскія, таксама наяўныя дробныя фрагменты імянных паказальнікаў да кніг ЛМ (кніга запісаў I88, кнігі публічных спраў 18, 24, 36), загалоўкі і выпісы (копіі) асобных актаў з ЛМ і Галоўнага Трыбунала ВКЛ, якія пераважна датычацца роду Сапегаў [11].

У цэлым, матэрыялы нярэдка моцна перамяшаны і часта скампанаваны не па парадку. Падобна на тое, што ў гады вайны дакументы значна пацярпелі, і архівісты пры сістэматызацыі фонду камплектавалі іх і сшывалі нанова па сваім разуменні (адвольна). Першая сур'ёзная сістэматызацыя фонду 694 праводзілася яшчэ ў канцы 1960-х гг. У 1-м вопісе (складзены ў 1967–1968 гг.) быў вылучаны раздзел «Генеалогія» (справы 1–50). Менавіта ў ім і сустракаюцца некаторыя матэрыялы з калекцыі К. Ажароўскага.

«Архіў Радзівілаў», які знаходзіцца сёння ў AGAD (Варшава), таксама пацярпеў падчас Другой сусветнай вайны. Тым не менш, частка калекцыі К. Ажароўскага ў ім захавалася. Пэўная частка дакументаў К. Ажароўскага, на нашу думку, трапіла ў вопіс X (*польск.* «dział») «Дакументы чужых родаў» (г. зн. не Радзівілаў. – *С. Р.*). Гэтыя дакументы тычацца роду Валовічаў, пра іх стала вядома зусім нядаўна (раней былі не апісаны). Польскі гісторык-архівіст Я. Завадзкі апрацаваў

гэтыя матэрыялы і склаў да іх падрабязны інвентар (не друкаваўся) пад назвай «Papiery Wołłowiczów z lat 1587–1788» [25]. Паводле Я. Завадзкага, комплекс складаецца з 24 архіўных адзінак, якія закранаюць 6 пакаленняў роду Валовічаў з галіны нашчадкаў пісара земскага віленскага Марцыяна Валовіча (у літаратуры гэтая лінія вядома як «беларуская», Я. Завадзкі назваў яе «мсціслаўскай») [25].

Наконт паходжання згаданых дакументаў даследчык выказаў думку, што частку з іх староста ўгіскі Міхал Валовіч сабраў перад 1778 г. для прадстаўлення ў Мсціслаўскі земскі суд з мэтай вываду свайго шляхецтва ў Расійскай імперыі, а *«ў другой палове XIX ст. гэтыя дакументы трапілі ў рукі вядомага гісторыка, выдатнага знаўцы гісторыі Вялікага Княства Літоўскага Юзафа Вольфа. Пра гэта сведчаць захаваныя на многіх з іх паметкі гэтага даследчыка. Ён выкарыстаў іх пры напісанні выдадзенай у 1885 г. манаграфіі, прысвечанай роду Пацаў. Менавіта ён мусіў падараваць (ці прадаць) іх у Архіў Радзівілаў, дзякуючы чаму гэтыя акты пазбеглі знішчэння і расцярушэння»* [25, s. 9]. Я. Завадзкі мяркуе, што ў Нясвіжскім архіве гэтыя паперы далучылі да сабраных раней актаў т. зв. «чужых родаў», механічна аб'яднаўшы з іншымі дакументамі Валовічаў, якія, верагодна, ужо захоўваліся ў радзівілаўскіх архівах [25, s. 9].

У дачыненні да прыналежнасці дакументаў Ю. Вольфу Я. Завадзкі памыляецца. Гэта, безумоўна, дакументы з калекцыі графа К. Ажароўскага. Згаданы вышэй А. Валіцкі адзначаў, што арыгіналы ў калекцыі датычыліся толькі роду Валовічаў. Пра гэта сведчыць таксама адзін аркуш, які, як мяркуем, быў тытульным для згаданых папер. На ім напісана: *«Wiek XVIII. 36 dokumentow Wołłowiczowskich z archiwum w Piotrowiczach*[4] *JWey Pelagij z Wołłowiczow Alexandrowiczowey»* [11, арк. 347]. Пелагія паходзіла з галіны Міхала Валовіча, старосты ўгіскага і была апошняй прадстаўніцай згаданай лініі. У тым, што на некаторых дакументах, як заўважыў Я. Завадзкі, захаваліся паметы Ю. Вольфа, няма нічога дзіўнага. Верагодна, Ю. Вольф такім чынам пазначаў праверaныя акты, калі рыхтаваў працы графа да публікацыі.

Як бачым, у НГАБ і AGAD захаваліся некаторыя матэрыялы з былых збораў графа К. Ажароўскага. Праўда, мінскія матэрыялы больш падобны на рэшткі яго ўпарадкаванай калекцыі.

---

[4] Пятровічы – у канцы XIX ст. мястэчка Мсціслаўскага павета Магілёўскай губерні (цяпер – вёска Шумяцкага раёна Смаленскай вобласці Расійскай Федэрацыі).

Пяройдзем да разгляду непасрэдна калекцыі графа. Магчыма, ён пачаў грунтоўна цікавіцца гісторыяй «Літоўскай Русі» і генеалогіяй вядомых родаў ВКЛ падчас службы ў Вільні. У калекцыі К. Ажароўскага захаваліся не толькі выпісы з ЛМ, але і з актавых кніг іншых судовых устаноў. Некаторыя копіі дакументаў граф замовіў і атрымаў з Віленскага архіва старажытных актаў (ёсць дакументы, засведчаныя вядомым архівістам І. Я. Спрогісам) [5, арк. 220–220 адв., 221–239 адв.]. Гэта паказвае, што граф добра ведаў дакументы Віленскага архіва. Асабліва яго цікавілі акты Галоўнага Трыбунала ВКЛ. Пазней, выконваючы абавязкі гофмайстра, К. Ажароўскі звяртаўся ў розныя рымска-каталіцкія духоўныя кансісторыі, адкуль яму дасылалі копіі метрычных запісаў Радзівілаў і іншых магнатаў [5, арк. 48–62, 83–88].

Шэраг звестак К. Ажароўскі атрымаў непасрэдна з родавых архіваў. Супрацоўніцтва графа з Сапегамі намі ўжо адзначалася [23, с. 82–84]. У 1875 г. граф пісаў Радзівілам у Нясвіж, бо хацеў з дапамогай дакументаў іх архіва ўдакладніць радаводы Кішкаў, Іллінічаў і Гальшанскіх. Жаданне графа, на жаль, не ажыццявілася, бо, як бачна з адказу нясвіжскага ўпраўляючага Г. Гемерлінга, з-за адсутнасці дзейнага архівіста [5] і перамяшчэння архіва, даследаваць зборы графу не дазволілі [5, арк. 101]. Вядомы лісты графа да архіварыуса архіва Сангушкаў у Славуце Леона Раманоўскага (1877), які абяцаў К. Ажароўскаму ўдакладніць іх радавод [5, арк. 210–216].

Некаторыя паперы (іх, падобна, зусім не шмат) характарызуюць нам розныя бакі навуковай дзейнасці К. Ажароўскага. Для прыкладу прывядзем адзін ліст графа. Гэта напісаны па-французску чарнавік, вызначыць асобу адрасата пакуль не ўдалося (пераклад на рускую мову зроблены А. А. Чыжэўскай):

«Петербург, 25 апреля 1877 г.

Мой дорогой Болеслав.

Это оказалось даже кстати – то, что вы не прислали мне пока генеалогию Огинских. Недавно я нашел в Герольдии, среди документов, представленных одним только кн. Иринеем русский перевод завещания Анны Регины Огинской, урожденной Воллович, которое совершенно очевидно доказывает, что великий канцлер Марциан Огинский действительно был ее сыном, а не внуком, как то утверждает Ходзько

[5] Былы архіварыус Рамуальд Сымановіч сышоў на пенсію.

в его генеалогическом древе. Я спешу послать вам этот документ, скопированный in extenso [6]*, а также эти три поколения Огинских в том порядке, в каком они должны быть, и прошу вас, дорогой друг, соблаговолить удостовериться, справедливо ли мое утверждение, и проверить, если нужно ссылки в архивах глубокоуважаемого Никиты Ивановича. Вообще изучите внимательно всю мою работу и отошлите ее мне не откладывая.*

Начал ли Чупринович копировать документы, о которых я вас просил? Возможно, они содержат еще какие-либо новые данные; примите их во внимание, изучая генеалогию.

Прилагаю еще несколько заметок о титулованных фамилиях. Скажите мне только, в таком ли виде вам желательно иметь эти сведения.

С приветствием и дружескими чувствами.

Преданный вам граф Ожаровский» [11, арк. 290–290 адв.].

Некалькі каментарыяў да ліста. Граф К. Ажароўскі, як бачым, не адразу стаў дасведчаным гісторыкам. Нагадаем, што па адукацыі ён быў юрыстам. На пачатку яго цікавасць да генеалогіі не выходзіла за межы звестак, якія меліся ў родавых дакументах ці вывадах шляхецтва, якія адбываліся ў дваранскіх дэпутацкіх сходах. Прычым, у верагоднасці дакументаў-доказаў, прадстаўленых у час вывадаў шляхецтва, граф a priori не сумняваўся. Згаданы ліст якраз паказвае нам такое стаўленне.

Трапіўшы ў Пецярбург, граф змог даследаваць дакументы цікавых яму родаў, якія знаходзіліся ў архіве Дэпартамента Герольдыі, які адказваў за праверку доказаў на шляхецтва і зацвярджэнне пэўных родаў у дваранскім стане. У лісце размова ідзе пра радавод князёў Агінскіх. Род князёў Агінскіх пацвердзіў свой тытул у Расійскай імперыі 3 красавіка 1862 г. – гэтага дамогся кн. Ірыней Агінскі [7]. Незадоўга перад гэтым Леанард Ходзька выдаў сваё даследаванне па генеалогіі роду Агінскіх [28]. У ім ён пазначыў канцлера ВКЛ Марцыяна Аляксандра Агінскага (1620–1690) сынам кашталяна троцкага Аляксанд-

[6] Дакладна (лац.).

[7] Ірыней Клеафас (1808–1863), сын Міхала Клеафаса Агінскага (1765–1833) і яго другой жонкі – Марыі дэ Неры. Менавіта ў сына Ірынея Багдана Агінскага Ажароўскі гасціў у маёнтку Рэтава ў канцы лютага 1863 г. (акурат пасля смерці кн. Ірынея, які памёр 18 лютага 1863 г.) [29, s. 79–81].

ра, а ўнукам падкаморыя троцкага Багдана Марцыяна і кашталянаўны мсціслаўскай Рэгіны Валовічаўны [8] [28, s. 5–7, 16–18]. Праблема была ў тым, што Л. Ходзька ў сваёй працы не падаў спасылак на крыніцы. Таму Агінскія, відавочна, параўноўваючы радавод, складзены Л. Ходзькам, з хатнім радаводам, складзеным кн. Ірынеем, не маглі вызначыць праўдзівую версію. Граф вырашыў дапамагчы, пры гэтым у яго быў і свой інтарэс, бо яго маці паходзіла з Валовічаў.

У лісце К. Ажароўскі, спасылаючыся на дакумент, які адшукаў у Герольдыі (гэта тастамент Рэгіны Валовічаўны, прадстаўлены пры пацвярджэнні княжацкага тытула кн. Ірынеем Агінскім), сцвярджаў, што насамрэч Марцыян быў сынам Рэгіны Валовічаўны. Гэтае сцвярджэнне графа пазней не спраўдзілася, бо кн. Ірыней, пэўна, прадставіў фальшывы тастамент для разгляду. Лічым, што гэты выпадак вымусіў К. Ажароўскага пераглядзець сваё стаўленне да вывадаў шляхецтва як праўдзівай крыніцы па генеалогіі і звярнуцца да іншых, больш грунтоўных дакументальных крыніц. У 1878 г. ён атрымаў дазвол на працу з кнігамі Літоўскай Метрыкі. Што датычыцца вышэйзгаданага тастамента Рэгіны Валовічаўны, то пра яго ў радаводзе князёў Агінскіх, надрукаваным у «Князях літоўска-рускіх», ніякіх звестак няма [30, s. 295–296].

У зборах К. Ажароўскага маглі захавацца паперы, напісаныя ўласнаручна графам, і матэрыялы, якія рыхтавалі для яго розныя архівісты (памочнікі) ці дасылалі іншыя асобы. Таму для дакладнага высвятлення іх паходжання неабходна ўлічваць почырк дакументаў. У цэлым, усе матэрыялы калекцыі можна падзяліць на дзве значныя групы: 1) уласна рукапісы і нататкі графа, якія маюць навуковае значэнне; 2) арыгіналы (копіі), анатацыі і выпісы розных актаў і дакументаў, якія былі матэрыяламі для яго даследаванняў.

Першая група ўяўляе сабой даследаванні і распрацоўкі К. Ажароўскага па генеалогіі многіх княжацкіх і шляхецкіх родаў ВКЛ. Якія ж прозвішчы цікавілі графа? Тут на дапамогу нам прыйшоў сам К. Ажароўскі. Захаваўся напісаны ім уласнаручна аркуш паперы з яскравай назвай «Przygotowane materyały». На ім запісана амаль 70 прозвішчаў. Спіс складаецца з дзвюх частак: першая, падобна, ранейшая (у ёй 39 прозвішчаў), і другая, як мяркуем, дапісана пазней (30 прозвішчаў).

---

[8] Пазначэнне Рэгіны мсціслаўскай кашталянаўнай памылковае. Яна была дачкой ваяводы смаленскага Грыгорыя Багданавіча Валовіча.

Цытуем найбольш цікавыя з нашага пункту гледжання роды з ВКЛ (таксама сустракаюцца і прозвішчы родаў з Каралеўства Польскага): *«1. Sapiehowie, 2. Pacowie, 3. Chodkiewicze, 5. Radziwiłły, 7. Sanguszki, 12. Tyszkiewicze, 15. Zawisza, 16. Wołłowicze, 17. Woyny. 18. Pocieje, 19. Sołłohuby, 20. Kuczynscy, 22. Słuszki, 23. Kiszki, 24. Dorohostajscy, 25. Illinicze, 26. Holszanscy, 27. Wisniowieccy, 28. Tryzny, 29. Hlebowicze, 30. Czartoryscy, 31. Olelki»*. У другім спісе ёсць: *«1. Naruszewicze, 2. Szemety, 4. Ożarowscy, 11. Hołowczynscy, 12. Zabrzezinscy, 21. Kopcie, 22. Massalscy»* [9, арк. 7].

Некаторыя прозвішчы ў другім спісе пазней былі выкрэслены. Насупраць іншых быў прастаўлены значок кшталту прапісной польскай літары «d» (верагодна, гэта азначала, што матэрыялы па гэтым родзе рыхтуюцца). Напэўна, частка матэрыялаў была ўжо амаль падрыхтавана, таму граф паставіў насупраць іх іншыя ініцыялы. Яны азначаюць, здаецца, асобу, якой К. Ажароўскі планаваў паслаць рукапіс для праверкі. Каля некаторых прозвішчаў пазней было дапісана польскае скарачэнне «zwr» (верагодна, расшыфроўваецца як «zwrócono», г. зн. «вернута»). Напрыклад, насупраць прозвішча Агінскіх пазначана: «d», «zwr», «B. L.» [9, арк. 7]. На нашу думку, гэта тлумачыцца наступным чынам: манаграфія пра Агінскіх робіцца, матэрыял пасылаўся для праверкі і ўдакладнення асобе з ініцыяламі B. L. і ўжо вярнуўся графу. А згаданы тут B. L. можа быць якраз тым Баляславам з вышэйпрыведзенага ліста К. Ажароўскага.

Можна меркаваць, што спісы былі складзены не пазней за 1875–1877 гг. – якраз пасля таго, як граф дамовіўся пра супрацоўніцтва з Сапегамі. Праца над манаграфіяй пра род Сапегаў расцягнулася да смерці К. Ажароўскага. Другая пазіцыя – Пацы – таксама яскрава падкрэслівае прыярытэт графа. Адпаведна малая колькасць княжацкіх прозвішчаў у спісах дае падставы меркаваць, што да ідэі напісання вялікай манаграфіі пад назвай «Князі літоўска-рускія» К. Ажароўскі прыйшоў пазней.

Да першай групы матэрыялаў з калекцыі К. Ажароўскага аднясем розныя пакаленныя роспісы, радаводныя табліцы, генеалагічныя схемы. Поўнае даследаванне генеалогіі пэўнага роду граф называў манаграфіяй (звычайна гэта быў асобны сшытак з пакаленным роспісам). Захаваліся напісаныя па-польску і па-французску чарнавікі і чыставыя матэрыялы, шмат фрагментаў. Багата звестак па літоўска-рускіх княжацкіх родах, а таксама Сапегах і Пацах. Падобна, што ўсе

гэтыя крыніцы былі выкарыстаны ў вядомых публікацыях канца XIX ст. Пытанне ў тым, што захавалася яшчэ і можа быць карысна сучасным даследчыкам.

У першую чаргу, звернем увагу на найбольш грунтоўныя распрацоўкі – поўныя пакаленныя роспісы і радаводныя табліцы. Ужо згадваліся матэрыялы пра род Валовічаў, генеалогіяй і гісторыяй якіх К. Ажароўскі асабліва цікавіўся. Коратка ахарактарызуем гэтыя дакументы. Сярод іх маюцца генеалагічныя схемы (пачаткі радаводу [11, арк. 16], «канцлерская» лінія [11, арк. 17], «біскупская» лінія [11, арк. 18], «беларуская» лінія Марка Грыгоравіча Валовіча [9] [11, арк. 8, 9, 14, 15, 19] і інш.), фрагменты пакаленнага роспісу [10] [11, арк. 216–218 адв., 245–247 адв.], арыгіналы і копіі асобных дакументаў [11].

Каштоўнасць маюць і іншыя распрацоўкі графа. Згадаем рукапіс К. Ажароўскага па генеалогіі роду Іллінічаў, які захаваўся не поўнасцю і ўжо быў апісаны намі [3; 22, с. 20–23]. Здаецца, пакуль не выкарыстаны навукоўцамі рукапіс па генеалогіі роду Пацеяў [15]. Рукапіс графа па генеалогіі Кішак, як устанавіў Я. Завадзкі, знаходзіцца ў AGAD [27]. Ёсць пакаленныя роспісы Осцікаў [11, арк. 26–74], Патоцкіх [11, арк. 75–106], Хадкевічаў (чарнавік) [11, арк. 318–323 адв.], Забярэзінскіх [18], Слушкаў (чарнавікі) [9, арк. 135–135 адв.; 11, арк. 22–23адв.]. Яшчэ граф напісаў генеалогію Салагубаў (захаваўся толькі тытульны

---

[9] «Беларуская» лінія прадстаўлена некалькімі схемамі: на арк. 8 пададзены нашчадкі Марцыяна Валовіча, але схема не завершана, арк. 9 – поўная «беларуская» галіна, арк. 14 – фрагмент, арк. 15 – пачатак «беларускай» галіны, арк. 19 – поўная «беларуская» галіна, якая пачынаецца з дзяцей Грыгорыя Маркавіча Валовіча.

[10] На арк. 216–218 адв. маецца нумарацыя аўтара – с. 519–524, на арк. 245–247 адв. – с. 513–518. Гэта фрагменты з чарнавікамі пакаленных роспісаў «свяцкай» (с. 513–520) і «стрыгоцінскай» (с. 521–524) ліній, перакрэсленыя сінім алоўкам.

[11] Згадаем толькі некаторыя з іх: 1) дэкрэт па справе братоў Івана і Астафея Багданавічаў Валовічаў супраць Матыса Кунцэвіча за забойства іх брата Васіля, 14 лютага 1541 г., у выпісе з актавай кнігі Гарадзенскага земскага суда [5, арк. 220–220 адв.]; 2) дэкрэт па справе Валовічаў з Крыштафам Ілоўскім і яго жонкай Паланеяй Катовіч з-за права валодання спадчынай нябожчыка Андрэя Лукашавіча Валовіча, 8 чэрвеня 1592 г., у выпісе з актавай кнігі Гарадзенскага земскага суда [5, арк. 221–239 адв.]. Абодва гэтыя выпісы засведчаны подпісам і пячаткай архіварыуса Віленскага архіва старажытных актаў І. Я. Спрогіса; 3) дэкрэт па справе Яраша Іванавіча Валовіча і Соф'і Хадкевіч супраць Марцыяна Валовіча і яго жонкі Ганны Пац, 14 студзеня 1636 г., у выпісе з актавай кнігі Віленскага земскага суда, у т. л. арыгінал [26, s. 7–9] і копія [5, арк. 240–241].

аркуш ад сшытка) [11, арк. 338]. Радаводных схем захавалася многа (але часта ў выглядзе фрагментаў і чарнавікоў), сярод іх маюцца роспісы Гарнастаяў [11, арк. 6], Войнаў-Грычынаў [11, арк. 21], Войнаў-Ясянецкіх (фрагмент) [11, арк. 197], Бржастоўскіх [13], Трызнаў [17].

З матэрыялаў другой групы адзначым найперш выпісы з кніг Літоўскай Метрыкі і актаў Галоўнага Трыбунала ВКЛ, іншых судоў. Сярод іх сустракаюцца поўныя архіўныя копіі і кароткія анатацыі (кшталту падрабязнага загалоўка) дакументаў. Для Літоўскай Метрыкі яны звычайна маюць дакладны індэкс: кніга (запісаў, судовых, публічных спраў) №..., ліст (folio) №... (нумары кніг адпавядаюць класіфікацыі С. Пташыцкага) [4; 8; 9, арк. 182–291; 11, арк. 418–600; 14; 16].

Выпісы з актаў Галоўнага Трыбунала ВКЛ, якія былі заўважаны намі, тычацца пераважна роду Сапегаў [11, арк. 367–392 адв.]. У Віленскім архіве старажытных актаў для графа іх рыхтаваў вядомы архівіст І. Я. Спрогіс. Пра гэта сведчыць ліст (звычайны аркуш са сшытка), які мае загаловак: «Сведение о документах, необходимых графу Ожаровскому для научных исследований из Виленского Центрального Архива». У ім пазначана 10 спасылак на розныя акты, якія датычацца Сапегаў, у т. л. 9 згадак дакументаў з Галоўнага Трыбунала ВКЛ і 1 акт з кніг Гарадзенскага магістрата. У канцы ліста надпіс: *«Ивану Яковлевичу Спрогису Архивариусу Вилен. Центр. Архива»* [9, арк. 112–112 адв.].

Але графа цікавілі не толькі акты Галоўнага Трыбунала ВКЛ і не толькі дакументы, якія датычыліся Сапегаў. Пра некаторыя дакументы вядома, што яны ў калекцыі графа былі, хаця ў цяперашні час на захаванні ў НГАБ іх не выяўлена. Так, захаваўся адзін аркуш, напісаны ўласнаручна графам, з назвай: «Dokumenta do skopiowania w Wilnie». У спісе пазначана 12 актаў, у т. л. № 1–4 – датычацца Шуйскіх, № 5–7 – Агінскіх, № 8–9 – Хадкевічаў, № 10–12 – Валовічаў. Пазней граф перакрэсліў спіс і зрабіў надпіс: *«выписаны»* [9, арк. 58]. З усіх згаданых у спісе актаў у НГАБ адшукалася копія толькі аднаго – № 10 (пра забойства Васіля Валовіча Кунцэвічам) [5, арк. 220–220 адв.].

Пэўную каштоўнасць маюць і разнастайныя імянныя ці геаграфічныя паказальнікі, якія складаліся, падобна, як графам, так і архівістамі да асобных кніг Літоўскай Метрыкі ў час даследаванняў. Што датычыць імянных паказальнікаў, то яны, зразумела, няпоўныя, бо графа цікавілі канкрэтныя прозвішчы (найперш вядомыя шляхецкія і княжацкія роды) [7; 11, арк. 117–127, 264–265, 296–299 адв.,

353–355 адв.; 12]. Тое ж назіраецца і ў геаграфічных паказальніках, дзе маюцца звесткі аб найважнейшых маёнтках, якія належалі такім родам [10].

Варта таксама згадаць справу з метрыкамі і шлюбнымі дамовамі князёў Радзівілаў за 1776–1809 гг. [6]. Сустракаюцца і іншыя цікавыя дакументы. Напрыклад, копія тастамента скарбнікавай мазырскай Аляксандры Быкоўскай Астаф'евай Аляшкевічавай ад 1681 г. (дарэчы, яна была выдадзена па прашэнні гр. Ажароўскага з Віленскага архіва М. Гарбачэўскім у 1875 г.) [11, арк. 108–114 адв.], копія тастамента ваяводзінай віцебскай Ядвігі Станіславаўны Юр'евай Насілоўскай ад 1561 г. (выпіс з судовай кнігі № 41 ЛМ, арк. 217) [11, арк. 425–428].

Як паказаў вопыт выкарыстання згаданых рукапісных матэрыялаў графа К. Ажароўскага па генеалогіі родаў Валовічаў і Іллінічаў, яго навуковыя распрацоўкі мелі высокую ступень дакладнасці, бо грунтаваліся на важных дакументальных крыніцах (кнігі Літоўскай Метрыкі, акты Галоўнага Трыбунала ВКЛ і інш.), таму могуць выкарыстоўвацца і сёння. Найперш гэта тычыцца матэрыялаў пра тыя роды, якія яшчэ недастаткова даследаваны.

Крыніцы і літаратура

1. Unus pro omnibus : Валовічы ў гісторыі Вялікага княства Літоўскага XV–XVIII стст. / склад. А. М. Янушкевіч; навук. рэд. А. І. Шаланда. – Мінск : Медысонт, 2014. – 508 с., іл.
2. Михеенок, Т. С. Несвижский архив в 1880–1890-х гг. // Мінулае і сучаснасць : архівы ў сістэме гуманітарных ведаў. Матэрыялы Міжнароднай навуковай канферэнцыі, прысвечанай 100-годдзю Віцебскай вучонай архіўнай камісіі (Мінск, 20 мая 2009 г.). – Мінск : БелНДІДАС, 2010. – С. 62–69.
3. НГАБ. – Ф. 694. – Воп. 1. – Спр. 4. – Матэрыялы па генеалогіі роду Іллінічаў. Канец XIX ст. – 24 арк.
4. НГАБ. – Ф. 694. – Воп. 1. – Спр. 5. – Выпісы, копіі і анатацыі да дакументаў Літоўскай Метрыкі (кнігі запісаў № 3–14) па гісторыі і генеалогіі вядомых родаў ВКЛ. Канец XIX ст. –388 арк.
5. НГАБ. – Ф. 694. – Воп. 1. – Спр. 10. – Матэрыялы, сабраныя гр. К. Ажароўскім, якія датычацца гісторыі і генеалогіі князёў Радзівілаў, князёў Сангушкаў, Валовічаў. Другая палова XIX ст. – 343 арк.
6. НГАБ. – Ф. 694. – Воп. 1. – Спр. 12. – Выпісы з метрычных кніг розных касцёлаў аб нараджэнні і смерці прадстаўнікоў роду князёў Радзівілаў,

рэестр шлюбных дамоў, заключаных князямі Радзівіламі, апісанне паходжання князёў Радзівілаў (фрагмент) і інш. 1776–1809 гг. – 40 арк.

7. НГАБ. – Ф. 694. – Воп. 1. – Спр. 17. – Кароткі рэестр дакументаў, якія датычацца гісторыі вядомых родаў ВКЛ – выбарка з кніг судовых спраў № 1–136 Літоўскай Метрыкі. Канец XIX ст. – 66 арк.
8. НГАБ. – Ф. 694. – Воп. 1. – Спр. 18. – Выпісы, копіі і анатацыі дакументаў па гісторыі вядомых родаў ВКЛ з судовых кніг № 25–38 Літоўскай Метрыкі. Канец XIX ст. – 459 арк.
9. НГАБ. – Ф. 694. – Воп. 1. – Спр. 23. – Кароткія рэестры і паказальнікі да дакументаў па гісторыі князёў Радзівілаў, Сапегаў, Валовічаў і іншых вядомых родаў ВКЛ. Канец XVIII – канец XIX ст. – 467 арк.
10. НГАБ. – Ф. 694. – Воп. 1. – Спр. 27. – Алфавітны геаграфічны паказальнік да кніг Літоўскай Метрыкі. Другая палова XIX ст. – 58 арк.
11. НГАБ. – Ф. 694. – Воп. 1. – Спр. 35. – Матэрыялы па генеалогіі Глінскіх, Служкаў, Дарагастайскіх, Осцікаў, Патоцкіх, Гальшанскіх, Сапегаў, Валовічаў і іншых значных родаў. XIX ст. – 601 арк.
12. НГАБ. – Ф. 694. – Воп. 1. – Спр. 37. – Імянны паказальнік да дакументаў асобных кніг Літоўскай Метрыкі. Другая палова XIX ст. – 18 арк.
13. НГАБ. – Ф. 694. – Воп. 1. – Спр. 39. – Генеалагічная табліца роду Бржастоўскіх. Другая палова XIX ст. – 1 арк.
14. НГАБ. – Ф. 694. – Воп. 1. – Спр. 40. – Выпісы, копіі і анатацыі да дакументаў кніг запісаў № 40–68 Літоўскай Метрыкі па гісторыі вядомых родаў ВКЛ. Другая палова XIX ст. – 371 арк.
15. НГАБ. – Ф. 694. – Воп. 1. – Спр. 41. – Генеалагічныя табліцы і матэрыялы па генеалогіі роду Пацеяў. Другая палова XIX ст. – 12 арк.
16. НГАБ. – Ф. 694. – Воп. 1. – Спр. 43. – Выпісы, копіі і анатацыі дакументаў з кніг запісаў № 70–143 Літоўскай Метрыкі па гісторыі вядомых родаў ВКЛ. Другая палова XIX ст. – 261 арк.
17. НГАБ. – Ф. 694. – Воп. 1. – Спр. 46. – Генеалагічныя табліцы роду Трызнаў. Другая палова XIX ст. – 3 арк.
18. НГАБ. – Ф. 694. – Воп. 1. – Спр. 47. – Матэрыялы па генеалогіі роду Забярэзінскіх. Другая палова XIX ст. – 23 арк.
19. НГАБ. – Ф. 694. – Воп. 3. – Спр. 2973. – Справа Нясвіжскага архіва. 1883–1901 гг. – 153 арк.
20. Российский государственный исторический архив (далей – РГИА). – Ф. 468. – Оп. 43. – Д. 1188. – Дело гофмейстера высочайшего двора графа Ожаровского. 1884–1889 гг. – 45 л.
21. РГИА. – Ф. 776. – Оп. 11. – 1877 г. – Д. 62. – О прикомандировании к Санкт-Петербургскому комитету цензуры иностранной состоящего при Министерстве внутренних дел графа Ожаровского. 1877–1892 гг. – 35 л.

22. Род Іллінічаў у Вялікім Княстве Літоўскім у XV–XVI стст. : радавод, гербы, уладанні / Р. А. Аляхновіч, С. А. Рыбчонак, А. І. Шаланда ; склад. А. І. Шаланда ; навук. рэд. М. Н. Гальпяровіч. – Мір : Музей Замкавы комплекс "Мір", 2015. – 374 с. : іл.
23. Рыбчонак, С. Граф Канстанцін Ажароўскі (1823–1893), знаўца генеалогіі ВКЛ у святле архіўных фактаў // Беларусь, Расія, Украіна : дыялог народаў і культур / Склад. Д. Караў, В. Масненка. – Гродна : ЮрСаПрынт, 2013. – С. 78–87.
24. Рыбчонак, С. А. Рукапісныя матэрыялы графа Канстанціна Ажароўскага па генеалогіі вядомых родаў ВКЛ у фондзе «Князі Радзівілы» Нацыянальнага гістарычнага архіва Беларусі // Историческое наследие Беларуси : выявление, сохранение и изучение : материалы Междунар. науч. конф., посвящ. 90-летию Гос. арх. службы Респ. Беларусь, 85-летию Нац. архива Респ. Беларусь и 20-летию кафедры источниковедения БГУ (г. Минск, 17–18 мая 2012 г.). – В 2 ч. – Ч. 2 / редкол. : В. И. Адамушко [и др.]. – Минск : БелНИИДАД, 2013. – С. 127–138.
25. Archiwum Główne Akt Dawnych (далей – AGAD). – Archiwum Radziwiłłów (далей – AR). – Dz. X : Dokumenty domów obcych. – Papiery Wołłowiczów z lat 1587–1788. Inwentarz zespołu akt / Oprac. J. Zawadzki. – Warszawa, 2008. – 40 s. (AGAD. – AR. – Dz. X. – Sygn. 709–733).
26. AGAD. – AR. – Dz. X. – Sygn. 711. – Marcjan Hieronimowicz Wołłowicz, pisarz z. wil. 1620–1653. – 16 s.
27. AGAD. – Zbiór materiałów różnej proweniencji. – Jedn. 300. – Materiały związane z działalnością publiczną, kulturalną i gospodarczą w XIX w. Prace i materiały genealogiczne nieznanego autorstwa. XIX w. – 131 s.
28. Chodzko, L. Rodowód domu xiążąt z Kozielska Ogińskich. – Paryż : L. Martinet, 1858. – 20 s.
29. Dunin-Borkowski, J. Almanach błękitny : genealogia żyjących rodów polskich. – Lwów ; Warszawa : Nakł. Księgarni H. Altenberga,1908. – 1127 s.
30. Wolff, J. Kniaziowie litewsko-ruscy od końca czternastego wieku. – Warszawa : Drukiem J. Filipowicza, 1895. – XXV, 698 s.
31. Żychliński, T. Złota księga szlachty polskiej. – R. XI. – Poznań : Drukarnia Franciszka Chocieszyńskiego, 1889. – 357 s.
32. Żychliński, T. Złota księga szlachty polskiej. – R. XVI. – Poznań : Drukarnia Franciszka Chocieszyńskiego, 1893. – 363 s.

Ю. П. Латушкова

МАТЕРИАЛЫ ПО ОБРАЩЕНИЮ БОН ГОМЕЛЬСКОГО ГОРОДСКОГО САМОУПРАВЛЕНИЯ ИЗ ФОНДОВ НАЦИОНАЛЬНОГО ИСТОРИЧЕСКОГО АРХИВА БЕЛАРУСИ

Боны городских выпусков составляют относительно небольшую, но весьма интересную часть колоссальной бумажно-денежной массы, выпущенной в обращение в период Первой мировой и Гражданской войн, а затем осевшей в музейных собраниях и частных коллекциях. Большинство местных эмиссий, осуществленных либо подготовленных на территории Беларуси, слабо изучены исследователями. И проблема здесь не в степени редкости самих денежных знаков. Боны Гомельского городского самоуправления образца 1918 г. не относятся к бонистическим уникумам, они хорошо известны коллекционерам и сотрудникам музеев. Между тем, важная информация о тираже, условиях их выпуска и обращения, реакции на них населения остается неизвестной.

К сожалению, документы по подготовке проекта эмиссии Гомельского самоуправления пока не выявлены, как и точные хронологические рамки обращения эмиссии. Некоторый свет на состояние городского бюджета за несколько месяцев до выпуска бон проливает доклад Гомельской городской управы в Городскую думу [1, л. 5]. Вероятной датой документа является конец июня 1917 г. Речь в докладе идет о штатах и финансировании милиции. Для этого еще в конце апреля Думой было постановлено ввести прогрессивный подоходный налог, с минимумом обложения 1500 рублей и разрешить Городской Управе произвести заем до 75000 рублей в кредитных учреждениях. В процессе подготовительных работ Управа установила, что списки плательщиков подоходного налога будут готовы не ранее 1 октября 1917 г., и до того времени этот источник денежных средств оказался недоступен. Между тем, деньги были *«нужны немедленно, одной милиции требуется 40000 рублей ежемесячно, не считая других повышенных расходов – прибавка служащим и проч.»*[1, л. 5]. Заключить заем не удалось *(«Заем 75000 рублей разрешенной думою 17 апреля ни в одном из банков совершить не удалось, даже наш городской банк и тот отказал»*) [1, л. 5]. Доклад описывает ситуацию как критическую: *«Если не будет притока денег, Городская касса через месяц опустеет и все городское хозяйство станет»* [1, л. 5]. В числе не-

обходимых экстренных мер называются заем в Городском банке (уже в 100 тыс. руб.); дополнительное налогообложение недвижимости и предприятий, с итоговой суммой поступлений в местный бюджет в 500 тыс. руб. [1, л. 5 об.]. Деньги эти предназначались на содержание милиции и *«на другие расходы, вызываемые по городскому хозяйству ужасающей дороговизной»* [1, л. 5 об.]. Как видим, в середине 1917 г., при весьма сложном финансовом положении города, вопрос о выпуске местных денежных знаков еще не стоял.

Сомнительно, чтобы в результате дальнейших событий ситуация улучшилась; скорее – наоборот, о чем говорит и попытка проведения принудительного городского займа в конце марта 1918 г. В фондах Национального исторического архива Беларуси (далее – НИАБ) сохранилась повестка следующего содержания: *«Комиссия по реализации городского займа. 22 марта дня 1918 г. г. Гомель. № 115. Улица Румянцева № дома. Гражданину Б. Я. Либерману. Комиссия по реализации городского займа сим извещает, что доля Вашего участия в городском займе Комиссией определена в сумме 6.500 руб. Первый взнос в размере 1.950 руб. должен быть Вами сделан в СЕМИДНЕВНЫЙ СРОК со дня получения сей повестки. В тот же семидневный срок может быть подано возражение на обложение. Подача возражения не приостанавливает первого взноса. Возражение будет рассматриваться Комиссией лишь после внесения первого взноса. Комиссия. Резолюция: Принять отказался»* [5, л. 14–14 об.].

1 марта 1918 г. Гомель был оккупирован немецкими войсками. В город, официально переданный вместе с уездом в состав гетманской Украины и подчиненный Чернигову и Киеву, был назначен украинский комендант. Следует упомянуть, что на территории Украины в 1918 г. выпуск городами денежных знаков приобрел массовый характер, наиболее известны эмиссии Елизаветграда, Житомира, Одессы, но свои деньги выпускали и многие другие населенные пункты. Возможно, при разработке проекта выпуска бон муниципальные власти Гомеля ориентировались на украинский опыт.

В собрании НИАБ хранится ряд документов, касающихся условий обращения бон Гомельского городского самоуправления. Основной массив материалов по данной теме охватывает период с начала марта по 11 ноября 1918 г. и отложился в фонде 2100 «Гомельская городская управа»; единичные документы есть в фонде 2154 «Гомельское уездное казначейство».

Самый ранний из выявленных документов с упоминанием городских бон датирован 6 марта (21 февраля по старому стилю) 1918 г. Это письмо Гомельской городской управы в Гомельское уездное казначейство, в котором сообщается о поручении Городскому банку внести на текущий счет в Гомельское казначейство городские боны на сумму сорок тысяч рублей. Далее Управа просит открыть на ее имя текущий счет и обязуется получать обратно с него как денежными знаками, так и бонами городского самоуправления. Указывается, что *«чеки наши будут подписываться Городским головою или заменяющим его лицом, а также и одним из членов Управы»* [8, л. 9].

Интересные сведения по теме содержит Протокол № 11 заседания Гомельской городской управы с президиумом Городского продовольственного комитета от 25 марта 1918 г. (присутствовали М. А. Каган, Астрахан, С. А. Гезенцвей, Сорин и Щекудов). На заседании было доложено *«по вопросу о выдаче населению города чистого спирта на условиях, предложенных оккупационными властями: за ведро спирта уплачивается 360 руб., причем в уплату принимаются деньги дореволюционные: так называемые керенки и городские боны приниматься не будут»*. Было постановлено *«Воздержаться от взятия и раздачи чистого спирта вследствие того, что запрашиваемая цена на спирт представляется слишком дорогой. Предложение оплачивать спирт старыми кредитными билетами неосуществимо в силу того, что городская касса не имеет старых денежных знаков и кроме того деление денежных знаков на старые и новые крайне осложнило бы и ухудшило и без того испытываемый городом тяжелый финансовый и экономический кризисы»* [3, л. 22]. Забегая вперед, можно уверенно утверждать, что позиция немцев в отношении керенок и бон не изменилась и в начале августа. Во всяком случае, штраф, наложенный немецким командованием на жителей города, оккупационные власти принимали в уплату только украинскими и николаевскими денежными знаками [5, л. 52].

Некоторые данные, возможно относящиеся к подготовке и проведению городской эмиссии, приводятся в «Списке сумм, израсходованных городской управой вследствие эвакуации и оккупации города», составленном по положению на 1 мая 1918 г. Среди прочего, в нем указывается:

«Расходы по печатанию бон.

За бумагу, Брилю за печатание, рабочим и друг. мелкие уплочено

207771 р. 95 к.
Следует: Продовольственному к-ту за хлеб 12 р.25 к.
Добрушской фабрике за бумагу 10866 р.
Брилю за печатание 4100 р.
Грикштейну за бумагу 680 р.
Рабочим за печатание 1736 р.
Служащим Городского Самоуправления за дежурства 500 р.

38666 р. 20 к.» [5, л. 10].

Необходимо отметить, что в документах 1915 – начала 1920-х гг. термин «бона» имеет два значения: а) денежный знак местных и частных эмиссий и б) карточка на получение продуктов питания и товаров первой необходимости по твердым ценам. Определить, о какой собственно боне идет речь, часто возможно только из содержания текста.

Если упомянутые в документе боны – это действительно денежные знаки Городского самоуправления, становится ясно место производства бумаги и непосредственно печати их. Серьезные сомнения в этом вызывает сопоставление расходов на осуществление эмиссии с суммой, указанной в письме в Гомельское уездное казначейство, приведенном ранее: если от 40 тыс. руб. отнять 38666 руб. 20 коп., то остается 1333 руб. 80 коп. В таком случае теряется экономический смысл выпуска. Возможно, бон было выпущено намного больше? Кажется, об этом может свидетельствовать статья «Текущий счет бон Городского Самоуправления» в разделе «Пассив» баланса Гомельского городского общественного банка. Сумма (82819 руб. 78 коп.), указанная в этой статье, остается неизменной во всех трех известных на настоящий момент автору балансах банка (на 1 августа, 1 сентября и 1 октября 1918 г.) [4, л. 26–27; 6, л. 6–7, 15–16]. Как будет видно из документов середины мая, планировался дополнительный выпуск взамен бон, пришедших в негодность. Каков был первоначальный объем эмиссии? Сколько экземпляров денежных знаков и на какую сумму было допечатано? Почему в балансе банка указана сумма с копейками, если номиналы бон были только в рублях? Четкого ответа на этот вопрос пока нет.

Бумага, на которой осуществлен выпуск, совершенно обычная и не предназначена для купюр. Боны Гомельского городского самоуправления, бывшие в обращении, как правило, имеют плохую сохранность. Уже 10 мая 1918 г. на заседании Гомельской городской

управы в присутствии Городского головы М. А. Кагана и членов Управы Г. С. Райского, С. А. Гезенцвея и А. К. Шустова было доложено в п. 20 повестки дня «Об обмене изношенных бон». Постановлено: *«Приступить с 15 мая с. г. к обмену в Городском банке изношенных городских бон. Поручить Городскому юрисконсульту выработать немедленно правило обмена. Кроме того войти с докладом в думу об образовании Комиссии для уничтожения изношенных бон»* [7, л. 95].

Между тем, еще в конце июля – начале августа проблема ветхих знаков решена не была. Так, 30 июля надзиратель акцизных сборов обращается в Городскую управу с просьбой дать ордер Городскому банку на замену накопившихся в кассе Окружного акцизного управления старых негодных городских бонов на сумму 905 руб. новыми. На прошение наложена резолюция: *«Впредь до отпечатания новых бонов, обмен прекращен за полным отсутствием бонов»* [6, л. 20].

Проблема, непосредственно связанная с обращением бон Городского самоуправления, снова рассматривается на заседании Гомельской городской управы от 31 мая 1918 г. На нем присутствовали: временно исполняющий обязанности Городского Головы Г. С. Райский и члены Управы С. А. Гезенцвей, А. К. Шустов, П. И. Попов, К. В. Комарский, член Президиума Продовольственного комитета Астрахан, исполняющий обязанности члена управы С. Д. Шабуневский. В пункте 4 повестки дня было заслушано заявление члена Президиума Продовольственного комитета Астрахана об испытываемых комитетом *«затруднениях в получении продуктов, вследствие того, что в его кассе скопилось громадное количество городских бон, которыми он не может оперировать на внешнем рынке»* [7, л. 123]. Присутствующие постановили: *«Просить Городской Общественный Банк и городскую кассу сберечь другие денежные знаки, кроме бон, для снабжения ими кассы городского продовольственного К-та на предмет приобретения на внешнем рынке нужных ему съестных припасов»* [7, л. 123]. Как видим, на внешнем рынке местная эмиссия не принималась, что вполне естественно и объяснимо.

Буквально через несколько дней, 4 июня (нового стиля) 1918 г., происходит следующее заседание Управы. На нем присутствовали: временно исполняющий обязанности Городского головы Г. С. Райский и члены Управы С. А. Гезенцвей, А. К. Шустов, исполняющие обязанности членов управы С. Д. Шабуневский и К. В. Комарский, член Президиума Продовольственного комитета Астрахан, Милей-

ковский. В пункте 8 повестки дня было заслушано предложение Русско-Азиатского банка погасить числящийся за Управой долг в банке в 100 тыс. руб. из текущего счета Управы. Постановили: *«В виду неопределенного финансового положения города, связанного с вопросом о пользовании бонами, отложить»* [7, л. 129–129 об.].

А между тем, страсти вокруг бон накалялись. 3 июля некто Плешас-Плеснович заявил постовому стражнику о непринятии от него в уплату за сахар по городской карточке в лавке по Минской улице городских кредитных бон, о чем был составлен соответствующий протокол [6, л. 2–2 об.]. Заведующий кооперативной лавкой Лейба Ейтев Басин при допросе показал, что случай действительно имел место, но виновным себя в непринятии денег не признал, сославшись на распоряжение городского Продовольственного комитета [6, л. 3]. Был подготовлен и отправлен официальный запрос в Продовольственный комитет, в ответе на который указывалось, *«что вследствие некоторых чрезвычайных обстоятельств в уплату за сахар и хлеб бон Городской Продовольственный комитет принимать не может, так как Казначейство бон не принимает»* [6, л. 3 об.].

Очередной конфликт, повлекший за собой расследование, произошел 4 августа. В адрес Городской управы через Главного начальника милиции Полесских железных дорог поступило заявление от чертежника мобилизационной части Управления Полесских железных дорог Михаила Адамовича Федорова, в котором тот указывал, что *«покупая билеты в театр «Колизей» (на трек), дал в кассу театра за билеты на сумму 26 руб. 50 коп. следующие денежные знаки: казначейский знак ценностью 20 руб. и городскую бону десятирублевого достоинства (совершенно новую). Казначейский знак у меня приняли, а бону Городского самоуправления кассир театра категорически отказался у меня принять»* [5, л. 48]. В конфликт, на стороне потерпевшего, был вовлечен офицер городской стражи, однако и его влияния не хватило для того, чтобы заставить кассира принять бону. Потерпевший и Главный начальник милиции Полесских железных дорог просили *«привлечь кассира театра «Колизей» к законной ответственности за отказ принять бону Городского самоуправления»* [5, л. 48 об.].

11 августа Новобелицкий приходской совет Александро-Невской церкви направляет прошение в Гомельскую городскую управу. В нем указывается, что *«в кассе Новобелицкой церкви скопилось до 600 рублей бон, 2/3 коих пришли в полную негодность – истрепаны»* [6, л. 21].

Ввиду того, что боны вовсе не принимались на рынке, а других денежных знаков в распоряжении церкви не имелось, приходской совет просил Управу обменять боны на имеющие хождение денежные знаки. Ответом стала резолюция: *«В настоящее время обмен произведен не может быть»* [6, л. 21 об.].

Значительный массив документов, непосредственно затрагивающих проблему обращения бон Городского самоуправления, датируется концом августа – сентябрем 1918 г. Наиболее ранний из них – письмо от Председателя Главного продовольственного Бюро Южного участка Либаво-Роменской железной дороги Городскому голове г. Гомеля от 13 (26) августа 1918 г. В документе указывается, что *«в кассе Гомельской ж. д. лавки имеется на 23.000 руб. городских бон, коих нигде и никто не принимает, чем продовольственная часть вследствие недостатка оборотного капитала поставлена в весьма затруднительное положение. Прошу Вашего содействия по выкупу Городом городских бон у Гомельской ж. д. лавки»* [5, л. 81].

31 августа датировано прошение Центрального комитета Гомельской общественной самоохраны в Гомельскую городскую управу об обмене на государственные денежные знаки имевшихся в кассе Комитета бон в сумме 512 руб., так как *«в настоящее время боны не имеют хождения на рынке»* [5, л. 74–74 об.].

9 сентября гомельские мастерские Полесских железных дорог направляют в Городскую управу записку с приложенными к ней 540 руб. бонами из своей кассы и просьбой *«обменять таковые на какие-либо другие денежные знаки, имеющие хождение на равных с кредитными билетами»* либо сообщить, куда обращаться за обменом [5, л. 75].

18 сентября Правление Бобовичского общества потребителей Дятловичской волости направляет в Гомельскую городскую управу заявление о наличии в лавке общества городских бон разного достоинства на сумму 530 руб., *«кои в настоящее время прекратили свое хождение»*, и, прилагая к нему указанные боны, просит заменить их на кредитные билеты, имеющие хождение [5, л. 76–76 об.].

25 сентября на имя Городского головы поступает прошение от Правления Гомельского профессионального союза рабочих по обработке кожи. Общий тон документа исполнен надрыва и начинается он со слов: *«Мы находимся в исключительно трудном финансовом положении»*. Далее следует подробное повествование о тяготах, связанных с отсутствием денег, тогда как *«и в это же время в нашей*

кассе около 2000 рублей бонами Гомельского городского самоуправления, использовать которых в это тяжелое для нас время мы никоим образом не в состоянии» [5, л. 77–77 об.]. Составители прошения обращают внимание адресата на последствия, которые может повлечь для рабочих закрытие союза, и указывают на косвенную вину в этом Городского самоуправления вследствие неразменности его бон [5, л. 77–77 об.]. В конце документа содержится просьба *«принять все меры к тому, что бы экстренным порядком обменять боны Городского Самоуправления на деньги, имеющие хождение среди населения»* [5, л. 77–77 об.]. Ниже следует приписка: *«При крайнем положении самой Управы хоть бы часть таковых обменять»* [5, л. 77–77 об.].

На все эти письма, записки, прошения и заявления Управа давала однотипный ответ, где менялся лишь адресат и дата входящего документа. Общий смысл оставался неизменен: *«Городская управа сообщает, что в настоящее время Городское самоуправление, по причинам от него не зависящим, лишено возможности производить обмен городских бон на общегосударственные денежные знаки»* [5, л. 78–80].

Подобное положение не могло длиться долго. Закономерный итог обращению бон был подведен на заседании Городской управы от 5 ноября 1918 г., где присутствовали Городской голова А. А. Бирский, члены управы Т. Ф. Щекудов, А. А. Цеханович и К. У. Гейликман. Был заслушан доклад *«о временном прекращении приема в городскую кассу городских бон в уплату городских сборов»* и постановлено: *«Временно прекратить прием в кассу городских бон в уплату городских сборов с 11 ноября с. г. и обратиться к населению г. Гомеля с воззванием»* [2, л. 1–2]. Приведем полностью текст этого примечательного документа: *«Городская Управа нового состава, приняв 5 ноября с. г. городскую кассу в которой оказалось денежными знаками общегосударственного значения всего 6300 руб. тогда как, не говоря о других срочных платежах, на уплату служащим городского Самоуправления, не выданного им за вторую половину октября месяца жалованья требуется 56000 руб. оказавшись в очень тяжелом финансовом положении, вынуждена, в виде временной меры с 11 ноября с. г. впредь до особого распоряжения, прекратить прием в городскую кассу городских бон и с этого числа все городские налоги, повинности и пр. должны быть уплачиваемы исключительно денежными знаками общегосударственного значения. Городские боны во всяком случае не теряют своей ценности и своевременно будут надлежащим образом оплаче-*

ны. Принимая эту меру, как временную, Городская Управа надеется, что граждане г. Гомеля вполне учтут ее настоящие финансовые затруднения и пойдут в этом случае ей на встречу» [2, л. 1–2].

Подводя итог, можно утверждать, что эмиссия бон Гомельского городского самоуправления была вызвана острым финансовым кризисом и состоялась не позднее начала марта 1918 г. Немецкими оккупационными властями боны не принимались (как и керенки) изначально. Вероятнее всего, не принимались они и внешними поставщиками за пределами ближних окрестностей Гомеля. К маю большая часть бывших в обращении знаков пришла в негодность; встал вопрос об их замене и выпуске дополнительного тиража. На каких условиях и в каком объеме был осуществлен этот выпуск, пока не ясно. Но уже с середины лета фиксируются случаи отказа приема бон (даже совершенно новых) в платежи от частных лиц, а с конца августа–сентября в Городскую управу направляются просьбы различных учреждений об обмене бон, скопившихся в кассах (в связи с полным отказом приема их в платежи) на общегосударственные денежные знаки. Вероятной датой официального конца обращения бон следует считать 11 ноября 1918 г. – день, с которого прекращался прием в кассу Городской управы городских бон в уплату городских сборов. И хотя мера эта на заседании Управы рассматривалась как временная, давно известно, что нет ничего более постоянного, чем временное.

Источники и литература

1. НИАБ. – Ф. 2100. – Оп. 1. – Д. 121. – Протоколы заседаний Гомельской городской думы, финансовой и оценочной комиссии и доклады Гомельской городской управы об обложении особым сбором населения г. Гомеля для ведения городского хозяйства. 28.04.1917–17.06.1917. – 18 л.
2. НИАБ. – Ф. 2100. – Оп. 1. – Д. 165. – Протоколы заседаний Гомельской городской управы, Устав Гомельского уездного сельскохозяйственного общества. 05.11.1918–15.12.1918. – 86 л.
3. НИАБ. – Ф. 2100. – Оп. 1. – Д. 170. – Переписка Гомельской городской управы с Гомельским продовольственным комитетом и немецкой комендатурой о порядке распределения и продажи спирта учреждениям и населению. Списки среднего медицинского персонала и членов профессионального союза врачей. 25.03.1918–18.05.1918. – 97 л.
4. НИАБ. – Ф. 2100. – Оп. 1. – Д. 171. – Переписка Гомельской городской управы с Гомельской городской думой, поветовым старостой и ликвидацион-

ной комиссией по финансовым и хозяйственным вопросам. 08.04.1918–16.11.1918. – 53 л.

5. НИАБ. – Ф. 2100. – Оп. 1. – Д. 173. – Переписка Гомельской городской управы с Гомельской городской думой, Черниговским губернским старостой и др. об обложении населения налогами и сборами, о расквартировании войск, о борьбе с эпидемическими заболеваниями; расходы управы, связанные с оккупацией и эвакуацией города. 28.04.1918–01.10.1918. – 91 л.
6. НИАБ. – Ф. 2100. – Оп. 1. – Д. 177. – Баланс Гомельского городского общественного банка на 1 сентября 1918 г. и переписка Гомельской городской управы с банком по финансовым вопросам. 1918 г. – 21 л.
7. НИАБ. – Ф. 2100. – Оп. 1. – Д. 185. – Дело о назначении, перемещении и увольнении служащих Гомельской городской управы и подведомственных ей учреждений. Протоколы заседаний управы. 20.03.1918–12.09.1918. – 204 л.
8. НИАБ. – Ф. 2154. – Оп. 1. – Д. 24. – Переписка разных учреждений с Гомельским уездным казначейством по текущим счетам. 10.01.1918–26.12.1918. – 100 л.

ЗВЕСТКІ ПРА АЎТАРАЎ

Агеенка Таццяна Мікалаеўна	вядучы навуковы супрацоўнік Нацыянальнага архіва Рэспублікі Беларусь.
Антановіч Зінаіда Васільеўна	кандыдат гістарычных навук, дацэнт, дацэнт кафедры крыніцазнаўства гістарычнага факультэта Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта.
Афанасьева Таццяна Юр'еўна	дырэктар Нацыянальнага гістарычнага архіва Беларусі ў г. Гродна.
Баравік Віталь Уладзіміравіч	загадчык аддзела навукова-архіўных фондаў Музея-архіва народнай культуры Украінскага Палесся Дзяржаўнага навуковага цэнтра абароны культурнай спадчыны ад тэхнагенных катастроф, Дзяржаўнае агенцтва Украіны па кіраванні зонай адчужэння (Украіна).
Беразоўская Вольга Васільеўна	старшы навуковы супрацоўнік Дзяржаўнага навуковага цэнтра абароны культурнай спадчыны ад тэхнагенных катастроф (Украіна).
Бераставы Глеб Андрэевіч	вядучы архівіст аддзела старажытных актаў Нацыянальнага гістарычнага архіва Беларусі, магістрант кафедры крыніцазнаўства гістарычнага факультэта Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта.

Бяляўскі Аляксандр Міхайлавіч	кандыдат гістарычных навук, дацэнт, дацэнт кафедры крыніцазнаўства гістарычнага факультэта Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта.
Гагуа Руслан Барысавіч	кандыдат гістарычных навук, дацэнт, дацэнт кафедры гісторыка-культурнай спадчыны Палескага дзяржаўнага ўніверсітэта.
Гардзіенка Наталля Сяргееўна	кандыдат гістарычных навук, намеснік дырэктара Беларускага дзяржаўнага архіва-музея літаратуры і мастацтва.
Герновіч Таццяна Дзмітрыеўна	кандыдат гістарычных навук, дацэнт кафедры крыніцазнаўства гістарычнага факультэта Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта.
Глінскі Яўген Станіслававіч	магістр гістарычных навук, вядучы навуковы супрацоўнік аддзела публікацыі дакументаў Нацыянальнага гістарычнага архіва Беларусі.
Дзьячкоў Алег Уладзіміравіч	краязнавец, старшыня ГА «ТБМ імя Ф. Скарыны г. Магілёва».
Дзядзюля Дар'я Аляксандраўна	магістр гістарычных навук, аспірант кафедры гісторыі Беларусі новага і навейшага часу гістарычнага факультэта Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта.
Доўнар Аляксандр Барысавіч	кандыдат гістарычных навук, загадчык аддзела крыніцазнаўства і археаграфіі Інстытута гісторыі Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі.

Елінская Марына Міхайлаўна	кандыдат гістарычных навук, вядучы рэферэнт аддзела арганізацыйнай работы, інфармацыі і выкарыстання дакументаў Дэпартамента па архівах і справаводству Міністэрства юстыцыі Рэспублікі Беларусь, сакратар Геральдычнага савета пры Прэзідэнце Рэспублікі Беларусь.
Ерашэвіч Аляксандр Уладзіміравіч	кандыдат гістарычных навук, дацэнт, дацэнт кафедры паліталогіі Беларускага дзяржаўнага эканамічнага ўніверсітэта.
Жаўняркевіч Рыгор Сцяпанавіч	начальнік аддзела арганізацыйнай работы, інфармацыі і выкарыстання дакументаў Дэпартамента па архівах і справаводству Міністэрства юстыцыі Рэспублікі Беларусь.
Жлутка Алесь Анатольевіч	кандыдат філалагічных навук, вядучы навуковы супрацоўнік Інстытута гісторыі Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі.
Заблоцкая Таццяна Міхайлаўна	аспірант кафедры гісторыка-культурнай спадчыны Беларусі Рэспубліканскага інстытута вышэйшай школы.
Захаркевіч Сцяпан Артуравіч	кандыдат гістарычных навук, дацэнт, дацэнт кафедры этналогіі, музеялогіі і гісторыі мастацтваў гістарычнага факультэта Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта.
Іванова Вольга Сяргееўна	кандыдат гістарычных навук, дацэнт кафедры крыніцазнаўства гістарычнага факультэта Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта.

Кабрынец Валерый Арсеньевіч	загадчык аддзела па навукова-асветніцкай рабоце Музея Беларускага Палесся.
Калечыц Алена Генадзьеўна	доктар гістарычных навук, прафесар, галоўны навуковы супрацоўнік аддзела археалогіі першабытнага грамадства Інстытута гісторыі Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі.
Кароль Маргарыта Міхайлаўна	магістр гістарычных навук, аспірант кафедры гісторыі Беларусі новага і навейшага часу Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта.
Колабава Ірына Навумаўна	кандыдат гістарычных навук, дацэнт, дацэнт кафедры гісторыі Беларусі і музеязнаўства Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта культуры і мастацтваў.
Коласаў Аляксандр Уладзіміравіч	кандыдат гістарычных навук, дацэнт, прафесар кафедры археалогіі і спецыяльных гістарычных дысцыплін гістарычна-філалагічнага факультэта Магілёўскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя А. А. Куляшова.
Комлева Таццяна Грыгор'еўна	галоўны бібліятэкар сектара захоўвання газетнага фонду аддзела захоўвання спецыялізаваных фондаў Нацыянальнай бібліятэкі Беларусі.
Крыўдзюк Юлія Іосіфаўна	магістр культуралогіі, навуковы супрацоўнік экспазіцыйнага аддзела Нацыянальнага гістарычнага музея Рэспублікі Беларусь.

Кулінок Святаслаў Валянцінавіч	кандыдат гістарычных навук, загадчык аддзела інфармацыі і выкарыстання дакументаў Беларускага дзяржаўнага архіва навукова-тэхнічнай дакументацыі.
Латушкова Юлія Паўлаўна	магістр гуманітарных навук, навуковы супрацоўнік аддзела генеалогіі, геральдыкі і нумізматыкі Інстытута гісторыі Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі.
Лаўроўская Ірына Барысаўна	доктар гісторыі мастацтва ў галіне архітэктуры і ўрбаністыкі, навуковы кіраўнік фонду «European Urban Institute» (Польшча).
Лаўрык Юрый Мікалаевіч	магістр тэалогіі, вядучы навуковы супрацоўнік Нацыянальнага гістарычнага музея Рэспублікі Беларусь.
Лісейчыкаў Дзяніс Васільевіч	кандыдат гістарычных навук, намеснік дырэктара Нацыянальнага гістарычнага архіва Беларусі.
Матвейчык Дзмітрый Часлававіч	кандыдат гістарычных навук, загадчык аддзела публікацыі дакументаў Нацыянальнага гістарычнага архіва Беларусі.
Мяньчэня Сяргей Віктаравіч	старшы выкладчык кафедры сацыяльна-гуманітарных дысцыплін Беларускага дзяржаўнага аграрнага тэхнічнага ўніверсітэта.

Мяцеліца Кірыл Ігаравіч	магістр гістарычных навук, малодшы навуковы супрацоўнік Беларускага навукова-даследчага цэнтра электроннай дакументацыі.
Пазднякоў Валерый Сямёнавіч	кандыдат гістарычных навук, загадчык аддзела археаграфіі Беларускага навукова-даследчага інстытута дакументазнаўства і архіўнай справы.
Папко Вольга Мікалаеўна	кандыдат гістарычных навук, дацэнт, дэпутат Палаты прадстаўнікоў Нацыянальнага сходу Рэспублікі Беларусь, намеснік старшыні Пастаяннай камісіі па міжнародных справах.
Рыбчонак Сяргей Аляксандравіч	кандыдат гістарычных навук, дацэнт, старшы навуковы супрацоўнік аддзела генеалогіі, геральдыкі і нумізматыкі Інстытута гісторыі Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі.
Рындзін Сяргей Мікалаевіч	магістр гістарычных навук, вядучы навуковы супрацоўнік аддзела публікацыі дакументаў Нацыянальнага гістарычнага архіва Беларусі.
Сівохін Генадзь Аляксандравіч	магістр сацыялогіі, старшы навуковы супрацоўнік Беларускага навукова-даследчага цэнтра электроннай дакументацыі.
Скамарошчанка Міхаіл Мікалаевіч	загадчык аддзела публікацый Нацыянальнага архіва Рэспублікі Беларусь.

Снапкоўскі Юрый Мікалаевіч	намеснік загадчыка аддзела публікацыі дакументаў Нацыянальнага гістарычнага архіва Беларусі.
Сцебурака Анатоль Мікалаевіч	кандыдат гістарычных навук, дацэнт, загадчык навукова-даследчага аддзела кнігазнаўства Нацыянальнай бібліятэкі Беларусі.
Сыцько Кірыл Валер'евіч	магістр кіравання дакументамі і архіўнай справай, аспірант аддзела крыніцазнаўства і археаграфіі Інстытута гісторыі Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі, малодшы навуковы супрацоўнік Цэнтральнага навуковага архіва Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі.
Твердахлебава Юлія Барысаўна	загадчык аддзела захоўвання спецыялізаваных фондаў Нацыянальнай бібліятэкі Беларусі.
Урублеўскі Вадзім Валер'евіч	кандыдат гістарычных навук, галоўны архівіст – загадчык сектара рэдакцыйна-выдавецкай падрыхтоўкі аддзела публікацыі дакументаў Нацыянальнага гістарычнага архіва Беларусі.
Чарвінская Вольга Уладзіміраўна	магістр гістарычных навук, загадчык аддзела выкарыстання дакументаў і інфармацыі Нацыянальнага гістарычнага архіва Беларусі.

Шамонін Георгій Аляксандравіч	навуковы супрацоўнік аддзела навукова-архіўных фондаў Музея-архіва народнай культуры Украінскага Палесся Дзяржаўнага навуковага цэнтра абароны культурнай спадчыны ад тэхнагенных катастроф, Дзяржаўнае агенцтва Украіны па кіраванні зонай адчужэння (Украіна).
Шуміліна Вольга Анатольеўна	доктар мастацтвазнаўства, дацэнт, прафесар Львоўскай нацыянальнай музычнай акадэміі імя М. В. Лысенкі (Украіна).
Шылай Вольга Уладзіміраўна	намеснік загадчыка аддзела старажытных актаў Нацыянальнага гістарычнага архіва Беларусі.

ЗМЕСТ

Прадмова 3

Прывітальнае слова
да ўдзельнікаў канферэнцыі
дырэктара Нацыянальнага гістарычнага архіва Беларусі
Яцэвіча Д. У.. 6

Прывітальнае слова
да ўдзельнікаў канферэнцыі
дырэктара Інстытута гісторыі НАН Беларусі
Даніловіча В. В. 7

Секцыя I
Гісторыя архіўнай справы

Г. А. Бераставы

Полацкія абласныя прывілеі
і прывілеі полацкім мяшчанам:
практыкі захоўвання і выкарыстання (XV–XVII стст.) 9

З. В. Антановіч

Вопісы спраў Магілёўскай рымска-каталіцкай
кансісторыі як крыніца па даследаванні
справаводства і архіўнай справы. 20

В. С. Пазднякоў

Справы Вінцэнта Дуніна-Марцінкевіча ў 1835–1855 гг.:
цяжкае дваццацігоддзе 28

Т. Ю. Афанасьева

Архивный фонд рода Слизеней. 33

Т. Д. Гернович

Первые нормативные акты об архивах БССР
(начало 1920-х гг.). 37

С. В. Кулинок, М. Н. Скоморощенко

К вопросу об организации делопроизводства
в Белорусском штабе партизанского движения
в сентябре–декабре 1942 г.. 48

Секцыя II
Крыніцазнаўства: дакументы XIV–XIX стст.

Р. Б. Гагуа

Акты мірнага дагавора ў Белзе ад 6 снежня 1392 г. як
гістарычная крыніца 59

А. Б. Доўнар

Прывілей Слуцку 1792 г. на правы «вольнага» горада 69

Я. С. Глінскі

Баяры Печуранскага войтаўства
ў XVIII – першай трэці XIX ст.. 75

О. А. Шуміліна

Роль національних історичних архівів у вивченні творчої біографії
музикантів XVIII століття
(на прикладі життєтворчості Максима Березовського) 84

А. У. Ерашэвіч

Дакументы Нацыянальнага гістарычнага архіва Беларусі
як крыніца аб падатках
і падаткаабкладанні на тэрыторыі Беларусі
(канец XVIII – першая палова XIX ст.) 90

С. В. Мяньчэня

Сістэма яўрэйскіх малельных школ
і дамоў Віцебскай губерні
ў другой палове XIX – пачатку XX ст.
(паводле матэрыялаў Нацыянальнага гістарычнага архіва Беларусі). . . .100

Д. Ч. Матвейчык

Метрычныя кнігі і спісы парафіянаў сібірскіх касцёлаў з фондаў Нацыянальнага гістарычнага архіва Беларусі як крыніцы па гісторыі ссылкі ўдзельнікаў паўстання 1863–1864 гг. 108

О. В. Червинская

Документы фондов учебных заведений Витебской губернии как генеалогический источник. 117

М. М. Кароль

Праблематыка міжканфесійных пераходаў у другой палове XIX – пачатку XX ст.: перспектывы даследавання на матэрыялах Нацыянальнага гістарычнага архіва Беларусі. 128

Секцыя III
Крыніцазнаўства: дакументы XX ст.

С. Н. Рындин

Борьба с «немецким засильем» в белорусских губерниях в годы Первой мировой войны (по материалам Национальных исторических архивов Беларуси в Минске и Гродно) 134

А. У. Дзьячкоў

Дакументы Дзяржаўнага архіва Магілёўскай вобласці аб жыцці і дзейнасці артысткі і педагога Паўліны Мядзёлкі 143

Е. Г. Калечиц, А. В. Колосов

Неизвестное научное наследие Константина Михайловича Поликарповича – новый источник для изучения палеолита Беларуси и сопредельных регионов. 148

Т. Н. Агеенко

Собирание и использование документов по национально-государственному строительству в Беларуси (по материалам архивного фонда «Институт истории партии и Октябрьской революции при ЦК КП(б)Б»). 159

Д. А. Дзядзюля

Дзейнасць часовых органаў кіравання
на тэрыторыі Заходняй Беларусі
(верасень–снежань 1939 г.):
па дакументах Нацыянальнага архіва Рэспублікі Беларусь 163

К. В. Сыцько

Дакументы парафіяльных устаноў
Рымска-каталіцкага касцёла ў Беларусі
другой паловы XX ст. як гістарычная крыніца 169

М. М. Елинская

Советские государственные награды –
Белорусской ССР, областям, городам 177

Секцыя IV
Беларусіка ў архівах замежжа

А. А. Жлутка

Дакументы прамоцыі Францішка Скарыны
на доктара медыцыны з архіваў Падуі
і рэканструкцыя тэксту яго дыплома 191

Д. В. Лісейчыкаў

Матэрыялы генеральных візітацый манастыроў
Літоўскай правінцыі базыльянскага ордэна XVIII ст.
у фондах Аўстрыйскай нацыянальнай бібліятэкі 197

І. Б. Лаўроўская

Касцёлы і кляштары Берасця Літоўскага XVII–XVIII стст.
у выбраных актах луцкіх і берасцейскіх біскупаў
з дыяцэзіяльнага архіва ў Седльцах. 216

Т. М. Заблоцкая

Дакументы па гісторыі Ордэна піяраў
Літоўскай правінцыі
канца XVII – першай паловы XIX ст.
у архівах Беларусі, Літвы і Расіі 228

В. М. Папко

Матэрыялы па гісторыі Беларусі XIX ст.
у Федэральным архіве г. Кобленца
і Цэнтральным архіве роду Гагенлоэ
ў Нойнштайне (Германія):
перспектывы даследавання і вяртання 236

А. М. Сцебурака

Падзеі 1812 г. у Беларусі ў святле французскіх дакументаў
Дзяржаўнага Імператарскага сакратарыята:
чаканні і рэчаіснасць. 243

Ю. М. Снапкоўскі

Сямейны архіў мінскага губернатара Валерыя Чарыкава
ў Цэнтральным дзяржаўным архіве Самарскай вобласці 247

Секцыя V
Сучасныя архіўныя тэхналогіі

Г. С. Жолнеркевич

Расширение доступа к документам
государственных архивов Республики Беларусь:
проблемы и пути решения. 265

Г. А. Сівохін, К. І. Мяцеліца

Метадалагічныя аспекты рэалізацыі другой ступені сістэмы
адкрытага доступу да дакументаў Нацыянальнага архіўнага фонду
Рэспублікі Беларусь 272

А. М. Белявский, С. А. Захаркевич

По ту сторону жизни:
антропологический анализ пространственной
семантики понятия «архив». 280

В. С. Іванова

Вусныя ўспаміны жыхароў беларускай вёскі
аб падзеях другой паловы XIX – пачатку XX ст. 294

Н. С. Гардзіенка

Да пытання экспертызы каштоўнасці дакументаў беларускай эміграцыі ў фондах Беларускага дзяржаўнага архіва-музея літаратуры і мастацтва 306

В. В. Боровик

Музей-архив народной культуры Украинского Полесья: особенности формирования архивного фонда документов, найденных в брошенных населенных пунктах зоны отчуждения 312

В. В. Боровик, Г. А. Шамонин

Некоторые вопросы архивного описания исследовательских собраний этнографических аудиодокументов и создания научно-справочного аппарата к ним 322

О. В. Березовская

Особенности описания архивной коллекции документов потерянных территорий Чернобыльской зоны отчуждения. 331

Ю. Б. Твердохлебова, Т. Г. Комлева

Восполнение газетного фонда Национальной библиотеки Беларуси как необходимое условие обеспечения сохранности отечественного документного наследия. 339

Ю. І. Крыўдзюк

Узаемадзеянне музеяў і архіваў у галіне захавання і прэзентацыі гісторыка-культурнай спадчыны 344

Секцыя VI
Архіўныя дакументы і спецыяльныя гістарычныя дысцыпліны

Ю. М. Лаўрык

Тэкставы склад зборніка КП 447 са збораў Нацыянальнага гістарычнага музея Рэспублікі Беларусь 351

В. А. Кобринец

К вопросу о русских монетных номиналах на территории Беларуси в XVI–XVII вв. (по данным письменных источников) 357

В. У. Шылай

Да пытання атрыбуцыі і класіфікацыі вокладак актавых кніг XVII ст.
з фондаў Нацыянальнага гістарычнага архіва Беларусі 366

В. В. Урублеўскі

Зменлівасць беларускіх сялянскіх прозвішчаў у Мінскай губерні
(канец XVIII – пачатак XX ст.) 375

І. Н. Колабава

Матэрыялы Нацыянальнага гістарычнага архіва Беларусі
як крыніца па гісторыі фальшываманетніцтва 386

С. А. Рыбчонак

Матэрыялы з калекцыі графа Канстанціна Ажароўскага
ў Нясвіжскіх зборах князёў Радзівілаў 390

Ю. П. Латушкова

Материалы по обращению бон
Гомельского городского самоуправления
из фондов Национального исторического архива Беларуси 404

Звесткі пра аўтараў 414

Б43 **Беларускія архівы на мяжы тысячагоддзяў: здабыткі і страты** : матэрыялы навукова-практычнай канферэнцыі, прысвечанай 80-годдзю Нацыянальнага гістарычнага архіва Беларусі (Мінск, 28 чэрвеня 2018 г.) / рэдкал.: В. І. Кураш (старшыня) [і інш.]. – Мінск : БелНДІДАС, 2019. – 430 с. : іл.

ISBN 978-985-7131-29-7.

У зборніку пададзены тэксты дакладаў удзельнікаў канферэнцыі, праведзенай сумесна Нацыянальным гістарычным архівам Беларусі і Інстытутам гісторыі Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі 28 чэрвеня 2018 г. Спектр узнятых праблем беларускімі і замежнымі даследчыкамі дастаткова шырокі – гісторыя архіўнай справы ў Беларусі і дакументальнай спадчыны, выкарыстанне ў навуковых распрацоўках асобных крыніц і іх комплексаў, дасягненні і праблемы развіцця архіўнай справы і гістарыяграфіі на сучасным этапе і інш.

Зборнік прызначаецца для прафесійных гісторыкаў і архівістаў, а таксама краязнаўцаў і ўсіх зацікаўленых мінуўшчынай Беларусі.

УДК 930.25(476)(082)
ББК 79.3(4Беи)я43

Навуковае выданне

Беларускія архівы на мяжы тысячагоддзяў: здабыткі і страты

Матэрыялы навукова-практычнай канферэнцыі, прысвечанай 80-годдзю Нацыянальнага гістарычнага архіва Беларусі *(Мінск, 28 чэрвеня 2018 г.)*

Адказны за выпуск *Д. Ч. Матвейчык*
Рэдактар *Я. С. Глінскі*
Карэктар *Т. В. Салавей*
Макет, камп'ютарная вёрстка *Я. А. Мальдзіса*
Мастак вокладкі *Д. Ю. Бунеева*

Падпісана да друку 20.03.2019. Фармат 60×84 1/16.
Гарнітура Cambria. Друк на рызографе.
Ум. друк. арк. 25,11. Ул.-выд. арк. 23,9.
Тыраж 100 экз. Заказ 574.

Выдавецтва: Установа «Беларускі навукова-даследчы інстытут дакументазнаўства і архіўнай справы».
Пасведчанне аб дзяржўнай рэгістрацыі выдаўца, вытворцы і распаўсюджвальніка друкаваных выданняў ад 24.03.2014.
Нумар у дзяржаўным рэестры выдаўцаў, вытворцаў і распаўсюджвальнікаў друкаваных выданняў Рэспублікі Беларусь №1/229.
вул. Крапоткіна, 55, 220002, г. Мінск.

Надрукавана з арыгінал-макета заказчыка ў друкарні вытворчае дачыннае ўнітарнае прадпрыемства «Друкарня Федэрацыі прафсаюзаў Беларусі».
Пасведчанне аб дзяржаўнай рэгістрацыі выдаўца, вытворцы, распаўсюджвальніка друкаваных выданняў № 2/18 ад 26.11.2013.
г. Мінск, пл. Свабоды, 23–103. ЛП № 02330/54 ад 12.08.2013.